सुखेन
वेद्य
प्र.
तारा
पी

सर्ग२८मेंहेनो सुग्री व की स्त्री का नाम रुमा है ॥
पो २२ पर वि लिखा है

४ चौथा कांड

श्रीवाल्मीकरामायण किष्किंधा कांड प्रारंभे मणम

1

सर्ग२८

राम
चन्द्र
जी के
ना ले
का व
धपरो
हो मे
२ स
कार
ण से
के ते
है के
सेना
काप
ले के
...
...

रामा·किं· श्रीगणेशाय नमः ॥ सुग्रीवस्थापनं तुर्ये इंद्रसूनोश्च मर्द्दनं ॥ [illegible]नेर्मुद्रिकादानं कृतं येन स मे गतिः
१ १ ॥ स विराधादिवधेन प्रसिद्धपराक्रमः ॥ पंपादर्शनोद्दीपितका[illegible]मोवा· तां सुग्रीवाधिष्ठितऋष्यमूक
समीपगां· ॥ पुष्करिणीं पंपां नद्यंतरगतं पंपाख्यं मनंगाख्यं चासरोविशेषः विलल्लाप· पर्यदेवयत् ॥१॥
तां पंपां दृष्ट्वा तज्जन्यहर्षात् तस्येंद्रियाणि चकंपिरे उद्रिक्तविकाराणि वा भूवन्· कामवशमापन्न

श्रीरघुनाथाय नमः ॥ स तां पुष्करिणीं गत्वा पद्मोत्पलझषा[illegible]लां ॥ रामः सौमित्रिसहितो वि
लल्लापाकुलेंद्रियः ॥१॥ तत्र दृष्ट्वैव तां हर्षादिंद्रियाणि चकंपिरे ॥ स कामवश[illegible]मापन्नः सौ
मित्रिमिदमब्रवीत् ॥२॥ सौमित्रे शोभते पंपा वैडूर्यविमलोदका ॥ फुल्लपद्मोत्पलवती शो
भिता विविधैर्द्रुमैः ॥३॥ सौमित्रे पश्य पंपायाः काननं शुभदर्शनं ॥ यत्र राजंति शैला वा द्रुमाः
सशिखरा इव ॥४॥

इव ॥२॥ वैडूर्यवत्तत्प्रभावन्निर्मलोदका· पंपां· तदाख्यसरोवरां वच्छिन्ना पंपा· नदी तज्जलस्यो पा
धिकश्यामत्वप्रतिभासाद्वैडूर्यप्रभासादृश्यं उपाधिमाह· फुल्लेति· द्रुमादिच्छाययातथाभानं ॥३॥ राम०
पंपायाः काननं तत्परिसरवर्त्तिकाननं· यत्र कानने सशिखरा इव उन्नताग्रशाखाभिः सशृंगा इ १
व द्रुमाः शैला वा शैला इव राजंति ॥४॥

रामा॰ प्रस्तरेषुसमशिलातलेषु ॥१२॥१३॥ कुसुमोत्कटाः बहुकुसुमाः कुसुमोत्कचा इति पाठे कुसुमैरद्भुतकचाः
२ कि॰ संजातकेशा इवेत्यर्थ इति कतकः तादृशीः शाखा विक्षिपन् चालयन्मारुतः चलितैः स्थानैः तत्तत्कुसु
मस्थानतश्चलितैः राहित्यागमादिरयं षट्पदैरनुगीयते पुष्पंदरन्माकतो नुसृत्य गीयते इत्यर्थः

प्रस्तरेषु चरम्येषु विविधाः काननद्रुमाः ॥ वायुवेगप्रचलिताः पुष्पैरवकिरंति गां ॥१२॥ पतितैः
पतमानैश्च पादपस्थैश्च मारुतः ॥ कुसुमैः पश्य सौमित्रे क्रीडन्निव समंततः ॥१३॥ विक्षिपन्
विविधाः शाखा नगानां कुसुमोत्कटाः ॥ मारुतश्चलितस्थानैः षट्पदैरनुगीयते ॥१४॥ मत्तको
किलसन्नादैर्नर्त्तयन्निव पादपान् ॥ शैलकंदरनिष्क्रांतः प्रगीत इव चानिलः ॥१५॥ तेन
विक्षिपतात्यर्थं पवनेन समंततः ॥ अमी संसक्तशाखाग्रा ग्रथिता इव पादपाः ॥१६॥ स ए
व सुखसंस्पर्शो वाति चंदनशीतलः ॥ गंधमभ्यवहन्पुण्यं श्रमापनयनोनिलः ॥१७॥ अ
मी पवनविक्षिप्ता विनदंतीव पादपाः ॥ षट्पदैरनुकूजद्भिर्वनेषु मधुगंधिषु ॥१८॥

2

१४॥ मत्तेति॰ अत्र वायोर्गानकर्तृनर्तकाचार्यसाधर्म्यमुच्यते॰ मत्तकोकिलकृतैः सन्नादैर्मृदंगा
दिध्वनिभिः नर्त्तयन्निव नृत्यं शिक्षयन्निव॰ शैलकंदरनिष्क्रांतः तन्निष्क्रमकालध्वनियुतत्वात्प्र
गीतवानिव ॥१५॥ तेन मंदत्वादिगुणावता विक्षिपता वृक्षान् चालयता ग्रथिताः कृतग्रथना इ राम॰
व ॥१६॥ गंधमभ्यवहन्वातीति संबंधः ॥१७॥ अनुकूजद्भिः षट्पदैर्विनदंतीव ॥१८॥ २

शोकाभिसंतप्तं-राज्यभ्रंशसीतावियोगादिना शोकतप्तं ॥ आधयः पीडयंतीत्युक्तं-तानाधीनाह-भरतस्येति-
दुःखेन जटावल्कलादिदुःखस्मरणेन ॥५॥ एवंशोकार्त्तस्यापि शोभते सुखावहा वर्त्तते इत्यर्थः ॥६॥ व्या
लाः श्वापदाः ॥७॥ नीलानुबद्धं पीतं नीलपीतं-शाड्वलं हरितप्रदेशः परिस्तोमैः कुथैरर्पितं युक्तं-परि

मांत्तु शोकाभिसंतप्तमाधयः पीडयंति वै ॥ भरतस्य च दुःखेन वैदेह्या हरणेन च ॥५॥ शोका
र्त्तस्यापि मे पंपा शोभते चित्रकानना ॥ व्यवकीर्णा बहुविधैः पुष्पैः शीतोदका शिवा ॥६॥ नलिनै
रपि संछन्ना ह्यत्यर्थशुभदर्शना ॥ सर्पव्यालानुचरिता मृगद्विजसमाकुला ॥७॥ अधिकं प्रवि
भात्येतन्नीलपीतं तु शाड्वलं ॥ द्रुमाणां विविधैः पुष्पैः परिस्तोमैरिवार्पितं ॥८॥ पुष्पभारसमृद्धानि
शिखराणि समंततः ॥ लताभिः पुष्पिताग्राभिरुपगूढानि सर्वतः ॥९॥ सुखानिलोयं सौमि
त्रे कालः प्रचुरमन्मथः ॥ गंधवान्सुरभिर्मासो जातपुष्पफलद्रुमः ॥१०॥ पश्यरूपाणि सौमित्रे
वनानां पुष्पशालिनां ॥ सृजतां पुष्पवर्षाणि वर्षं तोयमुचामिव ॥११॥
स्तोमः कुथ्योर्द्वयोः द्रुमा
णामुच्छ्रितैरिति पाठे उच्छ्रितैः उच्छ्रितगंधैः यद्वा परिस्तोमैः परिस्तोमभूतैः राशीभूतैरित्विस्थितैः-पु
ष्पैरर्पितं युक्तं ॥८॥ शिखराणि द्रुमाग्राणि उपगूढानि व्याप्तानि सर्वतः सर्वावच्छेदेन ॥९॥ अयं कालो वसं
तः प्रचुरमन्मथः कामोद्दीपकः अतएव गंधवान्-कामोद्दीपनगंधवान्-गंधो गंधक आमोदे लेशे
संबंधगर्वयोरिति-सुरभिर्मासो मधुमासः जातानि पुष्पाफलानि यत्र तादृशद्रुमः ॥१०॥११॥

पुंभिर्विहंगैर्विमिश्राः संबद्धाः आत्मव्यूहेषु स्वस्व॰॥ तेसमूहेषु अभिनंदिताः प्राप्तानंदाः भृंगराजप्रमुदि
ताः प्रमुदितभृंगराजारवमधुरस्वनाः अस्याः कूलेसंतीतिशेषः यद्वा भृंगराजसंबंधेनप्रमुदितामं
धुरस्वराभृंगपश्चात्रसंतीतिशेषः॥२७॥ तया अस्याइह कूलेशकुनाश्च प्रमुदिताःसंति· दात्यूहानां

विमिश्राविहगाःपुंभिरात्मव्यूहाभिनंदिताः॥ भृंगराजप्रमुदितावै·मित्त्रेमधुरस्वराः॥२७॥ अ
स्याः कूलेप्रमुदिताःसंघशःशकुनास्त्विह॥ दात्यूहरतिविक्रंदैःपुंस्कोकिलरुतैरपि॥२८॥
स्वनंतिपादपाश्चेमेममानंगप्रदीपकाः॥ अशोकस्तबकांगारषट्पदस्वननिस्वनः॥२९॥ मांहि
पल्लवताम्रार्चिर्वसंताग्निःप्रधक्ष्यति॥ नहितांसूक्ष्मपक्ष्मार्क्षीसुकेशींमृदुभाषिणीं॥३०॥ अप
श्यतोमेसौमित्रेजीवितेस्तिप्रयोजनं॥ अयंहिरुचिरस्तस्याःकालोरुचिरकाननः॥३१॥ को
किलाकुलसीमांतोदयितायाममानघ॥ मन्मथायाससंभूतोवसंतगुणवर्द्धितः॥३२॥ अ
यंमांधक्ष्यतिक्षिप्रंशोकाग्निर्नचिरादिव॥ अपश्यतस्तांवनितांपश्यतोरुचिरान्द्रुमान्॥३३॥

रतिसंवंधिनोविक्रंदादात्यूहरतिविक्रंदाःतैः॥२८॥ अशोकस्तवकरूपा अंगारायस्य अग्निः सशब्द
त्वादाह· षट्पदस्वनएवनिस्वनोयस्य· पल्लवरूपाअर्चिर्योयस्य॥२९॥३०॥ अयंहीति· अयंकालो
वसंतकालस्तस्याममदयितायारुचिरइष्टः कोकिलैराकुलःसीमांवनसीमांमंतोमध्यप्रदेशो
येनस॥३१॥ मन्मथायासेनकामपीडयासंभूतोजनितोवसंतगुणैर्मंदानिलपुष्पितकाननत्वादि

3

राम
३

संसक्तशिखराः संपन्नशेखरा इवेत्यर्थं इति कतकः गिरिप्रस्थेषूत्पन्नैर्द्रुमैः शैलाः संवद्धाग्रभागा इत्य
र्थः इतितीर्थः ॥१९॥ पुष्पैः संक्रान्ताः शिखराः शाखाग्रभागा एषां ॥ मारुतकृतोत्क्षेपणेन चालनेन चंचलाः
मधुकररूपजन्तुसंघ्रुडायेषांते प्रगीता इव प्रारब्धं गीतं इवेत्यर्थः ॥२०॥ कर्णिकारः पीतपुष्प त

गिरिप्रस्थेषु रम्येषु पुष्पवद्भिर्मनोरमैः ॥ संसक्तशिखराः शैला विराजंति महाद्रुमैः ॥१९॥
पुष्पसंक्रान्तशिखरा मारुतोत्क्षेपचंचलाः ॥ अमी मधुकरोत्तंसाः प्रगीता इव पादपाः ॥२१॥
सुपुष्पितांस्तु पश्यैतान् कर्णिकारान्समंततः ॥ हाटकप्रतिसंछन्नान्नरान्पीतांबरानिव ॥२१॥
अयं वसंतः सौमित्रे नानाविहगनादितः ॥ सीतया विप्रहीनस्य शोकसंदीपनो मम ॥२२॥
मां हि शोकसमाक्रांतं संतापयति मन्मथः ॥ हृष्टं प्रवदमानश्च समाह्वयति कोकिलः ॥२३॥
एष दात्यूहको हृष्टो रम्ये मां वननिर्झरे ॥ प्रणदन्मन्मथाविष्टं शोचयिष्यति लक्ष्मण ॥२४॥ श्रु
त्वैतस्य पुरा शब्दमाश्रमस्था मम प्रिया ॥ मामाहूय प्रमुदि[illegible]प्रत्यनंदत ॥२५॥ एवं वि
चित्राः पतगा नानारावविराविणः ॥ वृक्षगुल्मलताः पश्य संप[illegible]समंततः ॥२६॥

इत्यनेन ज्ञायते ॥२१॥२२॥ हृष्टं यथा तथा प्रवदमानः कोकिलो मां समाह्वयति स्पर्धयेवेत्यर्थः ॥२३॥
दात्यूहको जलकुक्कुटः हृष्टः कामावेशेन वननिर्झरे वनमध्यगे प्रस्रवणे ॥२४॥ मामाहूय द
र्शनार्थमिति शेषः परममतिशयेन ॥२५॥ पतंगाः कर्तारः वृक्षादीन् कर्मणः संपतंति पश्य ॥२६॥

नन्वेतावान्रागस्त्वयाकुचितस्तत्राह॰ पश्येति॰ संरागोऽभिशयितोरागः॥४२॥४३॥यस्मान्निपुष्पाणि
मेसीताविप्रयोगात् भोगसाधनत्वाभावान्निष्फलानिभवंति॥४४॥उक्तस्यैवविवरणंपुष्पाणीत्यादि॰

पश्यलक्ष्मणसंरागोतिर्यग्योनिगतेष्वपि॥अधुनाशिखिनीकामात्भर्तारमभिवर्तते
॥४२॥ममाप्येवंविशालाक्षीजानकीजातसंभ्रमा॥मदनेनाभिवर्तेतयदिनापहृताभवे
त्॥४३॥पश्यलक्ष्मणपुष्पाणिनिष्फलानिभवंतिमे॥पुष्पभारसमृद्धानांवनानांशिशि
रात्यये॥४४॥रुचिराण्यपिपुष्पाणिपादपानामतिश्रिया॥निष्फलानिमहीयांतिसम
ममधुकरोत्करैः॥४५॥नदंतिकामंशकुनामुदिताःसंघशःकलं॥आह्वयंतइवान्योन्यं
कामोन्मादकरामम॥४६॥वसंतोयदितत्रापियत्रमेवसतिप्रिया॥नूनंपरवशासी
तासापिशोचत्यहंयथा॥४७॥नूनंनतुवसंतस्तंदेशंस्पृशतियत्रसा॥कथंत्वसितप
द्माक्षीवर्त्तयेत्सामयाविना॥४८॥

अतिश्रियारुचिराणीत्यन्वयः॰मधुकरोत्करैर्मधुकर
समूहैः॥४५॥आह्वयंतइवनदंतीत्यन्वयः॥४६॥यदिसीतावसदेशेपिवसंतोस्तितदामहदे
वसापिशोचति॰सामग्र्याःसमत्वात्॥४७॥यद्यपितत्रवसंतोनभवेत्कदाचित्तथापिमयाविना
साकथंवर्त्तयेत्॰जीवेत्॰मद्विरहएवतन्नाशोपर्याप्तइतिभावः॥४८॥ ॥

संसक्तशिखराः संपन्नशेखरा इवेत्यर्थः इति कतकः गिरिप्रस्थेषूत्पन्नैर्द्रुमैः शैलाः संवद्धाग्रभागा इत्य
र्थः इति तीर्थः ॥१९॥ पुष्पैः संक्रान्ताः शिखराः शाखाग्रभागा एषां मारुतकृतोत्क्षेपणेन चालनेन चंचलाः
मधुकररूपजन्तुसङ्घ(?) डायेषां ते प्रगीता इव प्रारब्धनृत्तगीत इवेत्यर्थः ॥२०॥ कर्णिकारः पीपुष्पि त

गिरिप्रस्थेषु रम्येषु पुष्पवद्भिर्मनोरमैः ॥ संसक्तशिखराः शैला विराजन्ति महाद्रुमैः ॥१९॥
पुष्पसंक्रान्तशिखरा मारुतोत्क्षेपचंचलाः ॥ अमी मधुकरोत्तंसाः प्रगीता इव पादपाः ॥२१॥
सुपुष्पितांस्तु पश्यैतान्कर्णिकारान्समन्ततः ॥ हाटकप्रतिसंछन्नान्नरान्पीताम्बरानिव ॥२१॥
अयं वसंतः सौमित्रे नानाविहगनादितः ॥ सीतया विप्रहीनस्य शोकसंदीपनो मम ॥२२॥
मां हि शोकसमाक्रान्तं संतापयति मन्मथः ॥ हृष्टं प्रवदमानश्च समाह्वयति कोकिलः ॥२३॥
एष दात्यूहको हृष्टो रम्ये मां वननिर्झरे ॥ प्रणदन्मन्मथाविष्टं शोचयिष्यति लक्ष्मण ॥२४॥ श्रु
त्वैतस्य पुरा शब्दमाश्रमस्था मम प्रिया ॥ मामाहूय प्रमुदि[illegible]प्रत्यनंदत ॥२५॥ एवं वि
चित्राः पतगा नानारावविराविणः ॥ वृक्षगुल्मलताः पश्य सं[illegible]समंततः ॥२६॥

इत्यनेन ज्ञायते ॥२१॥२२॥ हृष्टं यथा तथा प्रवदमानः कोकिलो मां समाह्वयति स्पर्धयेवेत्यर्थः ॥२३॥
दात्यूहको जलकुक्कुटः हृष्टः कामावेशेन वननिर्झरे व[illegible]मध्यगे प्रस्रवणे ॥२४॥ मामाहूय द
र्शनार्थमिति शेषः परमप्रीत्यतिशयेन ॥२५॥ पतगाः कर्तारः वृक्षादीन्कर्मणः संपतन्ति पश्य ॥२६॥

तदासीतासंयोगकाले ऽसौवायसःपक्षीविहंगःआकाशगःसन्प्रणादितस्तेनच·तद्वियोगंसूचितवानि
त्याशयः अथतांविनातद्वियोगावस्थायांपादपगतःप्रहृष्टमभिकूजतितेनतत्संयोगंसूचयती
त्याशयःतदेवविवृणोति·विहगःसन्प्रतिहारकोपहारः इत्यर्थःतुइदानींतुसपक्षीतस्याःसमीपं
मांनेष्यतीत्यर्थः कतकस्तुपक्षीप्रणादितस्तथेतिविहगःप्रीतिकारकइतिचप्राचीनःपाठःअसौ
पक्षीतथातिसुखंयथाभवतितथाविहगःसन्आकाशगःसन्प्रणादितःनादंकृतवान्अस्य

तांविनाथविहंगोसौपक्षीप्रणादितस्तदा॥वायसःपादपगतःप्रहृष्टमभिकूजति॥५५॥
एषवैतत्रवैदेह्याविहगःप्रीतिकारकः॥पक्षीमांतुविशालाक्ष्याःसमीपमुपनेष्यति॥५६॥
5 पश्यलक्ष्मणसन्नादंवनेमदविवर्द्धनं॥पुष्पिताग्रेषुवृक्षेषुद्विजानामवकूजतां॥५७॥वि
क्षिप्तांपवनेनैतामसौतिलकमंजरीं॥षट्पदःसहसाभ्येतिमदोद्धूतामिवप्रियां॥५८॥

पूर्वमितिशेषः तत्संयोगकाले इत्यर्थः अथेदानींतांविनातद्वियोगकाले ऽप्यथेतिशेषः दुःखना
द इत्यर्थः अथकंचिच्छकुनमाह·पादपगतोवायसःप्रहृष्टंयथाभिकूजति एषविहगएवंनाद
विशिष्टोविहगोवायसोयत्रसीतातिष्ठतितत्रतस्याःप्रीतिकारकः अतिपीडाभावसूचकः मां
तु·मांचतस्याःसमीपंतत्समीपगमनद्वारमुपनेष्यतिउपस्थापयिष्यतीत्यर्थइत्याह॥५५॥५६॥पु
नःकामपीडांनाटयति·पश्येति·प्राणिवत्यर्थः अवकूजतांशब्दंकुर्वतां॥५७॥मदद्धूतांमदेनस्खलंतीं॥५८॥

अथवावर्त्ततेतत्रवसंतस्तथापिपरैःशत्रुभिःपीडितायतःसानस्तस्मात्वसंतःकिंकरिष्यतिपरकृतपी
डासत्त्वेकामपीडानवकाशादितिभावःइतिप्राचःपरेतुतत्रवसंतोनास्त्येवतत्सत्त्वेमयाविनास
कथंतत्रतिष्ठेत्अशनैवस्यादित्यर्थःतदेवसूचयन्नाहपश्येतिपरनिर्भर्त्सनवशान्नायातीत्याश

अथवावर्त्ततेतत्रवसंतोयत्रमेप्रिया॥किंकरिष्यतिसुश्रोणीसातुनिर्भर्त्सितापरैः॥४९॥श्यामा
पद्मपलाशाक्षीमृदुभाषाचमेप्रिया॥नूनंवसंतमासाद्यपरित्यक्ष्यतिजीवितं॥५०॥दृढंहिहृद
येबुद्धिर्ममसंपरिवर्त्तते॥नालंवर्त्तयितुंसीतासाध्वीमद्विरहंगता॥५१॥मयिभावोहिवैदेह्या
स्तत्त्वतोविनिवेशितः॥ममापिभावःसीतायांसर्वथाविनिवेशितः॥५२॥एषपुष्पवहोवायुः
सुखस्पर्शोहिमावहः॥तांविचिंतयतःकांतांपावकप्रतिमोमम॥५३॥सदासुखमहंमन्ये
यंपुरासहसीतया॥मारुतःसविनासीतांशोकसंजननोमम॥५४॥

यदित्याहुः॥४९॥सर्वथ
तस्याःकामपीडयानाशएवप्राप्तइत्याहश्यामेति॥५०॥तदेवद्योतयतिदृढमितिसाध्वीसी
तामद्विरहंगतातंप्राप्तावसंतसत्त्वेऽसत्त्वेवासर्वथावर्त्तयितुंजीवितुंनालंनसमर्था॥५१॥एवं
निश्चयकारणंपरस्परानुरागसाम्यंदर्शयतिमयीति॥५२॥हिमवहोपिपावकप्रति
मोत्पद्यतइतिविरोधाभावः॥५३॥यंवायुंसीतयासहस्थितिकालेसदासुखंमन्येइत्यन्वयः॥५४

रामा॰कि॰ ६

वामत्वं कौटिल्यं गतां वियुक्तां दुर्लभां अद्याप्राप्य स्मारयिष्यति स्मारयतीत्यर्थः चित्तवैकल्पबोधन
द्वारा ऽन्यथाप्रयोगो विरहपरिपोषाय ॥६८॥ कामः कामकानननापःभयोदिकं ॥६९॥ रमणीया निम

अहो कामस्य वामत्वं यो गतामपि दुर्लभां ॥ स्मारयिष्यति कल्याणीं कल्याणतरवादिनीं
॥६८॥ शक्यो धारयितुं कामो भवेदभ्यागतो मया ॥ यदि ... नोऽनङ्गः स्यात् सुपुष्पितद्रुमः
॥६९॥ यानि स्म रमणीयानि तया सह भवंतिमे ॥ तान्येवा ... विना ॥७०॥ पद्मकोशपलाशानि द्रष्टुं दृष्टिर्हि मन्यते ॥ सीताया नेत्रकोशाभ्यां सदृशानीति
लक्ष्मण ॥७१॥ पद्मकेसरसंसृष्टो वृक्षांतरविनिःसृतः ॥ निश्वासइव सीताया वाति वायु
र्मनोहरः ॥७२॥ सौमित्रे पश्य पंपाया दक्षिणे गिरिसानुनि ॥ पुष्पितां कर्णिकारस्य यष्टिं
परमशोभितां ॥७३॥ अधिकं शैलराजोयं धातुभिस्तु विभूषितः ॥ विचित्रं सृजते रेणुं वा
युवेगविघट्टितं ॥७४॥ गिरिप्रस्थास्तु सौमित्रे सर्वतः संप्रपुष्पितैः ॥ निष्पत्रैः सर्वतो रं
म्यैः प्रदीप्ता इव किंशुकैः ॥७५॥

वंति स्म ॥७०॥ पद्मकोशस्य पलाशानि दलानि कामोद्दीपकान्यपि तन्नेत्रकोशाभ्यां तन्नेत्रपुटाभ्यां रामा॰
सदृशानीति द्रष्टुं दृष्टिर्मन्यते इत्यर्थः ॥७१॥ पद्मकेसरेत्यादिनाशैत्यसौरभ्यं वृक्षांतरेत्यादिना ६
मांद्यं ॥७२॥७३॥७४॥ किंशुकैः प्रदीप्ता इवेत्यन्वयः ॥७५॥

विभ्रमोत्सिक्तमनसः शृंगारोद्रिक्तचित्ताः ॥६०॥ विचरंति किन्नरीभिः सहेति शेषः सनायिकास्तितना
यकांतरदर्शनसमुद्दीपनं नलिनान्यत्र रक्तकमलानि ॥६२॥ नीलोत्पलैरासमंताद्वृता ॥६३॥ जलेषट्प

कामिनामयमत्यंतमशोकः शोकवर्द्धनः ॥ स्तबकैः पवनोत्क्षिप्तैस्तर्जयन्निव मां स्थितः ॥५९॥
अमी लक्ष्मण दृश्यंते चूताः कुसुमशालिनः ॥ विभ्रमोत्सिक्तमनसः सांगरागा नरा इव ॥६०॥
सौमित्रे पश्य पंपायाश्चित्रासु वनराजिषु ॥ किन्नरा नरशार्दूल विचरंति यतस्ततः ॥६१॥ इमा
नि शुभगंधीनि पश्य लक्ष्मण सर्वशः ॥ नलिनानि प्रकाशंते जले तरुणसूर्यवत् ॥६२॥ एषा प्र
सन्नसलिला पद्मनीलोत्पलायुता ॥ हंसकारंडवाकीर्णा पंपा सौगंधिकायुता ॥६३॥ जले त
रुणसूर्याभैः षट्पदाहतकेसरैः ॥ पंकजैः शोभते पंपा समंतादभिसंवृता ॥६४॥ चक्रवाक
युता नित्यं चित्रप्रस्थवनांतरा ॥ मातंगमृगयूथैश्च शोभते सलिलार्थिभिः ॥६५॥ पवनाहत
वेगाभिरूर्मिभिर्विमलेंऽभसि ॥ पंकजानि विराजंते ताड्यमानानि लक्ष्मण ॥६६॥ पद्मपत्रविशा
लाक्षीं सततं प्रियपंकजां ॥ अपश्यतो मे वैदेहीं जीवितं नाभिरोचते ॥६७॥

दाहतकेसरैः जले
भ्रमरपातितपुष्पधूलिभिरभिसंवृता व्याप्ता शोभते ॥६४॥ चित्रप्रस्थानि चित्रप्रदेशानि वनांतराणि
यस्याः सा ॥६५॥ पवनाहतवेगाभिः पवनाघातजनितवेगाभिः अंभसि पंकजानि विराजंते इत्यन्वयः
॥६६॥ अपश्यतो मे आत्मेति शेषः यद्वा कर्तृशेषत्वविवक्षायां मे इति षष्ठी ॥६७॥ ॥

रामा·किं· १ नैकरसास्वादसंमोदितइव· अनेकरसास्वादेनजातहर्षइव॥८६॥मञ्जुलिप्सयाप्रसुप्तात्पुष्पांतरंगच्छन् अत्रैत्येत
ते· इदं मध्विति· मध्वं मधुरं॥८७॥८८॥स्वयंनिपतितैः कुसुमैः महेरुपस्तीर्णांभूमिः शयनप्रस्तरैः
शयनार्थतल्पप्रसरणैरिवसुखाकृतासुखकारी· सुखप्रियादानुलोम्यइतिडाच्॥८९॥विविधैस्तैः पुष्पै

वान्निनैकरसास्वादसंमोदितइवानिलः॥केचित्पर्याप्तकुसुमाः पादपा मधुगंधिनः॥८६॥केचि
न्मुकुलसंवीताः श्यामवर्णाइवाबभुः॥इदं मृष्टमिदं स्वादु प्रफुल्लमिदमित्यपि॥८७॥रागर
क्तो मधुकरः कुसुमेष्वेवलीयते॥ निलीय पुनरुत्पत्य सहसान्यत्र गच्छति॥८८॥मधुलुब्धो म
धुकरः पंपातीरद्रुमेष्वसौ॥८८॥इयं कुसुमसंघातैरुपस्तीर्णा सुखाकृता॥स्वयं निपतितैर्भू
मिः शयनप्रस्तरैरिव॥८९॥विविधा विविधैः पुष्पैस्तैरेव नगसानुषु॥विस्तीर्णाः पीतरक्ताभाः
सौमित्रे प्रस्तराः कृताः॥९०॥हिमांते पश्य सौमित्रे वृक्षाणां पुष्पसंभवं॥पुष्पमासे हि तरवः सं
घर्षादिव पुष्पिताः॥९१॥आह्वयंतइवान्योन्यं नगाः षट्पदनादिताः॥कुसुमोत्तंसविटपाः शो
भंते बहुलक्ष्मण॥९२॥एष कारंडवः पक्षी विगाह्य सलिलं शुभं॥रमते कांतया सार्द्धं काममुद्दीप
यन्निव॥९३॥

नगसानुषुविस्तीर्णाः पीतरक्ताभाः अत एव विविधाः प्रस्तराः शय्याः कृता इत्युक्ते
त्ता॥९०॥हिमांते शिशिरांते· पुष्पमासे· चैत्रे· संघर्षस्पर्द्धा॥९१॥नगा वृक्षाः विटपाः शाखाः कुसु राम· १
मयुक्तशाखावंत इत्यर्थः॥९२॥उद्दीपयन्निव ममेति शेषः॥९३॥ श्री

पंपातीररुहास्तत्तीरवृक्षाः संसिक्तास्तज्जलसेकेन वर्द्धिताः मालती जातिः ॥७६॥ वासंती हेमपुष्पिका ॥७७॥ चि
रिबिल्वो नक्तमालः ॥७८॥ पद्मकाः गंधवृक्षविशेषाः सिंहकेसराः पिंजरा ये ते ॥७९॥ चूर्णिकाः शाल्म

पंपातीररुहाश्चेमे संसिक्ता मधुगंधिनः ॥ मालती मल्लिका पद्म करवीराश्च पुष्पिताः ॥७६॥ केत
काः सिंदुवाराश्च वासंत्यश्च सुपुष्पिताः ॥ मातुलुंगाश्च पूर्णाश्च कुंदगुल्माश्च सर्वशः ॥७७॥ चिरिबि
ल्वा मधूकाश्च वंजुला बकुलास्तथा ॥ चंपकास्तिलकाश्चैव नागवृक्षाश्च पुष्पिताः ॥७८॥ पद्मका
श्चैव शोभंते नीलाशोकाश्च पुष्पिताः ॥ लोध्राश्च गिरिपृष्ठेषु सिंहकेसरपिंजराः ॥७९॥ अंकोलाश्च
कुरंटाश्च चूर्णकाः पारिभद्रकाः ॥ चूतापाटलयश्चापि कोविदाराश्च पुष्पिताः ॥८०॥ मुचुकुंदार्जुना
श्चैव दृश्यंते गिरिसानुषु ॥ केतकोद्दालकाश्चैव शिरीषाः शिंशपा धवाः ॥८१॥ शाल्मल्यः किंशुका
श्चैव रक्ताः कुरवकास्तथा ॥ तिमिशा नक्तमालाश्च चंदनाः स्पंदनास्त[illegible] ॥८२॥ हिंतालास्तिलका
श्चैव नागवृक्षाश्च पुष्पिताः ॥ पुष्पितान्पुष्पिताग्राभिर्लताभिः [illegible] ॥८३॥ द्रुमा [illegible] हसौ
मित्रे पंपायाहि चिरान् बहून् ॥ वानविद्धि प्रविटपान्य[illegible] द्रुमानिमान् ॥८४॥ [illegible]ः सम
नुवर्त्तंते मत्ताश्च वरस्त्रियः ॥ पादपात्पादपं गच्छन् शैलाच्छैलं वनाद्वनं ॥८५॥

ली विशेषाः पारिभद्रको मंदा
रः ॥८०॥ मुचुकुंदा मुचिलिंदा इति पाठांतरं ॥८१॥ ८२ ॥ पुष्पिताः संतानिःशेषः ॥८३॥ तान्पश्येत्पाठः पुष्पितानिति
समासोक्त्यलंकारः ॥८४॥ नामैवोपमामुखेनोपपादयति । वानेति ॥८५॥ श्री

8

स्वस्तिभवेदित्यस्यैवविवरणंजीवेयमिति· यदिसामयास[…]वंभूतंपद्मानांसौगंधिकानांचगंधवहंप
वनंसेवेततदाजीवेयमित्यन्वयः॥३॥पंपावनवायुंयेनायि[…]॥२॥हसेवंतेतेधन्याइत्यर्थः॥४॥विवशाश
त्रुवशत्वात्॥५॥पश्यासीनाकेतियेनतंकिंनुकुशलंवक्ष्यामि॥६॥मंदंमंदमागतं॥७॥धारयेप्राणानिति

जीवेयंखलुसौमित्रेमयासहसुमध्यमा॥सेवेतयदिवैदेहीपंपायाःपवनंशुभं॥३॥पद्मसौगं
धिकवहंशिवंशोकविनाशनं॥धन्यालक्ष्मणसेवंतेपंपायामुपमारुतं॥४॥श्यामापद्मपला
शाक्षीप्रियाविरहितामया॥कथंधारयतिप्राणान्विवशाजनकात्मजा॥५॥किंनुवक्ष्या
मिधर्मज्ञंराजानंसत्यवादिनं॥जनकंपृष्टसीतंतंकुशलंजनसंसदि॥६॥यामामनुगता
मंदंपित्राप्रस्थापितंवनं॥सीताधर्मंसमास्थायक्वनुसावर्तनेप्रिया॥७॥तयाविहीनःकृ
पणःकथंलक्ष्मणधारये॥यामामनुगताराज्याद्भ्रष्टंविहतचेतसं॥८॥तच्चार्वंचितपक्ष्मा
क्षंसुगंधिशुभमव्रणं॥अपश्यतोमुखंतस्याःसीदतीवमतिर्मम॥९॥स्मितहास्यांतरयु
तंगुणवन्मधुरंहितं॥वैदेह्यावाक्यमतुलंकदाश्रोष्यामिलक्ष्मण॥१०॥

शेषः॥८॥अंचितेपू
जितेपद्मतुल्येऽक्षिणीयत्रतादृशं॥९॥स्मितेनईषत्हासेनहास्येनविनोदवचनेनांतरेमध्येएव
युतंनत्वोष्ठप्रदेशाद्बहिरितिपतिव्रतालक्षणसूचनइदंपर्ववर्णितमुखान्वयि·कश्चित्तुप्रस
न्नहास्यविशेषेणयुतमितिवाक्यविशेषणमाहगुणवत्·प्रसादवत्·मधुरं·अपरुषाक्षरं॥१०॥

मंदाकिन्यास्तत्सदृशपाःपंपायाः अतिशयोक्तिरत्र यतइदंमनोरमं अतोयज्जगतितस्यागुणाविख्याता
तत्स्थानेयुक्तमित्यर्थः॥९४॥ वसेमहितयासहेतिशेषः कायशशक्तपदप्राप्तये॥९५॥ उक्तमेवानु

मंदाकिन्यास्तुयदिदंरूपमेतन्मनोरमं॥स्थानेजगतिविख्यातागुणास्तस्यामनोरमां॥९४॥ यदि
दृश्येतसासाध्वीयदिचेहवसेमहि॥स्पृहयेयंनशक्रायनायोध्यायैरघूत्तम॥९५॥ नत्त्वेवंर
मणीयेषुशाड्वलेषुतयासह॥रमतोमेभवेच्चिंतानस्पृहान्येषुवाभवेत्॥९६॥ अमीहिविवि
धैःपुष्पैस्तरवोविविधच्छदाः॥काननेस्मिन्विनाकांतांचिंतामुत्पादयंतिमे॥९७॥ पश्य
शीतजलांचेमांसौमित्रेपुष्करायुतां॥चक्रवाकानुचरितांकारंडवनिषेवितां॥९८॥ प्लवैःक्रौंचै
श्चसंपूर्णांमहामृगनिषेवितां॥अधिकंशोभतेपंपाविकूजद्भिर्विहंगमैः॥९९॥ दीपयंतीव
मेकामंविविधामुदिताद्विजाः॥श्यामांचंद्रमुखींस्मृत्वाप्रियांपद्मनिभेक्षणां॥ पश्यसानुषु
चित्रेषुमृगीभिःसहितान्मृगान्॥१००॥ मांपुनर्मृगशावाक्ष्यावैदेह्याविरहीकृतं॥ व्यथयं
तीवमेचित्तंसंचरंतस्ततस्ततः॥१०१॥ अस्मिन्सानुनिरम्येहिमत्तद्विजगणाकुले॥ पश्येयं
यदितांकांतांततःस्वस्तिभवेन्मम॥१०२॥

रागातिशयेनपुनराहनहीति अन्येषुसुखांतरेषु॥९६॥
॥९७॥ इमांपंपां पुष्करैरासमंताद्युतां॥९८॥९९॥ स्मृत्वास्मारयित्वादीपयंतीचेत्यन्वयः॥१००॥ विरहीकृतं
विरहितंपश्येयमित्यनुकर्षः संचरंतःमृगीभिःसहितामृगाइतिशेषः॥१०१॥१०२॥ ॥

दितेरसुरमातुः॥१९॥स्वास्थ्यं धैर्यं स्वस्वभावरूपं नष्टः कार्योनिश्चयसेयोर्थोपएचांतैः पुंभिः सोर्थोऽयत्नेयत्ना
भावेसतिनाधिगम्यतेनप्राप्यते॥२०॥अत्रउत्साहइति बलवान्कार्यसाधनसमर्थः॥२१॥उत्साहमात्रेणशत्रु
संहारे पौरुषं॥२२॥कामवृत्तत्वंकामपरतंत्रत्वं शोकंपश्यतः संन्यस्य कामजशोकसेवनेकामस्यच
द्वेस्तत्सेवनंपश्यतः कृत्वेत्यर्थः माहात्मानंरजस्तमोमलास्पष्टचित्तं निरतिशयशौर्यधैर्यादिस्वभा

यदियातिदितेर्गर्भेरावणः सहसीतया॥ तत्राप्येनंहनिष्यामिनचेद्दास्यतिमैथिलीं॥१९॥स्वास्थ्य
भद्रभजस्वार्यत्यज्यतांकृपणामतिः॥अर्थोहिनष्टकार्यार्थैरयत्नेनाधिगम्यते॥२०॥उत्साहोबल
वानार्यनास्त्युत्साहात्परंबलं॥सोत्साहस्यहिलोकेषुनकिंचिदपिदुर्लभं॥२१॥उत्साहवंतः पु
रुषानावसीदंतिकर्मसु॥उत्साहमात्रमाश्रित्यप्रतिलप्स्यामजानकीं॥२२॥त्यज्यतांकामवृत्त
त्वंशोकंसंन्यस्यपश्यतः॥महात्मानंकृतात्मानमात्मानंनावबुध्यसे॥२३॥एवंसंबोधितस्तेनशो
कोपहतचेतनः॥त्यज्यशोकंचमोहंचरामोधैर्यमुपागमत्॥२४॥सोभ्यतिक्रामदव्यग्रस्तामचिंत्यप
राक्रमः॥रामः पंपांसुरुचिरांरम्यांपारिप्लवद्रुमां॥२५॥

वचितं चकृतात्मानंश्रुतिस्मृत्यादिषुगुरुभिः
शास्त्रितस्वरूपंकिंनावबुध्यसेयद्यपीश्वरस्यलोकवद्धर्माश्रयंचित्तंनास्तितथापिमायिकंतदनाश्रयंत
दस्तितत्स्वीकारेवाधकाभावात्॥२३॥एवंहित्रिवचनमात्रेणशुद्धसत्वप्रकृतिकत्वात्आरोपितशोका
दिसंत्यज्यधैर्यमुपागमत् मोहकामजोमोहजश्चशोकः॥२४॥अतिक्रामत् अत्यक्रामत्पारिप्लवाव

वनेदुःखंप्राप्यापिनष्टदुःखेव ॥११॥ कसास्तुषाकथंकिंप्रकारेतिचपप्रच्छंतीकिं नुवक्ष्यामि । यथाजातंवक्ष्याभगि

व । अन्यथावोभयमपिवक्तुंनशक्यातइत्यर्थः ॥१२॥१३॥ अव्ययमनपायार्थी ॥१४॥ संस्तंभशोकंनिरुंधीत्यर्थः

अकलुषात्मनामपीदृशानांशोकमनसांमतिर्मंदानेतिनअपिनुमंदैव ॥१५॥ अतःस्मृत्वेत्यादिः संयोग

प्राप्यदुःखंवनेश्यामामांमन्मथकर्षितां ॥ नष्टदुःखेवहृष्टेवसाध्वीसाध्व्यभ्यभाषत ॥११॥ किंनु

वक्ष्याम्ययोध्यायांकौसल्यांहिनृपात्मज ॥ कसास्नुषेतिपृच्छंतीकथंचातिमनस्विनी ॥१२॥ गच्छ

लक्ष्मणपश्यत्वंभरतंभ्रातृवत्सलं ॥ नत्वहंजीवितुंशक्तस्तामृतेजनकात्मजां ॥१३॥ इतिरामं

महात्मानंविलपंतमनाथवत् ॥ उवाचलक्ष्मणोभ्रातावचनंयुक्तमव्ययं ॥१४॥ संस्तंभरामभद्रं

तेमाशुचःपुरुषोत्तमः ॥ नेदृशानांमतिर्मंदाभवत्यकलुषात्मनां ॥१५॥ स्मृत्वावियोगजंदुःखंत्य

जस्नेहंप्रियेजने ॥ अतिस्नेहपरिष्वंगाद्वर्तिरार्द्रापिदह्यते ॥१६॥ यदिगच्छतिपातालंततो

भ्यधिकमेववा ॥ सर्वथारावणस्तावन्नभविष्यतिराघव ॥१७॥ प्रवृत्तिर्लभ्यतांतावत्तस्यपाप

स्यरक्षसः ॥ ततोहास्यतिवासीतांनिधनंवागमिष्यति ॥१८॥

वियोगांताइतिन्यायेनप्रियविषये

वश्यंभाविवियोगदुःखंस्मृत्वास्नेहंत्यज । विपत्तेर्बाधकमाह अतिस्नेहेति । आर्द्राजलसिक्तापिवर्तिःदंशं

नमपिचित्तंअतिस्नेहसंबंधेनिहियोगजशोकदीपेनदग्धं तैलेनेतिभावः ॥१६॥ ततोभ्यधिकंपातालां

दप्यधिकंगुप्तदेशं । नभविष्यतिनजीविष्यतीत्यर्थः ॥१७॥ तावत्प्रथमंप्रवृत्तिःवासवृत्तांतः ॥१८॥

तदेवविस्तारयति॰नौत्विति॥१॥नव्यतिष्ठतनव्यवस्थितोभवत्॥२॥व्यवसादविषण्णमभूत्॥३॥अवस्थि
तिप्रस्थानयोर्गुरुलाघवंविमृश्यसचिवैःसहविचार्य॥४॥ततःविचारानंतरंप्रस्थानेच्छयासचिवेभ्यः
शशंसभयहेतुमितिशेषः॥५॥तमेवाह॰एताविति॰छद्मनाविश्वासार्थंकपिवेषेणोत्पथैःकवमित्युत्प्र

नौतुदृष्ट्वामहात्मानौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ॥वरायुधधरौवीरौसुग्रीवःशंकितोभवत्॥१॥उद्वि
ग्नहृदयःसर्वादिशंसमवलोकयन्॥नव्यतिष्ठतकस्मिंश्चिद्देशेवःनरपुंगवः॥२॥नैवचक्रे
मनःस्थातुंवीक्षमाणौमहाबलौ॥कपेःपरमभीतस्यचित्तंव्यवससादह॥३॥चिंतयित्वासध
र्मात्माविमृश्यगुरुलाघवं॥सुग्रीवःपरमोद्विग्नःसर्वैस्तैर्वानरैःसह॥४॥ततःससचिवेभ्यस्तु
सुग्रीवःप्लवगाधिपः॥शशंसपरमोद्विग्नःपश्यंस्तौरामलक्ष्मणौ॥५॥एतौवनमिदंदुर्गंवा
लिप्रणिहितौध्रुवं॥छद्मनाचीरवसनौप्रचरंताविहागतौ॥६॥ततःसुग्रीवसचिवाःदृष्ट्वा
परमधन्विनौ॥जग्मुर्गिरितटात्तस्मादन्यच्छिखरमुत्तमं॥७॥तेक्षिप्रमभिगम्याथयूथपा
यूथपर्षभं॥हरयोवानरश्रेष्ठंपरिवार्योपतस्थिरे॥८॥

[illegible]॥८॥

त्वायां॰अतोज्ञात्वाप्रस्थातव्यमित्याशयः
६॥ततःसुग्रीवोक्त्यनंतरंसुग्रीवसचिवास्तौपरमधन्विनौअतएवशंकास्पदौदृष्ट्वातस्मात्पूर्वम
धिष्ठितागिरितटादन्यत्तस्यैवगिरेःशिखरंजग्मुःसुग्रीवेणसहेतिशेषः॰अन्यंशिखरमिति
पाठेपुंस्त्वमार्षंनिक्षिप्रंशिखरांतरमभिक्रम्यप्राप्ययूथपर्षभंवानरश्रेष्ठंसुग्रीवंपरिवार्योपत

विचार्यल्लक्ष्मणोक्तेयुक्तत्वमितिशेषः ॥२६॥ धर्मेणासत्त्वरामेत्यादिनीतिरूपधर्मबोधनेनः बलेन· यदिग
च्छतिपातालमित्यादिस्वबलकथनेनच ॥२७॥ एवंवृत्तमनूद्यवर्त्तिष्यमाणंदर्शयति· ताविति· वित्र
से· वित्रास- चाल्पानीतत्वशंकयात्रासः ऋष्यमिष्यभोजनादिविषयचेष्टामपिनैवविचेष्टचनचक

निरीक्षमाणः सहसामहात्मासर्ववनंनिर्भरकंदरंच ॥ उद्विग्नचेताःसहलक्ष्मणेनविचार्यदुः
खोपहतः प्रतस्थे ॥२६॥ तंमत्तमातंगविलासगामीगच्छंतमव्यग्रमनामहात्मा ॥ सलक्ष्मणोरा
घवमिष्टचेष्टोरक्षन्धर्मेणबलेनचैव ॥२७॥ तावृष्यमूकस्यसमीपचारीचरन्ददर्शाद्भुतद
र्शनीयो ॥ शाखामृगाणामधिपस्तरस्वीवितत्रसेनैवविचेष्टचेष्टां ॥२८॥ सतौमहात्मागजमंद
गामीशाखामृगस्तत्रचरन्चरंतौ ॥ दृष्ट्वाविषादंपरमंजगामचिंतापरीतोभयभारभग्नः ॥२९॥
तमाश्रमंपुण्यसुखंशरण्यंसदैवशाखामृगसेवितांतं ॥ त्रस्ताश्चदृष्ट्वाहरयोऽभिजग्मुर्महौज
सौराघवलक्ष्मणौतौ ॥१३०॥ इत्यार्षेश्रीरामायणेकिष्किंधाकांडे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

रत्नविभ्रांतिमत्तस्यबभूवचित्तमित्याधुनिकपाठेतस्यसुग्रीवस्यचित्तंतद्दर्शनेनविभ्रांतिमद्बभूवेत्यर्थः ॥२८॥ उक्तमेवविवृणोति· सतावितिः भयभारभग्नः भयभारेणभग्नोत्साहः ॥२९॥ तमाश्रमंमतंगाश्रमं
पा
त्रवालिनादुष्प्रवेशं अतएवशरण्यंसेवितांतंसेवितमध्यंसंदितत्रांतं वा तौदृष्ट्वात्रस्ताहरयः वालिप्रे
रितबुध्याभीताः विजग्मुः गताः ॥३०॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेकिष्किंधाकांडेप्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

शारवामृगत्वंबहुचेष्टश्चपलचित्तकर्मेटत्वं· तदेवाह· लघुचित्ततयेति· लघुचपलं॥१७॥ ननुनतोभयाभावे
पितस्मेरिताद्भयंतत्राह· बुद्धीति· इंगितैरंतराशयगमकैश्चेष्टैः निःशेषैर्बुध्यानिश्चयात्मकेनविज्ञानेनपा
रक्याशयज्ञानेनसंपन्नःसन्· तद्बुचितंसर्वमाचरसर्वभूतानिनिजशास्यपरज्ञाजातं॥१८॥ नेदंभयंचच
पलमूलमित्याह· सुग्रीवइति॥१९॥ तदेवाह· दीर्घेति॥२०॥ नन्ववनन्तारिणावालिनाकृतेनयो·

अहोशाखामृगत्वंतेव्यक्तमेवप्लवंगम॥ लघुचित्ततयात्मानंनस्थापयसियोमतौ॥१७॥ बु
द्धिविज्ञानसंपन्नइंगितैःसर्वमाचर॥ नह्यबुद्धिंगतोराजासर्वभूतानिशास्तिहि॥१८॥ सु
ग्रीवस्तुशुभंवाक्यंश्रुत्वासर्वंहनूमतः॥ ततःशुभतरंवाक्यंहनूमंतमुवाचह॥१९॥ दीर्घबा
हूविशालाक्षौशरचापासिधारिणौ॥ कस्यनस्यात्भयंदृष्ट्वाह्येतौसुरसुतोपमौ॥२०॥ वालिप्र
णिहिताववशंकेहंपुरुषोत्तमौ॥ राजानोबहुमित्राश्चविश्वासोनात्रहिक्षमः॥२१॥ अरयश्च
मनुष्येणविज्ञेयाश्छद्मचारिणः॥ विश्वस्तानामविश्वस्ताःछिद्रेषुप्रहरंत्यपि॥२२॥

प्रवर्त्तनात्तत्राह· राजानइतिबहुमित्राःजातंपतरेष्वपिमित्रवंतःयथादशरथोगृध्रराजेनमित्रवान्
एवंवालिनोपिनरमेत्रसंभावितमितिभावः॥२१॥ नन्वथापिनापसाभ्यांकुतोभयंतत्राह· अरयश्चे·
तिःयतस्तेछद्मचारिणोतोविज्ञेयाःयतश्चविश्वस्तानांवंचनयाप्राप्ताविश्वासानामरीणांस्वय
मविश्वस्ताश्छिद्रेषुप्रहारावकाशेषुप्रहरंतिअतोविज्ञेयाइतिअर्थः॥२२॥ ॥

उक्तमेवविवृणोति· एवमिति· उक्तरीत्यास्थितिगतिभयाभयासुखदुःखादावेकायनमेकमार्गसमानत्वंग
तागिरेः प्रागपिधिष्ठितगिरिश्रृंगात्· गिरिंतस्यैवशिखरांतरंमृगत्रासादिकुर्वंतोययुर्गतवंतः॥९॥१०॥११

एवमेकायनगताः प्लवमानागिरेर्गिरिं॥ प्रकंपयंतोवेगेनगिरीणांशिखराणिच॥९॥ ततःशाखामृ
गाःसर्वेप्लवमानामहाबलाः॥ बभंजुश्चनगांस्तत्रपुष्पितान्दुर्गमाश्रितान्॥१०॥ आप्लवंतोहरि
वराःसर्वतस्तंमहागिरिं॥ मृगमार्जारशार्दूलांस्त्रासयंतोययुस्तदा॥११॥ ततःसुग्रीवसचिवाःपर्व
तेंद्रसमाहिताः॥ संगम्यकपिमुख्येनसर्वेप्रांजलयःस्थिताः॥१२॥ ततस्तंभयसंत्रस्तंवालिकि
ल्बिषशंकितं॥ उवाचहनुमान्वाक्यंसुग्रीवंवाक्यकोविदः॥१३॥ संभ्रमस्त्यज्यतामेषसर्वै
र्वालिकृतेमहान्॥ मलयोयंगिरिवरोभयंनेहास्तिवालिनः॥१४॥ यस्मादुद्विग्नचेतास्त्वंवि
द्रुतोहरिपुंगव॥ तंक्रूरदर्शनंक्रूरंनेहपश्यामिवालिनं॥१५॥ यस्मात्तवभयंसौम्यपूर्वजात्पापक
र्मणः॥ सनेहवालीदुष्टात्मानतेपश्याम्यहंभयं॥१६॥

सुग्रीवसचिवाहनुमदादयः॥१२॥ वालि
किल्बिषेणवालिप्रवर्त्तनयाकिल्बिषाद्धाशंकितं· संभ्रमश्चित्तक्षोभः· वालिकृतेवालिनिमित्तं·स
र्वैर्वानरैः· मलयोमलयपर्यायोऋष्यमूकः॥१४॥ नदेवाहादरात्यस्मात्त्वंवेनिपूर्वजात्वालिनःउ
हपर्वते· तस्मान्नेभयंनपश्यामीत्यन्वयः॥१६॥ श्री

२८॥२९॥अथरमानः इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलके कि॰ द्वितीयः सर्गः॥२॥ विज्ञायतात्पर्यंनो
ज्ञात्वा॥१॥भिक्षुरूपं॰प्राकृततापसरूपं॰शठबुद्धितया॰अविश्वस्तबुद्धितया॥२॥विनीतवत् विनीतयोगं

इत्येवंकपिराजेनसंदिष्टोमारुतात्मजः॥चकाररामनेबुद्धिंयत्रतौरामलक्ष्मणौ॥२८॥तथेतिसंपू
ज्यवचस्तत्तस्यकपिःसुभीतस्यदुरासदस्य महानुभावोहनुमान्ययौ यत्र महाबलौ रामेति
बलीसलक्ष्मणः॥२९॥इत्यार्षेश्रीरामायणेकिष्किंधाकांडेद्वितीयःसर्गः॥२॥ वचो विज्ञायहनुमा
न्सुग्रीवस्यमहात्मनः॥पर्वतादृष्यमूकात्तुपुप्लुवेयत्रराघवौ॥१॥कपिरूपंपरित्यज्यहनुमा
न्मारुतात्मजः॥भिक्षुरूपंततोभेजेशठबुद्धितयाकपिः॥२॥ततःसहनुमान्वाचाश्लक्ष्णयासुम
नोज्ञया॥विनीतवदुपागम्यराघवौप्रणिपत्यच॥३॥आबभाषेचतौवीरौयथावत्प्रशशंसच॥
संपूज्यविधिवद्वीरौहनुमान्वानरोत्तमः॥४॥उवाचकामतोवाक्यंमृदुसत्यपराक्रमौ॥राज
र्षिदेवप्रतिमौतापसौसंशितव्रतौ॥५॥देशंकथमिमंप्राप्तौभवंतौवरवर्णिनौ॥त्रासयंतौ
मृगगणानन्यांश्चवनचारिणः॥६॥

॥३॥यथावत्प्रशशंस॰ ननु मिथ्यास्तुतिरित्यर्थः॥आबभा
षेवक्तुमभिमुखीचकारसंपूज्य॰वाचाप्रशस्य॥४॥कामतःसुग्रीवोपदेशाविरुद्धस्वेच्छातःरा
जर्षीचदेवौचतत्प्रतिमौ॥५॥वरवर्णिनौब्रह्मचारिश्रेष्ठौ॰अन्यांश्चरक्षोसुरादीन्॥६॥

12

उक्तमुपनयति कृत्येष्विति राजानो बहुदर्शिनः नानाविधं वचनोपायज्ञानं परहंतारो भवंति· नेणतेप्राकृ
तैः प्राकृतवेषैश्चारैर्ज्ञेयाः ज्ञानव्यांतराशयाः ॥२३॥ यतएवमतस्तावितिप्राकृतेनैव· उदासीनेनैव·
इंगितानां प्रकारैः विशेषैः रूपेणसौम्यासौम्याकारेणाभाषणेनचतत्प्रसंगे दीयमानोत्तरेणच ॥२४॥ ज
योर्मनुष्ययोः यदित्वयिसमीपस्थितेप्रत्दृष्टमनसौउत्तरमप्युत्तरादौसंतुष्टमनसौतदातयोरभिमु

कृत्येषु वाली मेधावी राजानो बहुदर्शिनः ॥ भवंतिपरहंतारस्तेज्ञेयाः प्राकृतैर्नरैः ॥२३॥ तौत्वया
प्राकृतेनैवगत्वा ज्ञेयौप्लवंगम ॥ इंगितानां प्रकारैश्च रूपव्याभाषणेनच ॥२४॥ लक्षयस्वतयो
र्भावंप्रहृष्टमनसौयदि ॥ विश्वासयन्प्रशंसाभिरिंगितैश्च पुनः पुनः ॥२५॥ ममैवाभिमुखंस्थि
त्वा पक्ष्यत्वंहरिपुंगव ॥ प्रयोजनंप्रवेशस्य वनस्यास्यधनुर्धरौ ॥२६॥ शुद्धात्मानौ यदित्वेतौ जानी
हित्वंप्लवंगम ॥ व्याभाषितैर्वा रूपैर्वा विज्ञेयादुष्टतानयोः ॥२७॥

रवं॰ [illegible] त्वाम [illegible] प्रशंसाभिस्त
द्बोधकवाक्यैरिंगितैर्मामकाभिप्रायबोधनैर्मयितौ विश्वासयन् [illegible] स्यवन सप्रवेशस्यप्रयोजनंपृच्छेःय
द्वाममैवाभिमुखंयथातथास्थित्वाप्रशंसाभिस्तयोस्तनिमि [illegible] रिंगितैस्त्रीयैस्तावात्मनिमयिचविश्वास
यन्पृच्छेत्पन्वयः स्वाभिमुखस्थितिकथनमन्यादृशवचनकथनसंभावनयातन्निरासायेतिबोध्यं
२५॥२६॥ प्रश्नावसरंदर्शयति· शुद्धेति· यद्येतौशुद्धात्मना [illegible] स्मासुदेषरहितौ जानीहिज्ञास्यसि [illegible]
र्हिवनदभिमतंप्रयोजनंपृच्छ· उपसंहरति· व्याभाषितैरिति· दुष्टता दुष्टता चेत्तितंत्रेणपदच्छेदः ॥२७॥

चित्रमनुलेपनं स्वर्णाजिलरूपाण्यायोस्तौ हेमभूषितेव ज्ञेयथा ॥१७॥ प निर्मुक्तौ मुक्तकंचुकौ॰ कस्माद्धेक
स्माद्धेतोर्नाभिभाषथः प्रत्युत्तरमिति शेषः ॥१९॥ ननु कस्त्वं कस्य वायस्यास्माभिः प्रत्युत्तरं देयं तत्राह॰ सुग्री

प्रकाशेते यथेंद्रस्य वज्रे हेमविभूषिते ॥ संपूर्णाश्च शितैर्बाणैस्तूणाश्च शुभदर्शनाः ॥१७॥ जीवि
तांतकरैर्घोरैर्ज्वलद्भिरिव पन्नगैः ॥ महाप्रमाणौ विपुलौ तप्तहाटक[illegible] ॥१८॥ खड्गावेतौ
विराजेते निर्मुक्तभुजगाविव ॥ एवं मां परिभाषंतं कस्माद्वै [illegible]भिभाषथ[illegible] ॥१९॥ सुग्रीवो नाम धर्मा
त्मा कश्चिद्वानरपुंगवः ॥ वीरो विनिकृतो भ्रात्रा जगद्भ्रमति दुःखितः ॥२०॥ प्राप्तोऽहं प्रेषितस्तेन
सुग्रीवेण महात्मना ॥ राज्ञा वानरमुख्यानां हनूमान्नाम वानरः ॥२१॥ युवाभ्यां सह धर्मात्मा सु
ग्रीवः सख्यमिच्छति ॥ तस्य मां सचिवं विद्धि वानरं पवनात्मजं ॥२२॥ भिक्षुरूपप्रतिच्छन्नं सु
ग्रीवप्रियकारणात् ॥ ऋष्यमूकादिह प्राप्तं कामगं कामचारिणं ॥२३॥ एवमुक्त्वा तु हनुमांस्तौ
वीरौ रामलक्ष्मणौ ॥ वाक्यज्ञो वाक्यकुशलः पुनर्नोवाच किंचन ॥२४॥ एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य रामो
लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ प्रहृष्टवदनः श्रीमान्भ्रातरं पार्श्वतः स्थितं ॥२५॥

वस्यात्क इत्यवबोधनायतत्
त्क्ततिपूर्वकमुक्तिः विनिकृतो निरस्तः ॥२०॥२१॥ ननु त्वद्राज्ञाऽस्मत्समीपे प्रेषणं किमर्थं तत्राह॰
युवाभ्यामिति ॥२२॥ वानरराजसचिवस्य मानुषं रूपं कुतस्तत्राह भिक्षुरूपेति॰ अनेन स्वस्य शुद्धवा
नरत्वमेव नेत्यपि बोधितं॰ ईदृशं विद्धीति प्राक्तनेनान्वयः ॥२३॥२४॥२५॥ ॥

समंततोवीक्षमाणौ किंचिद्दुःखन्वेषमाणाविवेत्यर्थ इमांनदीमिति॰ सरस्यपिविस्ततत्वेननदीत्वोप
चारः इतिकेचित् नद्येवेत्यन्ये॥ ७ शोभनोवर्णआभाकांतिश्चययोस्तौ॰ निश्वसंतौ किंचित्दुःखव

पंपातीररुहान्वृक्षान्वीक्षमाणौसमंततः॥ इमांनदींशुभजलांशोभयंतौतरस्विनौ॥ ७॥ धैर्यवंतौ
सुवर्णाभौकौयुवांचीरवाससौ॥ निश्वसंतौवरभुजौपीडयंताविमाःप्रजाः॥ ८॥ सिंहविप्रेक्षितौ
वीरौमहाबलपराक्रमौ॥ शक्रचापनिभेचापेगृहीत्वाशत्रुनाशनौ॥ श्रीमंतौरूपसंपन्नौवृष
भश्रेष्ठविक्रमौ॥ हस्तिहस्तोपमभुजौद्युतिमंतौनरर्षभौ॥ १०॥ प्रभयापर्वतेंद्रोसौयुवयोर
वभासितः॥ राज्यार्हावमरप्रख्यौकथंदेशमिहागतौ॥ ११॥ पद्मपत्रेक्षणौवीरौजटामंडलधारिणौ।
अन्योन्यसदृशौवीरौदेवलोकादिहागतौ॥ १२॥ यदृच्छयेवसंप्राप्तौचंद्रसूर्यौवसुंधरां॥ विशा
लवक्षसौवीरौमानुषौदेवरूपिणौ॥ १३॥ सिंहस्कंधौमहोत्साहौसमदाविवगोवृषौ॥ आयता
श्चसुवृत्ताश्चबाहवःपरिघोपमाः॥ १४॥ सर्वभूषणभूषार्हाः किमर्थं नविभूषिताः॥ उभौयोग्या
वहंमन्येरक्षितुंपृथिवीमिमां॥ १५॥ ससागरवनांकृत्स्नांविंध्यमेरुविभूषितां॥ इमेचधनुषीचि
त्रेश्लक्ष्णेचित्रानुलेपने॥ १६॥
शोनेनिशेषः इमावनाःप्रजाःपीडयंतौस्वरूपमात्रतइतिशेषः ८
९ हस्तःशुंडादंडः॥ १०॥ राज्यार्हौदेवतुल्यौदेशंहित्वाकथमिहागतावित्यर्थः आकारतोमहाराजत्वनि
श्चयादेवमुक्तिः॥ ११॥ देवलोकादिहभूतलेआगताविव॥ १२॥ १३॥ समदौत्दृप्तौगोवृषौनरूणांवृषभाविव

रामा॰ किं॰ १४

अथवचनरचनासौष्ठवमाह॰ अविस्तरं॰ नातिविस्तारमित्यर्थः असंदिग्धं असंदिग्धार्थमसंदिग्धात्त्वं च अविलंबितं अनेनास्खलत्त्वं अव्ययं॰ नविद्यते आतं कातेर्व्ययायस्मात्तादृशं॰ तेनाकृतिकटुवर्णं मित्यर्थः उरस्थं मध्यमारूपेण कंठगं वैखरीरूपेण कंठविवरात् अंतर्गतं॰ अतएवमध्यमस्वरं नात्युच्चैर्नातिनीचैः ॥३१॥ संस्कारक्रमसंपन्नां संस्काराणां क्रमे॰ क्रमेण जननेन संपन्नां समर्थां॰ विशिष्टा

अविस्तरमसंदिग्धमविलंबितमव्ययं॥ उरस्थं कंठगं वाक्यं वर्त्तते मध्यमस्वरं॥३१॥ संस्कारक्रमसंपन्नामद्रुतामविलंबितां॥ उच्चारयति कल्याणीं वाचं हृदयहर्षिणीं॥३२॥ अनया चित्रया वाचा त्रिस्थानव्यंजनस्थया॥ कस्य नाराध्यते चित्तमुद्यतासेररेरपि॥३३॥ एवंविधो यस्य दूतो न भवेत्पार्थिवस्य तु॥ सिध्यंति हि कथं तस्य कार्याणां गतयोनघ॥३४॥ एवं गुणगणैर्युक्ता यस्य स्युः कार्यसाधकाः॥ तस्य सिध्यंति सर्वेर्था दूतवाक्यप्रचोदिताः॥३५॥

नुपूर्वीविशेषरूपेण पदादीनां ग्रहणाय क्रमवत्त्वं हृद्वर्णोच्चारसंस्कारानंतः करणे उत्पाद्यनत्क्रमेण क्रमवद्वर्णाच्च भासपदवाक्यज्ञानमिति वाक्यपदीयादौ स्पष्टं॰ तेनमध्यमवत्त्वोच्चाराणां सूचितं॰ नदाहाद्रुतामविलंबितामिति अतएव हृदयहर्षिणीं॥३२॥ त्रिस्थानव्यंजनस्थया त्रिषु स्थानेषु उरः कंठशिरः सुव्यक्तं जनमभिव्यक्तिस्तया तिष्ठति श्रोतग्राह्यास्वरूपं लभते तादृश्या॰ अनेननित्य एव स्फोटरूपः शब्द इति सूचितं॰ नाराध्यते नानुकूल्यते॥३३॥ कार्याणां गतयः परिपाकाः ३४ दूतवाक्यप्रचोदिताः तद्वाक्यबोधिताः॥३५॥ रामा॰ १४

तमेवसुग्रीवमेवकांक्षमाणस्येकृतइत्यर्थः ॥२६॥ तमभ्यभाषः अभिभाषस्वेतियावत् वाक्येतिवाक्यज्ञंवाक्यर
चनाभिज्ञं मधुरैर्वाक्यैः स्नेहयुक्तमभ्यभाषेत्यन्वयः ॥२७॥ विनयः प्रातिशाख्यादिज्ञानपूर्वकाभ्यासः ऋग्वे
दविषयेतद्वीनोयोनभवतितेनएकैकानुवाक्येऽनुवाकान्तरसांकर्येणतद्धारणस्यदुष्करत्वात्यजुर्वेद
धारणाद्दीनभिन्नेनगायनविषयोहादेर्दुर्ज्ञेयत्वात्सामवेदज्ञानहीनभिन्नेनैवंप्रभाषितुंशक्यंनतद्दी

सचिवोयंकपीन्द्रस्यसुग्रीवस्यमहात्मनः ॥ तमेवकांक्षमाणस्यममान्तिकमिहागतः ॥२६॥ तमभ्य
भाषसौमित्रेसुग्रीवसचिवंकपिं ॥ वाक्यज्ञंमधुरैर्वाक्यैःस्नेहयुक्तमरिंदमं ॥२७॥ नानृग्वेदविनी
तस्यनायजुर्वेदधारिणः ॥ नासामवेदविदुषःशक्यमेवंविभाषितुं ॥२८॥ नूनंव्याकरणंकृत्स्नमनेन
बहुधाश्रुतं ॥ बहुव्याहरतानेननकिंचिदपशब्दितं ॥२९॥ नमुखेनेत्रयोश्चापिललाटेचभ्रुवो
स्तथा ॥ अन्येष्वपिचसर्वेषुदोषःसंविदितःक्वचित् ॥३०॥

नेत्यर्थः [illegible] तद्दीने
नैवंप्रभाषितुंनशक्यंनशक्यंनशक्यमित्यर्थः तेनायंसर्वथातत्तज्ज्ञइतिनिर्णय [illegible] ॥२८॥ ननुवे
दमात्राध्यायिनानकिंचिद्राजमन्त्रादिज्ञातुंशक्यंतत्राह नूनमिति कृत्स्नं [illegible] तदर्थस्वरूपनिर्ण
योगिन्यायसहितंव्याकरणंबोध्यसाधुत्वस्यार्थघटितत्वात् अनेनसर्वज्ञत्वंसूचितं तथाप्रवर्णोहे
तुमाह बह्विति ॥२९॥ इङ्गितैरप्यसौविश्वासयोग्यइत्याह नमुखेदिति दोषःसंविदितोव्यवहारकालेइतिशेषः ॥३

एवंसुहृदयत्वमवगत्यस्वस्वाम्युक्तंपृच्छतितत इति ३ पंपाकाननेमंडितमलंकृतंघोरमन्यतइतिशेषः ४
रामचोदितः इंगितेनेतिशेषः आचचक्षेबोधितवान् ५ पितामह इव पालकत्वेनेत्यर्थः ७ ८ निर्दे

15

ततःपरमसंहृष्टोहनूमान्प्लवगोत्तमः॥प्रत्युवाचततोवाक्यंरामंवाक्यविशारदं॥३॥किम
र्थंचवनंघोरंपंपाकाननमंडितं॥आगतःसानुजोदुर्गंनानाव्यालमृगायुतं॥४॥तस्यतद्वचनं
श्रुत्वालक्ष्मणोरामचोदितः॥आचचक्षेमहात्मानंरामंदशरथात्मजं॥५॥राजादशरथोनाम
द्युतिमान्धर्मवत्सलः॥चातुर्वर्ण्यंस्वधर्मेणनित्यमेवाभ्यपालयन्॥६॥नद्वेष्टाविद्यतेतस्य
सतुद्वेष्टिनकंचन॥सतुसर्वेषुभूतेषुपितामहइवापरः॥७॥अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्ट
वानाप्तदक्षिणैः॥तस्यायंपूर्वजःपुत्रोरामोनामजनैःश्रुतः॥८॥शरण्यःसर्वभूतानांपितु
र्निर्देशपारगः॥ज्येष्ठोदशरथस्यायंपुत्राणांगुणवत्तरः॥९॥राजलक्षणसंयुक्तोसंयुक्तो
राज्यसंपदा॥राज्याद्भ्रष्टोमयावस्तुंवनेसार्द्धमिहागतः॥१०॥भार्ययाचमहाभागसीत
यानुगतोवशी॥दिनक्षयेमहातेजाःप्रभयेवदिवाकरः॥११॥अहमस्यावरोभ्रातागुणै
र्दास्यमुपागतः॥कृतज्ञस्यबहुज्ञस्यलक्ष्मणोनामनामतः॥१२॥ ॥ ॥

शोनियोगःतत्पारगःतस्यसमाप्तकल्पत्वादेवमुक्तं ९ सयुक्तःसंयुज्यमानःभ्रष्टःकिंचित्रि
मितंवशात् १० ११ अवरःकनीयान्दास्यमुपागतोस्मीतिशेषः १२ ॥

एवमुक्तः रामेणोतिशेषः ॥ २६ ॥ नौ आवयोः तमेव सुग्रीवमेव मार्गी वो मार्गयावः ॥ २७ ॥ यथाब्रवीषि सख्यमिच्छती
तियदवादीस्तत्तथैव करिष्याव इत्यर्थः ॥ २८ ॥ जयोपपत्तौ सुग्रीवस्येतिशेषः ताभ्यां रामसुग्रीवाभ्यां ॥ २९ ॥ ध
गमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके किष्किंधाकांडे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ तद्वचः सचि
वोयं कपीद्रस्य सुग्रीवस्य महात्मनस्तमेव कांक्षमाणस्य ममांतिकमुपागत इति रामवचो महात्मनइति

एवमुक्तस्ततः सौमित्रिः सुग्रीवसचिवं कपिं ॥ अभ्यभाषत वाक्यज्ञो वाक्यज्ञं पवनात्मजं ॥ २६ ॥ विदिता
नो गुणा विद्वन् सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ तमेव चावां मार्गावः सुग्रीवं प्लवगेश्वरं ॥ २७ ॥ यथा ब्रवीषि
हनुमन् सुग्रीववचनादिह तत्तथा हि करिष्यावो वचनात्तव सत्तम ॥ २८ ॥ तत्तस्य वाक्यं निपु
णं निशम्य प्रहृष्टरूपः पवनात्मजः कपिः ॥ मनः समाधाय जयोपपत्तौ सख्यं तदा कर्तुमियेष
ताभ्यां ॥ २९ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे किष्किंधाकांडे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ ततः प्रहृष्टो हनुमान् कृत्य
वानिति तद्वचः ॥ श्रुत्वा मधुरभावं च सुग्रीवं मनसा गतः ॥ १ ॥ भाव्यो राज्यागमस्तस्य सुग्रीवा
स्य महात्मनः ॥ यदयं कृत्यवान् प्राप्तः कृत्यं चैतदुपागतं ॥ २ ॥

सोपचारप्रश्रयागतः सुग्रीवविषये मधु
रभावं सौम्यभावं श्रुत्वा तमेव कांक्षमाण इत्यनेन सुग्रीवे रामः किंचित्कृत्यवानिति निश्चित्य प्रहृष्टः
सुग्रीवं सुग्रीवाभिमतसिद्धिं मनसा गतोन्वगच्छत् ॥ १ ॥ तदेव विवृणोति भाव्य इति अवश्यं भावीत्यर्थः
यदयं महापुरुषः कृत्यवान् प्रयोजनसापेक्षः प्राप्तस्तत्कृत्यं च उपागतं सुग्रीवं प्राप्तमित्यर्थः ॥ २ ॥

शोकाभिभूते शोकाविष्टे शोकार्त्ते शोकपीडिते॥२४॥ साश्रुपातनं॰ ... त्वाकमप्यन्यशरणापेक्षेत्यश्रुपतिन
सहितं॥२५॥ द्रष्टव्याः द्रष्टुयोग्याः सहीति॰ अनेनतस्यापिसर...शरणापेक्षत्वंदर्शितं॥२७॥ यदेवयतः

शोकाभिभूतेरामेतुशोकार्त्तेशरणंगते॥कर्त्तुमर्हतिसु...ग्रीवःप्रसादंसहयूथपैः॥२४॥ एवं
ब्रुवाणंसौमित्रिंकरुणंसाश्रुपातनं॥हनुमान्प्रत्युवाचेदंवाक्यंवाक्यविशारदः॥२५॥ ईदृशा
बुद्धिसंपन्नाजितक्रोधाजितेंद्रियाः॥द्रष्टव्यावानरेंद्रेणदिष्ट्यादर्शनमागताः॥२६॥ सहिराज्या
च्चविभ्रष्टःकृतवैरश्चवालिना॥हृतदारोवनेत्रस्तोभ्रात्राविनिकृतोभृशं॥२७॥ करिष्यतिससा
हाय्यंयुवयोर्भास्करात्मजः॥सुग्रीवःसहचास्माभिःसीतायाःपरिमार्गणे॥२८॥ इत्येवमुक्त्वा
हनुमान्श्लक्ष्णंमधुरयागिरा॥बभाषेसाधुगच्छामःसुग्रीवमितिराघवं॥२९॥ एवंब्रुवंतंधर्मा
त्माहनूमंतंसलक्ष्मणः॥प्रतिपूज्ययथान्यायमिदंप्रोवाचराघवं॥३०॥ कपिःकथयतेहृष्टो
यथायंमारुतात्मजः॥कृत्यवान्सोपिसंप्राप्तःकृतकृत्योसिराघव॥३१॥ प्रसन्नमुखवर्णश्चव्यक्तं
हृष्टश्चभाषते॥नानृतंवक्ष्यतेवीरोहनुमान्मारुतात्मजः॥३२॥ ततःसतुमहाप्राज्ञोहनूमान्मा
रुतात्मजः॥जगामादायतौवीरौहरिराजायराघवौ॥३३॥

परिमार्गणेसहायंकरिष्यतीत्यन्वा
यः॥२८॥२९॥३०॥ सोपित्वयाकृत्यवानितियथायनेनतथाजाने॰ एनंदेशंसंप्राप्तस्त्वंकृतकृत्योसी
त्यर्थः॥३१॥ व्यक्तंसमर्थयतेप्रसन्नेतिमुखवर्णोमुखशोभा॥३२॥३३॥ श्री

१३ रहिते अवाभ्यां राहितेकाले न ज्ञायते विशिष्येतिशेषः ॥ १४ ॥ दनुः कबंधः सज्ञास्यतीत्याख्यातः ॥ १५ ॥ स्वर्गं
गंतुं दिवमाकाशं गतः उत्पतितः ॥ १६ ॥ १७ ॥ नाथं रक्षकं इच्छतिदैवगत्येतिशेषः ॥ १८ ॥ यः शरण्योधर्म

सुखार्हस्यमहार्हस्यसर्वभूतहितात्मनः ॥ ऐश्वर्येणविहीनस्यवनवासेरतस्यच ॥ १३ ॥ रक्षसा
पहृताभार्यारहितेकामरूपिणा ॥ तच्चनज्ञायतेरक्षः पत्नीयेनास्यवाहृता ॥ १४ ॥ दनुर्नामदितेः
पुत्रः शापाद्राक्षसतांगतः ॥ आख्यातस्तेनसुग्रीवः समर्थोवानराधिपः ॥ १५ ॥ सज्ञास्यतिमहा
वीर्यस्तवभार्यापहारिणं ॥ एवमुक्त्वादनुः स्वर्गंभ्राजमानोदिवंगतः ॥ १६ ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातं
याथातथ्येनपृच्छतः ॥ अहंचैवचरामश्चसुग्रीवंशरणंगतौ ॥ १७ ॥ एषदत्वाचवित्तानिप्राप्य
चानुत्तमंयशः ॥ लोकनाथः पुराभूत्वासुग्रीवंनाथमिच्छति ॥ १८ ॥ सीतायस्यस्नुषाचासीच्छर
ण्योधर्मवत्सलः ॥ तस्यपुत्रः शरण्यस्यसुग्रीवंशरणंगतः ॥ १९ ॥ सर्वलोकस्यधर्मात्माशरण्यः
शरणंपुरा ॥ गुरुर्मेराघवः सोयंसुग्रीवंशरणंगतः ॥ २० ॥ यस्यप्रसादे सततं [illegible] सीदेयुरिमाः
प्रजाः ॥ सरामोवानरेंद्रस्यप्रसादमभिकांक्षते ॥ २१ ॥ येनसर्वगुणोपेताः पृ[illegible]सर्वपार्थिवाः
मानिताः सततंराज्ञासदादशरथेनवै ॥ २२ ॥ तस्यायंपूर्वजः पुत्रस्त्रिषुलोकेषुविश्रुतः ॥ सुग्री
वंवानरेंद्रंतुरामः शरणमागतः ॥ २३ ॥

वत्सलश्चासीदित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ सर्वगुणोपेताः मू
र्धाभिषिक्ता इतियावत् सदाप्रतिदिनं सततमनुवृत्तां ॥ २२ ॥ २३ ॥ श्री

रामा·कि· स्त्रीहेतोऽ पित्रास्त्रियै दत्तस्य च रस्य पालनहेतोः॥५॥६॥ प्रगल्भ्य र्ज्ञानां दक्षिणो दर्शनं दत्वा॥७॥ दर्श
१७ नीयतमो भूत्वा इच्छावशादिति शेषः॥८॥ धर्मविनीतः धर्मे शिक्षितः॥९॥ एषः मन्मैत्रीकाङ्क्षः तदेवाह

तपसासत्यवाक्येनवसुधातेनपालिता। स्त्रीहेतोस्तस्यपुत्रोयंरामोरण्यंसमागतः॥५॥
तस्यास्यवसतोरण्येनियतस्यमहात्मनः॥रावणेनहृताभार्यासत्वांशरणमागतः॥६॥
भवतासख्यकामौतौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ॥प्रगृह्यचार्चयस्वैतौपूजनीयतमावुभौ॥७॥
श्रुत्वाहनुमतोवाक्यंसुग्रीवोवानराधिपः॥दर्शनीयतमोभूत्वाप्रीत्योवाचचराघवं॥८॥
भवान्धर्मविनीतश्चसुतपाःसर्ववत्सलः॥आख्यातोवायुपुत्रेणतत्वतोमेभवद्गुणाः॥९॥
तन्ममैवैषसत्कारोलाभश्चैवोत्तमःप्रभो॥यत्वमिच्छसिसौहार्दंवानरेणमयासह॥१०॥रो
चतेयदिमेसख्यंबाहुरेषप्रसारितः॥गृह्यतांपाणिनापाणिर्मर्यादावध्यतांध्रुवा॥११॥
एतत्तुवचनंश्रुत्वासुग्रीवस्यसुभाषितं॥संप्रहृष्टमनाहस्तंपीडयामासपाणिना॥१२॥

यत्वमिति· वानरेणतिर्यग्योनिनापि॥१०॥ रोचतेयदीतिकार्यवशादीतिशेषः· ध्रुवामर्यादा· अनु
ल्लंघनीयोन्योन्यकार्यसंपादनविषयोनिश्चयः बध्यतांबुध्याविचार्यप्रतिज्ञायतां॥११॥ हस्तंपी राम·
डयामास·॥दक्षिणहस्तेनदक्षिणहस्तंगृहीतवान्॥१२॥ श्री १७

17

वानरं वानरस्येदं श्रोर्षीणा ॥ ३४ ॥ उक्तसंग्रह्णाति सप्तिति कृतकृत्यवत्तदहं गिरिवरं ऋष्यमूकं ॥ ३५
मशाममानः इतिश्री रामाभिरामे श्रीरामीयेरामायणतिलके किष्किंधाकांडे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ ऋष्य
मूकादिति ऋष्यमूके सुग्रीववासस्थाने राघवौस्थापयित्वा ततः सुग्रीवानयनार्थं ऋष्यमूकेक

भिक्षुरूपं परित्यज्य वानरं रूपमास्थितः ॥ पृष्ठमारोप्य तौवीरौ जगाम कपिकुंजरः ॥ ३४ ॥ सतुवि
पुलयशाः कपिप्रवीरः पवनसुतः कृतकृत्यवत्प्रहृष्टः ॥ गिरिवरमुरुविक्रमः प्रयातः सशु
भमतिः सहरामलक्ष्मणाभ्यां ॥ ३५ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे किष्किंधाकांडे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ ऋष्य
मूकात्तु हनुमान् गत्वा तं मलयं गिरिं ॥ आचचक्षे तदा वीरौ कपिराजाय राघवौ ॥ १ ॥ अयं रामो
महाप्राज्ञः संप्राप्तो दृढविक्रमः ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा रामोयं सत्यविक्रमः ॥ २ ॥ इक्ष्वाकूणां कु
ले जातो रामो दशरथात्मजः ॥ धर्मे निगदितश्चैव पितुर्निर्देशकारकः ॥ ३ ॥ राजसूयाश्वमेधैश्च
वह्निर्येनाभितर्पितः ॥ दक्षिणाश्च तथोत्सृष्टा गावः शतसहस्रशः ॥ ४ ॥

देशमलयाख्यं गिरिं ग
त्वेत्यन्वयः ॥ १ ॥ अयं रामः मलयस्थसुग्रीवदृष्टिपथवर्त्तित्वे देवनिर्देशः पुनरादावदरार्द्धे मायमि
ति सत्यविक्रमत्वद्दृढत्वाभ्यां त्वक्षुत्तुनिरसनत्तमलावज्ञ ॥ २ ॥ इक्ष्वाकूणामित्यनेन स्वरूपकथ
नं धर्मे स्वसत्यपरिपालनरूपधर्मनिमित्तं निगदितः प्रेरितः पि तिशेषः अतएव तस्य पितुर्निर्देशकारकः ॥ ३ ॥ ४ ॥

लक्ष्मणायविषादपरिहारार्थंचंदनशाखास्तरणदानं· अथकार्यमर्यादांबंधनायप्रवृत्तिःततइति॥२०॥इ
हवनेइत्यन्वयः॥२१॥२२॥ अभयंकुरु· अभयप्रतिज्ञांकुरु॥२३॥तदेवद्रढीयपुनराहकर्त्तुमिति॥२४॥-

शाखांचंदनवृक्षस्यददौपरमपुष्पितां॥ ततःप्रहृष्टःसुग्रीवःश्लक्ष्णंमधुरयागिरा॥२०॥प्रत्यु
वाचतदारामंहर्षव्याकुललोचनः॥ अहंविनिकृतोरामचरामीहभयार्दितः॥२१॥हृतभार्यो
वनेत्रस्तोदुर्गमेतदुपाश्रितः॥ सोहंत्रस्तोवनेभीतोवसाम्युद्भ्रांतचेतनः॥२२॥वालिनानिकृतो
भ्रात्राकृतवैरश्चराघव॥ वालिनोमेमहाभागभयार्तस्याऽभयंकुरु॥२३॥कर्त्तुमर्हसिकाकु
त्स्थभयंमेनभवेद्यथा॥ एवमुक्तस्तुतेजस्वीधर्मज्ञोधर्मवत्सलः॥२४॥प्रत्यभाषतकाकुत्स्थः
सुग्रीवंप्रहसन्निव॥ उपकारफलंमित्रंविदितंमेमहाकपे॥२५॥वालिनंतंवधिष्यामितव
भार्यापहारिणं॥ अमोघाःसूर्यसंकाशाममेमेनिशिताःशराः॥२६॥तस्मिन्वालिनिदुर्वृत्तेनिप
तिष्यंतिवेगिताः॥ कंकपत्रप्रतिछन्नामहेंद्राशनिसन्निभाः॥२७॥तीक्ष्णाग्राऋजुपर्वाणःसरोषा
भुजगाइव॥ तमद्यवालिनंपश्यतीक्ष्णैराशीविषोपमैः॥२८॥शरैर्विनिहतंभूमौप्रकीर्णमिवपर्व
तं॥ सतुतद्वचनंश्रुत्वाराघवस्यात्मनोहितं॥ सुग्रीवःपरमप्रीतःपरमंवाक्यमब्रवीत्॥२९॥

लीलाविस्मयेकेषुमात्रसाध्यत्वात्प्रहसन्निवेति· उपकारःफलंयस्यतं॥२५॥२६॥वेगिताःसंजातवेगाः
॥२७॥२८॥२९॥

18

पीडितंपर्यष्वजतगाढमालिंगितवान्रूत्तसौहार्दस्थैर्यायदनूपदिश्यग्निसाक्षिकत्वसिद्धयेचरामप्रेरितहनूम
तप्रवृत्तिस्तदुक्ति· भिक्षुरूपंपरित्यज्य· तौ त्वयाप्राकृतेनैवगत्वानेयौ प्लवंगमेतिसुग्रीवाज्ञाकरणप्रतीतये
रामागमननिवेदनसमयेपुनः कृतंभिक्षुरूपंपरित्यज्य॥१३॥ स्वेनरूपेणवानररूपेणकाष्ठयोरर्णार

हृष्टः सौहृदमालंब्यपर्यष्वजतपीडितं॥ ततोहनूमान् संत्यज्यभिक्षुरूपमरिंदमः॥१३॥ काष्ठयोः
स्वेनरूपेणजनयामासपावकं॥ दीप्यमानंततोवह्निंपुष्पैरभ्यर्च्यसत्कृतं॥१४॥ तयोर्मध्येतुसुप्रीः
तोनिदधौसुसमाहितः॥ ततोग्निंदीप्यमानंतौचक्रतुश्चप्रदक्षिणं॥१५॥ सुग्रीवोराघवश्चैवव
यस्यत्वमुपागतौ॥ ततः सुप्रीतमनसौतावुभौहरिराघवौ॥१६॥ अन्योन्यमभिवीक्षंतौनतृप्तिम
भिजग्मतुः॥ त्वंवयस्योसिहृद्योमेएकंदुःखंसुखंचनौ॥१७॥ सुग्रीवोराघवंवाक्यमित्युवाच
प्रहृष्टवत्॥ ततः सुपर्णबहुलांभंक्त्वाशाखांसुपुष्पितां॥१८॥ सालस्यास्तीर्यसुग्रीवोनिषसा
दसराघवः॥ लक्ष्मणायाथसंहृष्टोहनुमान्मारुतात्मजः॥१९॥

ग्निंजनयामास ततोदीप्यमानम
ग्नितयोर्मध्येनिदधौनिहितंचतंपुष्पैरभ्यर्च्यसत्कृतंपरिस्तरणादिसत्कृतं चाकरोत्॥१४॥ प्रदक्षि
णांचक्रतुः मैत्रीदार्ढ्यायेतिशेषः॥१५॥१६॥ हृद्यः हृदयप्रियः एकंसमानमित्यर्थः॥१७॥ प्रहृष्टवत्प्रहृ
ष्टः सन् एतावत्पर्यंतंसम्यग्विश्वासाभावात्सुग्रीवः पृथगासनस्थआसीदितिज्ञायतेनेनदाह· ततः
सुपर्णांतिश्चास्तीर्यराघवायेतिशेषः॥१८॥ सराघवोनिषसादस्वयंतत्रस्थितइत्यर्थः॥१९॥

रामेण स्वकार्यसाधने प्रतिज्ञाते सति स्वयमपि तत्कार्यसाधनं प्रतिजानीते भार्येत्यादिन चिरात् नयां मधु
कैटभहृतां देवस्य धर्मस्य ब्रह्मणाऽश्वज्ञानसाधनभूतां श्रुतिं हयग्रीव इव आनीतामिव दीर्घं आर्ष ॥५॥ वर्त्तनी वृत्तिमान

भार्यावियोगजं दुःखं न चिरात्त्वं विमोक्ष्यसे ॥ अहं तामानयिष्यामि नष्टां वेदश्रुतीमिव ॥५॥ रसात
लेवावर्त्तनी वर्त्तती वा नभस्थले ॥ अहमानीय दास्यामि तव भार्यामरिंदम ॥६॥ इदं तथ्यं मम व
चस्त्वमवेहि च राघव ॥ न शक्या सा जरयितुमपि सेन्द्रैः सुरासुरैः ॥७॥ तव भार्या महाबाहो भक्ष्यं
विषकृतं यथा ॥ त्यज शोकं महाबाहो तां कान्तामानयामि ते ॥८॥ अनुमानात्तु जानामि मैथिली
सा न संशयः ॥ ह्रियमाणा मया दृष्टा रक्षसा रौद्रकर्मणा ॥९॥ क्रोशंती राम रामेति लक्ष्मणेति च वि
स्वरं ॥ स्फुरंती रावणस्यांके पन्नगेंद्रवधूर्यथा ॥१०॥ आत्मना पंचमं मां हि दृष्ट्वा शैलतले स्थितं
उत्तरीयं तया त्यक्तं शुभान्याभरणानि च ॥११॥ तान्यस्माभिर्गृहीतानि निहितानि च राघव ॥ आ
नयिष्याम्यहं तानि प्रत्यभिज्ञातुमर्हसि ॥१२॥ तमब्रवीत्ततो रामः सुग्रीवं प्रियवादिनं ॥ आनय
स्व सखे शीघ्रं किमर्थं प्रविलंबसे ॥१३॥ एवमुक्तस्तु सुग्रीवः शैलस्य गहनां गुहां ॥ प्रविवेश
ततः शीघ्रं राघवप्रियकाम्यया ॥१४॥

॥६॥ तथ्यं तथ्यमेवावहीति अन्वयः विषकृतं विषमिश्रितं
॥८॥ या दृष्टा सा मैथिलीति अनुमानात्तु ज्ञायात्वात्तुमामकाङ्क्षमेत्याक्रोशात् चिह्नं गाज्जानामीत्यन्वयः ॥
९॥१०॥ आत्मना पंचमं मंत्रिचतुष्टयसहितं मामित्यर्थः ॥११॥ आनयिष्यामि आनेष्यामि दृष्टेत्यत्र

19

ममवैरिणामग्रजंतथाकुरु यथापुनःसममनहिंस्यात् ॥३०॥ सीनादीनांराजीवादिभिः क्रमेणान्वयः कपींद्रोत्र
वालीपुंसांवामनेत्रस्पंदोऽशुभशंसी स्त्रीणांसशुभशंसी ॥३१॥ कत्रमानः ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामी

तवप्रसादेनन्नसिंहवीरप्रियांचराज्यंचसमाप्नुयामहं ॥ नथाकुरुत्वंनरदेववैरिणांयथानहिं
स्यात्सपुनर्ममाग्रजं ॥३०॥ सीनाकपींद्रक्षणदाचराणांराजीवहेमज्वलनोपमानि ॥ सुग्री
वरामप्रणायप्रसंगेवामानिनेत्राणिसमंस्फुरंति ॥३१॥ इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयेकि
ष्किंधाकांडेपंचमःसर्गः ॥५॥ पुनरेवाब्रवीत्प्रीतोराघवंरघुनंदनं ॥ अयमाख्यानिमेरामसे
वकोमंत्रिसत्तमः ॥१॥ हनूमान्यन्निमित्तंत्वंनिर्जनंवनमागतः ॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्रावसतश्च
वनेतव ॥२॥ रक्षसापहृताभार्यामैथिलीजनकात्मजा ॥ त्वयाविद्युक्तारुदतीलक्ष्मणेनचधीम
ता ॥३॥ अंतरप्रेप्सुनातेनहत्वागृध्रंजटायुषं ॥ भार्याविद्योगजंदुःखंप्रापितस्तेनरक्षसा ॥४॥

येरामायणतिलकेकिष्किंधाकांडेपंचमःसर्गः ॥५॥ आख्याति आख्या[illegible]निमित्त मितिशेषः
१ ॥ नत्किंतत्राह यन्निमित्तमिति ॥२॥ त्वयालक्ष्मणेनचवियुक्तानवभार्या[illegible]नरंप्रेप्सुनाछि
द्रंदिदृक्षणास्तनातेनलोकरावणेनरक्षसात्वंभार्यावियोगजंदुःखंप्रापितइतिचाख्यातवान् ॥३॥
॥४॥

यन्निमित्तमियाप्रहारितन्निमित्तं ॥२५॥२६॥ विमथ्यैवं वयित्वा ॥२८॥ सख्यमानः ॥ इतिश्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके कि॰ षष्ठः सर्गः ॥६॥ एवमिति तस्य पापरक्षस पापं कृतवतो रक्षसो निलयं निलयः स्थानं गुप्तवासस्थानं सर्वथा ज जानेन ही दृशं पापं कर्म र आराजधानां वस्तु मर्हन्तीति भावः सा

क्व वा वसति ति इत्तो मह्यसनदं मम ॥ यन्निमित्तमहं रक्षन्नाशयिष्यामि राक्षसान् ॥२५॥ हरता मैथिलीये न मां वरोपयता ध्रुवं ॥ आत्मनो जीवितान्ताय मृत्युद्वारमपावृतं ॥२६॥ मम दयिततमा न्हृता वनाद्रजनिचरेण विमथ्य येन सा ॥ कथय मम रिपुं तमद्य वै प्लवगपते यमसंन्निधिं नयामि ॥२७॥ इत्यार्षे श्रीरा॰ कि॰ षष्ठः सर्गः ॥६॥ एवमुक्तस्तु सुग्रीवो रामेणार्तेन वानरः ॥ अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं सबाष्पं बाष्पगद्गदः ॥१॥ न जाने निलयं तस्य सर्वथा पापरक्षसः ॥ सामर्थ्यं विक्रमं वापि दौष्कुलेयस्य वा कुलं ॥२॥ सत्यं तु प्रतिजानामि त्यज शोकमरिंदम। करिष्यामि तथा यत्नं यथा प्राप्स्यसि मैथिलीं ॥३॥

मर्थ्यं शौर्यादि विक्रमं विशेषेण आक्रामति पादविक्षेपं करोति यत्र तद्वासनगरं दौष्कुलेयस्योत्पन्नेन रक्षकुलजत्वेन्नितं तं न जाने एवेति शेषः वा शब्दो त्यर्थे अत एव लंकाद्वीपं निर्देश्य सहि देश अस्तु वध्यस्य रावणस्य दुरात्मनः राक्षसाधिपतेर्वासः सहस्राक्षसमद्युतेरिति हनुमदादिप्रेषणाकालिकसुग्रीववचसा न विरोधः ॥२॥ यद्यप्येतावज्जानामि तथापि तदुपवर्णनं निष्फलं तावन्मात्रज्ञानेपि तद्धासंभवात् क्वचिद्रुप्तस्थितिसंभवात् एतावत्तु

१५।१६। हा प्रियेदनीत्यत्र संधिरार्षः।१७।दद दीति। प्रियासंबंधेन प्रीत्यतिशयात्।१८।१९।२०। शाड्वलभ मुत्स
र्गे लिंगमाह। तथा रूपमिति। अभग्नतया यथा पूर्वरूपमित्यर्थः।२१। नाहमिति ऊर्ध्वदेहस्योपरस्त्रीत्वे

उत्तरीयं गृहीत्वा तु सतान्याभरणानि च॥ इदं पश्येति रामाय दर्शयामास वानरः॥१५॥ ततो गृ
हीत्वा वासस्तु शुभान्याभरणानि च॥ अभवद्बाष्पसंरुद्धो नीहारेणेव चंद्रमाः॥१६॥ सीतास्ने
हप्रवृत्तेन स तु बाष्पेण दूषितः॥ हा प्रियेति रुदन्धैर्यमुत्सृज्य न्यपतत्क्षितौ॥१७॥ हृदि कृ
त्वा स बहुशस्तमलंकारमुत्तमं॥ निशश्वास भृशं सर्पो बिलस्थ इव रोषितः॥१८॥ अवि
च्छिन्नाश्रुवेगस्तु सौमित्रिं प्रेक्ष्य पार्श्वतः॥ परिदेवयितुं दीनं रामः समुपचक्रमे॥१९॥ पश्य ल
क्ष्मण वैदेह्या संत्यक्तं ह्रियमाणया॥ उत्तरीयमिदं भूमौ शरीराद्भूषणानि च॥२०॥ शाड्वलि
न्यां ध्रुवं भूम्यां सीतया ह्रियमाणया॥ उत्सृष्टं भूषणमिदं तथा रूपं हि दृश्यते॥२१॥ एवमुक्त
स्तु रामेण लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत्॥ नाहं जानामि केयूरे नाहं जा[illegible]॥२२॥ नूपुरे
त्वभिजानामि नित्यं पादाभिवंदनात्॥ ततस्तु राघवो वाक्यं सुग्रीवम[illegible]ब्रवीत्॥२३॥ ब्रूहि
सुग्रीव कं देशं ह्रियंती लक्षिता त्वया॥ रक्षसा रौद्ररूपेण मम प्राणप्रिया [illegible] ता॥२४॥

नकदाप्यदर्शनादिति भावः॥२२॥२३॥ कं देशमुद्दिश्येति शेषः। प्राणप्रिया प्राणेभ्योपीष्टा। प्राणसंबं
धस्य तदधीनत्वादिति भावः॥२४॥

ब्रवीमि॥१४॥प्रमार्जयन्प्रामार्जयत्॥१६॥कर्त्तव्यं यत्शोकनाशार्थमितिशेषः॥१८॥प्रकृतिस्थः स्वभावस्थो
दुःखहीनइत्यर्थः अस्मिन्काले व्यसनकाले रावणस्यसंहा . . तिशेषः मयाचयदनुष्ठेयंतवेति

हितंवयस्यभावेनब्रवीमिनोपदिशामिते॥वयस्यतांपूजयन्मे . . . शोचितुमर्हसि॥१४॥मधुरंसां
त्वितस्तेनसुग्रीवेणसराघवः॥मुखमश्रुपरिक्लिन्नंवस्त्रांतेनप्रमार्ज . . १ . ॥प्रकृतिस्थ॥
स्तुकाकुत्स्थःसुग्रीववचनात्प्रभुः॥संपरिष्वज्यसुग्रीवमिदंवचनमब्रवीत्॥१६॥कर्त्तव्यंय
द्वयस्येनस्निग्धेनचहितेनच॥अनुरूपंचयुक्तंचकृतंसुग्रीवतत्त्वया॥१७॥एषचप्रकृतिस्थो
हमनुनीतस्त्वयासखे॥दुर्लभोहीदृशोबंधुरस्मिन्काले विशेषतः॥१८॥किंतुयत्नस्त्वयाकार्यो
मैथिल्याःपरिमार्गणे॥राक्षसस्यचरौद्रस्यरावणस्यदुरात्मनः॥१९॥मयाचयदनुष्ठेयंविस्रब्धे
नतदुच्यतां॥वर्षास्विवचसुक्षेत्रेसर्वंसंपद्यतेतव॥२०॥मयाचयदिदंवाक्यमभिमानात्समी॥
रितं॥तत्त्वयाहरिशार्दूलतत्त्वमित्युपधार्यतां॥२१॥अनृतंनोक्तपूर्वंमेनचवक्ष्येकदाचन॥एतत्ते
प्रतिजानामिसत्येनैवशपाम्यहं॥२२॥ततःप्रहृष्टःसुग्रीवोवानरैःसचिवैःसह॥राघवस्यवचः
श्रुत्वाप्रतिज्ञातंविशेषतः॥२३॥

शेषः वर्षास्विवसुक्षेत्रेउप्तंबीजमितिशेषःसंपद्यतेसफलंभवि
ष्यतीत्यर्थःशैघ्र्यप्रत्यायनायवर्त्तमानप्रयोगः॥२०॥इदंवाक्यंवालिनंवधिष्यामीतिवाक्यं अभिमा
नात्ततइव॥२१॥एतदनृतवचनाभावं सत्येनतन्साक्षितयेत्यर्थः॥२२॥२३॥ ॥ राम०
२१

परितोष्यंभवतःपरितोषार्हैआत्मनःसपरिवारस्यममपौरुषमवलंच्चेतिशेषः॥४॥नसदृशामयुक्तं॥५॥दृ
तांप्रियां॥७॥सत्वयुक्तानांसत्वगुणवतां॥८॥व्यसनेदुःखवियोगजेअर्थरुच्छ्रे धननाशभयेचौरव्याघ्रा

रावणंसगणंहत्वापरितोष्यात्मपौरुषं॥तथास्मिकर्त्तानचिराद्यथाप्रीतोभविष्यसि॥४॥अलंवै
क्लव्यमालंव्यधैर्यमात्मगतंस्मर॥त्वद्विधानांनसदृशमीदृशंबुद्धिलाघवं॥५॥मयापिव्यस
नंप्राप्तंभार्याविरहजंमहत्॥नाहमेवंहिशोचामिधैर्यंनचपरित्यजे॥६॥नाहंतामनुशोचामि
प्राकृतोवानरोपिसन्॥महात्माचविनीतश्चकिंपुनर्धृतिमान्महान्॥७॥बाष्पमापतितंधैर्या
न्निगृहीतुंत्वमर्हसि॥मर्यादांसत्वयुक्तानांधृतिंनोत्स्रष्टुमर्हसि॥८॥व्यसनेवार्थकृच्छ्रेवाभयेवा
जीवितांतगे॥विमृशंश्चस्वयाबुध्यापधृतिमान्नावसीदति॥९॥बालिशस्तुनरोनित्यंवैक्लव्यंयो
नुवर्त्तते॥समज्जत्यवशःशोकेभाराक्रांतेवनौर्जले॥१०॥एषोंजलिर्मयाबद्धःप्रणयात्वांप्रसा
दये॥पौरुषंश्रयशोकस्यनांतरंदातुमर्हसि॥११॥येशोकमनुवर्त्तंतेनतेषांविद्यतेसुखं॥तेजश्च
त्तयतेनेषांनत्वंशोचितुमर्हसि॥१२॥शोकेनाभिप्रपन्नस्यजीवितेचा [illegible] सशोकंत्य
जराजेंद्रधैर्यमाश्रयकेवलं॥१३॥

दिजेजीवितांतगे·जीवितनाशप्रापके·विमृशन्प्रारब्धंवेगमि
तिशेषः·योबालिशः·यश्चनित्यंवैक्लव्यमनुवर्त्तते·समज्जति·दुःखार्थेभाराक्रांता·अतिभारवती॥१०

रा० कि० ११२

रा·मा·कि· वयस्यः परमा गतिः वयस्यस्येति शेषः ॥८॥ तथाविधं स्वरसतो धनादित्यागप्रवर्त्तकमित्यर्थः ॥९॥ तत्तथेति यदुक्तं च यस्य योधनाविभागादिकं तन्ममापि संमतमित्यब्रवीदित्यर्थः ॥ लक्ष्मणानुयातो रामः वासवस्येव
२२

आढ्यो वापि दरिद्रो वा दुःखितः सुखितोपि वा। निर्दोषश्च सदोषश्च वयस्यः परमा गतिः ॥८॥ धनत्यागः सुखत्यागो देशत्यागोपि वानघ। वयस्यार्थे प्रवर्त्तन्ते स्नेहं दृष्ट्वा तथाविधं ॥९॥ तत्तथेत्यब्रवीद्रामः सुग्रीवं प्रियदर्शनं। लक्ष्मणस्याग्रतो लक्ष्म्या वासवस्येव धीमतः ॥१०॥ ततो रामं स्थितं दृष्ट्वा लक्ष्मणं च महाबलं। सुग्रीवः सर्वतश्चक्षुर्वने लोलमपातयत् ॥११॥ स ददर्श ततः सालमविदूरे हरीश्वरः। सुपुष्पमीषत्पत्राढ्यं भ्रमरैरुपशोभितं ॥१२॥ तस्यैकां पर्णबहुलां शाखां भंक्त्वा सुशोभितां। रामस्यास्तीर्य सुग्रीवो निषसाद स राघवः ॥१३॥ तावासीनौ ततो दृष्ट्वा हनूमानपि लक्ष्मणं। सालशाखां समुत्पाट्य विनीतमुपवेशयत् ॥१४॥ सुखोपविष्टं रामं तु प्रसन्नमुदधिं यथा। सालपुष्पावसंकीर्णे तस्मिन्गिरिवरोत्तमे ॥१५॥ ततः प्रहृष्टः सुग्रीवः श्लक्ष्णया शुभया गिरा। उवाच प्रणयाद्रामं हर्षव्याकुलिताक्षरं ॥१६॥

वासवस्य ... लक्ष्मणस्येत्यन्वयः लक्ष्मणस्याग्रतइत्यनेन यथा मम लक्ष्मणस्य मैत्रितथैव तवापीत्यपि सूचितं ॥१०॥ ततः तद्दिनापरभागोत्तरं द्वितीयदिने इत्यर्थः स्थितं दृष्ट्वा भ्रमाविति शेषः ॥११॥ ईषत्सुपुष्पं पत्राढ्यं पत्रबहुलं। स राघवः सुग्रीवो निषसाद ॥१३॥१४॥ सुखोपविष्टं रामं तु दृष्ट्वेति शेषः ॥१५॥१६॥ राम० २२

संपन्नौ कृतसख्यसंपन्नौ॰ अभाषेतां अभाषेतां॥२४॥२५॥ आख्यमानः॥ इति श्री किष्किंधाकांडे सप्तमः सर्गः॥७॥ तेन
वाक्येन अनन्तेनोक्तः पूर्वं मे इत्यादि वाक्येन॥१॥ उपपन्नः संपन्नः॥२॥३॥ सभाज्यः पूज्यः यस्य येन राघववंशजं

एवमेकांतसंपन्नौ ततस्तौ नरवानरौ॥ उभावन्योन्यसदृशं सुखं दुःखमभाषताम्॥२४॥ महानुभा
वस्य वचो निशम्य हरिर्नृपाणामधिपस्य तस्य कृतं स मेने हरिवीरमुख्यस्तदा च कार्यं हृदये
न विद्वान्॥२५॥ इत्यार्षे श्रीरा॰ कि॰ सप्तमः सर्गः॥७॥ परितुष्टस्य सुग्रीवस्तेन वाक्येन हर्षितः॥
लक्ष्मणस्याग्रजं शूरमिदं वचनमब्रवीत्॥१॥ सर्वथाहमनुग्राह्यो देवतानामसंशयः॥ उपप
न्नो गुणोपेतः सखा यस्य भवान्मम॥२॥ शक्यं खलु भवेद्राम सहायेन त्वयानघ॥ सुरराज्यमपि
प्राप्तुं स्वराज्यं किमुत प्रभो॥३॥ सोऽहं सभाज्यो बंधूनां सुहृदां चैव राघव॥ यस्याग्निसाक्षिकं
मित्रं लब्धं राघववंशजं॥४॥ अहमप्यनुरूपस्ते वयस्यो ज्ञास्यसे शनैः॥ नतु वक्तुं समर्थोऽहं त्व
यि आत्मगतान् गुणान्॥५॥ महात्मनां तु भूयिष्ठं त्वद्विधानां कृतात्मनां॥ निश्चला भवति प्रीति
धैर्यमात्मवतां वर॥६॥ रजतं वा सुवर्णं वा शुभान्याभरणानि च॥ अविभक्तानि साधूनामवगच्छं
ति साधवः॥७॥

मित्रं लब्धं॥४॥ अनुरूपः योग्यः ज्ञास्यसे अनुरूपमिति शेषः नतु वक्तुं समर्थः आत्मप्रशं
सामरणमिति न्यायात्॥५॥ भूयिष्ठमधिकं प्रीतिर्निश्चला भवति॰ वयस्यानामिति शेषः आत्मवतां स्वा
धीनानां॥६॥ साधूनां वयस्यानां साधवो वयस्याः रजतमित्याद्युपलक्षणं॥७॥ श्री

रामा-कि-
२३

दुःखाशयात्पुनराह रामेत्यादि शोकार्त्तं गतिं त्वाद्य वयस्यत्वात् त्वयि देवनं ॥२६॥ वयस्यत्वमुपपादय
न्करुणामुत्पादयति त्वं हीति अग्निसाक्षिकं पाणिप्रदानेन वयस्य इत्यन्वयः ॥२७॥ अवक्तव्यमपि

रामशोकाभिभूतोहं शोकार्त्तानां भवान्गतिः ॥ वयस्य इति कृत्वा हि त्वाम्यहं परिदेवये ॥२६॥
त्वं हि पाणिप्रदानेन वयस्यो मेग्निसाक्षिकं ॥ कृतः प्राणैर्बहुमतः सत्येन च शपाम्यहं ॥२७॥ वय
स्य इति कृत्वा च विस्रब्धः प्रवदाम्यहं ॥ दुःखमंतर्गतं तन्मे मनो हरति नित्यशः ॥२८॥ एतावदु
क्त्वा वचनं बाष्पदूषितलोचनः ॥ बाष्पदूषितया वाचा नोच्चैः शक्नोति भाषितुं ॥२९॥ बाष्पवेगं तु
सहसा नदीवेगमिवागतं ॥ धारयामास धैर्येण सुग्रीवो रामसन्निधौ ॥३०॥ सनिगृह्य तु तं बा
ष्पं प्रमृज्य नयने शुभे ॥ विनिःश्वस्य च तेजस्वी राघवं पुनरूचिवान् ॥३१॥ पुराहं वालिना रा
मराज्यात्स्वादवरोपितः ॥ परुषाणि च संश्राव्य निर्धूतोस्मि बलीयसा ॥३२॥ हृता भार्या च मे
तेन प्राणेभ्योपि गरीयसी ॥ सुहृदश्च मदीया ये संयता बंधनेषु ते ॥३३॥

...स्य इति कृत्वा वि
स्रब्धो विश्वस्तो वदामि हरति दीनं करोति ॥२८॥ नशक्नोति नाशक्नोत् ॥२९॥ ३१ वालिवि निका
रं संक्षेपेणाह पुराहमिति स्वाद्राज्यात् विद्यमानेप्यवोचिताद्वा नरराज्यात् अवरोपितो पहृता रामः
धिकारः निर्धूतो भर्त्सितः ॥३२॥ बंधेनेषु बंधनागारेषु संयताः बद्धाः ॥३३॥ २३

अहं विनिकृत इति पूर्वदिवसोक्तार्थस्मारणं तदर्थस्यावश्यानुद्देयत्वाभिप्रायेण ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ ननु भ्रात
त्वमरित्वेन विरुद्धमिति जनाशंकायांस्वयमेवोत्तरयति उपकारेत्यादि उपकाररूपफलमेव मित्रत्वे

अहं विनिकृतो भ्रात्रा चराम्येष भयार्दितः ॥ ऋष्यमूकं गिरिवरं हृतभार्यः सुदुःखितः ॥ १८ ॥ सोहं त्र
स्तो भये मग्नो वने संभ्रान्तचेतनः ॥ वालिना निकृतो भ्रात्रा कृतवैरश्च राघव ॥ १५ ॥ वालिनो मे भयार्त
स्य सर्वलोकाभयंकर ॥ ममापि त्वमनाथस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १९ ॥ एवमुक्तस्तु तेजस्वी धर्म
ज्ञो धर्मवत्सलः ॥ प्रत्युवाच स काकुत्स्थः सुग्रीवं प्रहसन्निव ॥ २० ॥ उपकारफलं मित्रमपका
रोरिलक्षणं ॥ अद्यैव तं वधिष्यामि तव भार्यापहारिणं ॥ २१ ॥ इमे हि मे महाभाग पत्रिणस्तिग्म
तेजसः ॥ कार्त्तिकेयवनोद्भूताः शरा हेमविभूषिताः ॥ २२ ॥ कंकपत्रप्रतिच्छन्ना महेन्द्राशनिस
न्निभाः ॥ सुपर्वाणः सुतीक्ष्णाग्राः सरोषा भुजगा इव ॥ २३ ॥ वालिसंज्ञममित्रं ते भ्रातरं कृतकि
ल्बिषं ॥ शरैर्विनिहतं पश्य विकीर्णमिव पर्वतं ॥ २४ ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा सुग्रीवो वाहिनी
पतिः ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे साधु साध्विति चाब्रवीत् ॥ २५ ॥

प्रयोजकं न त्वेकोदरजन्मत्वाशयः ॥ २१ ॥
कार्त्तिकेयस्य स्कंदस्योत्पत्तिस्तेन भूतं वनं शरवनं तत्रोत्पन्नकांडाः ॥ २२ ॥ शोभनानि पर्वाणि येषां ते ॥ २३ ॥
भ्रातरं अमित्रमपि एकोदरजन्ममात्रेण तथाप्यवहेलं पश्य पद्धितैर्दिवसैरिति शेषः ॥ २४ ॥ २५ ॥

नवतेनवैरस्यकारणंश्रुत्वायुवयोर्बलाबलंचश्रुत्वानंतर्यान्नतदनंतरोत्पन्नविमर्शात्संप्रधार्यनिश्चि
त्यहिनिश्चयेननचसुखंत्वत्सुखसाधनंवालिवधंविधास्यामि॥४२॥अमर्षःसंबंधीप्रावट्कालिकोवेग
इवमेअमर्षोवर्द्धते॥४३॥यावदारोप्यतेआरोपयिष्यामि·सज्यो·विसृष्टः·रिपुर्निरस्तश्च·समुच्चया

सुखंहिकारणंश्रुत्वावैरस्यतववानर॥आनंतर्याद्विधास्यामिसंप्रधार्यबलाबलं॥४२॥ब
लवान्हिममामर्षःश्रुत्वात्वामवमानितं॥वर्द्धतेहृदयोत्कंपीप्रावृड्वेगइवांभसः॥४३॥त्व
रः·कथयविस्रब्धोयावदारोप्यतेधनुः॥सृष्टश्चहिमयाबाणोनिरस्तश्चरिपुस्तव॥४४॥एवमुक्त
स्तुसुग्रीवःकाकुत्स्थेनमहात्मना॥प्रहर्षमतुलंलेभेचतुर्भिःसहवानरैः॥४५॥ततःप्रहृष्टवद

नःसुग्रीवोलक्ष्मणाग्रजे॥वैरस्यकारणंतत्वमाख्यातुमुपचक्रमे॥४६॥इत्यार्षेश्रीरा॰कि॰अ
ष्टमःसर्गः॥८॥वालीनाममममभ्राताज्येष्ठःशत्रुनिषूदनः॥पितुर्बहुमतोनित्यंममचापितथा
पुरा॥१॥पितुर्युपरतेतस्मिन्ज्येष्ठोयमितिमंत्रिभिः॥कपीनामीश्वरोराज्येकृतःपरमसं
मतः॥२॥राज्यंप्रशासतस्तस्यपितृपैतामहंमहत्॥अहंसर्वेषुकालेषुप्रणतःप्रेष्यवत्स्थितः॥३

लंकारः·संग्पातिशयोक्तिश्च॥४४॥४५॥तत्वंतात्विकंवैरस्यकारणमित्यन्वयः॥४६॥इतिश्रीरामाभिरामे
श्रीरा॰रा॰ति॰कि॰अष्टमःसर्गः॥८॥उपक्रांतमेवाह·वालीति·पितुःदेत्रिणः·मात्रैक्याच्चभ्रातृत्वं
भीमार्जुनादिवत्॥१॥कपीनांराज्येइत्यन्वयः॥२॥पितृपैतामहं·आर्षत्वादुत्तरपदवृद्धिः॥३॥

तस्मयुक्तामहद्ध्यायतस्मेरिताः॥३४॥एतयाशंकयामहद्ध्यायवालिपेरितत्वशंकया॰नोपसर्पामिनोपासर्पं
भयेः यत्किंचिद्भयप्राप्तोविभ्यतिसर्वत्तएवेतिशेषः॥३५॥३६॥३७॥संदेपस्त्वमइत्येतच्छ्वार्थःसमेज्येष्ठ

यत्नवांश्चसदुरुछात्मामहद्विनाशायराघव॥बहुशस्तत्मयुक्ताश्चवानरा[illegible]मया॥३४॥शंक
यात्वेनयाहंचरद्यसान्वामपिराघव॥नोपसर्पाम्यहंभीतोभयेसर्वेहिविभ्यति॥३५॥केवलं
हिसहायामेहनुमत्प्रमुखास्त्विमे॥अतोहंधारयाम्यद्यप्राणान्कृच्छ्रगतोपिसन्॥३६॥एतेहि
कपयःस्निग्धामांरक्षंतिसमंततः॥सहगच्छंतिगंतव्येनित्यंतिष्ठंतिचास्थिते॥३७॥संक्षेपस्त्वे
षमेरामकिमुक्त्वाविस्तरंहिते॥समेज्येष्ठोरिपुर्भ्राताबालीविश्रुतपौरुषः॥३८॥तद्विनाशेपिमे
दुःखंप्रमृष्टंस्यादनंतरं॥सुखंमेजीवितंचैवतद्विनाशनिबंधनं॥३९॥एषमेरामशोकांतः
शोकार्त्तेननिवेदितः॥दुःखितःसुखितोवापिसख्युर्नित्यंसखागतिः॥४०॥श्रुत्वैतच्चवचोरामः
सुग्रीवमिदमब्रवीत्॥किंनिमित्तमभूद्वैरंभ्रातुरिच्छामितत्वतः॥४१॥

इतिन्तद्विनाशेपीतियद्यपिभ्रातृनाशोदुःखायतथापिअनंतरंसंप्रतिविद्यमानंमेदुःखंतद्विनाशएव
प्रमृष्टंस्यात्॰अपरवार्थेनदेवाहसुखमिति॥३९॥४०॥तन्निमित्तंतत्वतःश्रोतुमिच्छामीत्यन्वयः॥४१॥

एतद्वचो रिपुवधाय बिलप्रवेशावचनं याचितः सहप्रवेशमिति शेषः स्वपादाभ्यां शापयित्वा स्वपादशपथ
पूर्वं सहप्रवेशान्निवार्य यावन्मदागमनं तावद्बिलद्वारि तिष्ठेति चोक्त्वेत्यर्थः ॥१४॥ साग्रः संवत्सरः किंचि
दधिकः संवत्सरः द्वारि स्थितस्य च मम स कालः साग्रः संवत्सरो व्यत्यवर्त्तत अतिक्रान्तः तावत्पर्यन्तम

मया त्वेतद्वचः श्रुत्वा याचितः स परंतपः ॥ शापयित्वा स मां पद्भ्यां प्रविवेश बिलं ततः ॥१४॥ तस्य
प्रविष्टस्य बिलं साग्रः संवत्सरो गतः ॥ स्थितस्य च बिलद्वारि स कालो व्यत्यवर्त्तत ॥१५॥ अहं तु
नष्टं तं ज्ञात्वा स्नेहादागतसंभ्रमः ॥ भ्रातरं न प्रपश्यामि पापशंकि च मे मनः ॥१६॥ अथ दीर्घस्य का
लस्य बिलात्तस्माद्विनिःसृतं ॥ सफेनं रुधिरं दृष्ट्वा ततोऽहं भृशदुःखितः ॥१७॥ नर्दतामसुराणां
च ध्वनिर्मे श्रोत्रमागतः ॥ न रतस्य च संग्रामे क्रोशतोऽपि स्वनो गुरोः ॥१८॥ अहं त्ववगतो बुध्या चिन्हैः
स्तैर्भ्रातरं हतं ॥ पिधाय च बिलद्वारं शिलया गिरिमात्रया ॥१९॥

यात्तत्रैव स्थितमित्याशयः ॥१५॥
ततो यदाहं तं भ्रातरं न पश्यामि तदाऽहं भ्रातरंनष्टं दर्शनाभावादागतसंभ्रमः आग
ततो भोजातः पापशंकि मरणाशंकि मे मनो जातं च ॥१६॥ १७ ...नामेरतस्य नि... क्रोशतोऽपि
गुरोः स्वनो न श्रोत्रमागतस्त्यनुकर्षः ॥१८॥ चिन्हैर्बिलद्वारि यं...रनिःसरणासुरीयसंग्रामक्रोश
नादिभिर्भ्रातरं हतमवगतः ज्ञातवान् पिधाय राक्षसनि... शिलया ॥१९॥ ॥

मायावीत्यन्वर्थंनाम· पूर्वजोज्येष्ठः स्त्रीकृतंस्त्रीनिमित्तं· अयमितिहासः क्वचित्तु राणेशोधनीयो वहुद
र्शिभिः॥४॥सुप्तेजने· रात्रौसुप्तजनेभागे अर्द्धरात्रे· रणनिमित्तं॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥तृणौरावृत्तं छन्नंवि

मायावीनामतेजस्वीपूर्वजोदुंदुभेःसुतः॥तेनतस्यमहद्वैरंवालिनःस्त्रीकृतंपुराः॥४॥सतुसुप्तेज
नेरात्रौकिष्किंधाद्वारमागतः॥नर्दतिस्मसुसंरब्धोवालिनंनोभरेयद्रणे॥५॥प्रसुप्तस्तुममभ्राता
नर्दितोभैरवस्वनं॥श्रुत्वानममृषेवालीनिष्पपातजवात्तदा॥६॥सतुवैनिःसृतःक्रोधात्तंहंतु
मसुरोत्तमं॥वार्यमाणस्ततःस्त्रीभिर्मयाचप्रणतात्मना॥७॥सतुनिर्द्धूयताःसर्वानिर्जगामम
हावलः॥ततोहमपिसौहार्द्दान्निःसृतोवालिनासह॥८॥सतुमेभ्रातरंदृष्ट्वामांचदूरादवस्थि
तं॥असुरोजातसंत्रासःप्रदुद्रावतदाभृशं॥९॥तस्मिन्द्रवतिसंत्रस्तेन्द्यावांद्रुततरंगतौ॥प्र
काशोपिकृतोमार्गश्चंद्रेणोद्गच्छतातदा॥१०॥सतृणौरावृतंदुर्गंधरण्याविवरंमहत्॥प्रविवेशा
सुरोवेगादावामासाद्यविष्ठितौ॥११॥तंप्रविष्टंरिपुंदृष्ट्वाविलंरोषवशंगतः॥मामुवाचततोवा
लीवचनंक्षुभितेंद्रियः॥१२॥इहतिष्ठाद्यसुग्रीवविलद्वारिसमाहितः॥यावदत्रप्रविश्याहं
निहन्मिसमरेरिपुं॥१३॥

वरंविलं· आसाद्यविलद्वारंप्राप्यविष्ठितौस्थितौ॥११॥विलंप्रविष्टंद
ष्ट्वा॥१२॥१३॥

संरब्धं॰ क्रोधावेशादेवक्रमितचित्तं हितकाम्यया॰ आत्महितेच्छया ॥१॥२॥३॥४॥५॥ विषादात्प्राविशमित्यन्वयः
६॥ अभिषिक्तोबलान्नकामेनानमदीयराज्येच्छया॰ तत्तस्मान्मेदेवागतापराधंक्षंतुमर्हसि॰ यथापु

९६

ततःक्रोधसमाविष्टंसंरब्धंतमुपागतं॥ अहंप्रसादयांचक्रे भ्रातरंहितकाम्यया॥१॥ दिष्ट्या
सिकुशलीप्राप्तो निहतश्चत्वयारिपुः॥ अनाथस्यहिमेनाथस्त्वमेकोनाथनंदन॥२॥ इदंबहुश
लाकंतेपूर्णचंद्रमिवोदितं॥ छत्रंसबालव्यजनंप्रतीच्छस्वमयाधृतं॥३॥ आर्त्तस्तत्रबिलद्वारिस्थि
तःसंवत्सरंनृप॥ दृष्ट्वाचशोणितंद्वारिबिलाच्चापिसमुत्थितं॥४॥ शोकसंविग्नहृदयोभृशंव्याकु
लितेंद्रियः॥ अपिधायबिलद्वारंशैलशृंगेणतत्तदा॥५॥ तस्माद्देशादपक्रम्यकिष्किंधांप्राविशं
पुनः॥ विषादात्विहमांदृष्ट्वापौरैर्मंत्रिभिरेवच॥६॥ अभिषिक्तोनकामेनतन्मेक्षंतुंत्वमर्हसि॥ त्व
मेवराजामानार्हःसदाचाहंयथापुरा॥७॥ राजभावेनियोगोयंममत्वद्विरहात्कृतः॥ सामात्यपौर
नगरंस्थितंनिहतकंटकं॥८॥ न्यासभूतमिदंराज्यंतवनिर्यातयाम्यहं॥ माचरोषंकृथाःसौम्यममश
त्रुनिषूदन॥९॥ याचेत्वांशिरसाराजन्मयाबद्धोयमंजलिः॥ बलादस्मिन्समा[illegible]म्यमंत्रिभिःपुरवासि
भिः॥१०॥

रातवसेवकस्तथैवसदाइदानीमपीत्यर्थः॥७॥ राजभावेराज्ये यंममनियोगोमंत्रिभिस्त्वद्विरहात्कृ
तोऽमात्यपौरसहितंनगरंनिहतकंटकंअराजत्वप्रयुक्तदो[illegible]हितंकर्त्तुमितिशेषः तच्चेदंत्वदीयंरा
ज्यंमयिन्यासभूतंस्थितंअहंतवनिर्यातयामिमारोषंकुर्याइत्यन्वयः॥८॥९॥१०॥

यत्नतोगृह्णमानस्यापिमेतत्त्वंवालिवृत्तांतविषयंमंत्रिभिर्वाल्मिर्मं... भिःकृतं॥२०॥समेतैर्मिलितैःतस्यराज्य
मितिबुध्यैवन्यायतःप्रशासतोममसमीपमाजगामसुतानां... स्त्वन्वयः॥२१॥२२॥मदीयान्मदभिषे

शोकार्त्तश्चोदकंकृत्वाकिष्किंधामागतःसखे॥गृह्णमानस्त्वाल्मिंत्र्यद्यत्... भिःकृतं॥२०॥त
तोहंतैःसमागम्यसमेतैरभिषेचितः॥राज्यंप्रशासतस्तस्यचायतोमम... राघव॥२१॥आजगाम
रिपुंहत्वादानवंसतुवानरः॥अभिषिक्तंतुमांदृष्ट्वाक्रोधात्संरक्तलोचनः॥२२॥मदीयान्मंत्रिणो
बध्वापरुषंवाक्यमब्रवीत्॥निग्रहेचसमर्थस्यपापंप्रतिराघव॥२३॥नप्रावर्त्ततमेबुद्धिर्भ्रात्
गौरवयंत्रिता॥हत्वाशत्रुंसमेभ्रातापविवेशपुरंतदा॥२४॥मानयंस्तंमहात्मानंयथाव
च्चाभिवादयं॥उक्ताश्चनाशिषस्तेनप्रहृष्टेनांतरात्मना॥२५॥नत्वापादावहंतस्यमुकु
टेनास्पृशंप्रभो॥अपिवालीममक्रोधान्नप्रसादंचकारसः॥२६॥इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मी
कीयेकिष्किंधाकांडेनवमःसर्गः॥९॥

ककर्त्तेन्·निग्रहेसमर्थस्यापिमेबुद्धिर्भ्रातृगौरवेणायंत्रितासंकुचितासतीनंपापंप्रतिनिग्रहायनप्राव
र्त्तत॥२३॥उक्तानुवादपूर्वंमवशिष्टव्यापारकथनंहत्वेत्यादि॥२४॥२५॥अपितथापीत्यर्थः॥२६॥चरवमा
नः॥इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेकिष्किंधाकांडेनवमःसर्गः॥९॥

भुवस्तलेऽधस्तनेपातालेस्तनतः शब्दंकुर्वतस्तस्यास्यात् ... वक्त्रनिःसृतरुधिरौघेण पर्णं तद्बिलंदुराक्रम
मासीत् ॥ २१ ॥ विक्रांतमसुरं तंरतंप्रसिद्धमायाविनंसुखंसद ... यित्वाऽहमिहागंतुंनिष्क्रामनिर्गममार्गंनप
श्यामियतोबिलस्यमुखंपिहितं ॥ २२ ॥ २३ ॥ तेनयथाबिलद्वारमाः ... ॥ २४ ॥ आत्मनोराज्यमगयतामा

तस्यैवचप्रवृत्तेनरुधिरौघेणतद्बिलं ॥ पूर्णमासीदुराक्रामंस्तनतः ... तले ॥ २१ ॥ सूदयि
त्वातुतंशत्रुंविक्रांतंतमहंसुखं ॥ निष्क्रामंनेहपश्यामिबिलस्यपिहितंमुखं ॥ २२ ॥ विक्रोशमान
स्यतुमेसुग्रीवेतिपुनःपुनः ॥ यतःप्रतिवचोनास्तिततोहंभृशदुःखितः ॥ २३ ॥ पादप्रहारैस्तुम
याबहुभिःपरिपातितं ॥ ततोहंतेननिष्क्रम्ययथापुरमुपागतः ॥ २४ ॥ तत्रानेनास्मिसंरुद्धोराज्य
मगयतात्मनः ॥ सुग्रीवेणनृशंसेनविस्मृत्यभ्रातसौहृदं ॥ २५ ॥ एवमुक्त्वातुमांतत्रवस्त्रेणैके
नवानरः ॥ तदानिर्वासयामासवालीविगतसाध्वसः ॥ २६ ॥ तेनाहमपविद्धश्चहृतदारश्चरा
घव ॥ तद्भयाच्चमहींसर्वांक्रांतवान्सवनार्णवां ॥ २७ ॥ ऋष्यमूकंगिरिवरंभार्याहरणदुःखि
तः ॥ प्रविष्टोस्मिदुराधर्षंवालिनःकारणांतरे ॥ २८ ॥

गयतानेनतत्रबिलद्वारेसंरुद्धःनिरुद्ध
गतिकःकृतः ॥ २५ ॥ एकेनवस्त्रेणेतिअन्यत्सर्वंममहृत्वेत्यर्थः ॥ २६ ॥ अपविद्धोनिरस्तः ॥ २७ ॥ ऋष्यमू
कंप्रविष्टोस्मिअन्यत्रनिर्भयस्थितिमलभमानः अत्रनिर्भयास्थितिः कथंतत्राह दुराधर्षमि
ति मतंगशापलक्षणेकारणविशेषसतिवालिनादुराधर्षंदुष्प्रवेशं ॥ २८ ॥ ॥

ऽस्यदेशस्यराजहीनदेशस्ययापरेषांजिगीषातयातन्निवृत्तिहेतुनामशक्यार्थोऽस्मदितिवदयंप्रयोगः॥११॥त
त्तदुवाच॰ अवाच्यवचनजातमित्यर्थः प्रकृतीस्वीयप्रजाः॥१२॥ मांप्रतिपरमंगर्हितंवाक्यंसुहृदांमध्येआह

राज्यभावेनियुक्तोहंस्मन्यदेशाजिगीषया॥स्निग्धमेवंब्रुवाणांमांसविनिर्भर्त्स्यवानरः॥११॥धिक्त्वामि
तिचमामुक्त्वाबहुतत्तदुवाचह॥प्रकृतीश्चसमानीयमंत्रिणश्चैवसंमतान्॥१२॥मामाहसुहृदांमध्ये
वाक्यंपरमगर्हितं॥विदितंवोमयाराज्ञौमायावीसमहासुरः॥१३॥मांसमाह्वयतक्रूरोयुद्धाकांक्षी
तदापुरा॥तस्यतद्भाषितंश्रुत्वानिःसृतोहंनृपालयात्॥१४॥अनुयातश्चमांतूर्णमयंभ्रातासुदा
रुणः॥सतुदृष्ट्वैवमांरात्रौसद्वितीयंमहाबलः॥१५॥प्राद्रवद्भयसंत्रस्तोवीक्ष्यावांसमुपागतौ॥अ
भिद्रुतस्तुवेगेनविवेशसमहाबिलं॥१६॥तंप्रविष्टंविदित्वातुसुघोरंसुमहद्बिलं॥अयमु
क्तोथमेभ्रातामयातुक्रूरदर्शनः॥१७॥अहत्वानास्तिमेशक्तिःप्रतिगंतुमितःपुरीं॥बिलद्वारिप्रतीक्ष
त्वंयावदेनंनिहन्म्यहं॥१८॥स्थितोयमितिमत्वाहंप्रविष्टस्तुदुरासदं॥तंमेमार्गयतस्तत्रगतःसंव
त्सरस्तदा॥१९॥सतुदृष्टोमयाशत्रुरनिर्वेदाद्भयावहः॥निहतश्चमयासद्यः [illegible] हदंभूमिः॥२०॥

ममविगर्हणाहेतुंचसभासदामाहेत्याह॰विदितंवइति॰युष्माकं [illegible] दंप्रत्यक्षसिद्धं॥१३॥१४॥सद्वितीयंभ्रा
त्रासहायं॥१५॥१६॥१७॥शक्तिरिच्छाशक्तिःप्रतीक्षप्रतीक्षस्व॥ [illegible] स्थितोयंबिलद्वारीतिशेषः॥१९॥अ
निर्वेदान्नसंवत्सरान्वेषणेपिदर्शनाभावाद्भयावहः॥सतु [illegible] कथंचनदृष्टोनिहतश्च॰समुच्चयालंकारः॥२०॥

राघवंप्रशशंसेत्युक्तं तांप्रशशंसामाह असंशयमिति ॥२॥ पौरुषं बलं चैभवं वीर्यं परसंहारशक्तिः धृतिः रणे धैर्यं ॥३॥ अनुदिनेसूर्यं क्रामति ब्राह्मेमुहूर्त्ते उत्थायेतिशेषः ॥४॥ ऊर्ध्वमुत्पात्य कंदुकवदितिभावः

असंशयंप्रज्वलितैस्तीक्ष्णैर्मर्मातिगैःशरैः ॥ त्वंदहेःकुपितोलोकान्युगांतइवभास्करः ॥२॥ वालिनःपौरुषंयत्तद्यच्चवीर्यंधृतिश्चया ॥ तन्ममैकमनाःश्रुत्वाविधत्स्व यदनंतरं ॥३॥ समुद्रात्पश्चिमात्पूर्वंदक्षिणादपिचोत्तरं ॥ क्रामत्यनुदितेसूर्येवालीव्यपगतक्लमः ॥४॥ अग्राण्यारुह्यशैलानांशिखराणिमहांत्यपि ॥ ऊर्ध्वमुत्पात्यतरसाप्रतिगृह्णातिवीर्यवान् ॥५॥ बहवःसारवंतश्चवनेषुविविधाःद्रुमाः ॥ वालिनातरसाभग्नाबलंप्रथयतात्मनः ॥६॥ महिषोदुंदुभिर्नामकैलासशिखरप्रभः ॥ बलंनागसहस्रस्यधारयामासवीर्यवान् ॥७॥ सवीर्योत्सेकदुष्टात्मावरदानेनमोहितः ॥ जगामसमहाकायःसमुद्रंसरितांपतिं ॥८॥ ऊर्मिमंतमतिक्रम्यसागरंरत्नसंचयं ॥ ममयुद्धंप्रयच्छेतितमुवाचमहार्णवं ॥९॥ ततःसमुद्रोधर्मात्मासमुत्थायमहाबलः ॥ अब्रवीद्वचनंराजन्नसुरंकालचोदितं ॥१०॥ समर्थोनास्मितेदातुंयुद्धंयुद्धविशारद ॥ श्रूयतांत्वभिधास्यामियस्तेयुद्धंप्रदास्यति ॥११॥ शैलराजोमहारण्येतपस्विशरणंपरं ॥ शंकरश्वसुरोनाम्नाहिमवानितिविश्रुतः ॥१२॥

॥५॥६॥ महिषस्तद्रूपधरः ॥७॥८॥ ऊर्मिमंतं ऊर्मिमत्वाद्याकारवंतंसमुद्रमतिक्रम्याविगणय्यतंतदधिष्ठात्रदेवतामुवाच ॥९॥१०॥११॥१२॥

वैरानुकथनंवैरकारणं॥२९॥वालिनइतिपंचमी॥३०॥३१॥रुषान्विताः रुष्टेनमयापातिताः॥३२॥चारित्रदूषकः
निषिद्धानिषिद्धज्ञानवत्वेसतिजीवतोभ्रातुर्भार्यापहारात्॥३३॥आत्मानुमानात्अयंशोकाब्धिमग्नोरि

एतत्तेसर्वमाख्यातंवैरानुकथनंमहत्॥अनागसामयाप्राप्तंव्यसनंपश्यराघव॥२९॥वालिनश्च
भयार्त्तस्यसर्वलोकभयापह॥कर्त्तुमर्हसिमेवीरप्रसादंतस्यनिग्रहात्॥३०॥एवमुक्तःसतेज
स्वीधर्मज्ञोधर्मसंहितं॥वचनंवक्तुमारेभेसुग्रीवंप्रहसन्निव॥३१॥अमोघाःसूर्यसंकाशानि
शितामेशराइमे॥तस्मिन्वालिनिदुर्वृत्तेपतिष्यंतिरुषान्विताः॥३२॥यावत्तंनहिपश्येयंत
वभार्यापहारिणं॥तावत्सजीवेत्पापात्मावाली चारित्रदूषकः॥३३॥आत्मानुमानात्पश्यामि
मग्नस्त्वंशोकसागरे॥त्वामहंतारयिष्यामिवाढंप्राप्स्यसिपुष्कलं॥३४॥तस्यतद्वचनंश्रुत्वाह
र्षपौरुषवर्द्धनं॥सुग्रीवःपरमप्रीतःसुमहद्वाक्यमब्रवीत्॥३५॥इत्यार्षेश्रीरामायणेकिष्किं
धाकांडेदशमःसर्गः॥१०॥रामस्यवचनंश्रुत्वाहर्षपौरुषवर्द्धनं॥सुग्रीवःप्रजयांचक्रेराघ
वंप्रशशंसच॥१॥

पुत्वंतदारत्वात्मइदित्यनुमानंवाढंप्राप्स्यसि ...पुष्कलंराज्यंच
३४॥३५॥मंडमानः॥इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरारामायणतिलके किष्किंधाकांडेदशमः
सर्गः॥१०॥इदानींवालिनोवलमाह-रामस्येति-वचनंवालिवधविषयं॥१॥ ॥

२५॥२६॥२७॥२८॥ हरीणामीश्वरोहमस्मीति शेषः॥२९॥ नगरद्वारं मामकमिति शेषः मे विदितोसि मया
ज्ञातबलोसि· अतः प्राणान्रक्ष॥३०॥३१॥३२॥ स्त्रीसमूहगतो युद्धाय नाह्वातव्य इति स्मृत्वा पत्तौ

धारयन्माहिषं वेषं तीक्ष्णशृंगो भयावहः॥ प्रावृषीव महामेघस्तोयपूर्णो नभस्तले॥२५॥ तत
स्तद्द्वारमागम्य किष्किंधाया महाबलः॥ ननर्द कंपयन्भूमिं दुंदुभिर्दुंदुभिर्यथा॥२६॥ समी
पजान्द्रुमान्भंजन्वसुधां दारयन्खुरैः॥ विषाणेनोल्लिखन्दर्पात्तद्द्वारं द्विरदो यथा॥२७॥
अंतःपुरगतो वाली श्रुत्वा शब्दममर्षणः॥ निष्पपात सह स्त्रीभिस्ताराभिरिव चंद्रमाः॥२८॥ मि
तव्यक्ताक्षरपदं तमुवाच स दुंदुभिं॥ हरीणामीश्वरो वाली सर्वेषां वनचारिणां॥२९॥ किमर्थं न
गरद्वारमिदं रुध्वा विनर्दसे॥ दुंदुभे विदितो मेसि रक्ष प्राणान्महाबल॥३०॥ तस्य तद्वचनं श्रु
त्वा वानरेंद्रस्य धीमतः॥ उवाच दुंदुभिर्वाक्यं क्रोधात्संरक्तलोचनः॥३१॥ न त्वं स्त्रीसन्निधौ वीर वच
नं वक्तुमर्हसि॥ मम युद्धं प्रयच्छाद्य ततो ज्ञास्यामि ते बलं॥३२॥ अथवा धारयिष्यामि क्रोधम
द्य निशामिमां॥ गृह्यतामुदयः स्वैरं कामभोगेषु वानर॥३३॥ दीयतां संप्रदानं च परिष्वज्य
च वानरान्॥ सर्वशाखामृगेंद्रस्त्वं संभावय सुहृज्जनं॥३४॥

तरमाह· अथवेति· स्वैरं काम
भोगेषु उदयस्तावत्पर्यंतं कालो मत्मोक्तो वधिर्गृह्यतां उदयपर्यंतं त्वां प्रतीक्ष इत्यर्थः॥३३॥ वान
रान्परिष्वज्य तेभ्यः संप्रदानं प्रीतिदानं दीयतां· संसाधय आमंत्रयस्व परागंतरपि उक्तार्थ एव॥३४॥

१३॥१४॥गजेंद्रो ऐरावतः॥१५॥१६॥१७॥१८॥युद्धे असमर्थ इति छेदः॥१९॥अनुक्तपूर्वं इतः पूर्वं न उक्तो यु

महाप्रस्रवणोपेतो बहुकंदरनिर्झरः॥ स समर्थस्तव प्रीतिमतुलां कर्त्तुमर्हसि॥१३॥ तं भीतमि
ति विज्ञाय समुद्रमसुरोत्तमः॥ हिमवद्वनमागच्छच्छरश्चापादिव च्युतः॥१४॥ ततस्तस्य गिरेः श्वे
ता गजेंद्रप्रतिमाः शिलाः॥ चिक्षेप बहुधा भूमौ दुंदुभिर्विननाद च॥१५॥ ततः श्वेतांबुदाकारः सौ
म्यः प्रीतिकराकृतिः॥ हिमवानब्रवीद्वाक्यं स्व एव शिखरे स्थितः॥१६॥ क्लेष्टुमर्हसि मां न त्वं
दुंदुभे धर्मवत्सल॥ रणकर्मस्वकुशलस्तपस्विशरणो ह्यहं॥१७॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा गिरिरा
जस्य धीमतः॥ उवाच दुंदुभिर्वाक्यं क्रोधात्संरक्तलोचनः॥१८॥ यदि युद्धेऽसमर्थस्त्वं मद्भयाद्वा
निरुद्यमः॥ तमाचक्ष्व प्रदद्यान्मे यो हि युद्धं युयुत्सवे॥१९॥ हिमवानब्रवीद्वाक्यं श्रुत्वा वाक्य
विशारदः॥ अनुक्तपूर्वं धर्मात्मा क्रोधात्तमसुरोत्तमं॥२०॥ वाली नाम महाप्राज्ञः शक्रपुत्रः प्र
तापवान्॥ अध्यास्ते वानरः श्रीमान् किष्किंधामतुलप्रभां॥२१॥ स समर्थो महाप्राज्ञस्तव युद्धवि
शारदः॥ द्वंद्वयुद्धं सदा दातुं नमुचेरिव वासवः॥२२॥ तं शीघ्रमभिगच्छ त्वं यदि युद्धमिहेच्छसि॥
स हि दुर्धर्षणो नित्यं शूरः समरकर्मणि॥२३॥ श्रुत्वा हिमवतो वाक्यं कोपाविष्टः स दुंदुभिः॥ जगा
म तां पुरीं तस्य किष्किंधां वालिनस्तदा॥२४॥

द्धदाता अस्य तमसुरं॥२०॥२१॥एकः सशक्तः प्रसिद्धप
राक्रमार्थकः॥२२॥२३॥२४॥ ॥ ॥ ॥

व्यापादयांचक्रे· पातितवान्· पात्यतः पात्यमानस्य॥४१॥ अस्यैव प्रपंचस्तयोरित्यादि॥४२॥४३॥ हीनः हीन
बलः उद्यम्य हस्ताभ्यामूर्ध्वीकृत्य उत्साद्येति पाठे· उत्पाटितविषाणं कृत्वेत्यर्थः॥४५॥ स्रोतोभ्यो नासा

वाली व्यापादयांचक्रे ननर्द च महास्वनं॥ श्रोत्राभ्यामथ रक्तं तु तस्य सुस्राव पात्यतः॥४१॥ तयो
स्तु क्रोधसंरंभात्परस्परजयैषिणोः॥ युद्धं समभवत् घोरं दुंदुभेर्वालिनस्तथा॥४२॥ अयुध्य
तत दा वाली शक्रतुल्यपराक्रमः॥ मुष्टिभिर्जानुभिः पद्भिः शिलाभिः पादपैस्तथा॥४३॥ परस्प
रं घ्नतोस्तत्र वानरासुरयोस्तदा॥ आसीद्धीनोसुरो युद्धे शक्रसूनुर्व्यवर्द्धत॥४४॥ तं तु दुंदुभि
मुद्यम्य धरण्यामभ्यपातयत्॥ युद्धे प्राणहरे तस्मिन्निष्पिष्टो दुंदुभिस्तदा॥४५॥ स्रोतोभ्यो बहु
रक्तं तु तस्य सुस्राव पात्यतः॥ पपात च महाबाहुः क्षितौ पंचत्वमागतः॥४६॥ तं तोलयित्वा बा
हुभ्यां गतसत्वमचेतनं॥ चिक्षेप वेगवान्वाली वेगेनैकेन योजनं॥४७॥ तस्य वेगप्रविद्धस्य
वक्त्रात्क्षतजविंदवः॥ प्रपेतुर्मारुतोत्क्षिप्ता मतंगस्याश्रमं प्रति॥४८॥ तान्दृष्ट्वा पतितांस्त
त्र मुनिः शोणितविप्लुषः॥ क्रुद्धस्तस्य महाभाग चिंतयामास कोन्वयं॥४९॥ येनाहं सहसास्य
ष्टः शोणितेन दुरात्मना॥ कोयं दुरात्मा दुर्बुद्धिरकृतात्मा च बालिशः॥५०॥

द्विद्वारेभ्यः॥४६॥ तोल
यित्वा हस्तग्रहणेन भारं ज्ञात्वा योजनं तावत् दूरं॥४७॥४८॥ तस्य विप्लुषः कर्त्तारं कोन्वयमिति चिं

30

सुहृद्यां पुनर्दर्शनासंभवात् आत्मसमं पुत्रादिकं राज्यरक्षायै राजानं कुरुष्व क्रीडस्व आऽऽदयं ॥३५
मत्तं पानादिना प्रमत्तमनवहितं रहितमायुधादिभिः त्वद्विधं त्वामिव स्त्रीमध्यगं मदमोहितस्त्री

सुहृद्यां कुरु किष्किंधां कुरुष्वात्मसमं पुरे ॥ क्रीडस्व च समं स्त्रीभिरर्हं ते दर्पशासनः ॥३५॥
योहि सुप्तं प्रमत्तं वा भग्नं वा रहितं कृशं ॥ हन्यात्स भ्रूणहा लोके त्वद्विधं मदमोहितं ॥३६॥
स प्रहस्याब्रवीन्मंदं क्रोधात्तमसुरेश्वरं ॥ विस्रब्धं ता स्त्रियः सर्वास्तारा प्रभृतिकास्तदा ॥३७
मत्तोयमिति मा मंस्था यद्यभीतोसि संयुगे ॥ मदोयं संप्रहारेस्मिन्वीरपानं समर्थनं ॥३८॥
तमेवमुक्त्वा संक्रुद्धो मालामुत्क्षिप्य कांचनीं ॥ पित्रा दत्तां महेंद्रेण युद्धाय व्यवतिष्ठत ॥३९॥
वि मा णायोगंहीत्वा तं दुंदुभिं गिरिसन्निभं ॥ आविध्यन्नदा वाली निनदन्कपि कुंजरः ॥४॥

भोगार्थं कृतमधुपानादि तिकर्त्तव्यं नाम ह ॥३६॥ ३७ मदोयं स्त्रीगोष्ठीजनितोपि वीरपानं वीरै
रणे मनउत्साहार्थं क्रियमाणः पानविशेषः समर्थनं स्रायनं ॥३८॥ उत्क्षिप्य कंठे प्रतिष्ठच्य
एषा हि माला संग्रामजयदा ॥३९॥ आविध्य न क्षिप्तवान् ॥४०॥ श्री

ततस्तेवानराःश्रुत्वागिरंमुनिसमीरितां॥ निश्चक्रमुर्वनात्तस्मात्तान्दृष्ट्वा...लिरब्रवीत्॥५९॥
किंभवंतःसमस्ताश्चमतंगवनवासिनः॥मत्समीपमनुप्राप्ताअपिस्वस्तिवनौकसां॥६०॥
ततस्तेकारणंसर्वंतथाशापंचवालिनः॥शशंसुर्वानराःसर्वेवालिनेहेममालिने॥६१॥ए
तच्छ्रुत्वातदावालीवचनंवानरेरितं॥समहर्षिंसमासाद्ययाचतेस्मकृतांजलिः॥६२॥
महर्षिस्तमनादृत्यप्रविवेशाश्रमंप्रति॥शापधारणभीतस्तुवालीविह्वलतांगतः॥६३॥
ततःशापभयाद्भीतोऋष्यमूकंमहागिरिं॥प्रवेष्टुंनेच्छतिहरिर्द्रष्टुंवापिनरेश्वर॥६४॥त
स्याप्रवेशंज्ञात्वाहमिदंरामहावनं॥विचरामिसहामात्यैर्विषादेनविवर्जितः॥६५॥एषो
स्थिनिचयस्तस्यदुंदुभेःसंप्रकाशते॥वीर्योत्सेकान्निरस्तस्यगिरिकूटनिभोमहान्॥६६॥

६३॥६४॥६५॥अस्थिनिचयःशुष्ककायः॥६६॥श्रीरामचंद्ररघुकुलवर्धनमांशरणंग

५१॥५२॥अत्रत्वेष्टव्यं न प्रवेष्टव्यमित्यर्थः॥५३॥आसुरीं ननु क्षिपताये नेमे पादपाः संभग्ना इत्यन्वयः स
यदि मामकं आश्रमं तदागमनमुद्दिश्य समंतात् परिसरवर्त्ति पर्णांयोयोजनं तत्पर्यंतं॥५४॥आ
क्रमिष्यति प्रज्ञास्यत्त तितर्हिं न भविष्यति न जीविष्यतीत्यर्थः॥५५॥तैर्वालिसचिवैः श्रुत्वा मदुस्

दूत्पुत्क्वास विनिष्क्रम्य ददर्शो मुनिसत्तमः॥महिषं पर्वताकारं गतासुं पतितं भुवि॥५१॥स तु
विज्ञाय तपसा वानरेण कृतं हि तत्॥उत्ससर्ज महाशापं क्रुद्धो मारं वानरं प्रति॥५२॥इह तेना
प्रवेष्टव्यं प्रविष्टस्य वधो भवेत्॥वनं मत्संश्रयं येन दूषितं रुधिरस्रवैः॥५३॥क्षिपता पा
दपाश्चेमे संभग्नाश्चासुरीं तनुं॥समंतादाश्रमं पर्णायोजनं मामकं यदि॥५४॥आक्रमिष्य
ति दुर्बुद्धिर्व्यक्तं स न भविष्यति॥ये चास्य सचिवाः केचित् संश्रिता मामकं वनं॥५५॥न च तै
रिह वस्तव्यं श्रुत्वा यांतु यथासुखं॥तेपि चा यदि तिष्ठंति शपिष्ये तानपि ध्रुवं॥५६॥वनेस्मि
न्मामके नित्यं पुत्रवत् परिरक्षिते॥पत्रांकुरविनाशाय फलमूलाभवाय च॥५७॥दिवस
श्चाद्य मर्यादायं द्रष्टा भ्वोस्मि वानरं॥बहुवर्षसहस्राणि स वै शैलो भविष्यति॥५८॥

ष्टं शापं॥५६॥शापमेव हे तन्त्पन्यासपूर्वमाह वने इति फलाद्यभावाय तन्नाशाय॥ यतो यतोऽतः शपिष्य
मि॥५७॥अद्य दिवसः अयं दिवसः मर्यादा दास्यमान शापस्य नदेवाह यमिति आस्मि अहं यं वान
रं वालिसंबंधिनं स्त्रोद्रक्ष्यास स शैलो भविष्यति॥५८॥ ॥ ॥ ॥

एकेन बाणेनैषामेकं तु मर्मपि चेन्निर्दारयेत् तदापि वालिनं हतं मन्ये तद्धयोगपत्ता संभावनयेति भावः
पादेनास्थ्याहस्तेन स्पर्शयोगपन्नात्ततरसा बलेन प्रक्षिपेदपि चेत्तदापि रामस्य विक्रमं दृष्ट्वा वालिनं ह
तं मन्य इति संबंधः ॥७१॥७२॥७३॥ ध्यात्वा रामवीर्यस्याप्रत्यक्षत्वाद्रामेण वालिवधः शक्यो न वेति संचिंत्य

रामो निर्दारयेदेषां बाणेनैकेन च द्रुमं ॥ वालिनं निहतं मन्ये दृष्ट्वा रामस्य विक्रमं ॥७१॥ हत
स्य महिषस्यास्थि पादेनैकेन लक्ष्मण ॥ उद्यम्य प्रक्षिपेच्चापि तरसा द्वे धनुःशते ॥७२॥ एवमु
क्त्वा तु सुग्रीवो रामं रक्तांतलोचनः ॥ ध्यात्वा मुहूर्तं काकुत्स्थं पुनरेव वचोऽब्रवीत् ॥७३॥ शूरश्च
शूरमानी च प्रख्यातबलपौरुषः ॥ बलवान्वानरो वाली संयुगेष्वपराजितः ॥७४॥ दृश्यंते चा
स्य कर्माणि दुष्कराणि सुरैरपि ॥ यानि संचिंत्य भीतोऽहं ऋष्यमूकमुपाश्रितः ॥७५॥ तमजय्य
मधृष्यं च वानरेंद्रममर्षणं ॥ विचिंतयन्न मुंचामि ऋष्यमूकममुं त्वहं ॥७६॥ उद्विग्नः शंकित
श्चाहं विचरामि महावने ॥ अनुरक्तैः सहामात्यैर्हनुमत्प्रमुखैर्वरैः ॥७७॥ उपलब्धं च मे श्ला
घ्यं सन्मित्रं मित्रवत्सल ॥ त्वामहं पुरुषव्याघ्र हिमवंतमिवाश्रितः ॥७८॥ किंतु तस्य बलज्ञोऽहं
दुर्भ्रातुर्बलशालिनः ॥ अप्रत्यक्षं तु मे वीर्यं समरे तव राघव ॥७९॥

पुनर्मित्रभावेनाह शूरश्चेति ॥७४॥
यानि वालिकर्माणि संचिंत्य भीतस्तेन संहरणाय भीतः ॥७५॥ उक्तमेव भीत्या पुनराह तमजय्यमि
ति ॥७६॥७७॥ त्वां मित्रभूतं यदि मामाश्रितस्तर्हि त्यज वालिभयं न त्वाह ॥७८॥ किं त्विति तद्बलं ज्ञातं

इमे विपुलाः विशालमूलस्कंधाः शालावलंबिनः प्रशस्तबहुशाखावंतः यत्र येषु एकैकमेव वाली ओज
सा ओजोयुक्तकंपनेन सर्वान्निष्पत्रयितुं पत्रहीनान्कर्तुं घटते चेष्टते ते इमे सप्त साला इत्यर्थः अनेन
वायोरप्यधिकं बलं सूचितं न हि वायोः युगपत्कंपनेन सकलाङ्घ्रिपपत्रपातनं क्वापि दृष्टचरं कश्चित्तु
निष्पत्रयितुं निष्पत्रीकर्तुमित्यर्थः एकैकसालं शरेण भित्वा शरो निष्पत्रं यथा गच्छति तथा कर्तुमतिव्यथ

इमे च विपुलाः शालाः सप्त शाखावलंबिनः॥ यत्रैकं घटते वाली निष्पत्रयितुमोजसा॥६७॥
एतदस्यासमं वीर्यं मया राम प्रकाशितं॥ कथं तं वालिनं हंतुं समरे शक्ष्यसे नृप॥६८॥ तथा ब्रु
वाणं सुग्रीवं प्रहसन् लक्ष्मणोऽब्रवीत्॥ कस्मिन् कर्मणि निर्वृत्ते श्रद्दध्या वालिनो वधं॥६९॥
तमुवाचाथ सुग्रीवः सप्त सालानिमान् पुरा॥ एवमेकैकशो वाली विव्याधाथ स चासकृत्॥७०॥

यितुमिति यावत्। सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथन इति शास्त्रात्। अप्राकृतकपित्वाच्च वाणव्यापारस्यापि
संभव इति व्याचख्यौ॥६७॥ उक्तं वाली वीर्यमुपसंहरन्निगमनदिति॥६८॥ प्रहस्य भगवद्वीर्यज्ञाना
देवं वाद इति ह्रासः॥६९॥ एवमुक्तप्रकारेण एकैकशः एकैकस्मिन्काले सप्तापि स वाली असकृ
द्विव्याध पीडितवान् आर्षं परस्मैपदं सकृत्कृतः का कताली यत्नवान् सायासक इति विव्याधेति प
ठांतरं तुल्योर्थः॥७०॥

८८॥बलाधिक्यानिर्णयेहेतुमाह आद्रमिति॥८९॥यद्दलंतत्त्वेति । यः यद्दलेइतिपाठेयदिति अप्ययं
यःसंशयोस्थितंतेपात्राकुबलविषयेआसीत्सोद्याप्यस्त्वदेत्यर्थः॥नहिकिंतेप्रत्ययकारकंत
त्राह सालगेकमितिएकंसालंतेषुविनिर्भिद्यबलाबलविषयेव्यक्तिःप्रकटताभवेत्॥९०॥९१

लघुःसंप्रतिनिर्मांसस्तृणभूतश्चराघव॥क्षिप्तएवंप्रहर्षेणाभवतारघुनंदन॥८८॥नात्रश
क्यंबलंज्ञातुंतववातस्यचाधिकं॥आर्द्रमुष्कमितिह्येतत्सुमहद्राघवांतरं॥८९॥सएवसं
शयस्तातनवतस्यचयद्दलं॥साल[illegible]मेकंविनिर्भिद्यभवेद्व्यक्तिर्बलाबले॥९०॥कृत्वैतत्का

र्मुकंसज्यंहस्तिहस्तमिवापरं॥आकर्णपूर्णमायम्यविसृजस्वमहाशरं॥९१॥इमंहिसा
लंप्रहितस्त्वयाशरोनसंशयोत्रास्तिविदारयिष्यति॥अलंविमर्शेनममप्रियंध्रुवं॥कु
म रुष्वराजन्प्रतिशापितोमया॥९२॥यथाहितेजःसुवरःसदारविर्यथाहिशैलोहिमवान्म
हाद्रिषु॥यथाचतुष्पात्सुचकेसरीवरस्तथानराणामसिविक्रमेवरः॥९३॥इत्यार्षेश्रीरा
मायणेकिष्किंधाकांडेएकादशःसर्गः॥११॥

त्वयाप्रहितःक्षिप्तःशरःइमंसालंविदारयिष्यति
अत्रनसंदेहस्तस्मात्त्वयाविमर्शोविचारोनकर्त्तव्यःमयासख्यासंप्रतिशापितशपथपूर्वंनियु
क्तोऽतोममप्रियंध्रुवंकुरुष्वेत्यर्थः॥९२॥तेजःसुतेजस्विषु विक्रमेवरःश्रेष्ठत्वेनाभिमतोसिभव
सीत्यर्थःसालभेदनेसतीतिशेषः॥९३॥मध्यमानः।इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरा॰ति॰किं॰एकादशःसर्गः॥

तुलयेत्वद्बलपरीक्षां न कुर्वेइतिभावः नावमन्येन भीषयेच किंतु स्वकातर्यादेव पुनः पुनर्ब्रवीमीतिभावः ८०
वाणीवालिवधविषया प्रमाणं विश्वसनीया यतो धैर्यमकातर्यं तस्या वाणी कृत्यवादः आकृतिरनुभव
सिद्धा दिव्यविग्रहः एतेन परं तेजः सकलजगत्संहारकं तेजः कामम तिशयेन सूचयंति सूचयंतः भ

नखल्वहं त्वां तुलयेनावमन्ये न भीषये॥ कर्मभिस्तस्य भीमैश्च कातर्यं जनितं मम॥८०॥का
मं राघव ते वाणी प्रमाणं धैर्यमाकृतिः॥ सूचयंति परं तेजो भस्मच्छन्नमिवानलं॥८१॥तस्य तद्व
चनं श्रुत्वा सुग्रीवस्य महात्मनः॥स्मितपूर्वमथो रामः प्रत्युवाच हरिं प्रति॥८२॥य दि न प्रत्
ययोस्मासु विक्रमे तव वानर॥प्रत्ययं समरे श्लाघ्यमहमुत्पादयामि ते॥८३॥एवमुक्त्वा तु सुग्रीवं
सांत्वयन्लक्ष्मणाग्रजः॥राघवो दुंदुभेः कायं पादांगुष्ठेन लीलया॥८४॥तोलयित्वा महाबाहुः
क्षिप्तेपदशयोजनं॥असुरस्य तनुं शुष्कां पादांगुष्ठेन वीर्यवान्॥८५॥क्षिप्तं दृष्ट्वा ततः कायं
सुग्रीवः पुनरब्रवीत्॥लक्ष्मणस्याग्रतो रामं तपंतमिव भास्करं॥८६॥हरीणामग्रतो वीरमि
दं वचनमर्थवत्॥आर्द्रः समांसः प्रत्यग्रः क्षिप्तः कायः पुरा सखे॥परिश्रांतेन मत्तेन भ्रात्रा
मे वालिना सदा॥८७॥

स्मच्छन्नानलोपमया गुप्तावस्थितमहाशक्तिमत्त्वं सूचितं॥८१॥८२॥असा
सु विक्रमे अस्मन्निष्ठ विक्रमे प्रत्ययो विश्वासः॥८३॥८४॥८५॥अर्थवदुपपत्तियुक्तमिदं वचनमब्रवी
त् अनुत्पन्नप्रत्यय इति शेषः॥८६॥तदेवाह आर्द्र इति प्रत्यग्रो नूतनः भग्नेन भोगार्थं पीतमदेन॥८७

१०॥११॥लक्ष्मणानुगतं· नत्समभित्यर्थः यद्वा लक्ष्मणवत्प्रियत्वेन [illegible]भूतं स्वीकृतं सुग्रीवमित्यर्थः॥१२॥
अस्मात्ऋष्यमूकात् भ्रातृगंधिनं अनर्थकभ्रातृव्यपदेशं॥१३॥ [illegible]नस्वदेहान्॥१४॥स्थान
णात् आह्वानमिनितं· गाढं परिहितं वस्त्रं येनेत्यर्थः वाससादृढ [illegible] र्थः वेगात्नादको

अद्यामेविगतःशोकःप्रीतिरद्यपराममम॥सुहृदंत्वांसमासाद्यम[illegible]पमं॥१०॥तम
येवप्रियार्थंमेवैरिणंभ्रातृरूपिणं॥वालिनंजहिकाकुत्स्थमयाबद्धोयमंजलिः॥११॥ततो
रामःपरिष्वज्यसुग्रीवंप्रियदर्शनं॥प्रत्युवाचमहाप्राज्ञोलक्ष्मणानुगतंवचः॥१२॥अस्माद्ग
च्छामकिष्किंधांक्षिप्रंगच्छत्वमग्रतः॥गत्वाचाह्वयसुग्रीववालिनंभ्रातृगंधिनं॥१३॥सर्वेतेत्व
रितंगत्वाकिष्किंधांवालिनःपुरीं॥वृक्षैरात्मानमावृत्यह्यतिष्ठन्गहनेवने॥१४॥सुग्रीवोव्यनन
दद्घोरंवालिनोह्वानकारणात्॥गाढंपरिहितोवेगान्नादैर्भिंदन्निवांबरं॥१५॥तंश्रुत्वानिनि
दंभ्रातुःक्रुद्धोवालीमहाबलः॥निष्पपातसुसंरब्धोभास्करोस्ततटादिव॥१६॥

रणायप्राणवेगादुत्पन्नैरितिशेषः॥१५॥भास्करोस्ततटादतिदूरमप्युदयपर्वतंअत्यल्पेनका
लेनयातिएवमदृश्यस्थानतयातत्तुल्यगुहातःक्षणेनबहिरागतइत्यर्थः यत्त्वस्तपदेनोद
यगिरिलक्षणायदपिमेरूक्षरवासिनोधिकृत्येयमुक्तिरितिव्याख्यातंतन्नक्लिष्टमसंगतंचेतिस्प
ष्टंसुधियां॥१६॥

॥१॥२॥ स एक सालोद्देशेनैव क्षिप्तोपि बाणः सप्त सालान् भित्वा तदाश्रमगिरिप्रस्थमपि भित्वा तदाधारभूमिमपि भि
त्वा सप्तभूमिरसातलं विविशेत्यर्थः ॥३॥ निष्पत्य रसातलपर्यंतं गत्वा तत्रत्यासुरान् हत्वा तमेव तूणं पूर्वा
धारं तूणं अनेन रामबाणानां चेतनपरशक्तिमद्देवताधिष्ठितत्वं सूचयति। तदुक्तं युगपत्सप्ततालां

एतच्च वचनं श्रुत्वा सुग्रीवस्य सुभाषितं ॥ प्रत्ययार्थं महातेजा रामो जग्राह कार्मुकं ॥१॥ स गृहीत्वा
धनुर्घोरं शरमेकं च मानदः ॥ सालमुद्दिश्य चिक्षेप पूरयन् स रवैर्दिशः ॥२॥ स विसृष्टो बलवता बा
णः स्वर्णपरिष्कृतः ॥ भित्वा तालान् गिरिप्रस्थं सप्त भूमिं विवेश ह ॥३॥ सायकस्तु मुहूर्तेन ताला
न्भित्वा महाजवः ॥ निष्पत्य च पुनस्तूणं तमेव प्रविवेश ह ॥४॥ तान् दृष्ट्वा सप्त निर्भिन्नान् सा
लान्वानरपुंगवः ॥ रामस्य शरवेगेन विस्मयं परमं गतः ॥५॥ स मूर्ध्ना न्यपतद्भूमौ प्रलंबीकृत
भूषणः ॥ सुग्रीवः परमः प्रीतो राघवाय कृतांजलिः ॥६॥ इदं चोवाच धर्मज्ञं कर्मणा तेन हर्षितः ॥
रामं सर्वास्त्रविदुषां श्रेष्ठं शूरमवस्थितं ॥७॥ सेंद्रानपि सुरान् सर्वांस्त्वं बाणैः पुरुषर्षभ ॥ समर्थः स
मरे हंतुं किं पुनर्वालिनं प्रभो ॥८॥ येन सप्त महाताला गिरिर्भूमिश्च दारिताः ॥ बाणेनैकेन काकु
त्स्थ स्थाता ते को रणाग्रतः ॥९॥

श्च रघुनाथो विभेद ह। पातालदानवान्। हत्वा पुनस्तूणं विवेश चे
ति ॥४॥५॥ प्रलंबीकृतभूषणः स्रस्तांगत्वात् तूणमवशान् लंबमानान् भूषणो रः कंठादिवर्तिसकलभूष
णः कृतांजलिरुत्थानानंतरमिति शेषः ॥६॥७॥८॥ भूमिश्च च ... प्तपातालास्तद्वा ... र्त्तिनोसुराश्च ॥९॥

तामेववेलां· सप्तम्यर्थे द्वितीया· वालिनायुद्धपेरणवेलायां· ततस्तदित्यर्थः इतः ऋष्यमूकवना
दित्यर्थः ॥२७॥२८॥ सवाणोवालिसंहारकोवाणः ॥२९॥ नदेवकारणमाह· अलंकारेणेति ॥३०॥ वर्चः
शरीरकांतिः वांयुवयोः ॥३१॥ मोहितइति· नचिरमनुचिंतयद्भगवतोमोहः ॥ अमोहेमोहित

तामेववेलांवक्तव्यंत्वयाराघवतत्वतः ॥ वालिनंननिहन्मीतिततोनाहं मितोवजे ॥२७॥
तस्यचैवंब्रुवाणस्यसुग्रीवस्यमहात्मनः ॥ कारणंदीनयावाचाराघवःपुनरब्रवीत् ॥२८॥
सुग्रीवश्रूयतांतातक्रोधश्चव्यपनीयतां ॥ कारणंयेनवाणोयंसमयानविसर्जितः ॥२९॥
अलंकारेणवेषेणप्रमाणेनगतेनच ॥ त्वंचसुग्रीववालीवसदृशौस्थः परस्परं ॥३०॥ स्व
रेणवचसाचैवप्रेक्षितेनचवानर ॥ विक्रमेणचवाक्यैश्चव्यक्तिंवांनोपलक्षये ॥३१॥ ततो
हं रूपसादृश्यान्मोहितोवानरोत्तम ॥ नोत्सृजामिमहावेगंशरंशत्रुनिबर्हणं ॥३२॥

इत्यनन्तकथनंच· किंचपलायनसमयेऋष्यमूकाभिमुखधावनेनव्यक्तिरस्त्येवेतिचेन्न ॥ वालि
नश्रायुर्द्दायासमाप्यातथाकरणेपिसुग्रीवसंतोषायस्वस्मिन्मानुष्यबुध्यनुत्पादायचात्म
निमोहोत्प्रेक्षयासमाधानादत्रतेः मोहितइत्यस्यैवेतिशेषः ॥ ईदृशेविषयेएवंविधानंतवच
नंनदोषायेत्यप्यनेनध्वनितंनोत्सृजामिनोदसृजं ॥३२॥ ॥ श्री ॥

35

बुधांगारकयोरिव वज्रगोकार्णयोर्यथेति पाठांतरं वज्रगोकर्णौ नदाख्यपर्वतौ यथा तथेति शेषः ॥१७
अशनिर्दंभोलिः वज्रं वज्रायुधं ॥१८॥१९॥ नावगच्छत् विविच्येति शेषः ॥२०॥ राघवं नाथं रक्षकमित्यप

ततः सुतुमुलं युद्धं वालिसुग्रीवयोरभूत् ॥ गगने ग्रहयोर्घोरं बुधांगारकयोरिव ॥१७॥ तलैर
शनिकल्पैश्च वज्रकल्पैश्च मुष्टिभिः ॥ जघ्नतुः समरेन्योन्यं भ्रातरौ क्रोधमूर्छितौ ॥१८॥ ततो
रामो धनुष्पाणिस्तावुभौ समुदैक्षत ॥ अन्योन्यसदृशौ वीरावुभौ देवाविवाश्विनौ ॥१९॥ यन्ना
वगच्छत्सुग्रीवं वालिनं वापि राघवः ॥ ततो न कृतवान्बुद्धिं मोक्तुमंतकरं शरं ॥२०॥ एतस्मिन्नं
तरे भग्नः सुग्रीवस्तेन वालिना ॥ अपश्यन् राघवं नाथं ऋष्यमूकं प्रदुद्रुवे ॥२१॥ क्लांतो रुधिर
सिक्तांगः प्रहारैर्जर्जरीकृतः ॥ वालिनाभिद्रुतः क्रोधात्प्रविवेश महावनं ॥२२॥ तं प्रविष्टं वनं
दृष्ट्वा वाली शापभयात्ततः ॥ मुक्तो ह्यसि त्वमित्युक्त्वा स निवृत्तो महाबलः ॥२३॥ राघवोपि
सह भ्रात्रा सह चैव हनूमता ॥ तदेव वनमागच्छत्सुग्रीवो यत्र वानरः ॥२४॥ तं समीक्ष्या
गतं रामं सुग्रीवः सहलक्ष्मणं ॥ ह्रीमान्दीनमुवाचेदं वसुधामवलो [illegible] ॥२५॥ आह्वय
स्वेति मामुक्त्वा दर्शयित्वा च विक्रमं ॥ वैरिणा घातयित्वा च किमि [illegible] त्वया कृतं ॥२६॥

श्यन् अजानानः ॥२१॥२२॥ वनं प्रविष्टं ऋष्यमूकस्येति शेषः संनि [illegible] परावृत्तः ॥२३॥२४॥ ह्रीमा-
पराभूतत्वात् ॥२५॥ विक्रमं सालभेदनेन घातयित्वा सुहृद्वैर [illegible] द्वारा किं कृतमनुचितमेव कृतं ॥

व्यसर्जयत् निसृष्टवान् समर्पितवानित्यर्थः ॥४०॥ लतया पुष्पनागपुष्पीलतायाः संध्यारागस
सहितस्तोयदइव स्वयं बलाकानां मालयेव लतया शुशुभे ॥४१॥ रामवाक्येन तत्करणे समाहितः

ततो गिरितटे जातामुत्पाट्य कुसुमायुतां । लक्ष्मणो गजपुष्पीं तां तस्य कंठे व्यसर्जयत् ॥
॥४०॥ स तया शुशुभे श्रीमान् लतया कंठसक्तया ॥ मालयेव बलाकानां ससंध्य इव तोयदः ॥४१॥
ठ विभ्राजमानो वपुषा रामवाक्यसमाहितः ॥ जगाम सह रामेण किष्किंधां पुनराप सः ॥४२॥
इत्यार्षे श्रीरामायणे किष्किंधाकांडे द्वादशः सर्गः ॥१२॥ ऋष्यमूकात्स धर्मात्मा किष्किंधां
36 लक्ष्मणाग्रजः ॥ जगाम सह सुग्रीवो वालिविक्रमपालितां ॥१॥ समुद्यम्य महच्चापं रामः
कांचनभूषितं ॥ शरांश्चादित्यसंकाशान् गृहीत्वा रणसाधकान् ॥२॥ अग्रतस्तु ययौ त
स्य राघवस्य महात्मनः ॥ सुग्रीवः संहतग्रीवो लक्ष्मणस्य महाबलः ॥३॥ पृष्ठतो हनुमा
न्वीरो नलो नीलश्च वीर्यवान् ॥ तारश्च वमहातेजा हरियूथपयूथपः ॥४॥ श्री

युक्तः ॥४२॥ खभमानः इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके किष्किंधाकांडे द्वाद
शः सर्गः ॥१२॥ ऋष्यमूकादिति ॥१॥२॥ संहतग्रीवः दृढबंधबद्धग्रीवः ॥३॥ हरियूथपानाम
पियूथपातिता दशः ॥४॥

विशंकितः शंकवान्· हि निश्चयेन नौ आवयोर्द्वयोरपि त्वन्नाशेन मल्लघातो न स्यात्· मा भूदिति एतदर्थं मया कृतः शराऽनुत्सर्ग इति शेषः ॥३३॥ मल्लघातमेव दर्शयति· त्वयीति मया विपन्ने मद्व्यापारतो नाशिते· अज्ञानम निश्चयप्रवृत्तिः लाघवात् चापल्यात् ॥३४॥ बाधकांतरमाह· दत्तमभयमस्मै सद

जीवितांतकरं घोरं साद्दश्यात्तु विशंकितः ॥ मल्लघातो न नौ स्याद्धि द्वयोरिति कृतो मया ॥३३॥
त्वयि वीर विपन्ने हि अज्ञानाल्लाघवान्मया ॥ मोह्यं च मम बाल्यं च ख्यापितं स्यात्कपीश्वर ॥३४॥
दत्ताभयवधो नाम पातकं महदद्भुतं ॥ अहं च लक्ष्मणश्चैव सीता च वरवर्णिनी ॥३५॥ त्वद
धीना वयं सर्वे वनेस्मिन् शरणं भवान् ॥ तस्माद्युध्यस्व भूयस्त्वं मामाशंकीश्च वानर ॥३६॥
एतन्मुहूर्त्ते तु मया पश्य वालिनमाहवे ॥ निरस्तमिषुणैकेन चेष्टमानं महीतले ॥३७॥ अ
भिज्ञानं कुरुष्व त्वमात्मनो वानरेश्वर ॥ येन त्वामभिजानीयां द्वंद्वयुद्धमुपागतं ॥३८॥ ग
जपुष्पीमिमां फुल्लामुत्पाट्य शुभलक्षणां ॥ कुरु लक्ष्मण कंठेस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥३९॥

नाभयस्तस्य वधो महत्पातकमिति नाम प्रसिद्धं· स्वमल्लघातमप्याह· अहमिति ॥३५॥ मामाशंकीरित्या बाधायां हि त्वं ॥३६॥३७॥३८॥ गजपुष्पी नागपुष्पी लता तां शुभं सम्यक् लक्षयतीति शुभलक्षणां तां ॥३९

वृत्तखंडोवस्तसमप्रदः मेघेत्याद्युत्तरान्वयि॥१४॥ त्वयाकर्त्रा कौतूहलस्यौत्सुक्यस्यापनयनं निवर्त्तनं क
र्त्तुं कारयितुमिच्छामि॥१५॥१६॥ उद्यानैरुपवनैश्चसंपन्नंयुक्तं॥१७॥ सप्तजनानामसप्तजनाद्दतिप्रसि

एषमेघइवाकाशेवृत्तखंडःप्रकाशते॥ मेघसंघातविपुलंपर्यंतकदलीवृतं॥१४॥ किमे
तन्नज्ञातुमिच्छामिसखेकौतूहलंमम॥ कौतूहलापनयनंकर्त्तुमिच्छाम्यहंत्वया॥१५॥ त
स्यतद्वचनंश्रुत्वाराघवस्यमहात्मनः॥ गच्छन्नेवाचचक्षेथसुग्रीवस्तन्महद्वनं॥१६॥ एतद्रा
घवविस्तीर्णमाश्रमंश्रमनाशनं॥ उद्यानवनसंपन्नंस्वादुमूलफलोदकं॥१७॥ अत्रसप्तज
नानाममुनयःशंसितव्रताः॥ सप्तैवासन्नधःशीर्षानियतंजलशायिनः॥१८॥ सप्तरात्रेकृता
हारावायुनाऽचलवासिनः॥ दिवंवर्षशतैर्याताःसप्तभिःसकलेवराः॥१९॥ तेषामेतत्प्रभावे
नद्रुमप्राकारसंवृतं॥ आश्रमंसुदुराधर्षमपिसेंद्रैःसुरासुरैः॥२०॥ पक्षिणोवर्जयंत्येतत्तथा
न्येवनचारिणः॥ विशंतिमोहाद्येप्यत्रननिवर्त्तंतितेपुनः॥२१॥

द्धात्रअधःशीर्षाःअधःप्रनिष्ठापि
तशिरसः॥१८॥ केवलवायुनैवसप्तरात्रेगतेकृताहाराः सप्तभिर्वर्षशतैः सकलेवरा दिवंयाताः
१९ एतदाश्रमंअर्धचंद्रादिराश्रमस्थानः॥२०॥ वर्जयंतिनप्रविशंतिपुनर्ननिवर्त्तंति· अत्रैवम्रियंत
इत्यर्थः॥२१॥

37

५॥कंदराणिमंदिराकारपर्वतविवराणि॰ निर्द्दराणिशिलाविवराणि॰ गुहाः देवखातगिरिविलानि॰ दर्य्यो
गव्हराणि॥६॥आकोशामग्रभागपर्यंतंकुड्मलैर्मुकुलरूपैःतेनेषद्विकासितैः पद्मैः शोभितान्॥७॥

तेवीक्षमाणावृक्षांश्चपुष्पभारावलंबिनः॥प्रसन्नांबुवहाश्चैवसरितःसागरंगमाः॥५॥कंद
राणिचशैलांश्चनिर्झराणिगुहास्तथा॥शिखराणिचमुख्यानिदरीश्चप्रियदर्शनाः॥६॥वै
डूर्यविमलैस्तोयैःपद्मैश्चाकोशकुड्मलैः॥ सकवाकैस्तथाचान्यैःशकुनैःप्रतिनादितान्॥प॥
[illegible]॥शोभितान्सजलान्मार्गेतटाकांश्चावलोकयन्॥७॥कारंडैःसरसैर्हंसैःवंजुलै
र्जलकुक्कुटैः॥ दुशाघांकुराहारान्निर्भयान्वनचारिणः॥चरतःसर्वतःपश्यन्स्थलीषुहरि
णान्स्थितान्॥९॥तटाकवैरिणश्चापिशुक्लदंतविभूषितान्॥घोरानेकचरान्वन्यान्द्वि
रदान्कूलघातिनः॥१०॥मत्तान्गिरितटोत्कुष्टान्पर्वतानिवजंगमान्॥वानरान्द्विरदप्र
ख्यान्महीरेणुसमुक्षितान्॥११॥वनेवनचरांश्चान्यान्खेचरांश्चविहंगमान्॥पश्यंतस्त्व
रिताजग्मुःसुग्रीववशवर्त्तिनः॥१२॥तेषांतुगच्छतांतत्रत्वरितंरघुनंदनः॥द्रुमखंडवनंदृष्ट्वा
रामःसुग्रीवमब्रवीत्॥१३॥

अवलोकयन् अवालोकयन्॰ कारंडैः कारंडवैः॥८॥शाघांकुरान्॥९॥
कूलघातित्वादेवतटाकवैरित्वंएकचरान् असहायचरान्॥१०॥द्विरदप्रख्यान् गजतुल्यान्॥११॥
१२॥द्रुमाणांखंडः सम्महोयास्मिंस्तादृशंवनं॥१३॥ श्री

शस्त्राणिवानराणांशस्त्रंशिलादि ३० नगमानः ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरा० रा० नि० कि० त्रयोदशःस
र्गः ॥ १३ ॥ गहनेनिविडेदुष्प्रवेशे १ । २ । ३ । वायोर्वेगःपुरःसरोयस्यसमहामेघइवबालार्कसदृशोवर्त्तो

ततस्तुरामानुजरामवानराः[illegible]प्रगृह्यशस्त्राण्युदि[illegible]ग्रतेजसः ॥ पुरींसुरेशात्मजवीर्यपालि
तांवधायशत्रोःपुनरागतास्त्विह ३० इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयेकिष्किंधाकांडेत्रयोदशः
सर्गः ॥ १३ ॥ सर्वेतेत्वरितंगत्वाकिष्किंधांवालिनःपुरीं ॥ वृक्षैरात्मानमावृत्यव्यतिष्ठन्गहनेवने ॥ १ ॥
विसार्यसर्वतोदृष्टिंकाननेकाननप्रियः ॥ सुग्रीवोविपुलग्रीवःक्रोधमाहारयद्भृशं ॥ २ ॥ ततस्तु
निनदंघोरंकृत्वायुद्धायचाह्वयत् ॥ परिवारैःपरिवृत्तोनादैर्भिंदन्निवांबरं ॥ ३ ॥ गर्जन्निवम
हामेघोवायुवेगपुरःसरः ॥ अथबालार्कसदृशोदृप्तसिंहगतिस्ततः ॥ ४ ॥ दृष्ट्वारामंक्रिया
दक्षंसुग्रीवोवाक्यमब्रवीत् ॥ हरिवागुरयाव्याप्तांनदाकांचनभूषणां ॥ ५ ॥ प्राप्ताःस्मध्वजयंत्रा
ढ्यांकिष्किंधांवालिनःपुरीं ॥ प्रतिज्ञायाकृतावीरत्वयावालिवधेपुरा ॥ ६ ॥ सफलांकुरुतां
क्षिप्रंलतांकालइवागतः ॥ एवमुक्तस्तुधर्मात्मासुग्रीवेणसराघवः ७ ॥ ॥ ॥

नप्रतापेनच ४ हरिरूपवागुरयाव्याप्तांवागुराकारतयास्थितहरिकां ॥ ५ ॥ ध्वजैर्यंत्रैःप्राकारयु
द्धापेक्षितैराढ्यां ॥ ६ ॥ यथाआगतःकालोऋतुविशेषरूपःलतांप्राकुसमपुष्पांततःसफलांक
रोतितथास्वकृतप्रतिज्ञांत्वमपिसफलां-कुर्वित्यर्थः ॥ ७ ॥ श्री

सकलात्तराः कलात्तराभिर्मधुराक्षराभिर्वाग्भिः सहिताभूषणारवा अप्सरसामिति शेषः दिव्यो गंधश्च नासामेवा
नुभूयत इति शेषः न केवलं भोगभूमिः कर्मभूरपीत्याह त्रेतेत्यादि कपोतांगवदरुणो धूसरो घन इव धूसो।

विभूषणारवाश्चात्र श्रूयंते सकलाक्षराः ॥ तूर्यगीतस्वनश्चापि गंधो दिव्यश्च राघव ॥२२॥ त्रेताग्नयो
पि दीप्यंते धूमोप्ययं प्रदृश्यते ॥ वेष्टयन्निव वृक्षाग्रान् कपोतांगारुणो घनः ॥२३॥ एते वृक्षाः प्रकाशं
ते धूमसंसक्तमस्तकाः ॥ मेघजालप्रतिच्छन्ना वैडूर्यगिरयो यथा ॥२४॥ कुरु प्रणामं धर्मात्मं
स्तेषामुद्दिश्य राघव ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा प्रयतः संहतांजलिः ॥२५॥ प्रणामं ते हि हियेतेषामृषी
णां भावितात्मनां ॥ न तेषामशुभं किंचिच्छरीरे राम विद्यते ॥२६॥ ततो रामः सह भ्रात्रा लक्ष्मणेन
कृतांजलिः ॥ समुद्दिश्य महात्मानस्तानृषीनभ्यवादयन् ॥२७॥ अभिवाद्य च धर्मात्मा रामो भ्रा
ता च लक्ष्मणः ॥ सुग्रीवो वानराश्चैव जग्मुः संहृष्टमानसाः ॥२८॥ ते गत्वा दूरमध्वानं तस्मात्सप्त
जनाश्रमात् ॥ ददृशुस्तां दुराधर्षां किष्किंधां वालिपालितां ॥२९॥

वृक्षाग्रान्वेष्टयन् व्याप्नुवन्दृ
श्यते ॥२३॥२४॥ तेषामुद्दिश्य तानुद्दिश्येति यावत् तेषां प्रणामं नितान्तं प्रणामं [illegible]ति ॥२६॥ महात्मानः महात्म
नस्तानृषीनुद्दिश्याभ्यवादयन् नमस्कृतवान् ॥२७॥ वानरा हनुमदादयः एतत्कथाप्रसंगादि [illegible] वा
ल्यायुः समाप्तिकालत्वाभाय ॥२८॥२९॥ श्री ॥

वित्सिविद्धि· कृच्छ्रेपिप्राणसंकटेपि·मेमया॥१४॥धर्मलोभेनधर्मलिप्सयापरीतेनव्याप्तचित्तेनेतिपूर्वं ...॥
१५॥सफलांकरिष्यामीत्यत्रहेत्वंतः प्रसृतमितिकृं कुरितमित्यर्थः कालमत्तेत्रमितिवालीहितेन ...मेस्य
र्थः॥१६॥जितकाशीजितश्रमोजितभयोवा·त्वयाप्रधर्षितः सन्पुराद्येननिर्घातो ...शंध्वकुर्वि

ततोवेत्सिबलेनाद्यवालिनंनिहतंरणे॥अनृतंनोक्तपूर्वंमेचिरंकृच्छ्रेपितिष्ठता॥१४॥धर्मलो
भपरीतेननचवक्ष्येकथंचन॥सफलांचकरिष्यामिप्रतिज्ञांजहिसंभ्रमं॥१५॥प्रसृतंकालम
त्तेत्रंवर्षेणौवशातक्रतुः॥नदाव्हाननिमित्तंचवालिनोहेममालिनः॥१६॥सुग्रीवकुरुतंशब्दं
निष्पतेद्येनवानरः॥जितकाशीजयश्लाघीत्वयाचाधर्षितःपुरात्॥१७॥निष्पतिष्यत्यसंगे
नवालीसप्रियसंयुगः॥रिपूणांधर्षितंश्रुत्वामर्षयंतिनसंयुगे॥१८॥जानंतस्तुस्वकं
वीर्यंस्त्रीसमक्षंविशेषतः॥सतुरामःवचःश्रुत्वासुग्रीवोहेमपिंगलः॥१९॥ननर्दक्रूरना
देनविनिर्भिंदन्निवांबरं॥तत्रशब्देवित्रस्तागावोयांतिहतप्रभाः॥२०॥

त्यर्थः॥१७॥ननुस्त्रतेपिआव्हानेस्त्र्यादिसत्त्वोननिष्पतिष्यतितत्राह· निष्पतिष्यतीति·असंगेन
स्त्र्यादिसंगपरित्यागेनेत्यर्थः यतः प्रियसंयुगः नमर्षयंतीत्यस्यप्रूराइतिशेषः॥१८॥विशे
षतोनमर्षयंतीत्यनुषंगः॥१९॥गावोमहांतोवृषभाः हतप्रभाः हतशक्तयः॥२०॥

गजसाह्वया गजेन समानमाह्वो नाम यस्यास्तया ॥८॥ ९॥ नक्षत्रमालया आकाशो विपरीतो विशेषेण परि
तो वेष्टितः सूर्य इव कविविकल्पितोपमानिकोपमानेन तादृशः सूर्यो यदि भवेत्तदा नहूण कीर्वाणस्य
कंठसक्तशुक्लपुष्पमालस्योपमास्यादित्यतिशयोक्तिरत्र व्यंग्या के चित्तु विपरीते इति सप्तम्यंपरीतं तु दि

तमेवोवाच वचनं सुग्रीवं शत्रुसूदनः ॥ कृताभिज्ञानचिन्हस्त्वं अनया गजसाह्वया ॥८॥ लक्ष्मणो
न समुत्पाट्य एषा कंठे कृता तव ॥ शोभसे ह्यधिकं वीर लतया कंठसक्तया ॥९॥ विपरीत इवाका
शे सूर्यो नक्षत्रमालया ॥ अद्य वालिसमुत्थं ते भयं वैरं च वानर ॥१०॥ एकेनाहं प्रमोक्ष्यामि बाण
मोक्षेण संयुगे ॥ मम दर्शय सुग्रीव वैरिणं भ्रातृरूपिणं ॥११॥ वाली विनिहतो यावद्वने पांसुषु चे
ष्टते ॥ यदि दृष्टिपथं प्राप्तो जीवन्स विनिवर्तते ॥१२॥ ततो दोषेण मा गच्छेत्सद्यो गर्हेच्च मां भ
वान् ॥ प्रत्यक्षं सप्त ते नाला मया बाणेन दारिताः ॥१३॥ ॥ ॥

वाशे कंठे विपरीतं तु शार्वरी पौर्णमासीगतश्चंद्रः सूर्य इत्यभिधीयत इत्याचक्षते १० प्रमोक्ष्यामि प्रमोच
यिष्यामि ॥११॥ चेष्टते लुठिष्यति मद्दर्शनानंतरमेवेति शेषः १२ यदि मद्दृष्टिपथं गतो जीवन् सविनि
वर्तेन ततस्तदा मां मा दोषेणोपलक्षितं गच्छेदवगच्छेत् मां गर्हेच्च किं च म ... स्य रक्षत्वा ... नं
निहनमेवावेहीत्याह प्रत्यक्षमिति ॥१३॥

त्रस्तसंभ्रांताकर्मधारयेपुंवत्वं· त्रस्ताभीतासंभ्रांतात्वरितचित्ताहितोदर्कहितरूपोत्तरकालफलं
६॥कालंप्रातःकालेशयनादुत्थितःभुक्तांस्रजमिवत्यजक्रोधं॥७॥काल्यंप्रातःकालेसंग्रामंकुरु·हेवी
रयद्यपिसंग्रामेशत्रोर्बाहुल्यंवत्तत्राधिक्यंनविद्यतेनापितवफल्गुताल्पत्वंतानविद्यते॥ तथापिस
हसाहठात्तवाद्यनिष्क्रमोनिष्क्रमणंममनरोचतेकुतस्तत्राह·श्रूयतामिति ॥८॥ पूर्वंक्रोधा

तंतुताराप्रश्रितंस्पष्टंस्नेहाद्दर्शितसौहृदा॥उवाचत्रस्तसंभ्रांताहितोदर्कमिदंवचः॥६॥साधु
क्रोधमिमंवीरनदीवेगमिवागतं॥शयनादुत्थितःकाल्यंत्यजभुक्तामिवस्रजं॥७॥काल्यमेतेन
संग्रामंकरिष्यसिचवानर॥वीरतेशत्रुबाहुल्यंफल्गुतावानविद्यते॥८॥सहसातवनिष्क्रामो
ममतावन्नरोचते॥श्रूयतामभिधास्यामियन्निमित्तंनिवार्यसे॥९॥पूर्वमापतितःक्रोधात्सत्वामा
ह्वयतेयुधि॥निष्पत्यचनिरस्तस्तेहन्यमानोदिशोगतः॥१०॥त्वयातस्यनिरस्तस्यपीडितस्यवि
शेषतः॥इहेत्यपुनराह्वानंशंकांजनयतीवमे॥११॥दर्पश्चव्यवसायश्चयादृशस्तस्यनर्दतः
निनादस्यचसंरंभोनैतदल्पंहिकारणं॥१२॥

दापतितःसुग्रीवोयुद्धायत्वामाह्वयतेत्र्याह्वयत
तदानेत्वयानिष्पत्यनिरस्तोहन्यमानश्चदिशोगतः॥१०॥तस्यतथानिरस्तस्यपुनरेत्याह्वानंशंकां रामः
जनयत्येव॥११॥कुतस्तत्राह·दर्पश्चेति·दर्पोगर्वःव्यवसायोयुद्धविषयःयादृशश्चनर्दतोनिनाद ४०
स्यसंरंभोवृद्धिरेतस्यकारणंनाल्पं॥अयंदर्पादिःकारणविशेषपूर्वकःकार्यविशेषत्वादित्यनुमितं १२

राजदोषेण प्रजारक्षणाभावरूपेण राजदोषेण परैरन्यै राम एवाश्रितए वाकुलाव्याकुला: कुलस्त्रिय इव गा
वो यांति ॥२१॥ ग्रहा: देवा: ॥२२॥ जीमूतवत् कृतप्रणाद: प्रतीत: रामे इति शेष: शौर्यपराक्रमकरणेन वि
वृद्धं तेजो यस्य स रित्पतिर्वा: समुद्र इव ॥२३॥ गरमान: ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायण तिलके

राजदोषपरामृष्टा: कुलस्त्रिय इवाकुला: ॥ इवंति च मृगा: शीघ्रं भग्ना इव रणे हया: ॥२१॥ पतंति
च खगा भूमौ क्षीणपुण्या इव ग्रहा: ॥२२॥ तत: स जीमूतकृतप्रणादो नादं व्यमुंचत्त्वरया प्रतीत:
सूर्यात्मज: शौर्यविवृद्धतेजा: सरित्पतिर्वानिलचंचलोर्मि: ॥२३॥ इत्यार्षे श्री रा॰ कि॰ चतुर्द
श: सर्ग: ॥१४॥ अथ तस्य निनादं तं सुग्रीवस्य महात्मन: ॥ शुश्रावांत:पुरगतो वाली भ्रातुरम
र्षण: ॥१॥ श्रुत्वा तु तस्य निनदं सर्वभूतप्रकंपनं ॥ मदश्चैकपदे नष्ट: क्रोधश्चापादितो महा
न् ॥२॥ ततो रोषपरीतांगो वाली स कनकप्रभ: ॥ उपरक्त इवादित्य: सद्यो निष्प्रभतां गत: ॥३॥ वा
ली दंष्ट्राकरालस्तु क्रोधाद्दीप्ताग्निलोचन: ॥ भात्युत्पतितपद्माभ: समृणाल इव ह्रद: ॥४॥ श
ब्दं दुर्मर्षणं श्रुत्वा निष्पपात ततो हरि: ॥ वेगेन च पदन्यासैर्दारयन्निव मेदिनीं ॥५॥

कि॰ चतुर्दश

सर्ग: ॥१४॥ अथेति एकपदे तत्क्षणे आपादित: संपादित: ॥२॥ कनकप्रभस्य क्रोधाद[illegible]स
ज प्रभानाशेनोपरक्तादित्योपमेयता ॥३॥ एतदादि आसन्नमृत्युलक्षणानि उत्पतितपद्मेत्येक
वं उत्पतितैरूर्द्वै: पद्मैरुत्पतितानि यस्य पद्मकृतशोभा यस्य ता दृशो मृणालसहितो ह्रद इव दं

आर्त्तानां शत्रुपीडितानां तन्नाशाय संश्रयः संश्रयार्हः ज्ञानं ब्रह्मज्ञानं धर्मविषयं विज्ञानं शिल्पनैपुणं वा नि
देशे निरत इति पित्रा नेन स्वराज्यमवरुद्धमिति वनं प्रवृत्तः परस्त्रीणामसमर्थो मित्रपास्त्वं ॥२०॥ तन्नस्मात्ते नोत्तमान
गुणाकेन रामेण तव विरोधो नक्षमः न युक्तः ॥२१॥ दुर्जयेनेत्याद्यर्धपद्यौ न्वयि कि[illegible]पमाणं त्वया

आर्त्तानां संश्रयश्चैव यशसश्चैकभाजनं ॥ ज्ञानविज्ञानसंपन्नो निदेशे निरतः पितुः ॥२०॥ धातूना
मिव शैलेंद्रो गुणानामाकरो महान् ॥ तत्क्षमो न विरोधस्ते सह तेन महात्मना ॥२१॥ दुर्जयेनाप्र
मेयेण रामेण रणकर्मसु ॥ शूर वक्ष्यामि ते किंचिन्न चेच्छाम्यभ्यसूयितुं ॥२२॥ श्रूयतां क्रियतां चैव ॥
तव वक्ष्यामि यद्धितं ॥ यौवराज्येन सुग्रीवं तूर्णं साध्वभिषेचय ॥२३॥ विग्रहं मा कृथा वीर भ्रात्रा राज
न्यवीयसा ॥ अहं हि ते क्षमं मन्ये तेन रामेण सौहृदं ॥२४॥ सुग्रीवेण च संप्रीतिं वैरमुत्सृज्य दूरतः ॥
लालनीयो हि ते भ्राता यवीयानेष वानरः ॥२५॥ तत्र वा सन्निहस्थो वा सर्वथा बंधुरेव ते ॥ न हि तेन
समं बंधुं भुवि पश्यामि कंचन ॥२६॥ दानमानादिसत्कारैः कुरुष्व प्रत्यनंतरं ॥ वैरमेतत्समुत्सृ
ज्य तव पार्श्वे स तिष्ठतु ॥२७॥

भ्यसूयितुं नेच्छामि कथमियं मां प्रतिवदतीति मम भद्रसूयान कर्त्तव्ये
त्यर्थः आर्षत्वादसमानकर्तृत्वे पितुमन् ॥२२॥ ॥२३॥ तेन बलीयसा रामेण ॥२४॥ २५॥ तत्र तस्मिन् दूर
देशे वा सन्निधीयमानः इहस्थस्त्वत्समीपस्थो वा भुवि न पश्यामि त्वे ति शेषः ॥२६॥ प्रत्यनंतरं स्वाधीनं
॥२७॥

41

कारणविशेषंदर्शयति॰नेति॰अवष्टब्धसहायःपरिगृहीतसहायः सर्वथासहायसंवंधमूलोयंसंरंभइ
तिभावः १२ नन्वियतीतस्यबुद्धिःकुतस्तत्राह॰ प्रकृत्येति॰ निपुणः उचितकृत्यनिष्पादनेसमर्थः तत्त्वम
बुद्धिमांश्च॰ ननुससहायंतंवधिष्यामीतिचेत्तत्राह॰ अपरीक्षितशत्रुनाशकवीर्येणपुंसासुग्रीवःसख्यं
नेष्यति॰ अतस्तत्सहायभूतःशंकनीयएव॥१४॥नकेवलंमदनुमितएवायमर्थः किंतुशब्दप्रमाणाद

नासहायमहंमन्येसुग्रीवंतमिहागतं॥अवष्टब्धसहायश्चयमाश्रित्यैषगर्जति॥१३॥प्रकृत्या
निपुणश्चैवबुद्धिमांश्चैववानरः॥नापरीक्षितवीर्येणसुग्रीवःसख्यमेष्यति॥१४॥पूर्वमेवमया
वीरश्रुतंकथयतोवचः॥अंगदस्यकुमारस्यवक्ष्याम्यद्यहितंवचः॥१५॥अंगदस्तकुमारोयंव
नांतमुपनिर्गतः॥प्रवृत्तिस्तेनकथिताचारैरासीन्निवेदिता॥१६॥अयोध्याधिपतेःपुत्रौशूरौसम
रदुर्जयौ॥इक्ष्वाकूणांकुलेजातौप्रथितौरामलक्ष्मणौ॥१७॥सुग्रीवप्रियकामार्थंप्राप्तौतत्र॥दु
रासदौ॥सतेभ्रातुर्हिविख्यातःसहायोरणकर्मणि॥१८॥रामःपरबलामर्दीयुगांताग्निरिवो
त्थितः॥निवासवृक्षःसाधूनामापन्नानांपरागतिः॥१९॥

प्पवगतइत्याह॰ पूर्वमेवे[illegible] यन्मयापूर्वमं
गदस्यकुमारस्यवचःश्रुतंतत्तवहितंअद्यत्वांवक्ष्यामि॰१५॥तदेवाह॰ अंगदस्त्विति॰ वनांतंवनम
ध्यं॰ यातस्मैचारैर्निवेदितापवृत्तिरासीत्प्रवृत्तिरासीत्प्रवृत्तिःसुग्रीववृत्तांतःसातेनममकथित
१६॥१७॥तत्रतयोर्मध्येयस्तवभ्रातुःसहायोविख्यातःस्थितःसपरबलामर्दी॰साधूनांनिवासवृक्षः

राघवंप्रति॰ राघवनिमित्तभयमात्तद्यमत्कृते त्वया विषादो न कार्यः यतो धर्मज्ञत्वादि गुणाः सः पापंम
द्विधस्वरूपं ॥५॥ कथंमत्यो नु गच्छसि निवर्त्तस्वेत्युच्यमानापीतिभावः भक्तिस्थीप्सा ॥६॥ दर्पंचदर्पमेव॰
वियोजयिष्यते सोदरत्वात् ॥७॥ जन्मेव विवक्षणेति॰ ईप्सितंत्वदीप्सितं ८।५।... वनमेवेत्यर्थः व

नचकार्यो विषादस्ते राघवंप्रतिमत्कृते ॥ धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च कथंपापंकरिष्यति ॥५॥ निवर्त्तस्व
सहस्त्रीभिः कथंमत्योनुगच्छसि ॥ सौहृदंदर्शितंतावन्मयिभक्तिस्त्वयाकृता ॥६॥ प्रतियो॰
त्स्याम्यहंगत्वासुग्रीवंजह्विसंभ्रमं ॥ दर्पंचास्यविनेष्यामि नचप्राणैर्वियोत्स्यते ॥७॥ अहंत्याजि
स्थितस्यास्यकरिष्यामियदीप्सितं ॥ वृक्षैर्मुष्टिप्रहारैश्चपीडितःप्रतियास्यति ॥८॥ नमेगर्वित
मायस्तंसहिष्यतिदुरात्मवान् ॥ कृतंतारेसहायत्वंदर्शितंसौहृदंमयि ॥९॥ शापितासिसम
प्राणैर्निवर्त्तस्वजनेनच ॥ अलंजित्वानिवर्त्तिष्येनमहंभ्रातरंरणे ॥१०॥ तंतुतारापरिष्वज्यवालि
नंप्रियवादिनी ॥ चकाररुदतीमंदंदक्षिणासाप्रदक्षिणं ॥११॥ ततःस्वस्त्ययनंकृत्वामंत्रविद्विज
यैषिणी ॥ अंतःपुरंसहस्त्रीभिःप्रविष्टाशोकमोहिता ॥१२॥

॰ तैःवृक्षप्रहारैः ॥८॥ गर्वितंदर्पंआय
स्तंतत्प्रवृत्तंदुर्उयत्न॰ भावेनिश्वासहायत्वंबुद्धिसाचिव्यं ॥९॥ जनेनस्वपरिवारजनेन॰ अलंजित्वाज
यमात्रंकृत्वानिवर्त्तिष्येनतुवधमित्यर्थः अहंजित्वेतिपाठस्त्वसांप्रदायिकः ॥१०॥११॥ मंत्रवित्
स्वस्त्ययनमंत्रवेत्री॰ देवांशत्वात्तद्वेदनं ॥१२॥ श्री

भ्रातृसौहृदमालंब्यैव तव मतिर्नान्या गतिरस्तीति अर्थः ॥१८॥ यदिते यदि त्वयेत्यर्थः ॥२९॥ ३० तदाहीत्यादि-वा
क्यं ॥३१॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके किष्किंधाकांडे पंचदशः सर्गः ॥१५॥ तामि

सुग्रीवो विपुलग्रीवो महाबंधुर्मतस्तव ॥ भ्रातृसौहृदमालंब्य नान्या गतिरिहास्ति ते ॥२८॥ यदि
ते मत्प्रियं कार्यं यदि चावैषि मां हितां ॥ याच्यमानः प्रियत्वेन साधु वाक्यं कुरुष्व मे ॥२९॥ प्रसीद
पथ्यं शृणु जल्पितं हि मे न रोषमेवानुविधातुमर्हसि ॥ क्षमो हि ते कोसलराजसूनुना न विग्र
हः शक्रसमानतेजसा ॥३०॥ तदा हि तारा हितमेव वाक्यं तं वालिनं पथ्यमिदं बभाषे ॥ न रोच
ते तद्वचनं हि तस्य कालाभिपन्नस्य विनाशकाले ॥३१॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे किष्किंधाकांडे पंच
दशः सर्गः ॥१५॥ तामेवं ब्रुवतीं तारां ताराधिपनिभाननां ॥ वाली निर्भर्त्सयामास वचनं चेद
मब्रवीत् ॥१॥ गर्जतोस्य सुसंरब्धं भ्रातुः शत्रोर्विशेषतः ॥ मर्षयिष्यामि केनापि कारणेन वरान
ने ॥२॥ अधर्षितानां शूराणां समरेष्वनिवर्तिनां ॥ धर्षणामर्षणं भीरु मरणादतिरिच्यते ॥३॥ सो
ढुं न च समर्थोहं युद्धकामस्य संयुगे ॥ सुग्रीवस्य च संरंभं हीनग्रीवस्य गर्जितं ॥४॥ ॥

ति ॥१॥ सुसंरब्धं भावे निष्ठा सुसंरंभमित्यर्थः केनापि न केनापीत्यदुक्तकारणस्य [illegible]र्थः ॥२॥ धर्षणा
मर्षणमसहनं ॥३॥ संयुगे संरंभं संयुगनिमित्तं संरंभमित्यर्थः ॥४॥ तां श्री

निःशंकं शोणितोद्गारजदुःखसंबंधरहितं यथातथा ऽभिहतो वाली सागरे नौरिव विह्वलो ऽभवत्
२३।२४॥ सुपर्णौ न समं वेगितं वेगो ययोस्तौ पक्ष्मं युद्धं ययोस्तौ चंद्रसूर्याविवेति यद्वा यौ तिरायै

सुग्रीवेण तु निःशंकं सालमुत्पाट्य तेजसा। गात्रेष्वभिहतो वाली वज्रेणेव महागिरिः॥२३॥ स तु व
ज्रेण निर्भग्नः सालताडनविह्वलः। गुरुभारभराक्रांता नौः ससार्थेव सागरे॥२४॥ तौ भीमबलवि
क्रांतौ सुपर्णसमवेगिनौ। प्रयुद्धौ घोरवपुषौ चंद्रसूर्याविवांबरे॥२५॥ परस्परममित्रघ्नौ छिद्रा
न्वेषणतत्परौ। ततो वर्धनवाली तु बलवीर्यसमन्वितः॥२६॥ सूर्यपुत्रो महावीर्यः सुग्रीवः
परिहीयत। वालिना भग्नदर्पस्तु सुग्रीवो मंदविक्रमः॥२७॥ वालिनं प्रति सामर्षो दर्शयामास स
राघवं। वृक्षैः सशाखैः शिखरैर्वज्रकोटिनिभैर्नखैः॥२८॥ मुष्टिभिर्जानुभिः पद्भिः बाहुभिश्च
पुनः पुनः। तयोर्युद्धमभूद्घोरं वृत्रवासवयोरिव॥२९॥ तौ शोणिताक्तौ युध्येतां वानरौ व
नचारिणौ। मेघाविव महाशब्दैस्तर्जमानौ परस्परं॥३०॥ हीयमानमथापश्यत्सुग्रीवं वा
नरेश्वरं। प्रेक्षमाणं दिशश्चैव राघवः स मुहुर्मुहुः॥३१॥ ततो रामो महातेजा आर्त्तं दृष्ट्वा हरी
श्वरं। स शरं वीक्षते वीरो वालिनो वधकांक्षया॥३२॥ ततो धनुषि संधाय शरमाशीविषोपमं
पूरयामास तच्चापं कालचक्रमिवांतकः॥३३॥

त्रिरेषा॥२५॥२६॥ परिहीयत अडभाव आर्षः॥२७॥
राघवं दर्शयामास स्वहानिमिति शेषः॥२८॥२९॥ युध्येतामयुध्येतां॥३१॥ स रामः शरं वीक्षते स्म॥३२॥
॥३३॥

१३ सर्वतोदृष्टिंवारयन्स्थितइतिशेषः॥१४॥ सुसंवीतंवद्धकक्षंअवष्टब्धंयुयुत्सयादृढंभूमिमाक्रम्यस्थितं॥१५॥
१६॥ गाढंसंवीतःदृढंवद्धकक्षः॥१७॥ सुग्रीवोपिवालिनंसमुद्दिश्यभ्लिष्टंदृढवद्धंमुष्टिमुद्यम्यकिंचित्संमुख

प्रविष्टायांतुतारायांसहस्त्रीभिःस्वमालयं॥ नगर्यानिर्ययौक्रुद्धोमहासर्पइवश्वसन्॥१३॥ सनिश्व
स्यमहारोषोवालीपरमवेगवान्॥ सर्वतश्चारयन्दृष्टिंशत्रुदर्शनकांक्षया॥१४॥ सददर्शततःश्रीमान्सु
ग्रीवंहेमपिंगलं॥ सुसंवीतमवष्टब्धंदीप्यमानमिवानलं॥१५॥ तंसदृष्ट्वामहाबाहुःसुग्रीवंपर्य
वस्थितं॥ गाढंपरिदधेवासोवालीपरमकोपनः॥१६॥ सवालीगाढसंवीतोमुष्टिमुद्यम्यवीर्यवा
न्॥ सुग्रीवमेवाभिमुखोययौयोद्धुंकृतक्षणः॥१७॥ श्लिष्टंमुष्टिंसमुद्यम्यसंरब्धतरमागतः॥ सुग्री
वोपिसमुद्दिश्यवालिनंहेममालिनं॥१८॥ तंवालीक्रोधताम्राक्षंसुग्रीवंरणकोविदं॥ आपतंतंमहा
वेगमिदंवचनमब्रवीत्॥१९॥ एषमुष्टिर्महान्बद्धोगाढःसुनियतांगुलिः॥ मयावेगविमुक्तस्ते
प्राणानादाययास्यति॥२०॥ एवमुक्तस्तुसुग्रीवःक्रुद्धोवालिनमब्रवीत्॥ तवचैषहरन्प्राणा॥
न्मुष्टिःपततुमूर्धनि॥२१॥ ताडितस्तेनसंक्रुद्धःसमभिक्रम्यवेगतः॥ अभवच्छोणितोद्गारीसा
पीडइवपर्वतः॥२२॥

मागतः॥१८॥१९॥ वेगविमुक्तस्त्वदुपरीतिशेषः॥२०॥ एवमुक्तोवालिनातवप्रा
णान्हरन्एषमुष्टिर्मामकस्तवमूर्धिपततुइत्यब्रवीत्॥२१॥ सुग्रीवमभिक्रम्याक्रम्यस्थितेनवालि
नावेगतस्ताडितःसुग्रीवःसापीडःसनिर्झरःपर्वतइवाभवत्॥२२॥ श्र

तत इति ॥१॥ मुक्तरश्मिः मुक्तरथरज्जुबंधनः ॥२॥ मेदिनी तद्राज्यभूमिः ॥३॥४॥ प्राणाद्य हानेकारणं माह-
शक्रेति ॥५॥ हैमया हैम्या संध्यया संध्यारागेणानुगतः पर्यंतो यस्य पयोधरस्य सामंतुवालिदेहस्य ॥६॥ त्रि

ततः शरेणाभिहतो रामेण रणकर्कशः ॥ पपात सहसा वाली निकृत्त इव पादपः ॥१॥ सभूमौन्य
स्तसर्वांगस्तप्तकांचनभूषणः ॥ अपतद्देवराजस्य मुक्तरश्मिरिवध्वजः ॥२॥ अस्मिन्निपतिते
भूमौ हर्यृक्षाणां गणेश्वरे ॥ नष्टचंद्रमिवव्योम न व्यराजत मेदिनी ॥३॥ भूमौ निपतितस्यापि त
स्य देहं महात्मनः ॥ न श्रीर्जहाति न प्राणा न तेजो न पराक्रमः ॥४॥ शक्रदत्ता वरा माला कांचनी
रत्नभूषिता ॥ दधार हरिमुख्यस्य प्राणांस्तेजः श्रियं च सा ॥५॥ स तया मालया वीरो हैमया ह
रियूथपः ॥ संध्यानुगतपर्यंतः पयोधर इवाभवत् ॥६॥ तस्य माला च देहश्च मर्मघाती च यः
शरः ॥ त्रिधेव रचिता लक्ष्मीः पतितस्यापि शोभते ॥७॥ तदस्त्रं तस्य वीरस्य स्वर्गमार्गप्रभावनं
रामबाणासनक्षिप्तमावहत् परमां गतिं ॥८॥ तं तथा पतितं संख्ये गतार्चिषमिवानलं ॥ य
यातिमिव पुण्यांते देवलोकादिह च्युतं ॥९॥ राम ॥ अ ॥ ॥

धारा चिते च त्रिधा विभक्तेव माला देह शररूपा लक्ष्मीरित्यावत् ७ स्वर्गमार्गप्रभावनं त
त्प्रकाशकं सत् परमां गतिं ब्रह्मलोकमावहत् प्रापयति स्म बाण अस्यं ते तेन निबाणासनं धनुः
८ । ९ ॥

44

पत्ररथाः पक्षिणः ॥३४॥ मुक्तो बाणः पातित इत्यर्थः ॥३५॥३६॥ अश्वयुक्समये आश्वयुक् आश्वयुजं पौर्णमा
सीयत्र मासे तस्मिन्नाश्विने मासि पौर्णमास्यामिंद्रध्वजोत्सवांते इंद्रध्वजस्तिपत इंद्रध्वजो यथा भूमौ पपा

तस्य ज्यातलघोषेण त्रस्ताः पत्ररथेश्वराः ॥ प्रदुद्रुवुर्मृगाश्चैव युगांत इव मोहिताः ॥३४॥ मुक्तस्तु व
ज्रनिर्घोषः प्रदीप्ताशनिसन्निभः ॥ राघवेण महाबाणो वालीवक्षसि पातितः ॥३५॥ ततस्तेन महाते
जा वीर्ययुक्तः कपीश्वरः ॥ वेगेनाभिहतो वाली निपपात महीतले ॥३६॥ इंद्रध्वज इवोद्धूतः पौर्णमा
स्यां महीतले ॥ आश्वयुक्समये मासि गतसत्त्वो विचेतनः ॥३७॥ बाष्पसंरुद्धकंठस्तु वाली चार्त्त
स्वरः शनैः ॥३८॥ नरोत्तमः कालयुगांतकोपमं शरोत्तमं कांचनरूप्यभासितं ॥ ससर्ज दीप्तं तममि
त्रमर्दनं सधूममग्निं मुखतो यथा हरः ॥३९॥ अथोक्षितः शोणिततोयविस्रवैः सुपुष्पिताशोक
इवाचलोद्गतः ॥ विचेतनो वासवसूनुराहवे प्रभ्रंशितेंद्रध्वजवत्क्षितिं गतः ॥४०॥ इत्यार्षे
श्रीरामायणे किष्किंधाकांडे षोडशः सर्गः ॥१६॥

ननु इंद्रवद्वाली ग्रीष्मांते पतित इत्यर्थः अत एव सु
ग्रीवाभिषेकसमये श्रावणो मासोऽधुना वर्त्तत इति वचनेन विरोधः ॥३७॥३८॥ उक्तमुपसंहरति नरो
त्तम इति मुखतः मुखस्थललाटनेत्रेणेत्यर्थः ॥३९॥ शोणिततोयस्य विस्रवैः स्रुतिभिः प्रभ्रंशितत्वस्स
र्वनिपातितः ॥४०॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके किष्किंधाकांडे षोडशः सर्गः ॥१६॥

समयज्ञः उचिताउचिताकालज्ञः ॥१८॥ दमः शमादीनबीत्येंद्रियनिग्रहः दनाशकप्रतिक्रियाऽपकार
सहिष्णुता ॥१९॥ तान्राजयोग्यान् अभिजनं महाकुलप्रसूतत्वं ॥२०॥ अन्येनसंयुक्तमत एवतेत्वयिप्र

सानुक्रोशोमहोत्साहः समयज्ञो दृढव्रतः ॥ इत्येतत्सर्वभूतानिकथयंतियशोभुवि ॥१८॥ दमः
शमः क्षमाधर्मोधृतिः सत्वपराक्रमः ॥ पार्थिवानांगुणाराजन्दंडश्चाप्यपकारिषु ॥१९॥ तान्गु
णान्संप्रधार्याहमग्र्यंचाभिजनंतव ॥ तारयाप्रतिषिद्धः सन्सुग्रीवेणसमागतः ॥२०॥ नमा
मन्येनसंरब्धंप्रमत्तंवेद्धुमर्हसि ॥ इतितेबुद्धिरुत्पन्नावभूवादर्शनेतव ॥२१॥ सत्वांविनिहि
तात्मानंधर्मध्वजमधार्मिकं ॥ जानेपापसमाचारंतृणैःकूपमिवावृतं ॥२२॥ सतांवेषधरंपा
पंप्रच्छन्नमिवपावकं ॥ नाहंत्वामभिजानामिधर्मच्छद्माभिसंवृतं ॥२३॥ विषयेवापुरेवाते
यदापापंकरोम्यहं ॥ नचत्वामवजानेहंकस्मात्वंहंस्यकिल्बिषं ॥२४॥ फलमूलाशनंनि
त्यंवानरंवनगोचरं ॥ मामिहाप्रतियुध्यंतमन्येनचसमागतं ॥२५॥

मत्तमसावधानंमांन
वेद्धुमर्हसीतीतिबुद्धिः तवादर्शनेतवदर्शनात्प्रागुत्पन्ना ॥२१॥ विनिहितात्मानंअधर्माचरणा *रामा॰*
तनष्टात्मानं ॥२२॥ प्रच्छन्नंभस्मनेतिशेषः छद्मव्याजः ॥२३॥ विषयेदेशेयदायस्मात्पापंनक *४५*
रोमिनेत्यस्यानुकर्षः त्वांनावजानेतवावशांचनकरोमि ॥२४॥ ॥२५॥ ॥

महेंद्रउपेंद्रवदवत्रवधोत्तरमिदंनामेत्येके महेंद्रआजानदेवः उपेंद्रःकर्मदेवइत्यन्ये॥१०॥ हरिलोचनंपीतने
त्रं॰ हरितशब्दः पीनपर्यायः हरिद्राभः पालाशो हरितोहरिदितिकोशः आर्षस्तलोपः॥११॥१२॥ बहुमन्य

आदित्यमिवकालेनयुगांतेभुविपातितं॥ महेंद्रमिवदुर्धर्षमुपेंद्रमिवदुःसहं॥१०॥ महेंद्रपुत्रंप
तितंवालिनंहेममालिनं॥ व्यूढोरस्कंमहाबाहुंदीप्तास्यंहरिलोचनं॥११॥ लक्ष्मणानुचरोरामो
ददर्शोपससर्पच॥ तंतथापतितंवीरंगतार्चिषमिवानलं॥१२॥ बहुमान्यचतंवीरंवीक्षमाणं॥
शनैरिव॥ उपयातौमहावीर्यौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ॥१३॥ तंदृष्ट्वाराघवंवालीलक्ष्मणंचमहाब
लं॥ अब्रवीत्परुषंवाक्यंप्रश्रितंधर्मसंहितं॥१४॥ सभूमावल्पतेजोसुर्निहतोनष्टचेतनः॥ अर्थ
संहितयावाचागर्वितंरणगर्वितं॥१५॥ पराङ्मुखवधंकृत्वाकोत्रप्राप्तस्त्वयागुणः॥ यदहंयुद्ध
संरब्धस्त्वत्कृतेनिधनंगतः॥१६॥ कुलीनःसत्वसंपन्नस्तेजस्वीचरितव्रतः॥ रामःकरुणवेदी
चप्रजानांचहितेरतः॥१७॥

सन्मान्यशनैरेवउपयातौसमीपंगतौ॥१३॥१४॥ अल्पतेजोसवश्चय
स्पसः नष्टचेतनः नष्टचेष्टः गर्वितंगर्वोपेतं यथाभवतितथारणगर्वितंरामममर्थयुक्तयावाचापरुष
मब्रवीदित्यन्वयः॥१५॥ पराङ्मुखवधंयुयुत्सयात्वदनभिमुखंनदेवाहंयुद्धसंरब्धः युद्धार्थमन्यसंभ
वानक्रोधः॥१६॥१७॥

॥ ३५ ॥ परिवेत्ता ज्येष्ठेऽकृतदारेऽकृताग्निहोत्रे च कृतदारः कृताग्निहोत्रोऽनुजः ॥ ३६ ॥ गच्छंते गच्छंति· तेषु प्रकृते
राजहत्वं दोषो बोध्यः ॥ ३७ ॥ यद्यपि क्षत्रियस्य मृगहननमप्यस्ति तथापि मद्विषयमिदमप्रयोजनमित्याह
अधार्यमिति वर्जितं अस्पृश्यत्वेन स्मृतिषूक्तमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ अभक्ष्याणीत्यत्र प्रमाणमाह· पंच पंचेत्यादि

हत्वा बाणेन काकुत्स्थ मामिहानपराधिनं ॥ किं वक्ष्यसि सतां मध्ये कर्म कृत्वा जुगुप्सितं ॥ ३५ ॥
राजहा ब्रह्महा गोघ्नश्चोरः प्राणिवधे रतः ॥ नास्तिकः परिवेत्ता च सर्वे निरयगामिनः ॥ ३६ ॥ सूच
कश्च कदर्यश्च मित्रघ्नो गुरुतल्पगः ॥ लोकं पापात्मनामेते गच्छंते नात्र संशयः ॥ ३७ ॥ अधार्यं चर्म
मे सद्भिः रोमाण्यस्थि च वर्जितं ॥ अभक्ष्याणि च मांसानि त्वद्विधैर्धर्मचारिभिः ॥ ३८ ॥ पंच पंचनखा
भक्ष्या ब्रह्मक्षत्रेण राघव ॥ शल्यकः श्वाविधो गोधा शशः कूर्मश्च पंचमः ॥ ३९ ॥ चर्म चास्थि च मे राम
न स्पृशंति मनीषिणः ॥ अभक्ष्याणि च मांसानि सोऽहं पंचनखो हतः ॥ ४० ॥ तारया वाक्यमुक्तोऽहं सत्यं
सर्वज्ञया हितं ॥ तदतिक्रम्य मोहेन कालस्य वशमागतः ॥ ४१ ॥ त्वया नाथेन काकुत्स्थ न सना
था वसुंधरा ॥ प्रमदा शीलसंपूर्णा पत्येव च विधर्मणा ॥ ४२ ॥

ब्रह्मक्षत्रेणेति समाहारद्वंद्वः शल्य
कः खड्गी शुक्तिकाकाराशल्यावृत्तसर्वांगो जंतुविशेषः इत्यन्ये श्वाविधो कंटकाकारदीर्घरोमभिः
शुनां वेधको जंतुः ॥ ३९ ॥ सोऽहं पंचनखो हतः अभक्ष्यपंचनखो हत इत्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ त्वं तु न राज्यार्ह इ
त्याह त्वयेति ॥ ४२ ॥

लिंगजटावल्कलधरत्वं अस्तिमदहिंसासाधनमितिशेषः तच्च प्रत्यक्षं दृश्यमेवेत्याह दृश्यत इति ॥२६॥२७
अभव्यो ऽविनीतः ॥२८॥२९॥ धावनचरत्वादि रूपा प्रकृतिः स्वभावः पुरुषस्त्वं तेन ग्रामवासित्वान्नाशित्वं
व्यंग्यं ॥३०॥ रूपं रूप्यं काराणां निचेति आहुरितिशेषः वने विद्यमानेषु मदीयेषु मूलेषु फलेषु वा कस्ते लोभः

त्वं नराधिपतेः पुत्रः प्रतीतः प्रियदर्शनः ॥ लिंगमप्यस्ति ते राजन् दृश्यते धर्मसंहितं ॥२६॥ कः क्षत्रिय
कुले जातः श्रुतवान्नष्टसंशयः ॥ धर्मलिंगप्रतिच्छन्नः क्रूरं कर्म समाचरेत् ॥२७॥ त्वं राघवकुले जातो ध
र्मवानिति विश्रुतः ॥ अभव्यो भव्यरूपेण किमर्थं परिधावसे ॥२८॥ सामदानं क्षमा धर्मः सत्यं धृति
पराक्रमौ ॥ पार्थिवानां गुणा राजन् दंडश्चाप्यपकारिषु ॥२९॥ वयं वनचरा राम मृगा मूलफलाशि
नः ॥ एषा प्रकृतिरस्माकं पुरुषस्त्वं नरेश्वर ॥३०॥ भूमिर्हिरण्यं रूप्यं च निग्रहे कारणानि च ॥ तत्र कस्ते
वने लोभो मदीयेषु फलेषु वा ॥३१॥ नयश्च विनयश्चोभौ निग्रहानुग्रहावपि ॥ राजवृत्तिरसंकीर्णा
न नृपाः कामवृत्तयः ॥३२॥ त्वं तु कामप्रधानश्च कोपनश्चानवस्थितः ॥ राजवृत्तेषु संकीर्णः शरास
नपरायणः ॥३३॥ न तेऽस्त्यपचितिर्धर्मे नार्थे बुद्धिरवस्थिता ॥ इंद्रियैः कामवृत्तः सन् कृष्यसे मनुजेश्वर ॥३४॥

अपेक्षा न कापीत्यर्थः ॥ एवं च चरत्व पुरत्व मृगत्व मनुष्यत्व मूलाशनत्वान्नाशनत्व नरेश्वरत्ववानरेश्वरत्वरू
पवैधर्म्यान्नावयोर्विरोधप्रसक्तिरितिभावः ॥३१॥ नयो नीतिः विनयः प्रश्रवः असंकीर्णो निग्रहानुग्रहा
दिविऽविपरिता ॥३२॥ शरासनपरायणः यत्र क्वापि शरानामासनं त्यागस्तत्परायणः ॥३३॥ अपचितिः पू

सागरतोये॰ तन्त्रध्रुवनिहितापि॰ श्वेतामश्वतरीमिव॰ श्वेताश्वतरीरूपिणीं श्रुतिं निःक्षिप्तमधुकैटभाभ्यां पा
ताले निगृहीतां यथा हयग्रीवो भुवमानयति स्म तद्वत्॥५१॥५२॥ लोकः सर्वोपि कालेन कालधर्मेण
मृत्युना विनियुज्यते एवंविधस्वभावः काममस्तु तस्मान्ममरणकृतो न विषादः अपि तु भवता रा
ज्यप्राप्तं चेत्तदा मद्वधकारणस्य त्वद्राज्यस्थलोकैः प्रश्ने क्षमं युक्तमुत्तरं साधु सम्यग्विचिन्त्यतां॥५३॥
उपसंहरति॰ इत्येवमिति॰ अस्य सर्गस्य तीर्थेन रामस्तुतिपरतया यद्योजनं तत्तु कविनिबद्धस्य

न्यस्तां सागरतोये वा पाताले वापि मैथिलीं॥ आनयेयं तवादेशाच्छ्वेतामश्वतरीमिव॥५१॥
युक्तं यत्प्राप्नुयाद्राज्यं सुग्रीवः स्वर्गते मयि॥ अयुक्तं यदधर्मेण त्वयाहं निहतो रणे॥५२॥ का
ममेवविधो लोकः कालेन विनियुज्यते क्षमं चेद्भवता प्राप्तमुत्तरं साधु चिंत्यतां॥५३॥ इत्येव
मुक्त्वा परिशुष्कवक्त्रः शराभिघाताद्व्यथितो महात्मा समीक्ष्य रामं रविसंन्निकाशं तूष्णीं
बभूवामरराजसूनुः॥५४॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे किष्किंधाकांडे सप्तदशः सर्गः॥१७॥

वक्तुर्वालिनस्तात्पर्यविषयभूतं॰ यदयुक्तं मया पूर्वं प्रमादाद्वाक्यमप्रियं॰ तत्रापि खलु मे दोषं कर्तुं
नार्हसि राघवेत्यग्रे वालुक्तेः नापि वाल्मीकेः तस्य तदुक्त्यनुवादकत्वात्॰ अतात्पर्यविषयमपि बुद्धि
वैभवाद्दत्तरार्थत्वेन वार्पितइति चेत्काव्यांतरमेव भगवतस्तावकं क्रियतां किमनेन प्रयासे
नेति दिक्॥५४॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके किष्किंधाकांडे सप्तदशः सर्गः
॥१७॥

47

शत्रोर्गूढविप्रियकृत् निकृतिः परापकारं चरंतीति नैकृतिकः मिथ्यैव प्रश्रितं प्रशांतं मानसं यस्य सः।
अजितांतःकरण इति यावत्॥ ४३॥ छिन्नाचारित्र्यस्य कक्ष्या मर्यादा येन स तथा। सतां धर्ममतिक्रांतेनेत्॥
४४॥ वदत्सु सेविक्तिं वक्ष्यसि इत्यर्थः किमित्यध्याहार्यं॥ ४५॥ अपकारिषु दारापहारिषु॥ ४६॥ ४७॥ अदृश्येन

शठो नैकृतिकः क्षुद्रो मिथ्याप्रश्रितमानसः॥ कथं दशरथेन त्वं जातः पापो महात्मना॥ ४३॥ छिन्न
चारित्र्यकक्ष्येण सतां धर्मनिवर्तिना॥ त्यक्तधर्मांकुशेनाहं निहतो रामहस्तिना॥ ४४॥ अशुभं चाप्य
युक्तं च सतां चैव विगर्हितं॥ वक्ष्यसे चेदृशं कृत्वा सद्भिः सह समागतः॥ ४५॥ उदासीनेषु योस्मा
सु विक्रमोयं प्रकाशितः॥ अपकारिषु ते राम नैवं पश्यामि विक्रमं॥ ४६॥ दृश्यमानस्तु युध्येथा म
या युधि नृपात्मज॥ अद्य वैवस्वतं देवं पश्येस्त्वं निहतो मया॥ ४७॥ त्वयादृश्येन तु रणे निहतोहं दु
रासदः॥ प्रसुप्तः पन्नगेनेव नरः पापवशं गतः॥ ४८॥ सुग्रीवप्रियकामेन यदहं निहतस्त्वया॥ मा
मेव यदि पूर्वं त्वमेतदर्थमचोदयः॥ ४९॥ मैथिलीमहमेकाह्ना तव चानीतवान्भवेः॥ राक्षसं
च दुरात्मानं तव भार्यापहारिणं॥ कंठे बद्ध्वा प्रदद्यां तेऽनिहतं रावणं रणे॥ ५०॥

अप्राप्तदर्शनेन
त्वया पन्नगवन्निहतः अनस्त्वं पापवशं गत इत्यर्थः॥ ४८॥ एतदर्थं सीताया आहरणमुद्दिश्य मामेव पूर्वं
प्राप्य यद्यचोदयः तदा तव मैथिलीमहमेकाह्नानीतवान्भवे भवेयमिति यावत्॥ ४९॥ अनिहतं अनि

किष्किंधाटी: ९०

यथादृष्टः अपरोक्षानुभवसिद्धः सराजा अस्मिन्काले सर्वभूमेरस्तीत्यर्थः ॥८॥ ततः किं तत्राह त
स्येति धर्माय कृतः आदेशो नियोगो येषां ते धर्मसंतानं धर्ममेव इदं धर्मपदम् ... ... रन्तेरप्युप
लक्षणं ॥९॥ धर्मविप्रियं धर्मनाशकं चरेत् आचरितुं शक्नुयात् ॥१०॥ ते वयमिदानीं तत्तुम्

नयश्च विनयश्चोभौ यस्मिन् सत्यं च सुस्थितं ॥ विक्रमश्च यथादृष्टः स राजा देशकालवित् ॥८॥
तस्य धर्मकृतादेशा वयमन्ये च पार्थिवाः ॥ चरामो वसुधां कृत्स्नां धर्मसंतानमिच्छवः ॥९॥ य
स्मिन् नृपतिशार्दूले भरते धर्मवत्सले ॥ पालयत्यखिलां पृथ्वीं कश्चरेद्धर्मविप्रियं ॥१०॥ ते
वयं मार्गविभ्रष्टं स्वधर्मे परमे स्थिताः ॥ भरताज्ञां पुरस्कृत्य चिंतयामो यथाविधि ॥११॥ त्वं तु
संक्लिष्टधर्मश्च कर्मणा च विगर्हितः ॥ कामतंत्रप्रधानश्च न स्थितो राजवर्त्मनि ॥१२॥

लक्ष्मभुभरताज्ञया मार्गविभ्रष्टं चिंतयामः विचारयाम निगृह्णीम इति पाठांतरं ॥११॥ ततः किं तत्रा
ह त्वं तु कर्मणा चारित्रेण गर्हितः लोके निंदितः अत एव संक्लिष्टः पीडितो धर्मो येन तथा दृशः कामतं
त्रं कामरूपः पुरुषार्थः स एव प्रधानो मुख्यो यस्य ॥१२॥

प्रश्रितं प्रश्रयाभासोपेतं· एवं धर्मार्थसहितत्वं चाभासरूपमेव· तत्र मामेव यदि पूर्वमित्यादि हिताभासः
अर्थाभासश्च धर्माभासो राजहत्यादि परुषत्वं तु मुख्यमेव निहतेन विद्धेन ॥१॥ धर्मार्थगुणसंपन्नमित्य
ब्रवीदिति· क्रियाविशेषणं· अधिक्षिप्तः परुषमुक्तः ॥३॥ लौकिकं समयं· लोकाचारं ॥४॥ अविज्ञाने ॥

इत्युक्तः प्रश्रितं वाक्यं धर्मार्थसहितं हितं ॥ परुषं वालिना रामो निहतेन विचेतसा ॥१॥ तं नि
ष्प्रभमिवादित्यं मुक्ततोयमिवांबुदं ॥ उक्तवाक्यं हरिश्रेष्ठमुपशांतमिवानलं ॥२॥ धर्मार्थगु
णसंपन्नं हरीश्वरमनुत्तमं ॥ अधिक्षिप्तस्तदा रामः पश्चाद्वालिनमब्रवीत् ॥३॥ धर्ममर्थं च का
मं च समयं चापि लौकिकं ॥ अविज्ञाय कथं बाल्यान्मामिहाद्य विगर्हसे ॥४॥ अपृष्ट्वा बुद्धिसं
पन्नान्वृद्धानाचार्यसंमतान् ॥ सौम्य वानरचापल्यात्त्वं मां वक्तुमिहेच्छसि ॥५॥ इक्ष्वाकूणामियं·
भूमिः सशैलवनकानना ॥ मृगपक्षिमनुष्याणां निग्रहानुग्रहेष्वपि ॥६॥ तां पालयति धर्मात्मा
भरतः सत्यवानृजुः ॥ धर्मकामार्थतत्त्वज्ञो निग्रहानुग्रहे रतः ॥७॥

हेतुमाह· अपृष्ट्वेति· आचा
र्यसंमतान् स्वस्वकुलाचारशिक्षकान्· वानरत्वादेवैतदभावः वानरत्वप्रयुक्तचापल्यादेवं वाद
स्तवेत्यर्थः इच्छसि एषीः ॥५॥ इयं भूमिरीक्ष्वाकूणामस्मत्कुलकूटस्थेन दत्तेत्यर्थः तथा मृ
गादिपर्यंतनिग्रहानुग्रहेष्वधिकारोपि दत्त इति शेषः ॥६॥ तां पितृपितामहादिक्रमागतां भुवं नि

त्वंतुधर्मज्ञानप्रसक्तिहीनएवेत्याह· चपलइति· जात्यंधोजात्यंधैरिवचपलैरकृतात्मभिराचा
र्यशिक्षितैर्वानरैः सह मंत्रयन् निश्चिन्वन् किंनुकथंनुप्रेक्षसेज्ञास्यसिधर्ममितिशेषः रक्षसेनु
किमीतिपाठेरक्षणीयप्रजाजातंकिंनुरक्षसिनकिमपिअतोधर्मभ्रष्टोराजदंड्यस्त्वमितिभावः।

49

चपलश्चपलैः सार्द्धंवानरैरकृतात्मभिः॥ जात्यंधइवजात्यंधैर्मंत्रयन्प्रेक्षसेनुकिं
॥१६॥ अहंतुव्यक्ततामस्यवचनस्यब्रवीमिते॥ नहिमांकेवलंरोषात्त्वंविगर्हितुमर्हसि
॥१७॥ तदेतत्कारणंपश्ययदर्थंत्वंमयाहतः॥ भ्रातुर्वसिभार्यायांत्यक्त्वाधर्मंसनातनं
र्त्तं
॥१८॥

१६॥ अथधर्मभ्रष्टत्वंव्यक्तमेववक्तुमाह· अहंत्विति· अस्यवचनस्यचपलश्चपलैरितिवचनस्य
व्यक्ततांव्यक्तार्थोयस्येतिआर्षआद्यजंतंव्यक्तपदंतज्ञ्ञावोव्यक्तस्तदर्थस्तांब्रवीमि॥१७॥ पश्ययु
क्तमयुक्तंवेतिचिंतय· वर्त्तसिवर्त्तसे॥१८॥

तदुपपादयति· ज्येष्ठइति· विद्यांत्रैय्यादिविद्यांधर्मेचपथिवर्त्तिनः धर्ममार्गे वर्त्तौवर्त्तनंयस्यतस्य
१३॥ अत्रचिंतनेनयाधर्मोधर्मज्ञानमेवकारणं॥१४॥ नत्वनसर्वेषांसुलभामित्याह· सूक्ष्मइति· सतां
सूक्ष्मोयोधर्मः सपरा· सद्गुरूपदेशादिजामाशोभाएषांतैरेवविज्ञेयोन्यैः परमत्पर्यमविज्ञेय

ज्येष्ठोभ्रातापितावापियश्चविद्यांप्रयच्छति॥ त्रयस्तेपितरोज्ञेयाधर्मेचपथिवर्त्तिनः
॥१३॥ यवीयानात्मनः पुत्रः शिष्यश्चापिगुरोदितः॥ पुत्रवत्तेत्रयश्चिंत्याधर्मश्चैवात्र
कारणं॥१४॥ सूक्ष्मः परमविज्ञेयः सतांधर्मः प्लवंगम॥ हृदिस्थः सर्वभूतानामात्मा
वेदशुभाशुभं॥१५॥

एव· किंचेश्वरएवतत्वज्ञइत्याह· हृदिस्थइति· सर्वभूतानामात्मातत्वभूतोव्यापकश्चातएव
सर्वप्राणिहृदिस्थः ससर्वभूतानांसर्वप्राणिनांशुभाशुभंवेद· एवंचांतर्यामित्वान्नत्वगायमहंजाने
इतिविंगपमत्र॥१५॥

यांचाधिकारोस्त्येवेत्युत्तरमीमांसायांस्पष्टं। तद्वदीदृशानां ज्ञानवतां तिरश्चामप्यधिकारे वाधकाभा
वः। किंच सर्वदेवतावाचकपदानामंतर्यामीश्वरवाचकत्वेन सर्वत्र देवानामधिकारोस्त्येव न च
ब्राह्मणात्यत्वाद्यभावात्तेषामनधिकारः तेषामपि क्षत्रियत्वात् वैवस्वतमन्वादेरिव। अत एव चंद्रव
रुणादीनां यज्ञः स्मर्यते पुराणेषु तत्र तत्र कर्माण्यर्थवादतः फलकल्पनवत् पुराणस्यार्थवादे
स्तदधिकारस्यापि कल्पयितुं युक्तत्वात् किंच त्रैवर्णिकस्याधिकार इत्यत्र त्रैवर्णिकपदं वेद
तदर्थज्ञानवत्परमतो देवादीनां तदधिकारः सिद्ध इति भगवतो व्यासवाल्मीकिप्रभृतीनां चा
शयः जैमिनेस्त्वेतदंशेऽज्ञानमेव। अत एव तद्दूरीकरणार्थं मार्कंडेयेनात्मानं प्रति धर्मान्पृच्छ
तो जैमिनेर्विंध्यारण्यवासितत्वज्ञपक्षिमुखेन धर्मबोधनं कृतं तेन हि पक्षिणां ज्ञानानधिका
र इति स्वोक्तेन तस्याविश्वासे जाते तस्य त्रापि व्यासादि विरुद्धे स्वोक्ते च तस्याप्रामाण्यग्रहो भविष्य
तीति तदाशयः इत्यन्यत्र विस्तरः। अत एव गृध्रराजस्य भगवता दाहादिकृतं अग्रे च संपातिना
तत्र भ्रात्राक्रिष्यमाणमुदकदानादिनासंगतमिति दिक् ॥१६॥ श्र

ननु भ्रातुर्ज्येष्ठस्य यो भार्यां जीवतो महिषीं प्रियां धर्मेण मातरं यस्तु स्वीकरोति जुगुप्सित इति अग्रे प्रायो
षवेशासमये अंगदोक्तेः सुग्रीवस्यापि ज्येष्ठभ्रातुः पितृसमस्य भार्याविमर्शनं तुल्यमित्यत आह ॥ अस्य त्वमि
ति धरमाणस्य प्राणान् धारयत एव जीवतस्त्वया निश्चीयमानजीवनस्यैव पत्न्यां तव स्नुषाभूतायां रुमा
यां यतो वर्त्तसेऽतस्त्वस्य स्वं पापकर्मकृत् सुग्रीवस्य तु तव जीवनानिश्चयाभावात्त्वत्पत्न्यां तारायां प्रा
गवर्त्तित्वं अतः परं वर्त्यपीति च ॰ किंच तत्र वालिके घपि देवरस्य मृतभ्रातृस्त्रियामपुत्रायां वृत्तिदर्शनात्तिर्य
ग्योनिषु तस्याचरितत्वान्न दोषः तथा वृत्तौ च मरणज्ञानमेव प्रयोजकं ॰ तिर्यक्त्विति भगवदाशयः अने

अस्य त्वं धरमाणस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ रुमायां वर्त्तसे कामात्स्नुषायां पापकर्मकृत् ॥१९॥

न तत्र वालिके तरस्त्रीणां मृतभर्तृकाणां न रुग्णीनां स्वसजातीयपुरुषांगीकारो नाधर्म इति सूचितं द
शपते च तथा व्यवहारः प्रजादि जातौ निषेधादिशास्त्रस्य कथं तिर्यक्षु प्रवृत्तिरिति वाच्यं ॰ तिर्यग्यो
नेरपि मनुष्यवत् राज्यादि व्यवहारदर्शनेन मनुष्यतुल्यज्ञानवत्वादस्यैवायं दोष इत्याशयात् ॰ किं
च धर्मेऽनधिकारिणां मर्यादादीनां स्त्रीवधादौ ब्रह्महत्यादिदोषस्मरणान्न निषेधेषु तदतिक्रमे
प्रायश्चित्तादौ च देवानामधिकारवदेषामप्यधिकारे बाधकाभावः ॥ किंच देवादीनां स्वयजनीद्रा
तराभावादनधिकार इति पूर्वमीमांसायां निर्णीतं ॰ एवं च नन्दनपेतदानादिधर्मेषु ब्रह्मविद्याः

भरतादेशावधिं कृत्वा भरतादेशं तदाज्ञामवधिं प्रमाणं कृत्वा ननु भरतेन रामं प्रत्याज्ञया अङ्गं कृतत्वान्न
यो क्लिश्यति चेन्न अस्मादेव भगवद्वाक्यात् तथा भरतो ऽनुमानेनाप्यतः यद्वा राज्यमूलप्रभौ पर्यव
स्थिते सर्वेषां तदीयानां दण्डनादावनुज्ञापितदाज्ञासिद्धेवेति न दोषः अपि च स्वराज्ये भगवता भ
रतस्य पालनाज्ञायां दत्तायामर्थात्स्वस्मिन् प्रधानराजपुरुषत्वसिद्धौ न दाराऽर्थसिद्धेवेति न दोषः

भरतः काम युक्तानां निग्रहे पर्यवस्थितः ॥ वयं तु भरतादेशावधिं कृत्वा हरीश्वर
त्वद्विधान्भिन्नमर्यादान्निग्रहीतुं व्यवस्थिताः ॥ २५ ॥ सुग्रीवेण च मे सख्यं लक्ष्मणेन य
थातथा ॥ दारराज्यनिमित्तं च निःश्रेयसकरः स मे ॥ २६ ॥ प्रतिज्ञा च मया दत्ता तदा वा
नरसन्निधौ ॥ प्रतिज्ञा च कथं शक्या मद्विधेनानवेक्षितुं ॥ २७ ॥ श्री ॥

२५ ॥ अथ कारणान्तरमपि वालिवधे दर्शयति सुग्रीवेणेति लक्ष्मणेन यथा तथा सुग्रीवेणापि
मम सख्यमस्ति यस्मात्ततः स सुग्रीवः दारराज्यनिमित्तं स्वदारप्राप्त्यर्थं राज्यप्राप्त्यर्थं च मे मम निःश्रे
यसकर मन्निःश्रेयसविषये कृतप्रतिज्ञः ॥ २६ ॥ तत्प्रतिज्ञोत्तरं मयापि तदभिमतविषया प्रति
ज्ञा दत्ता कृता कृता च सा प्रतिज्ञा मद्विधेन कथमनवेक्षितुमसमापयितुं शक्या ॥ २७ ॥

51

उपसंहरति तदिति· तत्तस्मात्· धर्मात्यातीतस्य च धर्मभ्रष्टस्य एवं चेदृशो व्यवहारे प्राणान्तो दंड इति
सूचितं॥२०॥ लोकवृत्तात् लोकव्यवहारमर्यादातः अपेयुषोऽपगतवतः अनेन तिर्यग्योनिव्यवहा
रमर्यादाप्यपैवेति ध्वनितं· दृश्यते च गृह्येयाल्पमानेषु पारावतादिषु अन्यांस्वभार्यासहितं दृष्ट्व

तद्यातीतस्य तेऽधर्मात्कामवृत्तस्य वानर॥ भ्रातृभार्याभिमर्शेऽस्मिन् दंडोऽयं प्रतिपादितः॥२०॥
न हि लोकविरुद्धस्य लोकवृत्तादपेयुषः॥ दंडादन्यत्र पश्यामि निग्रहं हरियूथप॥२१॥ न च
ते मर्षये पापं क्षत्रियोऽहं कुलोद्गतः॥ औरसीं भगिनीं वापि भार्यां वाप्यनुजस्य यः॥२२॥ प्रच
रेत नरः कामात्तस्य दंडो वधः स्मृतः॥ भरतस्तु महीपालो वयं त्वादेशवर्तिनः॥२३॥ त्वं च ध
र्मादतिक्रान्तः कथं शक्यमुपेक्षितुं॥ गुरुधर्मव्यतिक्रान्तं प्राज्ञो धर्मेण पालयन्॥२४॥

त्सु परस्परं युद्धं भार्याया बहुप्रकारताडनादि दंड दृष्टाः॥२१॥ क्षत्रियोऽहं दंडाधिकारीत्यर्थः· दंडा
दन्यत्र निग्रहं न पश्यामीत्युक्तेऽर्थे स्मृतिं प्रमाणयति· औरसीमिति॥२२॥२३॥ गुरुर्महान्यो धर्मस्तं
व्यतिक्रान्तं नरं प्रच्युतं निघ्नन्निति शेषः प्राज्ञो विद्वान्धर्मेण पालयन्धर्मयुक्तमिति शेषः॥२५॥

रामा॰कि॰ किंचानुतापादिनाधर्ममनुवर्त्तनाएतत् दुष्कर्मप्रायश्चित्तरूपधर्मानुवर्त्तिंकुर्वतात्वयापितत्कार्यंम॰
५२ त्कृतनिग्रहरूपंकार्यंशक्यंराजप्रार्थनापूर्वंकारयितुंशक्यं॰ सत्यमनुतापेत्वयाप्रार्थनापूर्वंमयंदंडः।
स्वस्यकारणीयएवेतित्वत्करणीयस्यै॰वमयाकृतत्वान्नात्रक्षोभःकार्यइतिभावः पापिनामेवंस्व
दंडप्रार्थनास्मृतिसिद्धेत्याह॰ श्रूयंतेइति॰ चारित्रवत्सलौचरित्रप्रतिपादनतत्परौधर्मकुशलौ
गृहीतौचभवतः तत्तदर्थंतत्त्वमेवतथाशास्त्रोक्तप्रकारेणैवमयाचरितंकृतं॥३०॥ तौश्लोकौ

52

शक्यंत्वयापितत्कार्यंधर्ममेवानुवर्त्तता॥ श्रूयतेमनुनागीतौश्लोकौचारित्रवत्सलौ॥ गृही
तौधर्मकुशलैस्तथातच्चरितंमया॥३०॥ राजभिर्धृतदंडाश्चकृत्वापापानिमानवाः॥ निर्म
लाःस्वर्गमायांतिसंतःसुकृतिनोयथा॥३१॥ शासनाद्वापिमोक्षाद्वास्तेनःपापात्प्रमुच्यते
राजात्वशासन्पापस्यतदवाप्नोतिकिल्बिषं॥३२॥

वाह॰ राजभिरिति॰ अनेनस्वकृतदंड।
स्यशास्त्रसंमतत्वंदंडग्रहितत्वंचोक्तं॥३१॥ त्वयापिप्रार्थनापूर्वमयमर्थःकारणीयःस्यादित्यर्थप्रति
पादकंश्लोकमाह॰ शासनादितिपापोहंमेदंडंकुर्वितिप्रार्थनयास्वसमीपमागतस्यपापिनःशास राम॰
नाद्दंडकरणाद्वामोक्षाद्दययाविसर्जनाद्वास्तेनइतिपापोपलक्षणं॰ तत्रद्वितीयःपक्षोराज्ञोदोषाये ५२
त्याह॰ राजानुपापस्याशासन्पापनिग्रहमकुर्वन्अनेनत्वद्दंडकरणमस्मादृशामावश्यकमितिध्वनितं
॥३२॥

एभिः उक्तैः कारणैः एकैकमेव तव वधे पर्याप्तं किं पुनर्मिलितानि तस्माद्यत्तव मया शासनमिदं कृतं तदु-
क्तं शास्त्रसंमतमिति भवानप्यनुमन्यतां चिंतयितुः तव भ्रातृभार्यापहारकत्वेन दंडं ज्ञात्वा त्वत्सखिकार्यो-
स्य स्वकार्यत्वात् क्षत्रियस्य प्रतिज्ञाहानौ च महतोऽधर्मस्य प्रवणात्त्वद्वधो मेऽवश्यकोधर्मश्चे

तदेभिः कारणैः सर्वैर्महद्भिः धर्मसंश्रितैः॥ शासनं तव यद्युक्तं तद्भवाननुमन्यतां॥२८॥
सर्वथा धर्म इत्येव द्रष्टव्यः तव निग्रहः॥ वयस्यस्योपकर्त्तव्यं धर्ममेवानुपश्यता॥२९॥

त्याशयः॥२८॥ सर्वथा मया यः कृतः तव निग्रहः स धर्म एवेति त्वया द्रष्टव्यः दुष्टनिग्रहफलक-
त्वाद्दवतारग्रहणस्येत्याशयो गूढः किं च धर्ममेवानुपश्यता जानता मित्रस्योपकर्त्तव्यं मित्रो-
पकारकरणमपि धर्म एवेति सुग्रीवोपकाररूपत्वाद्वधस्य धर्मत्वमिति भावः॥२९॥

रामा·कि·
५३

तत्रप्रच्छन्नवधे·मनस्तापः कथमेवं कृतमितिपश्चात्तापोन·नापिवधस्यकारणंमन्युर्मम क्रोधः यद्वाम
न्युःशोकः मृगाणांनादृशवधस्य राज्ञांस्वभावतयानदोषइत्याह·वागुराभिः विधैःकूटैःतृणाच्छन्नस्व
भ्रादिसंपादनरूपैः३७पर्णाच्छाद्याच्छादितत्वादिरूपैःप्रतिच्छन्नाइत्यन्वयःविस्रब्धान्विस्रब्धान्
अतिविक्षिप्तान्स्वपालितमृगैःविक्षिप्तान्विरोधेनस्थितान्युध्यमानानितियावत्३५।३६।न

नमेतत्रमनस्तापोनमन्युर्हरिपुंगव।वागुराभिश्चपाशैश्चकूटैश्चविविधैर्नराः।३७।प्रतिच्छ
न्नाश्चदृश्याश्चगृह्णंतिसुबहून्मृगान्।प्रधाविताञ्चाविस्त्रस्तान्विस्रब्धानतिविष्ठितान्।३८
प्रमत्तानप्रमत्तान्वानरामांसाशिनोभृशं।विध्यंतिविमुखांश्चापिनचदोषोत्रविद्यते।३९।
यांतिराजर्षयश्चात्रमृगयांधर्मकोविदाः।तस्मात्त्वंनिहतोयुद्धेमयाबाणेनवानर।४०।अयु
ध्यन्प्रतियुध्यन्वायस्माच्छाखामृगोह्यसि।४१।दुर्लभस्यचधर्मस्यजीवितस्यशुभस्यच।
राजानोवानरश्रेष्ठप्रदातारोनसंशयः।४२।

दोषइत्यत्रशिष्टाचारंप्रमाणयति·यांतीति·मृ
गयांनानाप्रकारंमृगवधंयुक्तांकर्त्तुंराजर्षयोधर्मकोविदायांति।४०।प्रतियुध्यन्अन्येनयुद्धं
कुर्वन्मांसादिलोभाभावेपिक्षत्रियस्वाभाव्यातवबधोमयाकृतइतरस्माद्धादितिर्यक्जंतुवत्त
त्रमेन·कश्चिन्महान्दोषोऽल्पस्तुप्राणायाममात्रापनेयइतिभावः४१।शुभस्यैहिकाभ्युदयस्य

राम·
५३

अथात्रार्थे शिष्टाचारमपि प्रमाणयति · आर्येणेति · मम कूटस्थेन मांधात्रा त्वया यत्प्रकारं पापं कृतं तत्प्र
कारे पापे केनचिच्छ्रमणेनार्हे तेन कृते सति कर्त्तुमीप्सितं घोरं व्यसनं दंडरूपं मांधात्रा कृतं ॥ ३३ ॥
अन्यैरपि वसुधाधिपैः प्रमत्तपुरुषैः कृतं पापं प्रतिशुद्धये दंडनं कृतमित्यध्याहारः न केवलं रा
जदंडा एव पापप्रायश्चित्तं अन्यदपि मन्वाद्युक्तमित्याह · प्रायश्चित्तं च कुर्वंति · कृतपापइतिशेषः

आर्येण मम मांधात्रा व्यसनं घोरमीप्सितं ॥ श्रमणेन कृते पापे यथा पापं कृतं त्वया ॥ ३३ ॥ अ
न्यैरपि कृतं पापं प्रमत्तैर्वसुधाधिपैः ॥ प्रायश्चित्तं च कुर्वंति तेन तच्छाम्यते रजः ॥ ३४ ॥ तदलं
परितापेन धर्मतः परिकल्पितः ॥ वधो वानरशार्दूल न वयं स्ववशे स्थिताः ॥ ३५ ॥ श्रुणु चाप्य
परं भूयः कारणं हरिपुंगव ॥ तच्छ्रुत्वा हि महद्वीर न मन्युं कर्त्तुमर्हसि ॥ ३६ ॥ श्री

तेन कर्त्रनुष्ठितप्रायश्चित्तेन ॥ ३४ ॥ धर्मतः धर्मशास्त्रतः नः वयं स्ववशे स्थिताः किंतु शास्त्राधीना
इतिशेषः एतेनादर्शनपूर्वकं च वधोऽधर्म इति यदुक्तं तदपि समाहितं · दंडार्थवधे दर्शनानपेक्ष
णात् · एवं चात्मनः संध्योपासनाद्यनुष्ठानेन शास्त्रज्ञत्वमवलंब्य समाहितं ॥ ३५ ॥ अथ केवल
शास्त्रवश्यत्वमवलंब्यापि समाधत्ते · श्रुणु चापीति छन्नेनानभिमुखस्य निःशंकवधे कारणं श्रुणु इ
त्यर्थः तन्महत्कारणं श्रुत्वा मन्युं न कर्त्तुमर्हसि ॥ ३६ ॥ ॥ श्री ॥

धर्मादेवव्यतिक्रांतानां पुरस्कृतमग्रेसरं अवगतं तदग्रेसरत्वेन प्रसिद्धं । मामपि पापिष्ठनं । धर्मसंहि
तया वाचा परिपालय उत्तमलोकान्प्राप्नुहीति वाचानुगृह्णातीत्यर्थः ॥५०॥ उवाच पुत्रादिमायाकृतः
सन्नुवाचेत्यर्थः ॥५१॥ न त्वात्मानं भगवता त्वया हतत्वात् भुक्तभोगत्वाच्च न तारां सुग्रीवस्यापि तस्यामनु

मामप्यवगतं धर्माद्व्यतिक्रांतपुरस्कृतं ॥ धर्मसंहितया वाचा धर्मज्ञ परिपालय ॥५०॥ बाष्प
संरुद्धकंठस्तु वाली सार्त्तरवः शनैः ॥ उवाच रामं संप्रेक्ष्य पंकलग्न इव द्विपः ॥५१॥ न चात्मानम
हं शोचे न तारां नापि बांधवान् ॥ यथा पुत्रं गुणज्येष्ठमंगदं कनकांगदं ॥५२॥ स ममादर्शनाद्दी
नो बाल्यात्प्रभृति लालितः ॥ तटाक इव पीतांबु रुपशोषं गमिष्यति ॥५३॥ बालश्चाकृतबुद्धि
श्चएकपुत्रश्च मे प्रियः ॥ तारेयो राम भवता रक्षणीयो महाबलः ॥५४॥ सुग्रीवे चांगदे चैव वि
धत्स्व मतिमुत्तमां ॥ त्वं हि गोप्ता च शास्ता च कार्याकार्यविधौ स्थितः ॥५५॥ या ते नरपते वृत्तिर्भ
रते लक्ष्मणे च या ॥ सुग्रीवे चांगदे राजंस्तां चिंतयितुमर्हसि ॥५६॥

रागात् न बांधवान् सुग्रीव
तोपि सेवया जीवनलाभात् पुत्रं शोचामि बालत्वात् ॥५२॥ मया लालितः सममादर्शनाच्छोषं गमि
ष्यति पीतांबुः सस्यादुपयोजितांबुः ॥५३॥ तारेयस्तारापत्यं एकपुत्रत्वेनातिलालितत्वं ॥५४॥ म
तिमुत्तमां मरणांतानि वैराणीति न्यायेनेति भावः सुग्रीवे च तत्रैवेत्यर्थः भ्रातृस्नेहो द्रोधेन वा
तत्राप्यनुग्रहप्रार्थनं कार्यविधौ गोप्ता अकार्यविधौ शास्ता ॥५५॥ ५६॥ ॥

नहिंस्यात्प्राणव्यतिरेकेणेत्यर्थः आक्रोशो निंदा· आक्षेपोवमाननं· अप्रियवादः प्रतिकूलवचनंत्वंतुन
तादृश राजेतिभावः एतेनराज्ञोवधादौब्रह्मवधादिदोषइतिसूचितं॥४३॥४४॥ प्रव्यथितोभगवतिमि
थ्यादोषोक्त्याप्रव्यथितः नदोषंराघवेदध्यौनध्यातवान्ध्यानस्यापिपापावहत्वादितिभावः यद्वाध्यानेनपि
नाविंदत्शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वादितिभावः धर्मेधिगतनिश्चयः भगवद्वचनादेवधर्मविषयेजात

नात्रहिंस्यान्नचाक्रोशेन्नाक्षिपेन्नाप्रियंवदेत्॥ देवामानुषरूपेणचरंत्येतेमहीतले॥४३॥ त्वंतुधर्मम
विज्ञायकेवलंरोषमास्थितः॥ विदूषयसिमांधर्मेपितृपैतामहेस्थितं॥४४॥ एवमुक्तस्तुरामेण।
वालीप्रव्यथितोभृशं॥ नदोषंराघवेदध्यौधर्मेधिगतनिश्चयः॥४५॥ प्रत्युवाचततोरामंप्रांज
लिर्वानरेश्वरः॥ यत्त्वमात्थनरश्रेष्ठतत्तथैवनसंशयः॥४६॥ प्रतिवक्तुंप्रकृष्टेहिनापकृष्टस्तु
शक्नुयात्॥ यदयुक्तंमयापूर्वंप्रमादाद्वाक्यमप्रियं॥४७॥ नत्रापिखलुमेदोषंकर्तुंनार्हसिराघ
व॥ त्वंहिदृष्टार्थतत्वज्ञःप्रजानांचहितेरतः॥४८॥ कार्यकारणसिद्धौचप्रसन्नाबुद्धिरव्यय॥४९॥

निश्चयः॥४४॥४५॥४६॥ प्रकृष्टेप्रकृष्टज्ञानैश्वर्ये· अपकृष्टोमादृशइतिशेषः यत्प्रमादाद्वाक्यमयुक्तंनत
द्युक्तमेव॥४७॥ तत्रापिअज्ञानजाप्रियोक्तावपि· दोषंकर्तुंदोषंभावयितुं· तत्रहेतुस्त्वंहीति· दृष्टेनापरो
क्षानुभवेनार्थतत्वस्यधर्मादितत्वस्यज्ञाताकार्यंदंडः कारणंतद्धेतुभूतंपापंतयोः सिद्धौनिश्चयेतव
बुद्धिरंतःकरणंप्रसन्नानिर्मलावैषम्यरहितेत्यर्थः॥४९॥ ॥

अत्रार्थेस्मृतिमुपन्यस्यतिदंड्यइतिकार्यकारणेतिभावप्रधानोनिर्देशः कार्यत्वंदंड्यत्वंकारणत्वंदंड यितृत्वंताभ्यांसिद्धार्थौनिष्पन्नपरलोकप्रयोजनौअतएवनावसीदतःएवंमाय्यदंडकर्तृत्वान्नाहंम कृत्पकारीजातदंडत्वाच्चत्वमपिनतथेतिभावः॥६३॥तदेवाह स्वांप्रकृतिंस्वकीयंशुद्धस्वभावं दंडदिष्टेनदंडबोधकशास्त्रोक्तेनमार्गेण॥६४॥भयंभ्रातृभार्याहरणाकर्मजनितनरकभयंमत्त्द

दंड्यः पातयेद्दंडंदंड्योयश्चापिदंड्यते॥कार्यकारणसिद्धार्थावुभौतौनावसीदतः॥६३॥त द्भवान्दंडसंयोगादस्माद्विगतकल्मषः॥गतःस्वांप्रकृतिंधर्म्यांदंडदिष्टेनवर्त्मना॥६४॥त्य जशोकंचमोहंचभयंचहृदयेस्थितं॥त्वयाविधानंहर्यग्र्यनशक्यमतिवर्त्तितुं॥६५॥यथात्व य्यंगदोनित्यंवर्त्ततेवानरेश्वर॥तथावर्त्ततसुग्रीवेमयिचापिनसंशयः॥६६॥सतस्यवा क्यंमधुरंमहात्मनःसमाहितंधर्मपथानुवर्त्तितुं निशम्यरामस्यरणावमर्दिनोवचः। सुयुक्तंनिजगादवानरः॥६७॥

षणनिमित्तपरलोकभयंचदंडेनकर्मणोनाशान्मद्दूषणास्म याप्तांतत्वाच्च·शोकमोहौताराताराेयविषयो·विधानंप्रागभावीयंकर्मअत्रातेदंडस्यैवोपसंहा रात्तिरश्चामपिशास्त्रवतांशास्त्रार्थेधिकारोदृढःकृतइतिबोध्यं॥६५॥नथावर्त्तेतपितवदेवतंपा लयिष्यावइतिभावः अस्मत्तस्तथावृत्तिंप्राप्नुयादित्यस्तरार्थः॥६६॥तस्यवाक्यंआत्मनःसुगतेःपुत्र पालनस्यचप्रतिपादकं॥६७॥ ॥ ॥

मद्दोषकृतदोषां· मत्कृतसुग्रीवापकारदोषानुसरणमात्रेण कृतदोषांननुस्वतः कृततदपकारां तपस्वि
नीशोच्यां अवस्थातुमनस्थापयितुं ॥५७॥ राज्यं वानरराज्यं ॥५८॥ शक्यमिति स्वाराज्यमपि त्वत्प्रसादलं
भ्यमिति भावः अहं त्वदुपदेशातस्त्वद्दर्शनतश्चेदानीं क्षीणपापः त्वत्तो वधमुत्तमलोकराज्यफलक
माकांक्षन्नपेक्ष्यमाण इदानीमस्मि· अनस्तारया वार्यमाणोऽपि यन्भ्रात्रा युद्धमुपागतः प्राप्तस्तत्स्वे

मद्दोषकृतदोषां तां यथा तारां तपस्विनीं ॥ सुग्रीवो नावमन्येत तथा वस्थातुमर्हसि ॥५७॥ त्वया
ह्यनुगृहीतेन शक्यं राज्यमुपासितुं ॥ त्वद्वशे वर्त्तमानेन तव चित्तानुवर्त्तिना ॥५८॥ शक्यं दिवंचा
र्जयितुं वसुधां चापि शासितुं ॥ त्वत्तोऽहं वधमाकांक्षन्वार्यमाणोऽपि तारया ॥५९॥ सुग्रीवेण सह भ्रा
त्राहं द्वयुद्धमुपागतः ॥ इत्युक्त्वा वानरो रामं विरराम हरीश्वरः ॥६०॥ स तमाश्वासयद्रामो वा
लिनं व्यक्तदर्शनं ॥ साधुसंमतया वाचा धर्मतत्त्वार्थयुक्तया ॥६१॥ न वयं भवता चिंत्या नाप्यात्मा
हरिसत्तम ॥ वयं भवद्विशेषेण धर्मतः कृतनिश्चयाः ॥६२॥

कृतपुण्यपरिपाकेनेतिशेषः ॥५९॥
६०॥ व्यक्तदर्शनं मुक्तदुर्बोधं ॥६१॥ नवयं गुप्तवधरूपाकृत्यकारित्वेन चिंत्याः नाप्यात्मा भ्रातृभार्या
पहरणरूपाकृत्यकारित्वेन तत्र हेतुर्वयमित्यादि भवद्विशेषेण त्वदपेक्षया विशेषेण विशेष
ज्ञत्वेन धर्मतो धर्मशास्त्रमार्गेण कृतेत्वत्कृतपापेस्वकृतवधे चातकत्वरूपे व्यापारे च निश्च
याः त्वत्पापे ऽयमेव दंड इति निश्चयो येषां ना दृशाः ॥६२॥ ॥ श्री ॥

भ्राता प्रयोजककर्त्ता रामः प्रयोज्यकर्त्ता बाणः करणं॰ दूराद्दूरेऽस्थित्वा तैः सपातिनिः श्वोर्तिं युधि
भिः पलायत इति शेषः तत्सेवयैव भवज्जीवनसंभवादिति भावः ॥९॥ प्राप्तकालं कालोचितं॰ अवि
श्लिष्टं सर्वसंमतिपूर्वमेकरूपं अविक्लिष्टमिति पाठे व्यक्तमित्यर्थः अंगनां वालिन इति शेषः

राज्यहेतोः स चेत्भ्राता भ्रात्रा क्रूरेण पातितः॥ रामेण प्रसृतैर्दूरान्मार्गणैर्दूरपातिभिः
॥९॥ कपिपत्न्या वचः श्रुत्वा कपयः कामरूपिणः॥ प्राप्तकालमविश्लिष्टमूचुर्वचनमंगनां
॥१०॥ जीवपुत्रे निवर्तस्व पुत्रं रक्षस्व चांगदं॥ अंतको रामरूपेण हत्वा नयति वालिनं॥११॥ क्षि
प्तान्वृक्षान्समाविध्य विपुलाश्च तथा शिलाः॥ वाली वज्रसमैर्बाणैर्वज्रेणेव निपातितः॥१२॥
अभिभूतमिदं सर्वं विद्रुतं वानरं बलं॥ अस्मिन्प्लवगशार्दूले हते शक्रसमप्रभे॥१३॥ र
क्ष्यतां नगरी शूरैरंगदश्चाभिषिच्यतां॥ पदस्थं वालिनः पुत्रं भजिष्यंति प्लवंगमाः॥१४॥

पुत्रं रक्षस्व रामादिति शेषः कुतः पुत्रस्य भयं तत्राह॰ अंतक इत्यादि॰ नयति॰ यमपुरमिति शे
षः॥११॥ वृक्षान्वालिप्रहितान् अयं सर्वोपि संभाव्यवादः एवं बहु बाणत्यागवादोपि॥१२॥ अभिभूत
मिव विद्रुतं॰ वानरं वानराणामिदं॥१३॥ पदस्थं॰ पुत्रमंगदं भजिष्यंति॰ अन्यथाऽराजकेऽत्रास्माभिर
वस्थातुमशक्यमिति भावः॥१४॥

56

इदं प्रभाषणं॥६८॥ हं चमानः॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीयेरा॰ ति॰ कि॰ अष्टादशः सर्गः॥१८॥ हेतुमद्वा
क्यैः हेतुपन्यासयुतैर्वाक्यैः प्रत्युक्तः उक्तप्रत्युत्तरः॥१॥ जीवितांतेन समये मुमोह च्युतोऽभूत्॥ २॥ अप्रियमि

शरभितस्तेन विचेतसा मया प्रभाषितस्त्वं यदजानता विभो॥ इदं महेंद्रोपमभीमविक्रम प्रसा
दितस्त्वं क्षम मे महेश्वर॥६८॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे कि॰ अष्टादशः सर्गः॥१८॥ स वानर
महाराजः शयानः शरपीडितः॥ प्रत्युक्तो हेतुमद्वाक्यैर्नोत्तरं प्रतिपद्यते॥१॥ अश्मभिः परि
भिन्नांगः पादपैराहतो भृशं॥ रामबाणेन चाक्रांतो जीवितांते मुमोह सः॥२॥ तं भार्या बाणमो
क्षेण रामदत्तेन संयुगे॥ हतं प्लवगशार्दूलं तारा शुश्राव वालिनं॥३॥ सा सपुत्राऽप्रियं श्रुत्वा
वधं भर्तुः सुदारुणं॥ निष्पपात भृशं तस्मादुद्विग्ना गिरिकंदरात्॥४॥ ये त्वंगदपरीवारा वान
रा हि महाबलाः॥ ते सकार्मुकमालोक्य रामं त्रस्ताः प्रदुद्रुवुः॥५॥ सा ददर्श ततस्त्रस्तान्हरी
नापततो द्रुतं॥ यूथादिव परिभ्रष्टान्मृगान्निहतयूथपान्॥६॥ तानुवाच समासाद्य दुःखितान्
दुःखिता सती॥ रामवित्रासितान्सर्वाननुबद्धानिवेषुभिः॥७॥ वानरा राजसिंहस्य यस्य
यूयं पुरस्सराः॥ तं विहाय सुवित्रस्ताः कस्माद्द्रवत दुर्गताः॥८॥

निकेदः सपुत्रा पुत्रोंऽगदः गिरि
गह्वरं किष्किंधाख्यं॥४॥५॥ सा तारा आपततः पलायमानान्॥६॥ इषुभिरनुबद्धानिवानुसृतानिव रा
मवित्रासितान् रामाद्वित्रास्तान्॥७॥ वचनमाह वानरा इति यस्य वालिनः दुर्गता वस्त्रादिकापरशं...॥ः८॥

रामा॰कि॰ पर्वतेंद्राणां तेषां तारे रणे विघितिशेषः ॥२१॥ भेदमपेक्ष्य वज्राणामिति बहुवचनप्रयोगः महता वातेन समंतुलं
५९ आविष्टम् आवेशो यस्य राणां पुतं ॥२२॥ पराक्रांतं पराक्रमो यस्य तं वृष्ट्वेव जलमुत्सृज्य विरतं नर्दतां म
ध्ये भीमं नर्दंतं ॥२३॥ मृगराजेन प्रभूतमांसादिमत्वेन मृगाग्रेसरं शार्दूलो व्याघ्रः ॥२४॥ सर्वलोकस्य सर्व

देष्टारं पर्वतेंद्राणां वज्राणामिव वासवं ॥ महावातसमाविष्टं महामेघौघनिस्वनं ॥२२॥ शक्र
तुल्यपराक्रांतं वृष्ट्वेवोपरतं घनं ॥ नर्दंतं नर्दतां भीमं शूरं शूरेण पातितं ॥२३॥ शार्दूलेनामिष
स्यार्थे मृगराजमिवाहतं ॥२४॥ अर्चितं सर्वलोकस्य सपताकं सवेदिकं ॥ नागहेतोः सुपर्णेन
57 चैत्यमुन्मथितं यथा ॥२५॥ अवष्टभ्यावतिष्ठंतं ददर्श धनुरूर्जितं ॥ रामं रामानुजं चैव भ
र्तुश्चैव तथानुजं ॥२६॥ तानतीत्य समासाद्य भर्तारं निहतं रणे ॥ समीक्ष्य व्यथिता भूमौ
संभ्रांता निपपात ह ॥२७॥ सुप्तेव पुनरुत्थाय आर्यपुत्रेति वादिनी ॥ रुरोद सा पतिं दृष्ट्वा
संवीतं मृत्युदामभिः ॥२८॥ तामवेक्ष्य तु सुग्रीवः क्रोशंतीं कुररीमिव ॥ विषादमगमत्कष्टं
दृष्ट्वा चांगदमागतं ॥२९॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये किष्किंधाकांडे एकोनविंशतितमः
सर्गः ॥

लोकेनार्चितं चैत्यं चतुष्पथवर्त्तिवल्मीकं नागहेतोरंतर्विद्यमाननागभक्षणार्थं सुपर्णेन गरु राम॰
डेन यथोन्मथितं तथा सुग्रीवस्य राज्यभोगहेतो रामेणोन्मथितमित्यर्थः ॥२५॥ तानतीत्य मार्गस्थान् ५९
रामादीनतीत्य ॥२७॥ संवीतं बद्धं ॥२८॥२९॥ धरमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरा॰ रा॰ एकोनविंश॰ सर्गः ॥

अथवेति सरामेसुग्रीवेकिष्किंधामागतेतिअभिषिक्तेनाप्यंगदेनास्मत्पालनमशक्यमेवेतिनेहस्थातुं
योग्यमितिशेषः हेरुचिराननेयद्यपीदंस्थानंतेतुभ्यंरुचितमभीष्टंतथापीहकिष्किंधायांविद्यमा
नानिदुर्गाणि अथैनवानरःसुग्रीवहनुमदादयः आविशंतिवर्त्तमानसामीप्येलट् तेषुप्रवि[illegible]ष्टेषु

अथवारुचितंस्थानमिहतेरुचिरानने॥ आविशंतिचदुर्गाणिक्षिप्रमद्यैववानराः॥१५॥ अभा
र्याः सह[illegible]भार्याश्चसंत्यत्रवनचारिणः॥ लुब्धेभ्योविप्रलुब्धेभ्यस्तेभ्योनःसमहद्भयं॥१ध॥
अत्यांतरगतानांतुश्रुत्वावचनमंगना॥ आत्मनःप्रतिरूपंसाबभाषेचारुहासिनी॥१७॥
पुत्रेणममकिंकार्यंराज्येनापिकिमात्मना॥ कपिसिंहेमहाभागेतस्मिन्भर्त्तरिनश्यति॥१८॥पा
दमूलंगमिष्यामितस्यैवाहंमहात्मनः॥ योसौरामप्रयुक्तेनशरेणविनिपातितः॥१९॥एवमु
क्त्वाप्रदुद्राववरुदंतीशोकमूर्छिता॥ शिरश्चोरश्चबाहुभ्यांदुःखेनसमभिघ्नती॥२०॥साव्रजं
तीददर्शाथपतिंनिपतितंभुवि॥ हंतारंवानरेंद्राणांसमरेष्वनिवर्त्तिनां॥२१॥

येऽभार्याःसभार्या
श्चवानराःसुग्रीवावलंबिनःप्रागस्माभिःकृतवैरास्तेचप्रवेक्ष्यंतितेनतश्चलुब्धेभ्योराज्यादिविषयेवि
प्रलुब्धेभ्यःपूर्वमस्माभिर्वंचितेभ्योस्माकंतुमुलंमहद्भयमस्तियतइतिशेषः केचित्तुइहतेस्थान
मस्माकमरुचितंअनभिमतं इतरत्पूर्ववदित्याहुः॥१५॥१ध॥ अत्यांतरगतानां नातिदूरवर्त्तिनां अवांत
रगतानामितिपाठेमध्येमार्गमागतानामित्यर्थः तेषांवानराणांवचनंश्रुत्वाआत्मनःप्रतिरूपंकालोचि

॥रा०टी०॥कि०॥२८॥श्रीराम

रामा·कि· ५८ मत्वंममत्वद्दयंसुस्थितमतिदृढंयत्वांपतितंदृष्ट्वाममस्फुटेत्॥१०॥सवीवासितइतियत्तत्प्रसिद्धंकर्मतस्यक
र्मणइयंव्युष्टिःपरिपाकःप्राप्तइत्यर्थः॥११॥येषाहंहितंवाक्यमब्रुवंसान्वयामोहाद्विगर्हिताअस्वीकृत
वचनाकृताइतियावत्॥१२॥दक्षिणानांविदग्धानां·समर्थानांवा·चित्तानिप्रमथिष्यसिप्राप्तदिव्यदे

त्वद्दयितंसुस्थितंमत्वंदृष्ट्वानिपतितंभुवि॥यन्नशोकाभिसंतप्तंस्फुटतेद्यसहस्रधा॥१०॥सुग्री
वस्यत्वयाभार्याहृतासचविवासितः॥यत्तत्तस्यत्वयाव्युष्टिःप्राप्तेयंप्लवगाधिप॥११॥निःश्रेयस
परामोहात्त्वयाचाहंविगर्हिता॥येषाब्रुवंहितंवाक्यंवानरेंद्रहितैषिणी॥१२॥रूपयौवनदृ
प्तानांदक्षिणानांचमानद॥नूनमप्सरसामार्यचित्तानिप्रमथिष्यसि॥१३॥कालोनिःसंशयो
58 नूनंजीवितांतकरस्तव॥बलाद्येनावपन्नोसिसुग्रीवस्यावशोवशी॥१४॥अस्थानेवालिनं
हत्वायुध्यमानंपरेणच॥नसंतप्यतिकाकुत्स्थःकृत्वाकर्मसुगर्हितं॥१५॥वैधव्यंशोकसंता
पंकृपणंकृपणासती॥अदुःखोपचितापूर्वंवर्त्तयिष्याम्यनाथवत्॥१६॥

हानामप्सरसांका
ममोहजननेनेतिशेषः॥१३॥कालःप्राप्तइतिशेषः अवपन्नःप्रापितोसिकालविशेषणंनिःसंश
यइतितत्तदायुर्विषयसंदेहरहितइत्यर्थः॥१४॥नसंतप्यतितदस्थानेऽयुक्तं॥१५॥कृपणाकृ
पणा अतिशयेनकृपणा आबाधायांवाद्वित्वंपूर्वमदुःखोपचिताऽअदुःखंदुःखरहितंयथाभ राम० ५८
वतितथोपचितावर्धिता॥१६॥

अंतकरेणमृत्युकारिणा॥१॥२॥उन्मूलमुत्पतितमितिशेषः॥३॥प्लवतांवानराणांश्रेष्ठऽइदानींपुरोभागांएत
स्मिन्कालेकृतापराधांमत्वाऽद्यनाभिभाषसेकिमित्यन्वयः॥४॥५॥६॥हेवीरधर्मतःसंप्रवर्त्तताधर्मेणायुद्ध

रामचापविसृष्टेनशरेणांतकरेणातं॥दृष्ट्वाविनिहितंभूमौतारातारधिपाननना॥१॥सासमासाद्य
भर्त्तारंपर्यष्वजतभामिनी॥इषुणाभिहतंदृष्ट्वावालिनंकुंजरोपमं॥२॥वानरंपर्वतेंद्राभंशोकसंत
प्तमानसा॥तारातरुमिवोन्मूलंपर्यदेवयतातुरा॥३॥रणेदारुणविक्रांतप्रवीरप्लवतांवर॥कि
मिदानींपुरोभागामद्यत्वंनाभिभाषसे॥४॥उत्तिष्ठहरिशार्दूलभजस्वशयनोत्तमं॥नैवंविधाः
शेरतेहिभूमौनृपतिसत्तमाः॥५॥अतीवखलुतेकांतावसुधावसुधाधिप॥गतासुरपितांगा
त्रैर्मांविहायनिषेवसे॥६॥व्यक्तमद्यत्वयावीरधर्मतःसंप्रवर्त्तता॥किष्किंधेवपुरीरम्यास्व
र्गमार्गेविनिर्मिता॥७॥यान्यस्माभिस्त्वयासार्द्धंवनेषुमधुगंधिषु॥विहृतानित्वयाकालेतेषा
मुपरमःकृतः॥८॥निरानंदानिराशाहंनिमग्नाशोकसागरे॥त्वयिपंचत्वमापन्नेमहायूथप
यूथपे॥९॥

माचरतात्वयाद्यस्वर्गमार्गेस्वर्गसाधनरणभूमौकिष्किंधेवान्यारम्यापुरीनिर्मितानोचे
त्कथंकिष्किंधांविहायात्रशेषेइत्यर्थःकतकस्तुधर्मतःप्रवर्त्तिनारक्षिताकिष्किंधेवान्यापिस्वर्गमा
र्गरूपदेशेनिर्मितेत्यर्थमाह॥७॥यानित्वयासार्द्धंविहृतानितेषामत्रकालेत्वयोपरमःसमाप्तिःकृता॥८॥

असंप्रधार्य अविचार्य हरिवंशानां वानरसमूहानां नाथः व्रजामि स्पृशामीत्यर्थः ॥२५॥ यत्र वाली नत्रोपभुभ
विनष्टु समीपभुवि प्रायमुपवेष्टुं प्रायोपवेशं कर्त्तुं व्यवस्यत निश्चितवती ॥२६॥ चरमानः ॥ इति श्रीराम
भिरामे श्रीरा॰ रा॰ ति॰ किष्किंधाकांडे विंशः सर्गः ॥२०॥ ननु इति जंतुः फलहेतुकं स्वर्गनरकादि
फलसाधनं स्वार्येकं गुणैः शमादिभिः दोषेण रागादिना वा कृतं यत्त्व कर्मास्ति तन्नतस्य शुभाशुभ

यद्यप्रियं किंचिदसंप्रधार्य कृतं मयास्यात्तव दीर्घबाहो ॥ क्षमस्व मे तद्धरिवंशनाथ व्रजामि
मूर्ध्ना तव वीर पादौ ॥२५॥ तथा तु तारा करुणं रुदंती भर्त्तुः समीपे सह वानरीभिः व्यवस्यत
प्रायमनिंद्यवर्णा उपोपवेष्टुं भुवि यत्र वाली ॥२६॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे कि॰ विंशः सर्गः ॥२०॥
ततो निपतितां तारां च्युतां ताराभिवांवरात् ॥ शनैराश्वासयामास हनूमान्हरियूथपः ॥१॥ गु
णदोषकृतं जंतुः स्वकर्मफलहेतुकं ॥ अव्यग्रस्तदवाप्नोति सर्वं प्रेत्य शुभाशुभं ॥२॥ शोच्या
शोचसि कं शोच्यं दीनं दीनानुकंपसे ॥ कश्च कस्यानुशोच्योस्ति देहेस्मिन्बुद्बुदोपमे ॥३॥

रूपं फलं प्रेत्याव्यग्रोऽनाकुलोऽवाप्नोति गुणदोषकृतं ज्ञानाज्ञानकृतमित्यर्थ इति कश्चित् ॥२॥ शोच्या
पापपुण्यकर्मपाशवशगत्वेन शोचनीया त्वं कमन्यं शोच्यं शोचसि कर्मवशगं भर्त्रादिकं कर्मफ
लवशतो दीना त्वं कमन्यं पुत्रादिकमनुकंपसे बुद्बुदोपमे देहेऽतीते कः कस्यानुशोच्योसि उपल
क्षणं कस्य कोनुशोचकोस्तीत्यपि बोध्यं विदुषां नोचिताः शोका इति भावः ॥३॥ श्र

मेमयाल्लालितः कामवस्थां प्राप्यवत्स्यत इत्यर्थः ॥१७॥ पितरं सुदृष्टं कुरुष्व ॥१८॥ मूर्ध्नेनमुपाघ्रायसंदेशं कार्त्त
व्योपदेशं संदिशस्वेत्यन्वयः प्रस्थितः प्रस्थातुकामः ॥१९॥ प्रतिश्रवे प्रतिज्ञाविषये अनेन रामस्य वालि

लालितश्चांगदोवीरः सुकुमारः सुखोचितः ॥ वत्स्यते कामवस्थां मे पितृव्ये क्रोधमूर्छिते ॥१७॥ कु
रुष्व पितरं पुत्र सुदृष्टं धर्मवत्सलं ॥ दुर्लभं दर्शनं तस्य तव वत्स भविष्यति ॥१८॥ समाश्वासय
पुत्रं त्वं संदेशं संदिशस्व मे ॥ मूर्ध्नि चैनं समाघ्राय प्रवासं प्रस्थितो ह्यसि ॥१९॥ रामेण हि महत्क
र्मकृतं त्वामभिनिघ्नता ॥ आनृण्यं तु गतं तस्य सुग्रीवस्य प्रतिश्रवे ॥२०॥ सकामो भव सुग्रीव रुमां
त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥ भुंक्ष्व राज्यमनुद्विग्नः शस्तो भ्राता रिपुस्तव ॥२१॥ किं मामेवं प्रलपंती प्रियां त्वं ना
भिभाषसे ॥ इमाः पश्य वरा बह्वीर्भार्यास्ते वानरेश्वर ॥२२॥ तस्या विलपितं श्रुत्वा वानर्यः सर्वत
श्च ताः ॥ परिगृह्यांगदं दीना दुःखार्त्ताः प्रतिचुक्रुशुः ॥२३॥ किमंगदं सांगदवीरबाहो विहाय या
तोसि चिरं प्रवासं ॥ न युक्तमेवं गुणसंनिकृष्टं विहाय पुत्रं प्रियचारुवेषं ॥२४॥ ग्र

वधविषयदोषाभावो ध्वनितः ॥२०॥ शस्तो हिंसितः ॥२१॥२२॥ तस्या विलपितं तारायाविलापं ॥२३॥ किमंग
दं सांगदवीरबाहो सांगदौ वीरौ हंतारौ बाहू यस्य तादृश गुणसन्निकृष्टं गुणैस्तव प्रत्यासन्नं प्रियश्चारु
वेषो यस्य तं पुत्रं विहाय चिरं प्रवासं गंतुं न युक्तमित्यन्वयः ॥२४॥ ग्रं

संततिः अंगदः यथादृष्टायत्प्रयोजनकतया शास्त्रदृष्टायच्चराज्ञः सांप्रतं परलोकः इतिं तत्कृत्यं तत्त्वन्निय
तां एषकालस्यइदानींतनकालस्योचितो निश्चयः अनुष्ठाननिश्चयः ॥१०॥ तदेवाह संस्कार्य इति राम
वाणस्यामोघत्वान्मरणनिश्चयेनेवमुक्तिः ॥११॥ १२ यदुक्तं पुत्रेण सुखिनी भवेतितत्प्रत्याख्यातितारा
अंगदेति अंगदतुल्यानां पुत्राणां शतमेकतः सुखसाधनैककोटौ हतस्यापि पत्युर्गात्रसंश्लेषोपरको

संततिश्चयथादृष्टा कृत्यं यच्चापि सांप्रतं ॥ राज्ञस्तत्क्रियतां सर्वमेषकालस्यनिश्चयः ॥१०॥ संस्का
र्यो हरिराजस्तु अंगदश्चाभिषिच्यतां ॥ सिंहासनगतं पुत्रं पश्यंती शांतिमेष्यसि ॥११॥ सा तस्य
वचनं श्रुत्वा भर्तृव्यसनपीडिता ॥ अब्रवीदुत्तरं तारा हनूमंतमवस्थितं ॥१२॥ अंगदप्रतिरूपा
णां पुत्राणामेकतः शतं ॥ हतस्याप्यस्य वीरस्य गात्रसंश्लेषणं वरं ॥१३॥ न चाहं हरिराज्यस्य प्र
भवाम्यंगदस्य वा ॥ पितृव्यस्तस्य सुग्रीवः सर्वकार्येष्वनंतरः ॥१४॥ न ह्येषा बुद्धिरास्थेया हनू
मन्नंगदं प्रति ॥ पिता हि बंधुः पुत्रस्य न माता हरिसत्तम ॥१५॥

टौ तयोर्मध्ये द्वितीयो वरमतिशयित
सुखसाधनं परलोके परमानंदहेतुत्वात्तस्मात्सहगमनं करिष्य इति भावः ॥१३॥ राज्यं त्वदधीन
मिति यदुक्तं तन्निराचष्टे नराज्यस्य प्रभवामि योग्यास्त्रीत्वात् अंगदस्य वा राज्यदानेन प्रभवा
मि अनंतरः समर्थः मतः प्रत्यासन्नश्च ॥१४॥ एषा बुद्धिः मत्कर्तृकाभिषेकबुद्धिः पिता तत्तुल्यः सु
ग्रीवः बंधुः सुखदानाधिकारि न मातेत्यर्थः ॥१५॥ ॥ राम ॥

दृष्टव्यो वालिशोकनिवृत्यर्थमिति शेषः अस्य वालिनो मरिष्यमाणस्यायत्यां मरणोत्तरकाले यानि विधेयानि कार्याणि समर्थानि श्रेष्ठानि तानि त्वं चिंतय विचारय॥४॥ अनियतामव्यवस्थितां तस्माच्छुभं परलोकसुखावहं यत् कर्त्तव्यं देहे पंडिते· इह पतिपित्रादिवियोगकाले न लौकिकं बहुरोदनादिकर्त्तव्यं· प्रीतिमात्रबोधकत यामतेस्या साधनत्वेन च तस्य लौकिकत्वं॥५॥ यस्मिन् जीवति निशेषः कृताशानि कृतभोग्याशानि

अंगदस्तु कुमारोयं द्रष्टव्यो जीवपुत्रया॥ आयत्यां च विधेयानि समर्थान्यस्य चिंतय॥४॥ जानास्यनियतामेवं भूतानामागतिं गतिं॥ तस्माच्छुभं हि कर्त्तव्यं पंडितेनेह लौकिकं॥५॥ यस्मिन् हरिसहस्राणि शतानि नियुतानि च॥ वर्त्तयंति कृताशानि सोयं दिष्टांतमागतः॥६॥ यदयं न्यायदृष्टार्थः सामदानक्षमापरः॥ गतो धर्मजितां भूमिं नैनं शोचितुमर्हसि॥७॥ सर्वे च हरिशार्दूलाः पुत्रश्चायं तवांगदः॥ हर्यृक्षपतिराज्यं च त्वत्सनाथमनिंदिते॥८॥ ताविमौ शोकसंतप्तौ शनैः प्रेरय भामिनि॥ त्वया परिगृहीतोयमंगदः शास्तु मेदिनीं॥९॥

वर्त्तयंति जीवंति दिष्टांतं

आयुर्दायरूपकल्पितकालांतं॥६॥ न्यायेन नीतिशास्त्रेण दृष्टोर्थो राजकार्यं येन· सामादिपरो वान् रेषु· धर्मजितां धर्मेण भूमिं जितवतां राज्ञां भूमिं स्थानं गतः गतेत्यर्थः॥ अतो नैनत्शोक उचितः॥७॥ त्वमपि न शोककरणार्हेत्याह॥ सर्वे चेति· त्वत्सनाथं· त्वय्येवैकया सनाथं॥८॥ ताविमौ सुग्रीवांगदौ शनैः प्रेरय उत्तरकार्यकरणायेति शेषः॥९॥ राम ॥

अथरामशरक्षीणपापत्वात् प्राप्तदिव्यप्रकृतिः स्वयमेवसुग्रीवायस्वानंतरं प्राप्तंराज्यंददाति प्रतिपद्ये
ति॰ प्रतिपद्यस्वेत्यर्थः चेवस्वतत्तयंयमगाहं नतुराज निम्नेनेतत्पुत्राय चराज्याधिकारी नतुतत्कनीय
नभ्रातेति चेन्नपुत्रस्यबालत्वेनराज्यरक्षणासामर्थ्यात् बलवदाक्रांत्याख्यपुत्रनाशोमाभूदितित
थोक्तेः भगवतारामेणापिराज्यरक्षणासामर्थ्यनांगदस्यसुग्रीवोभिषिक्तोराज्येयौवराज्येत्वंगदः
सुग्रीवानंतरंत्वंगदस्यैवराज्याधिकारोनतुसुग्रीवपुत्राणांज्येष्ठपुत्रत्वादित्याहुः ॥५॥ अगर्हितं

प्रतिपद्यत्वमद्यैवराज्यमेषांवनौकसां ॥ मामप्यद्यैवगच्छंतंविद्धिवैवस्वतक्षयं ॥५॥ जीवितंच
हिराज्यंचश्रियंचविपुलांतथा ॥ प्रजहाम्येषवैतूर्णं अहंचागर्हितंयशः ॥६॥ अस्यांत्वहमव
स्थायांवीरवक्ष्यामियद्वचः ॥ यद्यप्यसुकरंराजन्कर्तुमेवत्वमर्हसि ॥७॥ सुखार्हंसुखसंव
र्द्धंबालमेनमबालिशं ॥ बाष्पपूर्णमुखंपश्यभूमौपतितमंगदं ॥८॥

यशः प्रशस्तंयशः वालीकेना
प्यवध्यइत्येवंतत्प्रजहामि॰ एकेनैवशरेणरामहतत्वात् इतिप्राचः अन्येतुचस्त्वर्थेयशइत्यन
रंबोध्यः अगर्हितंयशस्तस्मान्नोमीतिशेषः वालीभगवतारामेणछन्नेनहतइत्येवंरूपंचयशइ
त्याहुः ॥६॥ अस्यामवस्थायां॰ चरमदशायां॰ यद्यप्यसुकरं॰ मयात्वंतमपकृतत्वात्तथापिकर्तुम
र्हस्येवेतियोजना॰ सात्त्विकत्वात्सात्त्विकसमाश्रयणाद्बेत्याशयः स्वयंराज्यस्यदत्वाद्राजनितिसं

61

१६ शोकमान॥ इति श्री रामाभिरामे श्री रामीये रामायणतिलके किष्किंधाकांडे एकविंशः सर्गः॥२१॥ सर्वतो
वीक्ष्यमाणः सः आत्मजस्याग्रतस्थितं सुग्रीवमेवादौ ददृशे॥१॥ आभाष्य सुग्रीवेति संबोध्य॥२॥ हे सुग्री
व मां किल्बिषात् प्राग्भवीयदुष्कृतवशात् भविष्येण भविष्यतावश्यंभाविना बुद्धिमोहेन त्वयि वैरबु

न हि मम हरिराज संभ्रमयात्वमतरमस्ति परत्र चेह वा॥ अभिमुखहतवीरसेवितं शयनमि
दं मम मस्ति विनुत्तमं॥१६॥ इत्यार्षे श्री रामायणे किष्किं० एकविंशः सर्गः॥२१॥ वीक्ष्यमाणस्तु म
दासुः सर्वतो मंदमुच्छ्वसन्॥ आदावेव तु सुग्रीवं ददर्श त्वनुजमग्रतः॥१॥ तं प्राप्तविजयं वाली
सुग्रीवं प्लवगेश्वरं॥ आभाष्य व्यक्तया वाचा सस्नेहमिदमब्रवीत्॥२॥ सुग्रीव दोषेण न मां गंतु
मर्हसि किल्बिषात्॥ कृष्यमाणं भविष्येण बुद्धिमोहेन मां बलात्॥३॥ युगपद्विहितं तात न म
न्ये सुखमावयोः॥ सौहार्दं भ्रातृयुक्तं हि तदिदं जातमन्यथा॥४॥

द्विरूपेण बलात् कृष्यमाणं
मां ज्ञात्वा त्वं दोषेण स्वापकारदोषबलेन मां गंतुमवगंतुं नार्हसि॥३॥ कार्यानुमितं कर्मप्राबल्यं प्रद
र्शयति युगपदिति भ्रातृयुक्तं भ्रात्रोर्युक्तमुचितं सौहार्दं सुखं च राज्यसुखं चावयोः कर्मणा यु
गपन्न विहितमिति मन्ये यतस्तदिदं उचनमपि सौहार्दं सुखं चान्यथा यातं विचारितामित्यर्थः॥४॥

अथ भ्रात्रे वक्तव्यमुपदेशमाह राघवस्येति । अकरणेऽधर्मः स्यात् मिथ्याप्रतिज्ञत्वापत्तेरिति भावः एवं
पारलौकिकमनिष्टं प्रदर्श्य ऐहिकमपि तदाह त्वां चेति । मामिव धर्मभ्रष्टत्वादिति भावः ॥१५॥ अथ राज्यानुम
तिं क्रियया पि दर्शयति । इमां चेति । उदारा प्रशस्ता श्रीर्जयलक्ष्मी रस्यां स्थितां महेंद्रानुग्रहात् हि य
तो मृते मयि शत्रवस्य श्रीत् एनां सा श्रीर्जह्यात् । अत इदानीमेवेमां गृहाणेति भावः ॥१६॥ एवं वालिवचः

62

राघवस्य च ते कार्यं कर्त्तव्यमविशंकया । स्यादधर्मो ह्यकरणे त्वां च हिंस्याद् अमानितः ॥१५॥ इमां
च मालामाधत्स्व दिव्यां सुग्रीव कांचनीं । उदारा श्रीः स्थिता ह्यस्यां संप्रजह्यान्मृते मयि ॥१६॥ इत्ये
वमुक्तः सुग्रीवो वालिना भ्रातृसौहृदात् । हर्षं त्यक्त्वा पुनर्दीनो ग्रहग्रस्त इवोडुराट् ॥१७॥ तद्वा
लिवचनाच्छान्तः कुर्वन्युक्तमतंद्रितः । जग्राह सोऽभ्यनुज्ञातो मालां तां चैव कांचनीं ॥१८॥ तां मालां
कांचनीं दत्वा दृष्ट्वा चैवात्मजं स्थितं । संसिद्धः प्रेत्यभावाय स्नेहादंगदमब्रवीत् ॥१९॥ देशका
लौ भजस्वाद्य क्षममाणः प्रियाप्रिये । सुखदुःखसहः काले [illegible] सुग्रीववशगो भव ॥२०॥

कृत्वा पूर्वं वालीदुःख इति बुध्यातद्धे जातहर्षमिदानीमेवं सौमनस्य दर्शनेन त्यक्त्वा दीनो वि
यण्णो भूदित्यर्थः ग्रहग्रस्तः राहुग्रस्तः ॥१७॥ तद्वालिवचनात् ईदृशवालिवचनेन शांतः शांतवैरः यु
क्तं भ्रातृस्नेहोचितदर्शनादिव्यवहारमतंद्रितः कुर्वन् मालां गृहाण वालिनाभ्यनुज्ञातो मालां जग्रा
ह ॥१८॥ प्रेत्यभावाय संसिद्धो निश्चितमरणः ॥१९॥ देशकालौ [illegible] तत्कर्मोचितौ भजस्व जानीहि । प्रि
याप्रिये इष्टानिष्टयोगजे । काले [illegible] मपरो भव ॥२०॥ राम॰ ६२

१६ शोकमान॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायण तिलके किष्किंधाकांडे एकविंशः सर्गः॥२१॥ सर्वतो वीक्ष्यमाणः सः आत्मजस्याग्रतस्थितं सुग्रीवमेवाददृशे॥१॥ आभाष्य सुग्रीवेति संबोध्य॥२॥ हे सुग्रीव मां किल्बिषात्प्रागभवीयदुष्कृतवशात् भविष्येण भविष्यतावश्यं भाविना बुद्धिमोहेन त्वयि वैरबु

नहि मम हरिराजसंश्रयात्क्षमतरमस्तिपरत्र चेह वा॥ अभिमुखहतवीरसेवितं शयनमिदं मम से वितुं क्षमं॥१॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे कि ष्किं० एकविंशः सर्गः॥२१॥ वीक्ष्यमाणस्तु मंदासुः सर्वतो मंद मुच्छ्वसन्॥ आदावेव तु सुग्रीवं ददर्शानुजमग्रतः॥१॥ तं प्राप्तविजयं वाली सुग्रीवं प्लवगेश्वरं॥ आभाष्य व्यक्तया वाचा सस्नेहमिदमब्रवीत्॥२॥ सुग्रीव दोषेण न मां गंतुमर्हसि किल्बिषात्॥ कृष्यमाणं भविष्येण बुद्धिमोहेन मां बलात्॥३॥ युगपद्विहितं तात न मन्ये सुखमावयोः॥ सौहार्दं भ्रातृयुक्तं हि तदिदं जातमन्यथा॥४॥

द्धिरूपेण बलात् कृष्यमाणं मां ज्ञात्वा त्वं दोषेण स्वापकारदोषवत्त्वेन मां गंतुमवगंतुं नार्हसि॥३॥ कार्यानुमितं कर्मप्राबल्यं प्रदर्शयति-युगपदिति-भ्रातृयुक्तं भ्रात्रोर्युक्तमुचितं सौहार्दं सुखं च राज्यसुखं चावयोः कर्मणा युगपन्न विहितमिति मन्ये-यतस्तदिदं उचितमपि सौहार्दं सुखं चान्यथा यातं विपरीतमित्यर्थः॥४॥

रामा॰कि॰
६२

अथ भ्रात्रेव कर्त्तव्यमुपदेशमाह॰ राघवस्येति॰ अकरणेऽधर्मः स्यात् मिथ्याप्रतिज्ञत्वापत्तेरिति भावः एवं पारलौकिकमनिष्टं प्रदर्श्यैहिकमपि तदाह त्वां चेति॰ मामिव धर्मभ्रष्टत्वादिति भावः॥१५॥ अथ राज्यानुमतिक्रियया पि दर्शयति॰ इमां चेति॰ उदारा प्रशस्ता श्रीर्जयलक्ष्मीरस्यां स्थितां मदेहानुग्रहात् हि यतो मृते मयि शवस्य शीतत्वात् एनां सा श्रीर्जह्यात्॰ अत इदानीमेवेमां गृहाणेति भावः॥१६॥ एवं वालिवचः

राघवस्य च ते कार्यं कर्त्तव्यमविशंकया॥ स्यादधर्मो ह्यकरणे त्वां च हिंस्यादमानितः॥१५॥ इमां च मालामाधत्स्व दिव्यां सुग्रीव कांचनीं॥ उदारा श्रीः स्थिता ह्यस्यां संप्रजह्यात् मृते मयि॥१६॥ इत्येवमुक्तः सुग्रीवो वालिना भ्रातृसौहृदात्॥ हर्षं त्यक्त्वा पुनर्दीनो ग्रहग्रस्त इवोडुराट्॥१७॥ तद्वालिवचनाच्छान्तः कुर्वन्युक्तमतन्द्रितः॥ जग्राह सोऽभ्यनुज्ञातो मालां तां चैव कांचनीं॥१८॥ तां मालां कांचनीं दत्त्वा वाली दृष्ट्वात्मजं स्थितं॥ संसिद्धः प्रेत्यभावाय स्नेहादंगदमब्रवीत्॥१९॥ देशकालौ भजस्वाद्य क्षममाणः प्रियाप्रिये॥ सुखदुःखसहः काले सुग्रीववशगो भव॥२०॥

श्रुत्वा पूर्वं वाली दुष्ट इति बुध्या तद्धेजातहर्षमिदानीमेवं सौमनस्यदर्शनेन त्यक्त्वा दीनो विषण्णो भूदित्यर्थः ग्रहग्रस्तः राहुग्रस्तः॥१७॥ तद्वालिवचनात्तादृशवालिवचनेन शांतः शांतवैरः युक्तं भ्रातृस्नेहोचितदर्शनादिव्यवहारमतंद्रितः कुर्वन् मालां गृहीतवान् वालिनाभ्यनुज्ञातो मालां जग्राह॥१८॥ प्रेत्यभावाय संसिद्धो निश्चितमरणः॥१९॥ देशकालौ तत्कर्मोचितौ भजस्व जानीहि॰ प्रियाप्रिये इष्टानिष्टयोगजे॰ काले सर्वकाले सुग्रीववशगो भव॥२०॥

रामा॰
६२

प्राणैः प्राणेभ्यः ममपुत्रं स्वमौरसं पुत्रमिवाहीनार्यमहीनौ लिक... रूलप्रयोजनं यथा तथा सर्वतः सर्व
त्रदेशेकालेचपालयस्वानंनरमस्यैचराज्यं देहीतिव्यंग्यं ॥९॥ पालनेनप्रकारमेवदर्शयति· त्वमपीति· सर्वत्रभ
वेतिशेषः ॥१०॥ उक्तं स्वपुत्रस्यावाल्लिशत्वंदर्शयति· एषइति· ... हसांवधे· रामप्रतुपकारप्रसंगप्राप्ते ॥११॥ अ
नुरूपाणिमदनुरूपाणि ॥१२॥ ताराराज्ञांतनउपकारमादर्श... यति· सुषेणेति· तदुहितातारा· अर्थानां

ममप्राणैःप्रियतरंपुत्रंपुत्रमिवौरसं ॥ मयाहीनमहीनार्यंसर्वतःपरिपा... ॥९॥ त्वमप्यस्यपितादा
तापरित्राताचसर्वशः ॥ भयेष्वभयदश्चैवयथाहंप्लवगेश्वर ॥१०॥ एषताराात्मजःश्रीमांस्त्वयातुल्य
पराक्रमः ॥ रक्षसांचवधेतेषामग्रतस्तेभविष्यति ॥११॥ अनुरूपाणिकर्माणिविक्रम्यबलवान्रणे ॥ क
रिष्यत्येषताेयःतेजस्वीतरुणोंगदः ॥१२॥ सुषेणदुहिताचेयमर्थसूक्ष्मविनिश्चये ॥ औत्पातिकेचवि
विधेसर्वतःपरिनिष्ठिता ॥१३॥ यदेषासाध्वितिब्रूयात्कार्यंतन्मुक्तसंशयं ॥ नहितारामतंकिंचिद
न्यथापरिवर्त्तते ॥१४॥

मर्थसूक्ष्मःपरमदुर्ज्ञेयोयोर्थस्तस्यनिश्चये· औत्पातिके विविधे नानाप्रकारो
त्पातसूचितापत्कालिकानुष्ठेयनिश्चयेसर्वतःऐहिकामुष्मिकनिश्चयेचपरिनिष्ठितातिसमर्था ॥१३॥ त
तःकिंतत्राह· यदेति· तत्कार्यंत्यक्तसंशयंकार्यमनुष्ठेयंतदेवद्रढयति· नहीति· मदनुभवसिद्धमे
तदितिभावः अनेनत्रैवर्णिकेतरत्वेनतरुणत्वेनावश्यंकर्त्तव्यपुरुषांतरस्वीकारायास्तारायादेवरत्वात्
सुग्रीवस्यस्वीकारोप्यनुमतइतिगम्यते ॥१४॥ ॥

गोल्लभस्य न दारस्य महद्युद्धं पंचदशवर्षावधि अहोरात्रमविश्रमं युद्धं तदेवाह नैवेति ॥२८॥ दं
ष्ट्राकरालवान् आर्षः स्वार्थे मतुप् दंष्ट्राकराल इत्यर्थः ॥२९॥ अस्माकं सर्वाभयकरः सर्वेभ्यो ऽ
भयंकरः स एष वीरः कथं निपातितः ॥३०॥ वनेचराः प्लवंगमा न शर्मलेभिर इत्यन्वयः अपरं वने

गोल्लभस्य महाबाहो दशवर्षाणि पंच च ॥ नैव रात्रौ न दिवसे तद्युद्धमुपशाम्यति ॥२८॥ ततः
षोडशमे वर्षे गोल्लभो विनिपातितः ॥ तं हत्वा दुर्विनीतं तु वाली दंष्ट्राकरालवान् ॥२९॥ सर्वा
भयंकरो ऽस्माकं कथमेष निपातितः ॥३०॥ हते तु वीरे प्लवगाधिपे तदा वने चरास्तत्र न शर्म
लेभिरे ॥ वनेचराः सिंहयुते महावने यथा हि गावो निहते गवांपतौ ॥३१॥ ततस्तु तारा व्य
सनार्णवप्लुता मृतस्य भर्तुर्वदनं समीक्ष्य सा ॥ जगाम भूमिं परिरभ्य वालिनं महाद्रुमं छि
न्नमिवाश्रिता लता ॥३२॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे किष्किंधाकांडे द्वाविंशः सर्गः ॥२२॥ ततः समुप
जिघ्रंति कपिराजस्य तन्मुखं ॥ पतिं लोकश्रुता तारा मृतं वचनम [illegible] ॥१॥ शेषे त्वं विषमे
दुःखमकृत्वा वचनं मम ॥ उपलोपचिते वीर सुदुःखे वसुधातले ॥ [illegible] ततः प्रियतरा नूनं वानरें
द्र महीतव ॥ शेषे हि तां परिष्वज्य मां च न प्रतिभाषसे ॥३॥

चरा इति गवां विशेषणं ॥३१॥ समीक्ष्य सेति
पाठः ॥३२॥ स्वगमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रा० ति० कि० द्वाविंशः सर्गः ॥२२॥ अथ तारा मृतं
दृष्ट्वा पुनः प्रलपति तत इति लोकश्रुता लोकप्रसिद्धा ॥१॥ उपलैः पाषाणैः उपचिते व्याप्ते सुदुःखे स

पृ. २२ रा.

63

विपत्तेर्बाधकमाह॥ यथा हीति॥ बालतया केवलं लालितः यथासेव्योचितकालेपि सेवारहितो वर्त्तिष्यत तथा सेवाराहित्येन वर्त्तमानं त्वां सुग्रीवो न बहु मन्येतातः सेवां कुर्वित्युपदेशः॥२१॥ किंचास्यास्सुग्रीवस्यामित्रै रनुपकारकैस्तथा शत्रुभिरपकारकैश्च गतं संगतं संसर्गं मा गच्छः मा गच्छ भर्त्तुः सुग्रीवस्यार्थपरः प्रयोजन

यथा हि त्वं महाबाहो लालितः सततं मया॥ न तथा वर्त्तमानं त्वां सुग्रीवो बहु मन्यते॥२१॥ नास्यामित्रैर्गतं गच्छेर्माशत्रुभिररिंदम॥ भर्त्तुरर्थपरो दांतः सुग्रीववशवर्त्तकः॥२२॥ न चातिप्रणयः कार्यः कर्त्तव्योप्रणयश्च ते॥ उभयं हि महादोषं तस्मादंतरदृग्भव॥२३॥ इत्युक्त्वाथ विवृत्ताक्षः शरसंपीडितो भृशं॥ विवृत्तैर्दशनैर्भीमैर्बभूवोत्क्रांतजीवितः॥२४॥ ततो विचुक्रुशुस्तत्र वानरा हतयूथपाः॥ परिदेवयमानास्ते सर्वे प्लवगसत्तमाः॥२५॥ किष्किंधाद्य वने शून्या च स्वर्गते वानरेश्वरे उद्यानानि च शून्यानि पर्वताः काननानि च॥२६॥ हते प्लवगशार्दूले निष्प्रभा वानराः कृताः येन दत्तं महद्युद्धं गंधर्वस्य महात्मनः॥२७॥

साधनपरः २२ नातिप्रणयः पुत्रत्वात् अप्रणयश्च न कार्यः अस्मद्वधादिनाऽन्तरदृक् अस्मासक्तिर्विनाशाय त्वनिदूरत्वं निष्फलं सेवा मध्यमभावेन राजवन्निगुरुस्त्रियामितिन्यायेन मध्यममार्गमवलंबस्वेत्याशयः॥२३॥ हतो यूथपा येषां तादृशाः परिदेवयमानाविचुक्रुशुरित्यन्वयः॥२५॥ अस्यैव प्रपंचः किष्किंधेत्यादि॥२६॥२७॥ श्र

प्रहारे रणे परक्रांतः परेणाक्रांतः अभिभूतः पंचत्वमागतः। एतत् दृष्ट्वापि यद्धृदयं न भिन्नं मनो दृढमिति पूर्वेणा
न्वयः ननु सपुत्रायाः कस्ते शोकोऽत आह पतिहीनेत्यादि ॥१२॥ कमेरिंङ्गोपादेरागदूरवरागो यस्य नादृशः
परिस्तोम आस्तरणं यस्मिन् क्रिमिरागोत्लाक्षारागः क्रिमिरागं वर्दं त्वार्यात्लादित्विकं प्रियदर्शनमित्युत्पलमा

प्रहारे च परक्रांतः शूरः पंचत्वमागतः। पतिहीना तु या नारी कामं भवतु पुत्रिणी ॥१२॥ धनधान्यसमृद्धा
पि विधवेत्युच्यते बुधैः। स्वगात्रप्रभवे वीर शेषे रुधिरमंडले ॥१३॥ क्रिमिरागपरिस्तोमे स्वकीये
शयने यथा। रेणुशोणितसंवीतं गात्रं तव समंततः ॥१४॥ परिरब्धुं न शक्नोमि भुजाभ्यां प्लवगर्षभ
कृतकृत्योद्य सुग्रीवो वैरेस्मिन्नतिदारुणे ॥१५॥ यस्य राम विमुक्तेन हृतमेकेषुणा भयं। शरेण
हृदि लग्नेन गात्रसंस्पर्शने तव ॥१६॥ वार्यामि त्वां निरीक्षंती त्वयि पंचत्वमागते। उद्ववर्ह शरं नी
लस्तस्य गात्रगतं तदा ॥१७॥ गिरिगह्वरसंलीनं दीप्तमाशीविषं यथा। तस्य निष्क्रममाणस्य बाण
स्यापि बभौ द्युतिः ॥१८॥

लाकोशादित्यन्ये ॥१३॥ परिरब्धुं आलिंगितुं न शक्नोमि रेणुशोणितसंवी
तत्वात् शोकेन भुजयोर्बलाभावाच्च गात्रलग्नशरत्वाच्च ॥१४॥ अस्मिन् वैरे वालिविषये वैरे कृतकृत्यः
कृतानुष्ठेयानुष्ठानः ॥१५॥ शरेण तव गात्रसंस्पर्शने वार्यामि निवारिता भवामीत्यन्वयः ॥१६॥ एवं
तद्वचः श्रुत्वा नीलः शरं उद्ववर्ह उद्धृतवान् अस्य बाणस्यापि तेजस्विशत्रुवधेन तेजः स्वयापि पुन
स्तूणागमनमिति बोध्यं ॥१७॥१८॥

64

एषविधिः रामरूपः सुग्रीवस्यवशंप्राप्तोऽधीनोभवति ॥ अहो इत्यर्थ्येनैनतुल्य हृशंप्राप्तो येनाद्यैवभार्यया
योजितः स्यादितिभावः अतः सुग्रीवएवविक्रान्तो त्वराज्येऽभिजितोतिशेषः सादृशिकं साहसकर्म ॥ ४ ॥ प
र्युपासतेपर्युपासिषत ॥ ५ ॥ यत्रत्वयानिहतारिपवः शायितास्तदिदंवीरशयनंतत्रत्वमपिशेषे ॥ इवि

सुग्रीवस्यवशंप्राप्तोविधिरेषभवत्यहो सुग्रीवएवविक्रान्तोवीर ... सिकप्रिय ॥ ४ ॥ ऋक्षवानरमु
ख्यास्त्वांवालिनंपर्युपासते ॥ तेषांविलपितं क्रूकुमं दस्य ... वशे ... मममचेमा गिरः श्रुत्वाकिं
त्वंनप्रतिबुध्यसे ॥ इदंतद्वीरशयनंतत्रशेषेहतोयुधि ॥ ५ ॥ शायितानिहतायत्रत्वयैवरिपवःपुरा
विशुद्धसत्वाभिजनप्रिययुद्धममप्रिय ॥ ७ ॥ मामनाथांविहायैकांगतस्त्वमसिमानद ॥ शूरा
यनप्रदातव्याकन्याखलुविपश्चिता ॥ ८ ॥ शूरभार्याहतांपश्यसद्योमांविधवांकृतां ॥ अवभग्न
श्चमेमानोभग्नामेशाश्वतीगतिः ॥ ९ ॥ अगाधेचनिमग्नास्मिविपुलेशोकसागरे ॥ अश्मसारमयंनू
नमिदंमेहृदयंमम ॥ १० ॥ भर्तारंनिहतंदृष्ट्वायन्नाद्यशतधाकृतं ॥ सुहृच्चैवचभर्त्ताचप्रकृत्याचमम
प्रियः ॥ ११ ॥

शुद्धसत्वाभिजनविशुद्धसत्ववंशभवप्रियः युद्धप्रिययुद्धत्वाद्युद्धेनैवमरणं जातमितिभा
वः ॥ ७ ॥ ८ ॥ शूरायकन्याप्रदानहेतुः शूरस्यतवभार्यायांविधवांकृतांपश्यमानः राजपत्नीत्वाभिमानः
शाश्वतीस्थिरागतिः सुखप्राप्तिः ॥ ९ ॥ १० ॥ कृतंशोकेनेतिशेषः प्रकृत्याऽनुपाधितः ॥ ११ ॥

आवर्त्तमानस्य अस्तंगकृतः शैलराजं तमेवास्ताचलं ॥ २९ ॥ पथ्यमिदं वचः इति स्मृतिसन्निहितस्य प्रायु
पदिष्टस्य परामर्शः ॥ ३० ॥ नगमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीयेरा॰ रा॰ ति॰ कि॰ त्रयोविंशः सर्गः
२३ ॥ तां तारां॰ आशुवेगेन शोकमहार्णवेनाभिप्लुतां खिन्नां॰ अप्रतिमेन॰ असदृशेनः आत्मन इ

राज्यश्रीर्न जहाति त्वां गतासुमपि मानद ॥ सूर्यस्यावर्त्तमानस्य शैलराजमिव प्रभा ॥ २९ ॥ न मे
वचः पथ्यमिदं त्वया कृतं न चास्मि शक्ता हि निवारणे तव ॥ हता सपुत्रास्मि हतेन संयुगे स
ह त्वया श्रीर्विजहाति मामपि ॥ ३० ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे कि॰ त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥ तामाशु
वेगेन दुरासदेन त्वभिप्लुतां शोकमहार्णवेन ॥ पश्यंस्तदा वाल्यनुजस्तरस्वी भ्रातुर्वधे
नाप्रतिमेन तेपे ॥ १ ॥ स बाष्पपूर्णेन मुखेन पश्यन् क्षणेन निर्विण्णमना मनस्वी ॥ जगाम रा
मस्य शनैः समीपं भृत्यैर्वृतः संपरिदूयमानः ॥ २ ॥ स तं समासाद्य गृहीतचापमुदात्तमाशी
विषतुल्यबाणं ॥ यशस्विनं लक्षणलक्षितांगमवस्थितं राघवमित्युवाच ॥ ३ ॥ यथाप्रतिज्ञा
तमिदं नरेंद्र कृतं त्वया दृष्टफलं च कर्म ॥ ममाद्य भोगेषु नरेंद्रसूनो मनो निवृत्तं हतजीवितेन ॥ ४ ॥

तिशोषः ॥ १ ॥ बाष्पपूर्णेन मुखेनोपलक्षितां तारां पश्यन्॰ निर्विण्णमनाः ॥ २ ॥ दूनः संपरिदूयमानः सम्यग् अनु
तप्यमानः ॥ २ ॥ उदात्तं धीरोदात्तस्वभावं॰ लक्षणैः सामुद्रिकशास्त्रोक्तराजलक्षणैर्लक्षितमंगं यस्य तं इ
दृष्टफलं राज्यभोगफलं कर्म वालिवधरूपं॰ हतजीवितेन॰ कुत्सितजीवितेन साध्येषु भोगेष्वित्यन्वयः ॥ ४ ॥ रा॰म॰ ६५

65

दिनकरादिति पंचमी षष्ठ्यर्थे रुधिररक्तत्वादिति भावः व्रणेभ्यः १८ शिलापादपजनितेभ्यः १९ रणे रेणुनाव-
कीर्णं व्याप्तं २० २१ पश्चिमावस्थामरणं २२ पापकर्मणा प्राचीनपापवशात्संप्रसक्तस्य प्राप्तस्य वैर

अस्तमस्तकसन्नद्धरश्मेर्दिनकरादिव ॥ पेतुः स्तनजघारक्तव्रणो [illegible]स्तस्य सर्वशः १९ ताम्रगैरिक
संपृक्ता धाराद्भवधराधरात् ॥ अवकीर्णं विमार्जन्ती भर्तारं रण[illegible] २० अस्त्रैर्नयनजैः स्नुरंसि
षे चास्त्रसमाहृतं ॥ रुधिरोक्षितसर्वांगं दृष्ट्वा विनिहतं पतिं २१ उवाच तारा पिंगाक्षं पुत्रमंगदमंग
ना ॥ अवस्थां पश्चिमां पश्य पितुः पुत्र सुदारुणां २२ संप्रसक्तस्य वैरस्य गतोंतः पापकर्मणा ॥ बाल
सूर्योज्ज्वलतनुं प्रयातं यमसादनं ॥ २३ अभिवादय राजानं पितरं पुत्रमानद ॥ एवमुक्तः समुत्थाय
जग्राह चरणौ पितुः २४ भुजाभ्यां पीनवृत्ताभ्यामंगदोहमिति ब्रुवन् ॥ अभिवादयमानं त्वामंग
दं त्वं यथापुरा २५ दीर्घायुर्भव पुत्रेति किमर्थं नाभिभाषसे ॥ अहं पुत्रसहाया त्वामुपासे गतचेत
नं ॥ सिंहेन पातितं सद्यो गौः सवत्सेव गोवृषं २६ इष्ट्वा संग्राममयज्ञेन रामप्रहरणांभसा ॥ त
स्मिन्नवभृथे स्नातः कथं पत्न्या मया विना २७ या दत्ता देवराजेन नवतुष्टेन संयुगे ॥ शातकौंभी
प्रियां मालां तां ते पश्यामि नेह किं २८

स्यानोवसानं गतः प्राप्तवान् २३ २४ त्वामभिवादयमानं इदं तार
वाक्यं २५ उपासे समीपे तिष्ठामि २६ रामस्य प्रहरणं बाणास्तद्रूपेणांभसा मया विना कथमवभृथे स्नातः २७ मा
लामिह न पश्यामि किं सुग्रीवाय मालादानस्यादर्शनं शोकवशात्तस्यापि विस्मरणं वेत्येवमुक्तिः २८

उक्तमेवविवृणोति॰ वधोहीति॰ मांहंतुंतस्यमतिर्नासीदित्यर्थः। तत्रहेतुः स्वमाहात्म्यव्यतिक्रमात्। अनुचि
तकर्मकारिवालीयशः प्रसंगभयात्॰ प्राणहारीभ्रातुरितिशेषः व्यतिक्रमोऽन्यायः ॥११॥ द्रुमशाखयाच
भग्नः पलायितः अतएवमुहुर्त्तंपरिनिष्ठ तनत्वामाक्रोशान्यदाऽभवंतदानेनभ्रात्रासांत्वयित्वापुन
रेवंदुश्चेष्टांकर्त्तुंनार्हसीत्युक्तः नपुनर्मंहिंतवानित्यर्थः ॥११॥ अतएवभ्रातृत्वमित्यादि ॥१२॥ अचिंतनी

वधोहिमेमतोनासीत्स्वमाहात्म्यव्यतिक्रमात्। ममासीद्बुद्धिदौरात्म्यात्प्राणहारीव्यतिक्रमः
॥१०॥ द्रुमशाखावभग्नोहंमुहूर्त्तंपरिविष्टनन्। सांत्वयित्वात्वनेनोक्तोनपुनःकर्त्तुमर्हसि ॥११॥ भ्रा
तृत्वमार्यभावश्चधर्मश्चानेनरक्षितः। मयाक्रोधश्चकामश्चकपित्वंचप्रदर्शितं ॥१२॥ अचिंत
नीयंपरिवर्जनीयमनीप्सनीयंस्वनवेक्षणीयंप्राप्तोस्मिपाप्मानमिदंवयस्यभ्रातुर्वधा
त्त्वाष्ट्रवधादिवेंद्रः ॥१३॥ पाप्मानमिंद्रस्यमहीजलंचवृक्षाश्चकामंजगृहुःस्त्रियश्च ॥ को
नाम पाप्मानमिमंसहेतशाखामृगस्यप्रतियत्तुमिच्छेत् ॥१४॥

यंचिंतयितुमप्ययोग्यं अतए
वार्यैर्नित्यंपरिहरणीयंयत्किंचि॰ दुपाधिनाप्यनीप्सनीयं आत्म[illegible]नर्कमपिसर्वथानवेक्षणीयंद
र्शनानर्हं इदंप्राप्तोस्मि॰ इदंपदार्थमाह॰ पाप्मानमिति॰ हेवयस्यभ्रातुः [illegible]
[illegible] ज्येष्ठभ्रातुर्वधात्पाप्मानंतदुपंचास्ति[illegible]र्थः त्वाष्ट्रो विश्वरूपः ॥१३॥ प्रतियत्तु
प्राप्तुंकइच्छेत्कोवासहेत गृहीतुंशक्नुयादित्यर्थः ॥१४॥

अस्यां नारायां पुरे· तत्स्थे जने अतिविक्रोशति अल्पं न रुदति अंगदे संशयिते पितृवियोगात्संशयितजीवि
ते ॥५॥ अतिविप्रधर्षात् भ्रातृकृतानाधिकपराभवात् हेतोर्ममोत्पन्नात् क्रोधात् अमर्षाद् सहिष्णुतया च
सुनीत्या मतिशायेप्रतप्स्येत पायि ॥६॥ यथातथायेन केनापिप्रकारेण स्ववृत्त्यां स्वजात्युचितवृत्या· व
र्त्तयतः जीवितः ऋष्यमूकवासएव श्रेयो मन्ये न तु त्रिदिवस्य लाभइत्यन्वयः ॥७॥ तद्वचस्तस्येवानुरूपं

अस्यां महिष्यां तु भृशं रुदत्यां पुरे ति विक्रोशति दुःखतप्ते ॥ हतेन ये संशयितेंगदे च न राम राज्ये र
मते मनो मे ॥५॥ क्रोधादमर्षादतिविप्रधर्षाद्भ्रातुर्वधो मेनुमतः पुरस्तात् ॥ हते त्विदानीं हरियू
थपेस्मिन्सुनीत्यामि त्वा कुवरप्रतप्स्ये ॥६॥ श्रेयोद्य मन्ये मम शैलमुख्ये तस्मिन्हि वासश्चिर
मृष्यमूके ॥ यथा तथा वर्त्तयतः स्ववृत्त्या नेमं निहत्य त्रिदिवस्य लाभः ॥७॥ न त्वां जिघांसामि
चरेति यन्मामयं महात्मा मतिमानुवाच ॥ तस्यैव तद्रामवचोनुरूपमिदं वचः कर्म च मेनुरूपं
॥८॥ भ्राता कथं नाम महागुणस्य भ्रातुर्वधं राम विरोचयेत राज्यस्य दुःखस्य च वीर सारं विचिंतय
न्कामपुरस्कृतोपि ॥९॥

॥ ईषत्करघातेपि मयि नदकृत्वां नरभ्रातृस्नेहबद्धतया त्वां न जिघांसामि
कदापि चर गच्छेति यत्तद्वचइत्यर्थः । इदं कर्म भ्रातृवधरूपं वचस्तदर्थमाकारणरूपं ॥८॥ कामः पुरस्कृ
तो येन तादृशोपि भ्राता राज्यस्य तनुसुखस्य दुःखस्य भ्रातृवधे भाविदुःखस्य सारं तारतम्यं विचिंत
यन्नविचारयन् कथं भ्रातुर्वधं रोचयेत एवं चाहं तत्तारतम्यानभिज्ञ इति भावः ॥९॥ ॥

रामा·कि· हेनरवर इदंमहत्पापं वनस्वेदेश्चविपन्नंसोढुमशक्यंप्राप्यमेत्वदिस्थितंसाधुवृत्तंजन्मांतरार्जितपुण्यं
६७ निवर्त्तते· विवर्णमतराचाग्नौपरितप्यमानंजातरूपंच विपत्यमशक्यासहावस्थानंप्राप्य किंदंम
त्तंयथानिवर्त्ततेतथेत्यर्थः यथाबलवतोत्तमेनाधमंःस्यात्तुनशक्नोतितथाबलवताधमेनसहे

67

अहोवतेदंनवरा विपन्नंनिवर्त्ततेमेत्वदिसाधुवृत्तं॥ अग्नौविवर्णंपरितप्यमानंकि
ट्टंयथाराघवजातरूपं॥१८॥ महाबलानांहरियूथपानांइदंकुलंराघवमन्निमित्तं॥
अस्यांगदस्यापिचशोकतापादर्धस्थितप्राणमतीवमन्ये॥१९॥ सुतःसुलभ्यःसुजनःसुव
श्यःकुतस्तुपुत्रःसदृशोंगदेन॥ नचापिविद्येतसवीरदेशोंनभवेत्सोदरसन्निकर्षः॥२०॥ पस्मि

तमोपीत्याशयः एवंचानेनपापेनसर्वपुण्यक्षयोजातइतितात्प[illegible]सितु अग्नौपरितप्यमानंजातरूपं
स्वर्णंयथाविवर्णंविवर्णताकारकंकिट्टंदाहकर्त्तारइवंप्रा[illegible]निवर्त्ततेभस्मभवतीतिथेत्यर्थइत्या
हुः॥१८॥ मन्निमित्तंमयैतत्स्वामिवधादितिभावः अपिचास्यांगदस्यशोकतापाद्धइतीवमन्येइत्युत्ते रामः ६७
त्तावोधकं॥१९॥ सुलभ्यःसुलभइत्यर्थः॥२०॥

प्रजानांसंमानेनाभिः क्रियमाणांस्वसंमाननमपि नार्हामिपापग्रस्तत्वात् नयौवराज्यं ज्येष्ठस्यपुत्रम
गदंराज्येकृत्वा यथाप्राप्तयौवराज्यमित्यर्थः एवंविधंकर्मकृत्वाराज्यंसर्वथानार्हामीत्यन्वयः
१५॥कुइस्यकुइयोग्यस्यलोकेइहलोकेविगर्हितस्य निंदितस्य लोकापकृतस्यपरमानर्थसा

नार्हामिसंमानमिमंप्रजानांनयौवराज्यंकुतएवराज्यं धर्मैककुलनः शायुक्तमेवं
विधंराघववर्मकृत्वा॥१५॥पापस्यकर्त्तास्मिविगर्हितस्यक्षुद्रस्यलोकापकृतस्यलो
के॥शोकोमहात्मामभिवर्त्ततेयंवर्षेयथानिम्नमिवांबुवेगः॥१६॥सोदर्यघातापरगा
त्रबालः संतापहस्ताक्षि शिरोविषाणः॥एनोमयोमाममभिहंतिहस्तीदृप्तोनदीकूल
मिवप्रवृद्धः॥१७॥

घनस्यपापस्यकर्त्तास्मिअतोमहान्शोकोमांइवनथाभिवर्त्ततेयथावर्षेरंबुवेगोनिम्नः इवशब्द
स्तयाशब्दार्थे॥१६॥सोदर्यघातएवापरगात्रभागोबालश्चयस्यतज्जन्यसंतापएवहस्ताक्षिशिरो
विषाणंयस्यसः दृप्तोमत्तः प्रवृद्धोमहान्॥१७॥

२७ पुरुषप्रधानं पुरुषश्रेष्ठं· सञ्जगदोक्तः काकुत्स्थोयमिति प्रजज्ञे इति संबंधः परिविह्वलंती कष्टेन स्वबलं न प्रवेगकुर्वती ॥२९॥ संभ्रांतो विस्मितः शरीरभावो राजस्त्रीत्वादिर्यया सा रणेषु युद्धेषूत्कर्षेण न सर्वाधिकोत्कर्षेणालब्धं लक्ष्यं वेध्यं येन· सर्वतोधिकवेधक इत्यर्थः ॥३०॥ अप्रमेयः देशतः कालतः श्चापरिच्छेद्यः गु

सा विस्फुरंती परिरभ्यमाणा भर्तुः समीपादपनीयमाना ॥ ददर्श रामं शरचापपाणिं स्वतेजसा सूर्यमिव ज्वलंतं ॥२७॥ सुसंवृतं पार्थिवलक्षणैश्च तं चारुनेत्रं मृगशावनेत्रा ॥ अदृष्टपूर्वं पुरुषप्रधानमयं स काकुत्स्थ इति प्रजज्ञे ॥२८॥ तस्येंद्रकल्पस्य दुरासदस्य महानुभावस्य समीपमार्या ॥ आर्तातितूर्णं व्यसनं प्रपन्ना जगाम तारा परिविह्वलंती ॥२९॥ तं सा समासाद्य विशुद्धसत्त्वं शोकेन संभ्रांतशरीरभावा ॥ मनस्विनी वाक्यमुवाच तारा रामं रणोत्कर्षणलब्धलक्ष्यं ॥३०॥ त्वमप्रमेयश्च दुरासदश्च जितेंद्रियश्चोत्तमधर्मकश्च ॥ अक्षीणकीर्तिश्च विचक्षणश्च क्षितिक्षमावान्क्षतजोपमाक्षः ॥३१॥ त्वमात्तबाणासनबाणपाणिर्महाबलः संहननोपपन्नः ॥ मनुष्यदेहाभ्युदयं विहाय दिव्येन देहाभ्युदयेन युक्तः ॥३२॥

एयत्नया दुर्ज्ञेयश्च· दुरासदः योगिभिरपि प्राप्तुमशक्यः· उत्तमधर्मकः पुरुषोत्तमधर्मा· अक्षीणकीर्तिः पापवदाभासमानेनापि कर्मणा निःशेषः अत एव पुरुषोत्तमधर्मा· क्षतजोपमाक्षः रक्ताक्षः ॥३१॥ आत्तबाणासनश्चासौ बाणपाणिश्चेति कर्मधारयः संहननं दृढगात्रता· तादृशेन त्वया हतो वाली मनुष्यदेहाभ्युदयं मनुष्यलोकवर्तिदेहप्राप्यमभ्युदयसुखं विहाय दिव्यदेहेन प्राप्योभ्युदय

68

अंगदोनजीवेत्तयदि जीवेत्तदामाताताराषुत्रपालनायजीवेत्... दमावेतुसासर्वथैवनजीवेदित्यर्थः सम
स्यं समानत्वं निदेशे· त्वदाज्ञायां ॥२१॥२२॥ अनुजानीहि अग्निप्रवेशायेतिशेषः ॥२३॥ संजातवाष्पः दुःखि

जीवे अद्यांगदोवीर... वरोनजीवेन्नमातापरिपालनार्थं ॥ ... नुपुत्रंपरितापदीनासानैवजीवेदि
ति निश्चितंमे ॥२१॥ सोऽहंप्रवेक्ष्याम्यतिदीप्तमग्निंभ्रात्राचपुत्रेण... चसख्यमिच्छन् ॥ इमेविचेष्यंति दु
रिप्रवीराः सीतां निदेशेपरिवर्तमानाः ॥२२॥ कृत्स्नंतुनेसेत्स्यतिक... र्मनन्मत्यप्यतीतेमनु
जेंद्रपुत्र ॥ कुलस्यहंतारमजीवनाहं ॥ मामानुजानीहिकृतागसंमां ॥२३॥ इत्येवमार्तस्यर
घुप्रवीरः श्रुत्वावचोवालिजघन्यजस्य ॥ संजातबाष्पःपरवीरहंतारामोमुहूर्तंविमनर्बभूव
॥२४॥ तस्मिन्क्षणेऽभीक्ष्णमवेक्षमाणाः क्षितिक्षमावान्भुवनस्यगोप्ता ॥ रामोरुदंतीव्यसनेनिमग्नां
समुत्सुकः सोऽथददर्शतारां ॥२५॥ तांचारुनेत्रांकपिसिंहनाथांपतिंसमाश्लिष्यतदाशयानां
उत्थापयामासुरदीनसत्वांमंत्रिप्रधानाः कपिराजपत्नीं ॥२६॥

प्राणिदर्शनेनमहनामयंस्वभा
वः ॥२४॥ तस्मिन्क्षणेतस्मिन्नवसरे· तारांरुदंतीमभीक्ष्णांवारंवारमवेक्षमाणः जीवंतीमिच्छन्· क्षितेरि
वक्षमावान्· समुत्सुकः शोकापनयनायेतिशेषः ॥२५॥ कपिसिंहनाथां· कपिसिंहानांस्वामिनीं ॥२६॥

स्त्रीणां पुरुषान्मृत्युमेव साधयति · शास्त्रेति · शास्त्रे शास्त्रीयप्रयोगाद्यनुष्ठानेन प्रकर्षेण सदैव योगात् अधिका
रात्त्रिविधाच्च वेदात् अर्द्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नीति श्रुतेः ॥ अनन्यरूपाः अभिन्नरूपा न केवलं दोषा
भावमात्रमपि तु स्त्रीदानफलमपीत्याह · दारेति · अन्यदक्षिणं दानं नेति भावः ॥ ३८ ॥ त्वं चापीति · एवं
वधधर्मेण पापमपनुदतीति न्यायेनापि हे वीर ते · न मद्वधदोष इति भावः यद्वा मम वीरस्य पत्युः छ

शास्त्रप्रयोगाद्विविधाच्च वेदादनन्यरूपाः पुरुषस्य दाराः ॥ दारप्रदानाद्धि न दानमन्यत्प्र
दृश्यते ज्ञानवतां हि लोके ॥ ३८ ॥ त्वं चापि मां तस्य मम प्रियस्य प्रदास्यसे धर्ममवेक्ष्य वीर ॥ अने
न दानेन न लप्स्यसे त्वमधर्मयोगं मम वीरघातात् ॥ ३९ ॥ आर्तामनाथामपनीयमानामेवंगतां
नार्हसि मामहन्तुम् ॥ अहं हि मातंगविलासगामिना प्लवंगमानामृषभेण धीमता ॥ ४० ॥ विना
वराहोत्तमहेममालिना चिरं न शक्ष्यामि नरेन्द्र जीवितुम् ॥ इत्येवमुक्तस्तु विभुर्महात्मा तारां
समाश्वास्य हितं बभाषे ॥ ४१ ॥

लेन घातात्प्राप्तमधर्मसंबंधं न लप्स्यसे किंच तत्र एवमप्राप
तः प्राप्तमधर्मयोगमधर्मफलयोगं स्त्रीवियोगरूपं न लप्स्यसे मम वधे तु लप्स्यसे एवातएव
क्वचित्पठ्यते अचिरेणैव कालेन त्वया वीर्यबलात्तारा सीता मम शापेन न चिरात्त्वयि वत्स्यती
ति ॥ ३९ ॥ अपनीयमानां प्रियसकाशादन्यत इति शेषः अहन्तुं नार्हसि अपि तु हन्तुमेवेत्यर्थः तत्र
हेतुरहं हीति ॥ ४० ॥ वराहोत्तमहेममालिना श्रेष्ठयोग्योत्तमस्वर्णमालावता ॥ ४१ ॥

अतः येनैवेति· रमेत रंस्यते ॥३३॥ पद्मस्यामलं यत्पत्रं तद्वन्नेत्रं संमेत्याप्सरोभिस्ताः संप्रेक्ष्य च मामपश्यन् रमेते
त्यन्वयः उच्चावचैर्नानाप्रकारैस्ताम्रैः रक्तपुष्पैः कृतः शेखरो याभिस्ता अप्सरसो नाभजिष्यन् न भजिष्यंति

येनैव बाणेन हतः प्रियो मे तेनैव बाणेन हि मां जहीहि ॥ हनाग॰ ॥ मध्याभिसमीपमस्य न मां विना वीर
रमेत वाली ॥३३॥ स्वर्गेऽपि पद्मामलपत्रनेत्र समेत्य संप्रेक्ष्य च मामपश्यन् ॥ न ह्येष उच्चावचताम्रचू
डा विचित्रवेषाप्सरसोऽभजिष्यत् ॥३४॥ स्वर्गेऽपि शोकं च विवर्णतां च मया विना प्राप्स्यति वीर वाली
रम्ये नगेंद्रस्य तटावकाशे विदेहकन्यारहितो यथा त्वं ॥३५॥ त्वं वेत्थ यथा वनिताविहीनः प्राप्नो
ति दुःखं पुरुषः कुमारः ॥ तत्त्वं प्रजानन् जहि मां न वाली दुःखं ममादर्शनजं भजेत ॥३६॥ यच्चापि
मन्येत भवान्महात्मा स्त्रीघातदोषस्तु भवेत्तु मह्यं ॥ आत्मेयमस्येति हि मां जहि त्वं न स्त्रीवधः स्या
न्मनुजेंद्रपुत्र ॥३७॥

रक्तपुष्पधारणं वालिवशीकरणाय ॥३४॥ नगस्य तटावकाशे तटदेशे ॥३५॥ यद्वनिता
हीनो दुःखं प्राप्नोतीति त्वं वेत्थ· अतस्तज्जानन् त्वं मां जहि· कुमारः सुंदरः पुरुषः ॥३६॥ मत्त्वं स्त्रीघतदो
षो भवेदिति भवान्महात्मा मन्येत तदपि न इयं तारास्य वालिनः आत्मेति ज्ञात्वा जहि· एवं च तदभि
न्नत्वान्ममनतेस्त्रीवधदोष इति भावः महात्मेत्यनेन ताटकावधादिकृतवतः स्त्रीवधोऽकिंचित्कर
इत्यपि सूचितं ॥३७॥

रामा·कि· ७०

शोकयुक्तःपरितापस्तेनशोकश्चित्तधर्मःतज्जन्यःपरितापइंद्रियधर्मःतावन्मात्रेणैवनमतस्यश्रेयःस
माधातुमनुस्मर्तुं॥२॥लोकवत्तंलोकाचारोप्यनुष्ठेयएव·तच्चबाष्पमोक्षणरूपंकृतंयुष्माभिरिति·
यद्वाकृतंपर्याप्तं·बाष्पमोक्षणायमितिद्वितीयात्तृतीयार्थे·यतःकालात्ततत्कर्मणाविहितात्कालादुत्त
रंपरंतस्मिन्नतिक्रांतइतियावत्·किंचिदपिपरंकर्मविहितंकर्मउपासितुंकर्त्तुमशक्यंकालस्योपादे

70

नशोकपरितापेनश्रेयसायुज्यतेमृतः॥यदत्रानंतरंकार्यंतत्समाधातुमर्हथ॥२॥लोक
वत्तमनुष्ठेयंकृतंवोबाष्पमोक्षणं॥नकालादत्तरंकिंचित्परंकर्मउपासितुं॥३॥नि
यतिःकारणंलोकेनियतिःकर्मसाधनं॥नियतिःसर्वभूतानांनियोगेष्विहकारणं॥४॥

यकारणत्वात्अकालेकृतस्याकृतप्रायत्वादितिभावः॥३॥कालस्यमुख्यत्वंदर्शयति·नियतिरि
ति·नियतिःनियम्यतेनयेतिनियतिः·कालः·कालकृतावस्थानिमेषादिपरार्धांताकालस्त
स्वरएव·लोकेलोकसस्यसादिव्यवहारे·कर्मणोलौकिकालौकिककर्मप्रवृत्तौदिनादिरूपेणका राम॰
रणंकालएवसर्वभूतानांनियाधिकृतप्राणिमात्रस्यनियोगेषुज्योतिष्टोमादिषुनियतिर्वसंता ७०
दिःकारणं॥४॥

विमतिं मरणविषयां विरुद्धमतिं सर्वो लोको विधात्रा विहितः अहरादौ सृष्टः तं लोकं सुखदुःखाभ्याम वर्ज्या
भ्यां योगोऽस्य तं· तेनैव विधात्रा कृतं लोकस्य तेनेनेति लोको वेदोऽब्रवीत् । न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रि
ययोरपहतिरस्तीति श्रुतेः ॥४२॥ त्रयोपि लोकाः लोकत्रयवासिनो जना विधातृविहितं विधानं नातिक्रामं
ते इदृयतस्तस्य वशगाः ब्रह्मादिस्थावरान्ताः वालिपरां प्रीतिं त्वत्संबंधजां प्राप्स्यसि मत्संकल्पात् किंच

मा वीर भार्ये विमतिं कुरुष्व लोको हि सर्वो विहितो विधात्रा ॥ तं चैव सर्वं सुखदुःखयोगं लोकोऽब्रवी
त्तेन कृतं विधात्रा ॥४१॥ त्रयोपि लोका विहितं विधानं नातिक्रमंते वशगा हि तस्य ॥ प्रीतिं परां प्राप्स्य
सि तां तथैव पुत्रश्च ते प्राप्स्यति यौवराज्यं ॥४२॥ धात्रा विधानं विहितं तथैव न शूरपत्न्यः परिदेव
यंति ॥ आश्वासिता तेन महात्मना तु प्रभावयुक्तेन परंतपेन ॥ सा वीरपत्नी ध्वनता मुखेन सुवेषरू
पा विरराम तारा ॥४४॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे कि० चतुर्विंशः सर्गः ॥२४॥ स सुग्रीवं च तारां च साङ्गदं
सहलक्ष्मणः ॥ समानशोकः काकुत्स्थः सान्त्वयन्निदमब्रवीत् ॥१॥

भवत्यपि वालिसंबंधजां प्रीतिं सु
ग्रीवसंबंधात्प्राप्स्यति तेन पुत्रो यौवराज्यं प्राप्स्यति· च चेनाहमपि शापं प्राप्स्याम्येवेति ॥४३॥ धात्रेदं विधा
नं तथैव विहितं· यथा मयोक्तं कृतं च· अनेन सर्वज्ञत्वशक्तिराविष्कृता· एवमीश्वरकृतं सर्वं ज्ञात्वा शू
रपत्न्यो न शोचंति· ध्वनता मुखेनोपलक्षिता विरराम अत्यंतपरिदेवनाभावात् ॥४४॥ रघुमानः इति श्रीकिष्किं
धाकांडे चतुर्विंशः सर्गः ॥२४॥ समानशोकः सुग्रीवादिभिरिति शेषः ॥१॥ श्र

सचभगवान्पक्षपातस्वभावद्वत्यादृ॰ नकालस्येति॰ नकालस्यवंधुत्वमस्ति॰ प्राप्तकालंवस्तुसर्वथासंह
रत्येवनतुपक्षपातेनकिमपित्यजतीत्यर्थः नहेतुःस्वसज्ज्येस्वनाशेयावास्वकृतव्यवस्थातिरिक्तकार
णानिरपेक्षइत्यर्थः यद्वाप्राप्तकालस्यसंहारनिवर्त्तनेनकश्चिदपिहेतुर्मंत्रतंत्रौषधादिःप्रभवतीत्य
र्थः तस्यैवप्रपंचः नपराक्रमः महापराक्रमवतामपिकालेप्राप्तेसंहारोभवत्येव॰ ॥ नमित्रज्ञातिसं

नकालस्यास्तिबंधुत्वंनहेतुर्नपराक्रमः॥ नमित्रज्ञातिसंबंधःकारणंनात्मनोवशः॥ ७ ॥
किंतुकालपरीणामोद्रष्टव्यःसाधुपश्यता॥ धर्मश्चार्थश्चकामश्चकालक्रमसमाहिताः॥ ८ ॥

बंधः नबहुमित्रतानबहुज्ञातिताप्राप्तकालसंहारनिवर्त्तने हेतुः यतोपिभगवानात्मनः [illegible] स्यज
वजानस्यनवशस्तदिच्छाधीनोनकिंतुपरमस्वतंत्रएवतेनचभगवताकालेनक्रियमाणोनियत्य
धीनः स्व[illegible]स्वकर्मपरिणामएवसर्वसुखदुःखादिलाभइत्येव साधुपश्यता सुमतिना विवेकवता
द्रष्टव्योज्ञातव्यः ननुविषादहर्षौकर्त्तव्यौनापिस्वसामर्थ्यनिंदितेनिभावः एवंधर्मादयोपिचाद
धर्मादयोपिकालक्रमेणैवसमाहिताःसंपादिताभवंति॥ ८ ॥

कालातिरिक्तंनसाक्षात् प्रवर्त्तकमित्याह· नकर्त्तेत्यादि कस्यचित्कचप्यादेः कश्चित्कर्त्ता नानियति निरपेक्षः कर्त्ता
नः तथानियोगेनियोगानुष्ठानेपिनियतिनिरपेक्षे· कश्चिदीश्वरोननियतिनैरपेक्षेण समर्थोन· यतोल्लो
कोल्लोकव्यवहारः स्वभावेईश्वरसहितेप्राक्कृतस्य कर्मणिवर्त्तते तदधीनोवर्ततेतस्यचस्वभावस्य
कालः परायणंसहकारीत्यर्थः नदुक्तंस्कन्दसंहितायांशिववाक्येन· स्वभावादेवसंभूतंसमस्तमितिके
चन· तन्नसिध्यतिविप्रेंद्रादेशकालाद्यपेक्षणात्· मत्तः कर्मानुरूपेणजगज्जन्मादिजायते· एषस्वभावो

नकर्त्ताकस्यचित्कश्चिन्नियोगेनापिचेश्वरः॥स्वभावेवर्त्ततेलोकस्तस्यकालः परायणं ॥५॥
नकालःकालमन्येतिनकालःपरिहीयते॥स्वभावंचसमासाद्यनकिंचिदतिवर्त्तते॥६॥

विप्रेंद्राइतिवेदार्थनिर्णयः नमयाकेवलेनापिनचकेवलकर्मणा· प्राणिनांकर्मपाकेनमयाचमु
निसत्तमाः॥जगतः संभवोनाशःस्थितिश्चभवति हिजा इति॥५॥कालात्माभगवानेचसर्वकर्तृप्रव
र्त्तकइत्याह· नकालइति· कालोभगवानीश्वरः कालंस्वकृतंकालव्यवस्थांजन्ममरणादिरूपांना
त्येतिनातिक्रामतिसभगवान्कालोनपरिहीयतेऽनुत्तमांजगद्धानिकरस्यहानिकारणाभावात्
स्वभावमुक्तलक्षणंसमासाद्यकिंचिदत्युत्कृष्टमपिजीवजातंनातिवर्त्तते· उत्पत्तियोगंउल्लंघ्यतेन
श्वरंनशान्येवेत्यर्थः॥६॥

कः कुत्रास्थापनीयस्तत्राह अंगदस्त्विति समनंतरमपेक्षितं ॥१६॥ तारः सचिवः संभ्रमाद्वेगात् ह्रियतोऽस्मि
न्काले विशेषतस्त्वरायुक्ता सैव चेद्दृशेव सरे गुणवतीति संबंधः ॥१७॥ समर्था बलिनः शिबिकावाह

अंगदस्त्वानयेन्माल्यं वस्त्राणि विविधानि च ॥ घृतं तैलमथो गंधान्सर्वमत्र समनंतरं ॥१६॥ त्वं ता
र शिबिकां शीघ्रमादायागच्छ संभ्रमात् ॥ त्वरा गुणवती युक्ता ह्यस्मिन्काले विशेषतः ॥१७॥ स
ज्जी भवंतु प्लवगाः शिबिकावाहनोचिताः ॥ समर्था बलिनश्चैव निर्हरिष्यंति बालिनं ॥१८॥ एव
मुक्त्वा तु सुग्रीवं सुमित्रा[illegible]नंदवर्द्धनः ॥ तस्थौ भ्रातृसमीपस्थो लक्ष्मणः परवीरहा ॥१९॥ लक्ष्म
णस्य वचः श्रुत्वा तारः संभ्रांतमानसः ॥ प्रविवेश गुहां शीघ्रं शिबिकासक्तमानसः ॥२०॥ आदाय
शिबिकां तारः स तु पर्यापयत्पुनः ॥ वानरैरुह्यमानां तां शूरैरुद्वहनोचितैः ॥२१॥ दिव्यां भद्रासन
युतां शिबिकां स्यंदनोपमां ॥ पक्षिकर्मभिराचित्रां द्रुमकर्म[illegible]षितां ॥२२॥ आचितां चित्रपत्तीभिः
सुनिविष्टां समंततः ॥ विमानमिव सिद्धानां जालवा[illegible]नां[illegible]युतां ॥२३॥

नोचिताः ये निर्हरिष्यंति ते स
ज्जी भवंत्वित्यन्वयः निर्हारो दहनदेशनयनं ॥१८॥१९॥२०॥२१॥ भद्रासनयुतां मध्ये राजोचितमहासन
सनवतीं पक्षिकर्मभिः पक्षिप्रकृतिभिरासमंताच्चित्रां चित्रवतीं द्रुमकर्मभिर्द्रुमप्रकृतिभिर्भूषितां ॥
२२॥ चित्रपत्नीभिश्चित्रपदातिभिः दीर्घपार्श्वैः सुनिविष्टां सुसंनिवेशां जालवातायनान्वितां जालवत्रिर्मित

72

प्रकृतमाह सामदानाभ्यामर्जितैरर्थसंयोगैरैश्वर्यैः पवित्रं शुभं क्रियाफलं भोगमिह लोके प्राप्तवानस्ति इतो लो
कादेहाद्वा गतोऽपगतः स्वां प्रकृतिं गतः प्राप्तः कार्याणां कारणोत्नयात् एवं चेद् लोकं गतो वाली निरूपचितं ९
स्वधर्मस्य संयोगात्तेन महात्मना वालिना पूर्वं स्वर्गो जितोऽर्जितः युद्धे प्राणान परिरक्षतेदानीं परिगृहीतश्च

इतः स्वां प्रकृतिं वाली गतः प्राप्तः क्रियाफलं ॥ सामदानक्षमासंयोगैः पवित्रं प्लवगेश्वरः ॥९॥ स्वधर्म
स्य च संयोगाज्जितस्तेन महात्मना ॥ स्वर्गः परिगृहीतश्च प्राणानपरिरक्षता ॥१०॥ एषा वै नियतिः
श्रेष्ठा यां गतो हरियूथपः ॥ तदलं परितापेन प्राप्तकालमुपास्यतां ॥११॥ वचनांते तु रामस्य लक्ष्मणः
परवीरहा ॥ अवदत्प्रश्रितं वाक्यं सुग्रीवं गतचेतसं ॥१२॥ कुरु त्वमस्य सुग्रीव प्रेतकार्यमनंतरं
तारांगदाभ्यां सहितो वालिनो दहनं प्रति ॥१३॥ समाज्ञापय काष्ठानि शुष्काणि च बहूनि च ॥ चं
दनानि च दिव्यानि वालिसंस्कारकारणात् ॥१४॥ समाश्वासय दीनं त्वमंगदं दीनचेतसं ॥ माभूर्वा
लिशबुद्धिस्त्वं त्वदधीनमिदं पुरं ॥१५॥

प्राप्तश्च ॥१०॥ एषा नियतिः कालकृतव्यवस्थाप्राप्तिः प्राप्त
कालं कर्मेति शेषः ॥११॥१२॥ अस्य प्रेतकार्यं कुर्वित्यन्वयः दहनं प्रति दहननिमित्तं यत्तस्वेति शेषः ॥१३॥
वालिसंस्कारनिमित्तं काष्ठानि आनेतुं समाज्ञापयेति संबंधः ॥१४॥ त्वं सुग्रीव अंगदं समाश्वासय ॥१५॥

तादृशैऋद्धिविशेषैःसत्क्रियांकुर्वंतु॥३३॥प्राणाह्निनाःसमेताः॥३४॥३५॥३६॥विक्रोशंतीवप्रतिध्वनिनेतिशेषः

राज्ञामृद्धिविशेषाद्दृिदृश्यंतेभुवियादृशाः॥तादृशैरिह्कुर्वंतुवानराभर्तृसत्क्रियां॥३२॥तादृशंवा
लिनःक्षिप्रंप्राकुर्वन्नौर्ध्वदेहिकं॥अंगदंपरिरभ्याशुतारप्रभृतयस्तथा॥३३॥क्रोशंतःप्रययुःसर्वे
वानराहतबांधवाः॥ततःप्रणिहिताःसर्वावानर्योऽस्यवशानुगाः॥३४॥चुक्रुशुर्वीरवीरेतिभूयःक्रो
शंतिताःप्रियं॥ताराप्रभृतयःसर्वावानर्योहतबांधवाः॥३५॥अनुजग्मुश्चभर्तारंक्रोशंत्यःकरुणस्व
नाः॥तासांरुदितशब्देनवानरीणांवनांतरे॥३६॥वनानिगिरयश्चैवविक्रोशंतीवसर्वतः॥पुलिनेगि
रिनद्यास्तुविविक्तेजलसंवृते॥३७॥चितांचक्रुःसुबहवोवानरावनचारिणः॥अवरोप्यततःस्कं
धाच्छिबिकांवानरोत्तमाः॥३८॥तस्थुरेकांतमाश्रित्यसर्वेशोकपरायणाः॥ततस्तारापतिंदृष्ट्वाशिबि
कातलशायिनं॥३९॥आरोप्यांकेशिरस्तस्यविललापसुदुःखिता॥हावानरमहाराजहानाथममव
त्सलः॥४०॥हामहार्हमहाबाहोहाममप्रियपश्यमां॥ज---नपरं:सामंत्वंकस्माद्धे:क्रामिपीडितं
॥४१॥प्रत्दृश्यमिहहतेवक्त्रांगनासोरपिमानद॥अस्तार्कसमव---र्णंचदृश्यनेजीवतोयथा॥४२॥एषत्वां
रामरूपेणकालःकर्षतिवा---नर॥येनस्मविधवाःसर्वाःकृताएकेषुणारणे॥४३॥इमास्तास्तवरा
जेंद्रवानर्योऽप्लवगास्तवपादैर्विक्रुषमध्वानमःगताःकिन्नबुध्यसे॥४४॥

जलसंवृत्ते समंताज्जल
वत्तप्रदेशे॥३७॥३८॥३९॥४०॥महार्हउत्तमभोगार्ह॥४१॥४२॥रणेसुग्रीवेणसहयुद्धे॥४३॥अप्लवगाःप्लुतग

[illegible]

सुनियुक्तां सुश्लिष्टां शिल्पिभिर्विशालां कृतां एवमुत्करीत्या सुकृतां दारुनिर्मितक्रीडापर्वतयुक्तां चारुकर्म
भिः परिष्क्रियाकर्मभिः परिष्कृतां ॥२४॥ नदेवाहवराभरणहारैरितियुक्तामिति शेषः गुहागहनशब्देन शि
विकोपरि प्रसार्यमाणं पंजरमुच्यते ॥२५॥२६॥ विनीयतामिदहनदेशमिति शेषः ॥२७॥ उद्यम्योद्धृत्यांसे

सुनियुक्तां विशालां च सुकृतां शिल्पिभिः कृतां ॥ दारुपर्वतकोपेतां चारुकर्मपरिष्कृतां ॥२४॥ वरा
भरणहारैश्च चित्रमाल्योपशोभितां ॥ गुहागहनसंकाशां रक्तचंदनभूषितां ॥२५॥ पुष्पौघैः सम
भिछिन्नां पद्ममालाभिरेव च ॥ तरुणादित्यवर्णाभिर्भ्राजमानाभिरावृतां ॥२६॥ ईदृशीं शिविकां
दृष्ट्वा रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ क्षिप्रं विनीयतां वाली प्रेतकार्यं विधीयतां ॥२७॥ ततो वालिनमु
द्यम्य सुग्रीवः शिविकां तदा ॥ आरोपयत विक्रोशन्नंगदेन सहैव तु ॥२८॥ आरोप्य शिविकां चैव
वालिनं गतजीवितं ॥ अलंकारैश्च विविधैर्माल्यैर्वस्त्रैश्च भूषितं ॥२९॥ आज्ञापयत्तदा राजा सु
ग्रीवः प्लवगेश्वरः ॥ और्ध्वदेहिकमार्यस्य क्रियतामनुकूलतः ॥३०॥ विश्राणयंतो रत्नानि विवि
धानि बहूनि च ॥ अग्रतः प्लवगा यांतु शिविका तदनंतरं ॥३१॥

मेरूर्ध्वं कृत्वा ॥२८॥ शिविकामारो
प्य शिविकायां स्थापयित्वा ॥२९॥ आज्ञापनप्रकारः और्ध्वदेहिकमित्यादि और्ध्वदेहिकं तत्क्रियायोग्यप्र
स्थानं अनुकूलतः नदीतीरसमीपतः क्रियतामित्युत्तरमिति द्रष्टव्यः ॥३०॥ विश्राणयंतः क्षिपंतः दत्त्वा
ज्ञापयदित्यन्वयः ॥३१॥

क्लिन्नवाससमार्द्रवाससं॰ शाखामृगमहामात्राः वानरबलप्रधानाः॥१॥२॥३॥४॥५॥ कार्याणि राजकार्याणि
यथाविधि स्नातः राज्याभिषेकाभिषिक्तः॥६॥७॥ स्वामिसंबंधः वानरस्वामित्वसंबंधं सुग्रीवस्य राज्याभिषेके

ततः शोकाभिसंतप्तं सुग्रीवं क्लिन्नवाससं॥ शाखामृगमहामात्राः परिवार्योपतस्थिरे॥१॥ अभिगम्य
महाबाहुं राममक्लिष्टकारिणं॥ स्थिताः प्रांजलयः सर्वे पितामहमिवर्षयः॥२॥ ततः कांचनशैलाभस्त
रुणार्कनिभाननः॥ अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यं हनुमान्मारुतात्मजः॥३॥ भवत्प्रसादात्काकुत्स्थ पितृपै
तामहं महत्॥ वानराणां सुदंष्ट्राणां संपन्नबलशालिनां॥४॥ महात्मनां सुदुष्प्रापं प्राप्तं राज्यमिदं प्रभो
भवता समनुज्ञातः प्रविश्य नगरं शुभं॥५॥ संविधास्यति कार्याणि सर्वाणि ससुहृद्गणः॥ स्नातोऽयं विवि
धैर्गंधैरौषधैश्च यथाविधि॥६॥ अर्चयिष्यति माल्यैश्च रत्नैश्च त्वां विशेषतः॥ इमां गिरिगुहां रम्यामभि
गंतुं त्वमर्हसि॥७॥ कुरुष्व स्वामिसंबंधं वानरान्संप्रहर्षय॥ एवमुक्तो हनुमता राघवः परवीरहा।
॥८॥ प्रत्युवाच हनूमंतं बुद्धिमान्वाक्यकोविदः। चतुर्दश समाः सौम्य ग्रामं वा यदि वा पुरं॥ न प्रवेक्ष्या
मि हनुमन् पितुर्निर्देशपारगः॥ सुसमृद्धां गुहां दिव्यां सुग्रीवो वानरर्षभः॥१०॥ प्रविष्टो विधिवद्वी
रः क्षिप्रं राज्येऽभिषिच्यतां॥ एवमुक्त्वा हनूमंतं रामः सुग्रीवमब्रवीत्॥११॥ श्री

णोतिशेषः॥८॥९॥१०॥ अभिषिच्यतां मदाज्ञया त्वयेति शेषः॥११॥१२॥ ॥ राम

74

४६॥४५॥ यथा पुरं यथा पूर्वं॰ क्रीडामहे॰ त्वया सह इति क्लिन्नापेक्षिशेषः ॥४७॥४८॥४९॥ अपसव्यं अपसव्यपरिक्रमणं ॥५०॥
विधिवत् देवांशत्वेन स्वयंभातवेदत्वात् ज्ञानवत्तिर्यग्देहोचि... विधिवदित्यर्थः विधिवत् अग्निहोत्रविधिनेत्यर्थः ॥

तवेश्वानन्नुचैवेमा भार्याश्चंद्रनिभाननाः ॥ इदानीं नेक्षसे ... स्मान्सुग्रीवं प्लवगेश्वर ॥४५॥ एते हि सचिवा
राजंस्तारप्रभृतयस्तव ॥ पुरवासिजनश्चायं परिवार्य विषीदति ॥४६॥ विसर्जयैनान्सचिवान्यथा पुर
मरिंदम ॥ ततः क्रीडामहे सर्वा वनेषु मदनोत्कटाः ॥४७॥ एवं विलपतीं नारीं पतिशोक...प्लुतां ॥ उत्थाप
यंति स्म तदा वानर्यः शोककर्शिताः ॥४८॥ सुग्रीवेण ततः सार्द्धं सोंगदः पितरं रुदन् ॥ चितामारोपयामा
स शोकेनाभिप्लुतेंद्रियः ॥४९॥ ततोग्निं विधिवद्दत्वा सोपसव्यं चकार ह ॥ पितरं दीर्घमध्वानं प्रस्थितं
व्याकुलेंद्रियः ॥५०॥ संस्कृत्य वालिनं तं तु विधिवत्प्लवगर्षभाः ॥ आजग्मुरुदकं कर्त्तुं नदीं शुभजलां शिवां
॥५१॥ ततस्ते सहितास्तत्र अंगदं स्थाप्य चाग्रतः ॥ सुग्रीवतारासहिताः सिषिचुर्वानराजलं ॥५२॥ सुग्री
वेणेव दीनेन दीनो भूत्वा महाबलः ॥ समानशोकः काकुत्स्थः प्रेतकार्याण्यकारयत् ॥५३॥ ततोथ तं
वालिनमग्र्यपौरुषं प्रकाशमिक्ष्वाकुवरेषुणा हतं ॥ प्रदीप्य दीप्ताग्निसमौजसं तदा सलक्ष्मणो राममु
पेयिवान्हरिः ॥५४॥ इत्यार्षे श्रीरा॰ कि॰ पंचविंशः सर्गः ॥२५॥

त्मन्ये ॥५१॥५२॥ प्रेतकार्याणि जलदानादि
रूपाणि अकारयत् तदितिकर्तव्यतामुपदिश्य वानित्यर्थः ॥५३॥५४॥ धर्ममाणाः ॥ इति श्रीरामाभिरामे
श्रीरामीये रामायणतिलके किष्किंधाकांडे पंचविंशः सर्गः ॥२५॥ श्र

प्रविष्टं भीमविक्रांतमिति प्रविश्यत्वाभिनिष्क्रांतमितिपाठे प्रविश्यांतःपुरगतकोशादिकं दृष्ट्वाऽभिषेकायतु
पुनः प्रतिनिवृत्तंसमामागतमित्यर्थः॥२२॥२३॥२४॥क्षीरवृक्षप्ररोहाश्चबीजदाः॥२५॥गंधान्गंधद्रव्याणि॥२६॥२७

भ्रातुरंतःपुरंसौम्यंप्रविवेशमहाबलः॥प्रविष्टंभीमविक्रांतंसुग्रीवंवानरर्षभं॥२२॥अभ्यषिंचंतसु
हृदःसहस्राक्षमिवामराः॥तस्यपांडुरमाजन्हुः छत्रंहेमपरिष्कृतं॥२३॥शुक्ले चवालव्यजनेहेमदं
डेयशस्करे॥तथारत्नानिसर्वाणिसर्वबीजौषधानिच॥२४॥सक्षीराणांचवृक्षाणांप्ररोहान्कुसु
मानिच॥शुक्लानिचैववस्त्राणिश्वेतंचैवानुलेपनं॥२५॥सुगंधीनिचमाल्यानिस्थलजान्यंबुजानि
च॥चंदनानिचदिव्यानिगंधांश्चविविधान्बहून्॥२६॥अक्षतंजातरूपंचप्रियंगुमधुसर्पिषी॥दधि
चर्मचवैयाघ्रंपरार्ध्यौचाप्युपानहौ॥२७॥समालंभनमादायगोरोचनंमनःशिलां॥आजग्मुस्त
त्रमुदितावराःकन्याश्चषोडश॥२८॥ततस्तेवानरश्रेष्ठमभिषेक्तुंयथाविधि॥रत्नैर्वस्त्रैश्चभक्ष्यैश्च
तोषयित्वाद्विजर्षभान्॥२९॥ततःकुशपरिस्तीर्णंसमिद्धंजातवेदसं॥मंत्रपूतेनहविषाहुत्वामं
त्रविदोजनाः॥३०॥ततोहेमप्रतिष्ठानेवरास्तरणसंवृते॥प्रासादशिखरेरम्येचित्रमाल्योपशोभिते॥३१

समालंभनं अनुलेपनद्रव्यं-तदेवाह-गोरोचनमित्यादि॥२८॥२९॥ततः कुशेतिअनेनाग्निसाध्य
कर्माधिकारं तेषांदर्शयतिमनुष्यसदृशसर्वव्यवहारान्वेदज्ञत्वाच्च॥३०॥३१॥ ॥

यतो ज्येष्ठस्य ज्येष्ठः सुतो विक्रमेण ज्येष्ठस्य सदृशश्चातस्माद्यौवराज्ययोग्यः ॥१३॥ सीतान्वेषणोद्योगं सुग्रीवस्या
त्स्याह· पूर्वोयमिति· येचत्वारो वार्षिकसंज्ञकाः प्रवृत्तास्तेषामयं पूर्व इति योजना ॥१४॥१५॥ युक्त माहताम्

वृत्तज्ञो वृत्तसंपन्नमुदारबलविक्रमं ॥ इममप्यंगदं वीरं यौवराज्येभिषेचय ॥१२॥ ज्येष्ठस्य हि सुतो ज्ये
ना। ष्ठः सदृशो विक्रमेण च ॥ अंगदोयमदीनात्मा यौवराज्यस्य भाजनं ॥१३॥ पूर्वोयं वार्षिको मासः श्रावणः
सलिलागमः ॥ प्रवृत्ताः सौम्य चत्वारो मासा वार्षिकसंज्ञिताः ॥१४॥ नायमुद्योगसमयः प्रविश त्वं पुरीं
शुभां ॥ अस्मिन्वत्स्याम्यहं सौम्य पर्वते सहलक्ष्मणः ॥१५॥ इयं गिरिगुहा रम्या विशाला युक्तमारुता ॥ प्र
भूतसलिला सौम्य प्रभूतकमलोत्पला ॥१६॥ कार्त्तिके समनुप्राप्ते त्वं रावणवधे यत ॥ एष नः समयः
सौम्य प्रविश त्वं स्वमालयं ॥१७॥ अभिषिंचस्व राज्ये च सुहृदः संप्रहर्षय ॥ इति रामाभ्यनुज्ञातः सुग्री
वो वानरर्षभः ॥१८॥ प्रविवेश पुरीं रम्यां किष्किंधां वालिपालितां ॥ तं वानरसहस्राणि प्रविष्टं वानरेश्वरं
॥१९॥ अभिवार्य प्रविष्टानि सर्वतः प्लवगेश्वरं ॥ ततः प्रकृतयः सर्वा दृष्ट्वा हरिगणेश्वरं ॥२०॥ प्रणम्य मूर्ध्ना
पतिता वसुधायां समाहिताः ॥ सुग्रीवः प्रकृतीः सर्वाः संभाष्योत्थाप्य वीर्यवान् ॥२१॥

रुतेन युक्तेत्यर्थः ॥ अ
स्यां स्थास्यामीति शेषः ॥१६॥ यत यतस्व· एष नः समय इति आश्विने ऽतीते यात्रारंभरूपः संकेत इत्यर्थः ॥१७॥१८
१९॥२०॥ मूर्ध्ना प्रणम्य नम्रीभूय वसुधायां दंडवत्पतिताः उत्थाप्य वसुधायां पतितानिति शेषः ॥२१॥

४२॥ स्वमानः॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरा॰रा॰ति॰ कि॰ षड्विंशः सर्गः॥ २६॥ गुहां किष्किंधाख्यां॰ प्रस्रवणां तदा
ख्यं॥ १॥ गिरिवर्णनं शार्दूलेति॥ २॥ ३॥ प्रत्यग्गृहीत प्रत्यग्गृहीतात्॥ ४॥ समयं पूर्वोक्तं॰ कालयुक्तं॰ तत्कालोचितं

निवेद्य रामाय तदा महात्मने महाभिषेकं कपिवाहिनीपतिः॥ रुमां च भार्यामुपलभ्य वीर्यवा
न् अवाप राज्यं त्रिदशाधिपो यथा॥ ४२॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे कि॰ षड्विंशः सर्गः॥ २६॥ अभिषिक्ते
तु सुग्रीवे प्रविष्टे वानरे गुहां॥ आजगाम सह भ्रात्रा रामः प्रस्रवणं गिरिं॥ १॥ शार्दूलमृगसंघुष्टं सिं
हैर्भीमरवैर्वृतं॥ नानागुल्मलतागूढं बहुपादपसंकुलं॥ २॥ ऋक्षवानरगोपुच्छैर्मार्जारैश्च निषेवि
तं॥ मेघराशिनिभं शैलं नित्यं शुचिकरं शिवं॥ ३॥ तस्य शैलस्य शिखरे महतीमायतां गुहां॥ प्रत्यगृ
ह्णत वासार्थं रामः सौमित्रिणा सह॥ ४॥ कृत्वा च समयं रामः सुग्रीवेण सहानघः॥ कालयुक्तं महद्वा
क्यमुवाच रघुनंदनः॥ ५॥ विनीतं भ्रातरं भ्राता लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्द्धनं॥ इयं गिरिगुहा रम्या विशाला यु
क्तमारुता॥ ६॥ अस्यां वत्स्याम सौमित्रे वर्षरात्रमरिंदम॥ गिरिशृंगमिदं रम्यमुत्तमं पार्थिवात्मज
॥ ७॥ श्वेताभिः कृष्णताम्राभिः शिलाभिरुपशोभितं॥ नानाधातुसमाकीर्णं नदीदर्दुरसंयुतं॥ ८॥ विचि
त्रैर्वृक्षखंडैश्च चारुचित्रलतावृतं॥ नानाविहगसंघुष्टं मयूरवरनादितं॥ ९॥ ॥ ॥

५॥ युक्तमारुताः उचितवाता॥ ६॥ वर्षरात्रं जातावेकवचनं॥ वार्षिकान्मासानित्यर्थः॥ ७॥ नदीसंबंधिदर्दु
रैः संयुतं वृक्षखंडैश्चारुसुंदरं॥ ८॥ ९॥

76

मंत्रैः स्थापयित्वा· वसवस्त्वा गायत्रेण छंदसेत्यादिमंत्रैरासने स्थापयित्वेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ अपश्चाहृत्य मिलिताः कृ
त्वा विमलं जलं कुंभेषु निधायेति संबंधः ॥ ३३ ॥ महर्षिविहितेन· बौधायनादिविहितेन ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ तदृष्टाः

प्राङ्मुखं विधिवन्मंत्रैः स्थापयित्वा वरासने ॥ नदीनदेभ्यः संहृत्य तीर्थेभ्यश्च समंततः ॥ ३२ ॥ आहृत्य
च समुद्रेभ्यः सर्वेभ्यो वानरर्षभाः ॥ अपः कनककुंभेषु निधाय विमलं जलं ॥ ३३ ॥ शुभैः ऋषभशृंगैश्च
कलशैश्चैव कांचनैः ॥ शास्त्रदृष्टेन विधिना महर्षिविहितेन च ॥ ३४ ॥ गजो गवाक्षो गवयः शरभो गंध
मादनः ॥ मैंदश्च द्विविदश्चैव हनूमान्जांबवांस्तथा ॥ अभ्यषिंचन्सुग्रीवं प्रसन्नेन सुगंधिना ॥ स
लिलेन सहस्राक्षं वसवो वासवं यथा ॥ ३६ ॥ अभिषिक्ते तु सुग्रीवे सर्वे वानरपुंगवाः ॥ प्रचुक्रुशुर्म
हात्मानो हृष्टाः शतसहस्रशः ॥ ३७ ॥ रामस्य तु वचः कुर्वन्सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥ अंगदं संपरिष्वज्य
यौवराज्येऽभ्यषेचयत् ॥ ३८ ॥ अंगदे चाभिषिक्ते तु सानुक्रोशाः प्लवंगमाः साधु साध्विति सुग्रीवं महा
त्मानो ह्यपूजयन् ॥ ३९ ॥ रामं चैव महात्मानं लक्ष्मणं च पुनः पुनः ॥ प्रीताश्च तुष्टुवुः सर्वे तादृशे
तत्र वर्त्तिनि ॥ ४० ॥ हृष्टपुष्टजनाकीर्णा पताकाध्वजशोभिता ॥ बभूव नगरी रम्या किष्किंधा गिरिगह्वरे
॥ ४१ ॥

प्रचुक्रुशुः किलकिलाशब्दं कृतवंतः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ तादृशे तत्र वर्त्तिनि अभिषिक्ते सुग्रीवेंऽगदे च तत्र कि
ष्किंधायां वर्त्तिनि वर्तमाने सतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

१८॥१९॥ एकैकमनुरक्तैः परस्परानुरागसुक्तैः॥२०॥२१॥२२॥ पारिप्लुवाः जलपक्षिणः॥२३॥ सुरुचिराङ्गवोपर्यै·

वानीरैस्तिमिशैश्चैव बकुलैः केतकैरपि॥ हिंतालैस्तिमिशैर्नीपैर्वेतसैः कृतमालकैः॥१८॥ तीरजैः
शोभिताभाति नानारूपैस्ततस्ततः॥ वसनाभरणोपेता प्रमदेवाभ्यलंकृता॥१९॥ शतशः पक्षिसं
घैश्च नानानादविनादिता॥ एकैकमनुरक्तैश्च चक्रवाकैरलंकृता॥२०॥ पुलिनैरतिरम्यैश्च हंस
सारससेविता॥ प्रहसंत्येव भात्येषा नानारत्नसमन्विता॥२१॥ क्वचिन्नीलोत्पलैश्छन्ना भाति रक्तोत्प
लैः क्वचित्॥ क्वचिदाभाति शुक्लैश्च दिव्यैः कुमुदकुड्मलैः॥२२॥ पारिप्लवशतैर्जुष्टा बर्हिक्रौंचविना
दिता॥ रमणीया नदी सौम्या मुनिसंघनिषेविता॥२३॥ पश्य चंदनवृक्षाणां पंक्तीः सुरुचिरा इव॥ कृ
कुभानां च दृश्यंते मनसैवोदिताः समं॥२४॥ अहो सुरमणीयोयं देशः शत्रुनिषूदन॥ दृढं रंस्याव सौ
मित्रे साध्वत्र निवसावहे॥२५॥ इतश्च नातिदूरे सा किष्किंधा चित्रकानना॥ सुग्रीवस्य पुरी रम्या भ
विष्यति नृपात्मज॥२६॥ गीतवादित्रनिर्घोषः श्रूयते जयतां वर॥ नदतां वानराणां च मृदंगाडंबरैः
सह॥२७॥ लब्ध्वा भार्यां कपिवरः प्राप्य राज्यं सुहृद्वृतः॥ ध्रुवं नंदति सुग्रीवः संप्राप्य महतीं श्रियं॥२८॥

शोभमानाश्चंदनवृक्षपंक्तीरपि पश्य· मनसा संकल्पेन सममेवोदिताः ककुभानां वृक्षविशेषाणां पंक्त
य इति शेषः॥२४॥२५॥२६॥ नातिदूरत्वगमकं गीतेत्यादि मृदंगाडंबरैः मृदंगशब्दैः॥२७॥२८॥

१०॥गुहायानातिदूरे भविष्यति· भाविवारिपूरवध्या गुहासमीपवर्त्तिनी भविष्यतीत्यर्थः॥११॥प्रागुदक्प्रवणे
ईशानदिनम्रवर्तिदेशे वर्त्तमाना गुहासोध्रुसम्पग्भविष्यतिमु··दसाधनमितिनिशेषः पौरस्त्यवर्षवात
प्रवेशाभावाच्चसाधुत्वं वोध्यं· नेननिर्कीनिहारत्वंसूचितं· पश्चाद्भागे चैषोन्नता अत एव पुरोवातनिरोध

मालती कुंदगुल्मैश्चसिंदुवारैः शिरीषकैः॥कुदंबार्जुनसर्जैश्च पुष्पितैरुपशोभितं॥१०॥इयं
च नलिनी रम्या फुल्लपंकजमंडिता॥नातिदूरे गुहायाने भविष्यति नृपात्मज॥११॥प्रागुदक्प्रवणे त्रे
देशे गुहा साधु भविष्यति॥पश्चाच्चैवोन्नता सौम्य निवातेयं भविष्यति॥१२॥गुहाद्वारे च सौमित्रे शिला
समनला शिवा॥कृष्णा चैवायता चैव भिन्नांजनचयोपमा॥१३॥गिरेः श्रृंगमिदं तात पश्य चोत्तरतः
शुभं॥भिन्नांजनचयाकारमंभोधरमिवोदितं॥१४॥दक्षिणस्यामपि दिशि स्थितं श्वेतमिवांवरं॥कैला
सशिखरप्रख्यं नानाधातुविराजितं॥१५॥प्राचीनवाहिनी चैव नदी भृशमंदमा॥गुहायाः पुरतः प- क
श्य त्रिकूटे जान्हवीमिव॥१६॥चंदनैस्तिलकैः सालैस्तमालैरतिमुक्तकैः॥पद्मकैः सरलैश्चैव अशो
कैश्चैव शो भितां॥१७॥

कत्वान्निवातात्व॥१२॥गुहाद्वारे इति· तेनवहिरूपवेशनसौकर्यं॥१३॥उत्तरनग
त्तरभागे॥१४॥श्वेतमिवांबरं श्वेतवस्त्रमिवास्थितं· श्वेतमिवापरपाठेऽपरश्रृंगं श्वेतमिव रूप्यमिवस्थितमित्य
र्थः॥१५॥त्रिकूटे· पूर्वोषितत्रिकूटाचले· जान्हवीपदेनतन्म्पा जान्हवीसदृशी मंदाकिन्याख्या नदी॥१६॥अ
तिमुक्तः पुंड्रकः पद्मकश्चंदनभेदः सरलः पीतद्रुः॥१७॥ राम

३९॥दीप्तैर्दीपकैर्वर्णक्रैरितिशेषः काले होमकाले॥४०॥४१॥अनुर क्तेनानुरागयुतेन स्निग्धेन तत्कालोचित
प्रियपरेण हितेनोदर्कहितैषिणा॰ सत्यविक्रमयुक्तेन॰ अमोघविक्रमयुक्तेन॥४२॥ विक्रमकालेषु तेजःस
हजमितिशेषः प्रोत्सहयामि वर्द्धयामि अधुनात्वाच्छिन्नमिव तदितिभावः॥४३॥ शरत्कालं तत्प्रांतंसु

शरत्कालं प्रतीक्षस्व प्रावट्कालोयमागतः॥ ततः सराष्ट्रं सगणं रावणं तं वधिष्यसि॥३९॥ अहं
तु खलु ते वीर्यं प्रसुप्तं प्रतिबोधये॥ दीप्तैराहुतिभिः काले भस्मछन्नमिवानलं॥४०॥ लक्ष्मणस्य
हि तद्वाक्यं प्रतिपूज्य हितं शुभं॥ राघवः सुहृदं स्निग्धमिदं वचनमब्रवीत्॥४१॥ वाच्यं यदनु
रक्तेन स्निग्धेन च हितेन च॥ सत्यविक्रमयुक्तेन तदुक्तं लक्ष्मण त्वया॥४२॥ एष शोकः परित्य
क्तः सर्वकार्यावसादकः॥ विक्रमेष्वप्रतिहतं तेजः प्रोत्सहयाम्यहं॥४३॥ शरत्कालं प्रतीक्षि
ष्येस्थितोस्मि वचने तव॥ सुग्रीवस्य नदीनां च प्रसादमनुपालयन्॥४४॥ उपकारेण वी
रस्तु प्रतिकारेण युज्यते॥ अकृतज्ञोप्रतिकृतो हंति सत्ववतां मनः॥४५॥

ग्रीवस्य प्रसादं
चित्तसौमनस्यं नदीनां चामलोदकत्वरूपं॥४४॥ उपकारेण युक्तो वीरोऽवश्यं प्रतिकारेण प्रत्युपका
रेण युज्यते केनचित्कृतोपकारो वीरपुरुषोऽवश्यं प्रत्युपकरोत्येवेतिभावः कुत एवं निश्चयस्त
त्राह॰ अकृतज्ञो भूत्वा यद्यप्रतिकृतोऽकृतप्रत्युपक्रियो भवति तदा सत्ववतामस्मादृशां मनो हं
तिमैत्रीं नाशयत्येवातो मित्रत्वादवश्यं स प्रत्युपकर्त्तेतिभावः॥४५॥ राम

बहुनिदृश्यानिदृत्तमवस्तून्नियत्रता दर्यः कुंजाश्चयस्मिन्निति निः॰॰ विशेषणं ॥२९॥ बहुद्रव्ये सुखसाधनबहु॰
त्यवति· रतिः सुखं ॥३०॥ उदये उदयपर्वतेऽभ्युदितंउदयप्राप्तं ॥३१॥ ३२॥ अनुनयं· अनुनयवत् ॥३३॥ व्यथां

इत्युक्त्वान्यवसत्तत्रराघवः सहलक्ष्मणः॥ बहुदृश्यदरीकुंजेतस्मिन्प्रस्रवणेगिरौ ॥२९॥ सुसुखेहिबहुद्र
व्येतस्मिन्हिधरणीधरे॥ वसतस्तस्यरामस्यरतिरल्पापिनाभवत् ॥३०॥ हृतांहिभार्यांस्मरतः प्राणेभ्योपि
गरीयसीं उदयाभ्युदितंदृष्ट्वाशशांकंसविशेषतः ॥३१॥ आविवेशनतंनिद्रानिशासुशयनंगतं तत्स
मुत्थेनशोकेनबाष्पोपहतचेतनं ॥३२॥ तंशोचमानंकाकुत्स्थंनित्यंशोकपरायणं॥ तुल्यदुःखोब्र
वीद्भ्राता लक्ष्मणोनुनयंवचः ॥३३॥ अलंवीरव्यथांगत्वानत्वंशोचितुमर्हसि॥ शोचतोह्यवसीदं
तिसर्वार्थाविदितंहिते ॥३४॥ भवान्क्रियापरोलोके भवान्देवपरायणः॥ आस्तिकोधर्मशीलश्चव्यव
सायीचराघव ॥३५॥ नह्यव्यवसितः शत्रुंराक्षसंतविशेषतः॥ समर्थस्त्वंरणेहंतुंविक्रमेजिह्मकारिणं
॥३६॥ समुन्मूलयशोकंत्वंव्यवसायंस्थिरीकुरु॥ ततः सपरिवारंतंराक्षसंहंतुमर्हसि ॥३७॥ पृथिवी
मपिकाकुत्स्थससागरवनाचलां॥ परिवर्त्तयितुंशक्तः किंपुनस्तंहिरावणं ॥३८॥ ॥ ॥

गत्वालं· व्यथामास्त्वित्यर्थः ॥३४॥ क्रियापरो नित्यकर्मानुष्ठाता· देवपरायणो देवपूजकः· व्यवसायीउद्यमी
॥३५॥ अव्यवसितः शोके नोद्यमहीनस्त्वं हंतुंनसमर्थः॥ विक्रमे विक्रमस्थाने रणे जिह्मकारिणं कुटिलं
॥३६॥ अतः शोकंसमुन्मूलय व्यवसायं उद्योगं ॥३७॥ परिवर्त्तनं नमध्वरोत्तरीकारणं ॥३८॥

समुद्राणां रसं जलं भास्करस्य गभस्तिभिर्द्यौः पीत्वा कार्त्तिकादिनवमासधृतं गर्भं जलरूपं रसायनं लोकजी वानुभूतं प्रसूते त्पजति गर्भमाहात्म्यात्सामुद्रस्य क्षारस्यापि स्वादुता ॥ ३ ॥ दिवाकरो ऽलंकर्त्तुं शक्यः सुकरइत्य र्थः ॥ ४ ॥ संध्यारागोत्थितै उद्भिन्नसंध्यारागैः रक्तप्रावतास्रैः रंतेषु पर्यंतभागेषु पाण्डुभिः स्निग्धैः किंचिज्जलसंबं धात् अभ्रपटच्छेदैः अभ्ररूपैः छिन्नपटैः बद्धव्रणमिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ५ ॥ मंदमारुत एव निश्वासो यस्य तं

नवमासधृतं गर्भं भास्करस्य गभस्तिभिः ॥ पीत्वा रसं समुद्राणां द्यौः प्रसूते रसायनं ॥ ३ ॥ शक्य मंबरमारुह्य मेघसोपानपंक्तिभिः ॥ कुटजार्जुनमालाभिरलंकर्त्तुं दिवाकरः ॥ ४ ॥ संध्यारा गोत्थितैस्ताम्रै रंतेष्वपि च पांडुभिः ॥ स्निग्धैरभ्रपटच्छेदैर्बद्धव्रणमिवांबरं ॥ ५ ॥ मंदमारुत निश्वासं संध्याचंदनरंजितं ॥ आपांडुजलदं भाति कामातुरमिवांबरं ॥ ६ ॥ एषा घर्मपरि क्लिष्टा नववारिपरिप्लुता ॥ सीतेव शोकसंतप्ता मही बाष्पं विमुंचति ॥ ७ ॥ मेघोदरविनि र्मुक्ताः कर्पूरदलशीतलाः ॥ शक्यमंजलिभिः पातुं वाताः केतकगंधिनः ॥ ८ ॥

संध्यारूपेण चंदनेन हरिचंदनेन रंजितं ॥ आपांडु प्रांतपांडुजलदं जलदस्थाने कामातुरस्य कपो लादि ॥ ६ ॥ घर्मेण रविनिजसापरिक्लिष्टा संतप्ता बाष्पमुष्माणं बाष्पनेत्रजलं च ॥ ७ ॥ मेघैः स्वोदरा द्विनिर्मुक्ता इति मंदता । कर्पूरलिप्तदलवच्छीतलाः केतकगंधिनो वाता अंजलिभिः पातुमि मादरातिशयादुक्तिः जलवत्कांतिहरत्वाच्च ॥ ८ ॥ राम० १९

79

तदेवरामवाक्यमेवयुक्तंप्रणिधायनिश्चित्यआत्मनःशुभंदर्शनंशुभांबुद्धिंप्रदर्शयन्नुवाच॥४६॥जलप्र
पातंवर्षाकालंध्रुतःस्थिरनिश्चयः॥४७॥किंसुग्रीवेणादेवरावणंहनिष्यामीत्येवंक्रुद्धंराममाल

तदेवयुक्तंप्रणिधायलक्ष्मणःकृतांजलिस्तत्प्रशिपूज्यभाषितं॥उवाचरामंस्वभिराम
दर्शनंप्रदर्शयन्दर्शनमात्मनःशुभं॥४८॥यथोक्तमेतत्तवसर्वमीप्सितंनरेंद्रकर्त्तान
चिरात्तुवानरः॥शरत्प्रतीक्षःक्षमतामिमंभवान्जलप्रपातंरिपुनिग्रहेधृतः॥४९॥निय
म्यकोपंपरिपाल्यतांशरत्क्षमस्वमासांश्चतुरोमयासह॥वसाचलेस्मिन्मृगराजसे॥
वितेसंवर्त्तयन्शत्रुवधेसमर्थः॥५०॥इत्यार्षेश्रीरामायणेकिष्किंधाकांडेसप्तविंशः
सर्गः॥२७॥सतदावालिनंहत्वासुग्रीवमभिषिच्यच॥वसन्माल्यवतःपृष्ठेरामोलक्ष्म
णमब्रवीत्॥१॥अयंसकालःसंप्राप्तःसमयोद्यजलागमः॥संपश्यत्वंनभोमेघैःसंवृत्तं
गिरिसन्निभैः॥२॥

न्याह॥नियम्येति॥शरत्तन्तदंतःसंवर्त्तयन्उक्तकालंक्षपयन्॥५०॥हृद्यमानः॥इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरा
मीयेरामायणतिलकेकिष्किंधाकांडेसप्तविंशःसर्गः॥२७॥सतदेति॥१॥सःविरहिप्रमाथकः॥
सकस्तत्राह॥अद्यजलागमःसमयःसप्रवृत्तस्तंसंपश्यनभआकाशं॥२॥ ॥

मानसंसरः अभीक्ष्णमतिशायितं यद्वर्षोदकं तेन विततेषु क्लिन्नगमनेषु मार्गेषु तिरोहितेषु यानानि रथादीनि न
संपतंति न गच्छंति ॥१६॥ शांतमहार्णवस्य निस्तरंगसमुद्रस्य ॥१७॥ सर्जादिपुष्पैर्मिश्रं पर्वत संबंधिधातु
भिस्ताम्रं ताम्रवर्णं मयूरशब्दैरनुप्रयातं अनुसृतं जलं नद्यः शीघ्रं वहंति समुद्रहंते ॥१८॥ रसाकु

संन्नस्थितामानसवासलुब्धाः प्रियान्विताः संप्रति चक्रवाकाः ॥ अभीक्ष्णवर्षोदकविक्षतेषु यानानि
मार्गेषु न संपतंति ॥१६॥ क्वचित्प्रकाशं क्वचिदप्रकाशं नभः प्रकीर्णांबुधरं विभाति ॥ क्वचित्क्व
चित्पर्वतसन्निरुद्धं रूपं यथा शांतमहार्णवस्य ॥१७॥ व्यामिश्रितं सर्जकदंबपुष्पैर्नवं जलं
पर्वतधातुताम्रं ॥ मयूरकेकाभिरनुप्रयातं शैलापगाः शीघ्रतरं वहंति ॥१८॥ रसाकुलं षट्प
द सन्निकाशं प्रभुज्यते जंबुफलं प्रकामं ॥ अनेकवर्णं पवनावधूतं भूमौ पतत्याम्रफलं विप
क्वं ॥१९॥ विद्युत्पताकाः सबलाकमालाः शैलेन्द्रकूटाकृतिसन्निकाशाः ॥ गर्जंति मेघाः समुदीर्ण
नादा मत्ता गजेन्द्रा इव संयुगस्थाः ॥२०॥ वर्षोदकाप्यायितशाद्वलानि प्रवृत्तनृत्तोत्सवबर्हिणा
नि ॥ वनानि निर्वृष्टबलाहकानि पश्यापराह्णेष्वधिकं विभांति ॥२१॥

लं रसवत् षट्पदसन्नि
काशं भ्रमरसदृशवर्णं प्रकामं यथेष्टं यथा भवति तथा प्रभुज्यते जनैरिति शेषः आम्रफलं स्वत
पक्वत्वात्स्वत एव भूमौ पतति ॥१९॥ बलाकमालया तत्पंक्त्या सहिताः कूटः शिखरं तदाकारसदृशा
काराः ॥२०॥ प्रवृत्तस्तादिनृत्तोत्सवप्रवृत्तमयूराणि · नितरां वृष्टा बलाहका येषु तानि ॥२१॥ राम·
८०

फुल्लाः पुष्पिता अर्जुना यस्मिन् धाराः जलधाराः अत्र शैलस्य परिर्वनदाहकत्वाद् दावाग्निः ॥९॥ धाराः वर्षाधारास्तु पयज्ञोपवीतधराः मारुतापूरितत्वेन शब्दवन्तो प्राधीनाः उपक्रान्ता ध्मयनापटवइवेत्यर्थः ॥१०॥ अंतर्गतस्तनितरूपो निर्घोषः कशाप्रहारे क्रियमाणः शब्दो यस्य तत् संवेदनमित्यस्योत्तमाम्बमितिशेषः ॥११॥१२॥ घने

एष फुल्लार्जुनः शैलः केतकैरभिवासितः ॥ सुग्रीव इव शान्तारिर्धाराभिरभिषिच्यते ॥९॥ मेघकृष्णाजिनधरा धारायज्ञोपवीतिनः ॥ मारुतापूरितगुहाः प्राधीता इव पर्वताः ॥१०॥ कशाभिरिव हैमीभिर्विद्युद्भिरभिताडितं ॥ अंतस्तनितनिर्घोषं सवेदनमिवांबरं ॥११॥ नीलमेघाश्रिता विद्युत् स्फुरंती प्रतिभाति मे ॥ स्फुरंती रावणस्यांके वैदेहीव तपस्विनी ॥१२॥ इमास्ता मन्मथवतां हिताः प्रतिहता दिशः ॥ अनुलिप्ता इव घनैर्नष्टग्रहनिशाकराः ॥१३॥ क्वचिद्बाष्पाभिसंरुद्धान् वर्षागमसमुत्सुकान् ॥ कुटजान् पश्य सौमित्रे पुष्पितान् गिरिसानुषु ॥ मम शोकाभिभूतस्य कामसंदीपनान् स्थितान् ॥१४॥ रजः प्रशांतं सहिमो घवायुर्निदाघदोषप्रसराः प्रशान्ताः ॥ स्थिता हि यात्रा वसुधाधिपानां प्रवासिनो यांति नराः स्वदेशान्
॥१५॥

रनुलिप्ता इवाऽत एव नष्टा अदृश्या ग्रहादयो यासु ताः प्रतिहताः प्रतिहतप्राचीत्वादिज्ञानाः इमा दिशो मन्मथवतां मन्मथोत्सवसाधनप्रियासहितानां हिताः सुखजनिकाः ॥१३॥ बाष्पाभिसंरुद्धान् नववारिसेकजमहीसमुद्गतोष्मणा वृतान् वर्षाया आगमेन समुत्सुकान् सहर्षान् सानुषु स्थितानित्यन्वयः ॥१४॥ सहिमः सशीतः निदाघस्य ग्रीष्मस्य दोषप्रसरास्तापादयः स्थिता सन्ना निवृत्तेति यावत् स्वदेशान् प्रियाविमुक्तैः स्यात्तु

वहनादिक्रियाणां नद्यादीनां च क्रमेण च यथासंख्यमत्रालंकारः प्लवंगमाः समाश्वसंति सुग्रीवराज्यलाभात् ॥२७॥ वननिर्झरे क्रीडया केतकगंधमाघ्राय प्रहर्षिताः प्रपातशब्दः प्रपतन्निर्झरशब्दः स्प

वहंति वर्षंति नदंति भांति ध्यायंति नृत्यंति समाश्वसंति ॥ नद्यो घना मत्तगजा वनांताः प्रियाविहीनाः शिखिनः प्लवंगमाः ॥२७॥ प्रहर्षिताः केतकिपुष्पगंधमाघ्राय मत्ता वननिर्झरेषु ॥ प्रपातशब्दाकुलिता गजेंद्राः सार्द्धं मयूरैः समदा नदंति ॥२८॥ धारानिपातैरभिहन्यमानाः कदंबशाखासु विलंबमानाः । क्षणार्जितं पुष्परसावगाढं शनैर्मदं षट्चरणास्त्यजंति ॥२९॥ अंगारचूर्णोत्करसंनिकाशैः फलैः सुपर्याप्तरसैः समृद्धैः ॥ जंबूद्रुमाणां प्रविभांति शाखा निपीयमाना इव षट्पदौघैः ॥३०॥ तडित्पताकाभिरलंकृतानामुदीर्णगंभीरमहारवाणां ॥ विभांति रूपाणि बलाहकानां रणोत्सुकानामिव वारणानां ॥३१॥ मार्गानुगः शैलवनानुसारी संप्रस्थितो मेघरवं निशम्य ॥ युद्धाभिकामः प्रतिनादशंकी मत्तो गजेंद्रः प्रतिसंनिवृत्तः ॥३२॥ क्वचित्प्रगीता इव षट्पदौघैः क्वचित्प्रनृत्ता इव नीलकंठैः ॥ क्वचित्प्रमत्ता इव वारणेंद्रैर्विभांत्यनेकाश्रयिणो वनांताः ॥२८॥

पुष्परसैस्तदास्वादैरवगाढं वृद्धं मदं क्षणेनोत्सवेनार्जितं ॥२९॥ अंगारः शांताग्निः तच्चूर्णस्य य उत्करस्तत्समैः अनेन फलानामतिमहत्त्वं सूचितं अत्युक्तिरत्रालंकारः ॥३०॥३१॥ पथगो मेघरवं निशम्य प्रक्रांत्वा प्रतिनादशंकी शत्रुभूतगजांतरनादशंकी प्रतिनिवृत्तः ॥३२॥ अनेकाश्रयिणः अनेकभावाश्रयिणः ॥३३॥

सलिलानिभारं सलिलरूपभारं भारवत्वाच्च वि श्रम्य विश्रम्य गमनं ॥ २२ गर्भार्थं मेघेषु भिकामोयस्याः सा परिसंप
तं तीनभसि गच्छंती अत एव संमोदिता हर्षवती बलाकपंक्तिरित्यार्थोहस्वः तदुत्क्षेत्ता वातेत्यादि वराङ्गे
सा पौंडरीकी श्वेतपद्मसंबंधिनी त्वं बारुचिरां वरस्य मात्येव ॥ २३ ॥ जात्वे रिंङ्गोपैरंतरे मध्येमध्ये विचि

समुद्वहंतः सलिलानि भारं वालाकिनो वारिधरानदंत ॥ महत्सु शृंगेषु महीधराणां विश्रम्य वि
श्रम्य पुनः प्रयांति ॥ २२ ॥ मेघाभिकामा परिसंपतंती संमोदिताभाति बलाकपंक्तिः ॥ वातावधू
ता वरपौंडरीकी त्वं वेचमाला रुचिरां वरस्य ॥ २३ ॥ बालेंद्रगोपांतरचित्रितेन विभाति भूमि
र्नवशाद्वलेन गात्रानुपृक्तेन शुकप्रभेण नारीव लोध्रतिलकं बलेन ॥ २४ ॥ निद्राशनैः केशव
मभ्युपैति द्रुतं नदी सागरमभ्युपैति ॥ त्दृष्टा बलाका घनमभ्युपैति कांता सकामा प्रियमभ्युपै
ति ॥ २५ ॥ जाता वनांताः शिखिसुप्रनृत्ता जाताः कदंबाः सकदंबशाखाः ॥ जाता वृषा गोषु स
मानकामा जाता मही सस्यवनाभिरामा ॥ २६ ॥

नेन शाद्वलेन युता भूमिः स्वनः शुकवर्णो नमध्ये
मध्ये लाक्षाबिंदु युतेन कंबलेन गात्रानुपृक्ते नगात्रसंपृक्तेन वत्तानारीव ॥ २४ ॥ निद्रेति आषाढ्यां
स्वापोत्सवात् त्दृष्टा गर्भधारणार्थं ॥ २५ ॥ शिखिनां सुसुप्रनृत्तं येषु ते सकदंबाः सकदंबपुष्पाः
शाखायेषां समानकामाः उभयेपि कामवंत इत्यर्थः सस्यैर्वनैश्चाभिरामा ॥ २६ ॥ ॥

कामानुरक्तयुवतिवत्तां नंनदीषु आरोपयति नद्य इति· वारिपूरेण समुद्वाहिता उन्नमिताश्चक्रवाकरूपस्तना
याभिः शीर्णानि तटानि निरोधककजरतीस्थानीयान्यपवाहयित्वा निरस्य· नवप्रावृत्तपूर्णभोगा वृत्तं· नवं प्रा
वृत्तं पुष्पाद्युपहारा मूर्तंपूर्णभोगा यादृतं स्वीकृतं उपोपयंति प्रसमुपोदः पादपूरणे इति द्वित्वं ॥३९॥ नीले

नद्यः समुत्थापितचक्रवाकास्तटानि शीर्णान्यपवाहयित्वा॥ दृप्ता नवप्रावृतपूर्णभोगा द्रुतं स्वभर्ता
रमुपोपयंति॥३९॥ नीलेषु नीला नववारिपूर्णा मेघेषु मेघाः प्रतिभांति सक्ताः॥ दवाग्निदग्धेषु दवाग्नि
दग्धाः शैलेषु शैला इव बद्धमूलाः॥४०॥ प्रमत्तसंनादितबर्हिणानि सशक्रगोपाकुलशाद्वलानि।
चरंति नीपार्जुनवासितानि गजाः सुरम्याणि वनांतराणि॥४१॥ नवांबुधाराहतकेसराणि ध्रुवं
परिष्वज्य सरोरुहाणि॥ कदंबपुष्पाणि सकेसराणि नवानि हृष्टा भ्रमराः पिबंति॥४२॥ मत्ता गजें
द्रा मुदिता गवेंद्रा वनेषु विक्रांततरा मृगेंद्राः॥ रम्या नगेंद्रा निभृता नरेंद्राः प्रक्रीडितो वारिधरैः सुरेंद्रः
॥४३॥

षु मेघेषु सक्ता नीला मेघाः प्रतिभांति· दवाग्निदग्धेषु शैलेषु ला दृशाः शैला यदि सक्ता भवंति तदा ते इव ब
द्धमूला इत्युभयान्वयि॥४०॥ प्रमत्तशब्दवन्मयूरवंति· शक्रगोपइंद्रगोपः॥४१॥४२॥ गवेंद्राः वृषभाः नि
भृताः त्यक्तोद्योगाः सर्वत्रजाताइति शेषः सुरेंद्रो देवेंद्रः प्रक्रीडितः वारिनिधरा॥४३॥ ॥

कंदलं स्थलोत्पलं मधुवारि मधुसदृशवारि आपानभूमिधर्मधावानभूमिस्तस्यामपि कंदंबादिपुष्पाणि मधु
पूर्णां तां मत्तजनशब्दस्तन्नृत्यं च ॥३४॥ विवर्णच्छदना जलसेकतो विवर्णपत्राः ॥३५॥ षट्पदो भ्रमरस्तत्तद्ध्व
निरूपं तंत्रीणां मधुराभिधानं गीतं यस्मिन् प्लवंगमानां भेकानां मुदीरितमेव कंठतालं यत्र सूत्रधारम्

कदंबसर्ज्जार्जुनकंदलाढ्या वनांतभूमिर्मधुवारिपूर्णा। मयूरमत्ताभिरुतप्रनृत्तैरापानभूमिप्र
तिमा विभाति ॥३४॥ मुक्तासमाभं सलिलं पतद्वै सुनिर्मलं पत्रपुटे तुलग्नं। दृष्ट्वा विवर्णच्छदना वि
हंगाः सुरेंद्रदत्तं तृषिताः पिबंति ॥३५॥ षट्पादतंत्रीमधुराभिधानं प्लवंगमोदीरितकंठतालं॥
आविष्कृतं मेघमृदंगनादैर्वनेषु संगीतमिव प्रवृत्तं ॥३६॥ क्वचित्प्रनृत्तैः क्वचिदुन्नदद्भिः क्व
चिच्च वृत्ताग्रनिषण्णकायैः। व्यालंबबर्हाभरणैर्मयूरैर्वनेषु संगीतमिव प्रवृत्तं ॥३७॥ स्वनैर्घना
नां प्लवगाः प्रबुद्धा विहाय निद्रां चिरसंनिरुद्धां। अनेकरूपाकृतिवर्णनादा नवांबुधाराभिहता
नदंति ॥३८॥

खवद्तालं यस्मिन् मेघशब्दा एव मृदंगदास्तैराविष्कृतं प्रकटितं संगीतं वनेषु प्रवृत्तमिव ॥३६॥ प्रनृत्तैः
आरब्धनृत्यैः उन्नदंतो गायकास्तैः वृत्ताग्रनिषण्णकायास्तैः संगीतोपलक्षितनृत्यद्रष्टारः ॥३७॥ चिरसंनि
रुद्धां चिरसंपादितां। शुष्कमृत्तिकास्थितिशोषः प्लवगा भेकाः अनेकरूपा आकृतिसंस्थानं वर्णो नी
लपीतादिर्नादश्च येषां ॥३८॥

५१॥ ज्ञायतेनुमीयते अनुमानालंकारः॥५२॥ वर्त्मानि वर्त्मापक्षेपाठेप्ययमेवार्थः प्रस्थितापि सेनापथ्येव वर्त्त
ते समीकृताः निम्नत्वसाधारणधर्मः॥५३॥ प्रौष्ठपदो भाद्रपदः ब्रह्म वेदं विवक्षतामध्येतुमिच्छतां अध्या

सुरतामर्दविच्छिन्नाः स्वर्गस्त्रीहारमौक्तिकाः॥ पतन्ति चातुला दिक्षु तोयधाराः समन्ततः॥५१॥ विली
यमानैर्विहगैर्निमीलद्भिश्च पंकजैः॥ विकसन्त्या च मालत्या गतोस्तं ज्ञायते रविः॥५२॥ वृत्ता यात्रा
नरेन्द्राणां सेना पथ्येव वर्त्तते॥ वैराणि चैव मार्गाश्च सलिलेन समीकृताः॥५३॥ मासि प्रौष्ठप
दे ब्रह्म ब्राह्मणानां विवक्षतां॥ अयमध्यायसमयः सामगानामुपस्थितः॥५४॥ निवृत्तकर्मा
यतनो नूनं संचितसंचयः॥ आषाढीमभ्युपगतो भरतः कोसलाधिपः॥५५॥ नूनमापूर्यमाणा
याः सरय्वा वर्धते रयः॥ मां समीक्ष्य समायान्तमयोध्याया इव स्वनः॥५६॥ इमाः स्फीतगुणा व
र्षाः सुग्रीवः सुखमश्नुते॥ विजितारिः सदारश्च राज्ये महति च स्थितः॥५७॥ अहं तु हृतदारश्च
राज्याच्च महतश्च्युतः॥ नदीकूलमिव क्लिन्नमवसीदामि लक्ष्मण॥५८॥ शोकश्च मम विस्तीर्णो
वर्षाश्च भृशदुर्गमाः॥ रावणश्च महान् शत्रुरपारः प्रतिभाति मे॥५९॥

यसमयः उपाकरणकालः॥५४॥
निवृत्तं कर्म कृष्यादनादिकर्म यस्य तादृशमायतनं यस्य संचिताः संचितं जीवनसाधनानि येन स भर
त आषाढीं प्राप्याभ्युपगतः कृतयत्किंचिद्व्रतसंकल्पः॥५५॥ मां मामायान्तं समीक्ष्य वनतः प्रतिनिवृत्तमि
तिशेषः॥५६॥ वर्षाः प्राप्येतिशेषः॥५७॥ नदीकूलं कर्त्त॥५८॥ वर्षाश्च विस्तीर्णा इत्यनुकर्षः अपारः दुष्प्र

83

समुद्धूतस्तिरस्कृतः समुद्रनादो यैः अपवाहयंति प्रवहज्जला निकुर्वंति ॥४४॥ वर्षप्रवेगाव्ययः विप्रति
पन्नः प्रतिबद्धो मार्गो नराणां याभिस्ताः ॥४५॥ रूपं निर्मलमाकारं श्रियं विविधधातुयुक्तत्वरूपां दर्शयंति

मेघाः समुद्धूतसमुद्रनादा महाजलौघैर्गगनावलंबाः ॥ नदीस्तटाकानि सरांसि वापीर्महीं च कृ
त्स्नामपवाहयंति ॥४४॥ वर्षप्रवेगा विपुलाः पतंति प्रवांति वाताः समुदीर्णवेगाः ॥ प्रनष्टकूलाः
प्रवहंति शीघ्रं नद्यो जलं विप्रतिपन्नमार्गाः ॥४५॥ नरेंद्र इंद्रा इव पर्वतेंद्राः सुरेंद्रदत्तैः पवनोप
नीतैः ॥ घनांबुकुंभैरभिषिच्यमाना रूपं श्रियं स्वामिव दर्शयंति ॥४६॥ घनोपगूढं गगनं न तारा न
भास्करो दर्शनमभ्युपैति ॥ नवैर्जलौघैर्धरणी वितृप्ता तमोविलिप्ता न दिशः प्रकाशाः ॥४७॥ महां
ति कूटानि महीधराणां धाराविधौतान्यधिकं विभांति ॥ महाप्रमाणैर्विपुलैः प्रपातैर्मुक्ताकलापै
रिव लंबमानैः ॥४८॥ शैलोपलप्रस्खलमानवेगाः शैलोत्तमानां विपुलाः प्रपाताः ॥ गुहासु सं
न्नादितबर्हिणासु हारा विकीर्यंत इवावभांति ॥४९॥ शीघ्रप्रवेगा विपुलाः प्रपाता निर्धौतशृंगो
पतला गिरीणां ॥ मुक्ताकलापप्रतिमाः पतंतो महागुहोत्संगतलैर्ध्रियंते ॥५०॥ ॥ ॥

व ॥४६॥ घनोपगूढत्वाद्गगनस्य न तारा रविदर्शनाभावः वितृप्ता जामिनं प्राप्ता ॥४७॥ प्रपातैः निर्झरैः ॥४८॥ प्रप
तंतीति प्रपाता निर्झराः ॥ विकीर्यंत त्रुटयंत ॥४९॥ निर्धौतं क्षालितं शृंगाणामुपतलं यैस्ते ॥५०॥

रामा॰ कि॰ मंदोधर्मार्थयोः संग्रहोयस्यतं ॥ असतां मार्गं कामप्रवृत्तिलक्षणं मत्यर्थमाश्रयंतं इति शेषः एकांतगत
८४ मानसं कामभोगार्थैकांतदेशगतचित्तं ॥२॥ निवृत्तकार्यं निष्पन्नवालिवधरूपस्वकार्यं सिद्धार्थं प्राप्तरा
ज्यं अभिप्रेतान् ईप्सितानर्थान्प्राप्तवंतं ॥३॥ स्वां पत्नीं रुमां ॥४॥ उच्छिन्नराज्यसंदेहं मंत्रिसौख्येन नष्ट

समृद्धार्थं च सुग्रीवं मंदधर्मार्थसंग्रहं ॥ अत्यर्थं चासतां मार्गमेकांतगतमानसं ॥२॥ निवृत्तका
र्यं सिद्धार्थं प्रमदाभिरतं सदा ॥ प्राप्तवंतमभिप्रेतान्सर्वानेव मनोरथान् ॥३॥ स्वां च पत्नीमभिप्रेतां ता
रां चापि समीप्सितां ॥ विहरंतमहोरात्रं कृतार्थं विगतज्वरं ॥४॥ क्रीडंतमिव देवेशं गंधर्वाप्सरसां
गणैः ॥ मंत्रिषु न्यस्तकार्यं च मंत्रिणामनवेक्षकं ॥५॥ उच्छिन्नराज्यसंदेहं कामवृत्तमवस्थितं ॥ नि
श्चितार्थोर्थतत्वज्ञः कालधर्मविशेषवित् ॥६॥ प्रसाद्य वाक्यैर्विविधैर्हेतुमद्भिर्मनोरमैः ॥ वाक्यवि
द्वाक्यतत्वज्ञं हरीशं मारुतात्मजः ॥७॥ हितं तथ्यं च पथ्यं च सामधर्मार्थनीतिमत् ॥ प्रणयप्री
तिसंयुक्तं विश्वासकृतनिश्चयं ॥८॥

राज्यपालनसंदेहं । निश्चितार्थः निश्चितसर्वशास्त्रार्थः अ
तएवार्थतत्वज्ञः कर्तव्याकर्तव्यसकलार्थतत्वज्ञः कालेति कालोचितं धर्मविशेषमनुष्ठेयं वेत्ति
तादृशः ॥६॥ वाक्यैः प्रसादप्रयोजनैः ॥७॥ हितं न त्वालहितं पथ्यं कालांतरहितं तथ्यं सत्यं सामादिच राम॰
तुष्कवत् एतच्चतुष्टयं वाक्यविशेषणं प्रणयत्वं प्राप्तया प्रीत्या संयुक्तं विश्वासे स्ववचनप्रामा ८४
ण्ये कृतनिश्चयमीदृशं हरीश्वरमित्यन्वयः ॥८॥ अ

.84

अयात्रां॰ वर्षवशाद्यात्राभावे॰ कार्योन्मुखत्वतया सुग्रीवे प्रणते ऽपि मया लीनात्वेषणाद्युद्दिश्य किंचिदपि नोक्तं
६० अपि चतदानीं गरीयसे आत्मकार्याय वक्तुमनुचितमित्याह॰ अपि चेति॰ अपिपरिक्लिष्टं अतिपरि

अयात्रां चैव दृष्ट्वेमां मार्गांश्च भृशदुर्गमान्॥ प्रणते चैव सुग्रीवे न मया किंचिदीरितं॥ ६०॥ अ पि
चापि परिक्लिष्टं चिराद्दारैः समागतं॥ आत्मकार्यगरीयस्त्वाद्वक्तुं नेच्छामि वानरं॥ ६१॥ स्वयमेव हि
विश्रम्य ज्ञात्वा कालमुपागतं॥ उपकारं च सुग्रीवो वेत्स्यते नात्र संशयः॥ ६२॥ तस्मात्कालप्रती
क्षोहं स्थितोस्मि शुभलक्षण॥ सुग्रीवस्य नदीनां च प्रसादमभिकांक्षयन्॥ ६३॥ उपकारेण वीरो हि
प्रतीकारेण युज्यते॥ अकृतज्ञोप्रतिकृतो हंति सत्त्ववतां मनः॥ ६४॥ अथैवमुक्तः प्रणिधाय लक्ष्
मणः कृतांजलिस्तत्प्रतिपूज्य भाषितं॥ उवाच रामं स्वभिरामदर्शनं प्रदर्शयन्दर्शनमात्म
नः शुभं॥ ६५॥ यदुक्तमेतत्तव सर्वमीप्सितं नरेंद्र कर्ता न चिराद्धरीश्वरः॥ शरत्प्रतीक्षः क्षमतामि
मं भवान् जलप्रपातं रिपुनिग्रहे धृतः॥ ६६॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे किष्किंधाकांडे ऽष्टाविंशः स
र्गः॥ २८॥ समीक्ष्य विमलं व्योम गतविद्युद्बलाहकं॥ सारसाकुलसंघुष्टं रम्यज्योत्स्नानुलेपनं॥ १

क्लिष्टं॰ गरीयस्त्वादल्पकालाल्पयत्नाऽसाध्यत्वात्॰ नेच्छामि॰ नैषिष्यं॥ ६२॥ ६३॥ शेषं व्याख्यातं॥ ६४॥ ६५
६६॥ चशमाणः॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके कि॰ अष्टाविंशः सर्गः॥ २८॥ ई द
शं व्योम समीक्ष्य हरीश्वरस्नुपामामास इत्यन्वयः ... निरिं चुरो पानन्त स्यो कस्यो नान्वयः॥ १॥

ननु तत्कार्यकालात्ययश्चेत्स्यात्तं ज्ञापयिष्यत्येवेत्याह· नचेति· कालवित्कालविज्ञोपि सम्प्राज्ञत्वात्तदभिप्रायमे
व केवलमनुगच्छन्नसौ निमनीतिभावः॥१६॥ त्वदीयस्य स्फीतस्य महतः कुलस्य हेतुर्वृद्धिहेतुः दीर्घबंधुः इ
दानीं कालान्तरे च बंधुः स्वयं चा लक्ष्मणः॥१७॥ कृतं तव कार्यमिति शेषः आज्ञापयितुमर्हसि· राम नियो
गात्पूर्वमिति शेषः॥१८॥ नन्वेवमपि कालव्यतिक्रमस्स्यादित्यत आह· न हीति· चोदनाद्दने रामप्रेरणां विना

85

न च कालमतीतं ते निवेदयति कालवित्॥ त्वरमाणोपि सम्प्राज्ञस्तव राजन्वशानुगः॥१६॥ कुलस्य
हेतुः स्फीतस्य दीर्घबंधुश्च राघवः॥ अप्रमेयप्रभावश्च स्वयं चाप्रतिमो गुणैः॥१७॥ तस्य त्वं कुरु वै
कार्यं पूर्वं तेन कृतं तव॥ हरीश्वर कपिश्रेष्ठानाज्ञापयितुमर्हसि॥१८॥ न हि तावद्भवेत्कालो व्य
तीतश्चोदनादृते॥ चोदितस्य हि कार्यस्य भवेत्कालव्यतिक्रमः॥१९॥ अकर्तुरपि कार्यस्य भवान्क
र्ता हरीश्वर॥ किं पुनः प्रतिकर्तुस्ते राज्येन च धनेन च॥२०॥ शक्तिमानसि विक्रान्तो वानरर्क्षगणेश्वर॥ क
र्तुं दाशरथेः प्रीतिमाज्ञायां किं नु सज्जसे॥२१॥ कामं खलु शरैः शक्तः सुरासुरमहोरगान्॥ वशे दा
शरथिः कर्तुं त्वत्प्रतिज्ञामवेक्षते॥२२॥

जानोपि कालातिक्रमो न दोषायेति भावः॥ तत्प्रेरणायां यदि कार्य
कारणं न दा कालव्यतिक्रमो भवेदेवेत्यर्थः॥१९॥ अकर्तुरपि· अनुपकर्तुरपि· कार्यस्य कर्ता· अर्हेतत्त्व प्रति
कर्तुरुपकर्तुः॥२०॥ आज्ञायां किन्नु सज्जसे· किमर्थं तदाज्ञापनीत्वया विलंबसे॥२१॥ यद्यपि रामस्य न
सहायापेक्षा तथापि सपरिवारो हं सीतामन्वेषयिष्यामीति त्वत्प्रतिज्ञामवेक्षते सत्याऽसत्या चेति परीक्षत इत्यर्थः॥२२

तत्प्रसादप्रयोजनकवाक्यान्याह॥ राज्यंप्राप्तमित्यादि कौली कुलक्रमागता॥९॥ शेषःकर्त्तव्यशेषः कालज्ञःप्र
त्युपकारकालज्ञः साधुवर्त्तते साध्वनुरूपं वा वर्त्तते॥१०॥ दंड्यतेनेनदंडः सैन्यं। आत्मास्वकरणग्रामः समानि
स्ववशत्वेन समत्वं। समवेतानीति पाठे मिलितानीत्यर्थः। नत्वेकमपि पृथग्भूतमिति भावः॥११॥ निर

हरीश्वरमुपागम्य हनूमान्वाक्यमब्रवीत्॥ राज्यंप्राप्तंयशश्चैव कौली श्रीरभिवर्द्धिता॥९॥ मित्रा
णां संग्रहः शेषस्तं भवान्कर्त्तुमर्हति॥ यो हि मित्रेषु कालज्ञः सततं साधु वर्त्तते॥१०॥ तस्य राज्यं च कीर्ति
श्च प्रतापश्चापि वर्द्धते॥ यस्य कोशश्च दंडश्च मित्राण्यात्मा च भूमिप॥ समान्येतानि सर्वाणि स रा
ज्यं महदश्नुते॥११॥ तद्भवान्वृत्तसंपन्नः स्थितः पथि निरत्यये॥ मित्रार्थमभिनीतार्थं यथावत्क
र्त्तुमर्हति॥१२॥ संत्यज्य सर्वकर्माणि मित्रार्थं यो न वर्त्तते॥ संभ्रमाद्विकृतोत्साहः सोनर्थैर्नाव
रुध्यते॥१३॥ यो हि कालव्यतीतेषु मित्रकार्येषु वर्त्तते॥ स कृत्वा महतोप्यर्थान्न मित्रार्थेन युज्यते
॥१४॥ यदिदं मित्रकार्यं नो कालातीतमरिंदम॥ क्रियतां राघवस्यैतद्वैदेह्याः परिमार्गणं॥१५॥

त्यये निरपाये अभिनीतार्थं प्रतिज्ञातार्थं॥१२॥ संभ्रमात्त्वरया विशेषेण विकृतोत्साहोन्यत्र कर्मणीति शे
षः॥१३॥ कालव्यतीतेषु करणोचितकालमतिक्रांतेषु। पश्चात्तेषु वर्त्तनेन सिध्यर्थं यतते स मित्रस्य म
हतोर्थान्कृत्वापि मित्रार्थेन मित्रत्वप्रयोजकार्थेन न युज्यते उचितकालाकृतं कृतमप्यकृतप्रायमि
तिभावः॥१४॥ तत्कालातीतं भवद्धर्मानिरोधेन संस्थाप्य क्रियतामित्यादि॥१५॥ ॥

असंगेन॰ अविलंबेन॰ सेनाग्र्येण॰ सेनानाथेन॰ सहेतिशेषः ॥३०॥ अंतपालाना दिगंतवर्तिसेनापतयः समा
नयंतु समागच्छंतु ॥३१॥ अनंतरं आनयनानंतरं कार्यं सेनादर्शनगणनादि अनुपश्यतु संपादयत्वित्यि
र्थः ॥३२॥ त्रिपंचरात्रात् पंचदशदिनात् ऊर्ध्वं य आगच्छेत् तस्य दंडः तेन प्रत्तमधोसर्वे रागंतव्यमिति

यथा सेना समग्रा मे यूथपालाश्च सर्वशः॥ समागच्छत्यसंगेन सेनाग्र्येण तथा कुरु ॥३०॥ ये त्वंत
पालाः प्लवगाः शीघ्रगा व्यवसायिनः॥ समानयंतु ते शीघ्रं त्वरिताः शासनान्मम ॥३१॥ स्वयं चानं
तरं कार्यं भवानेवानुपश्यतु ॥३२॥ त्रिपंचरात्रादूर्ध्वं यः प्राप्नुयादिह वानरः॥ तस्य प्राणांतिको
दंडो नात्र कार्या विचारणा ॥३३॥ हरींश्च वृद्धानुपयातु सांगदो भवान्ममाज्ञामधिकृत्य निश्चितं
इति व्यवस्थां हरिपुंगवेश्वरो विधाय वेश्म प्रविवेश वीर्यवान् ॥३४॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे कि
ष्किंधाकांडे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥२९॥ गुहां प्रविष्टे सुग्रीवे विमुक्ते गगने घने ॥ वर्षरात्रे स्थितो रा
मः कामशोकाभिपीडितः ॥१॥ पांडुरं गगनं दृष्ट्वा विमलं चंद्रमंडलं ॥ शारदीं रजनीं चैव दृष्ट्वा ज्यो
त्स्नानुलेपनां ॥२॥ कामवृत्तं च सुग्रीवं नष्टां च जनकात्मजां॥ दृष्ट्वा कालमतीतं च मुमोह परमातुरः ॥३॥

भावः कार्त्तिकशुक्लादावियमाज्ञेति बोध्यं ॥३३॥ वृद्धान्हरीन् सांगदो भवानुपयातु संमाननार्थमिति शेषः
॥३४॥ टगमानः इति श्रीकिष्किंधाकांडे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥२९॥ १ ॥२॥ कालं सेनोद्योगकालं मुमोह व्याकु
लचित्तो बभूव ॥३॥

प्राणत्यागाविशंकेन· अनपकारि वालिप्राणत्याजनेन दनौचित्यशंकारहितेन मित्रकृत्यं स्वकृत्यमेवेति बु
ध्वा तव प्रियं कृतं मार्गामः अन्वेषयाम ॥२३॥ भयमिति निरगाद् निःशेषः ॥२४॥ प्रतिकृतः कृतोपकारस्यापि
गेशा कपिराज ॥२५॥ इदानीं सुग्रीवस्याज्ञां चैभवं दर्शयाति· तवाज्ञयाह्वानेस नि अस्माकं हरीणां मध्ये

प्राणत्यागाविशंकेन कृतं तेन महत्प्रियं ॥ तस्य मार्गाम वैदेहीं पृथिव्यामपि चांबरे ॥२३॥ देवदा
नवगंधर्वा असुराः समरुद्गणाः ॥ न च यत्ना भयं तस्य कुर्युः किमिव राक्षसाः ॥२४॥ तं नेदं शक्तियुक्त
स्य पूर्वं प्रतिकृतं त्वया ॥ रामस्यार्हसि पिंगेश कर्तुं सर्वात्मना प्रियं ॥२५॥ नाधस्तादवनौ नाप्सु ग
तिर्नोपरि चांबरे ॥ कस्यचित्सज्जते स्मासु कपीश्वर तवाज्ञया ॥२६॥ तदाज्ञापय कः किं ते कुतनावा
पि व्यवस्यतु ॥ हरयोऽप्रधृष्यास्ते संति कोट्यग्रशोऽनघ ॥२७॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कांते साधु
निरूपितं ॥ सुग्रीवः सत्वसंपन्नश्चकार मतिमुत्तमां ॥२८॥ संदिदेशाति मतिमान् नीलं नित्यकृतो
द्यमं ॥ दिक्षु सर्वासु सर्वेषां सैन्यानामुपसंग्रहे ॥२९॥

यः कश्चिदपि सज्जते विलंबते तस्य कस्यचि
त्कस्यापि वलिनो दुर्वृत्तस्य नाऽधस्तात्पाताले ऽप्यत्र वाग निर्जीवनं नास्ति ॥२६॥ यदेवं तदाज्ञापय·
आज्ञाप्रकारं पृच्छति· कः कपिः ते किं कं नियोगं कुतो वापि सार्वविभक्तिकस्तसिः कुत्रापि स्थितः व्यवस्य
तु अनुतिष्ठतु· आज्ञापनीयसेना कियत्यस्तीत्यत्राह· हरय इति· कोट्यग्रतः कोटिघटितसंख्यायामन्य
र्बुदस्याग्रे उपरि यासंख्या [illegible] ॥२७॥ मतिं तदनुष्ठानविषयां ॥२८॥२९॥

अपिनामित्यादिशरत्गुणेनंतरः शरद्गुणैर्निरंतरप्रवृत्तः कामः मद्वियोगसौकुमार्यातिशयाभ्यांहेतुभ्यांसुदूरं
अतिशयेनपीडयेदेव ॥१२॥ सारंगाख्यचातकविहंगस्तृषितोयथात्रिदशेश्वरात् जलंकांक्षमाणो विलपतिस्म
एवंसीताप्राप्तिंकांक्षमाणो विललाप ॥१३॥ ततस्तत्रकालेरम्येषुगिरिसानुषुचंचर्यं· भ्रातुर्दुःखेनगर्हितंचरि
त्वा· यङ लुगंतादार्षोऽसमासेल्यप्· पर्युपावर्त्तोल्लक्ष्मणोग्रजंराममददर्श ॥१४॥ विषादात् विषाददर्शनात् ॥१५
अथलक्ष्मणःकर्मयोगज्ञानयोगावेवपौरुषवद्भ्येदुःखशांतयेचानुतिष्ठेतिस्मारयति· किमार्येत्यादि·

अपितांमद्वियोगाच्चसौकुमार्याच्चभामिनी ॥ सुदूरंपीडयेत्कामःशरद्गुणनिरंतरः ॥१२॥ एवमादि
नरश्रेष्ठोविललापनपात्मजः ॥ विहंगइवसारंगःसलिलंत्रिदशेश्वरात् ॥१३॥ ततश्चंचर्यरम्ये
षुफलार्थीगिरिसानुषु ॥ ददर्शपर्युपावर्त्तोलक्ष्मीवांल्लक्ष्मणोग्रजं ॥१४॥ सचिंतयादुःसहयापरीतं
विसंज्ञमेकंविजनेमनस्वी ॥ भ्रातुर्विषादात्त्वरितोतिदीनःसमीक्ष्यसौमित्रिरुवाचदीनं ॥१५॥ कि
मार्यकामस्यवशंगतेनकिमात्मपौरुष्यपराभवेन ॥ अयंह्रियासंह्रियतेसमाधिःकिमत्रयोगे
ननिवर्त्ततेन ॥१६॥

हेआर्यकामस्यवशंगतेनत्वयकिंकर्मंकृतंस्यात्· अपिचैवंकामवशत्वेनात्मपौ
रुष्यस्यस्वपौरुषस्याभिभवेनकिंप्रयोजनंसाधितंस्यात्तस्मात्कामवशत्वंत्यक्त्वाकर्मयोगंकुरु· किंच
स्नानादिकर्मयोगोत्तरकालमवसरप्राप्तोयंसमाधिर्ब्रह्मानुसंधानंह्रियाहरतीतिह्रीःशोकस्तेनकिम
र्थंसंह्रियते· अत्रास्यामवस्थायांयोगेनसमाधिनासर्वंदुःखमितिशेषः किंननिवर्त्तते अपितुनिवर्त्तते
एवेत्यर्थः एवमन्वयांतः पाठइतिकतककृत· पाषंतरत्वस्याऽयोजनाशंक्याकलितमितिचसः ॥१६॥

प्राणत्यागाविशंकेन· अनपकारि वालिप्राणत्याजनेनदनौचित्यशंकारहितेनमित्रकृत्यंस्वकृत्यमेवेतिबु
ध्यानवप्रियंकृतंमार्गामि· अन्वेषयाम॥२३॥भयमितिरोहितिशेषः॥२४॥प्रतिकृतंतः कृतोपकारस्यापि
गेशाकपिराज॥२५॥इदानींसुग्रीवस्याज्ञांवैभवंदर्शयाति· तदाज्ञयाव्हानेसतिअस्माकंहरीणांमध्ये

प्राणत्यागाविशंकेनकृतंतेनमहत्प्रियं॥तस्यमार्गामवैदेहींपृथिव्यामपिचांबरे॥२३॥देवदा
नवगंधर्वाअसुराःसमरुद्गणाः॥नचयत्ताभयंतस्यकुर्युःकिमिवराक्षसाः॥२४॥तदेवंशक्तियुक्त
स्यपूर्वंप्रतिकृतस्तथा॥रामस्यार्हसिपिंगेशकर्तुंसर्वात्मनाप्रियं॥२५॥नाधस्तादवनौनाप्सुग
तिर्नोपरिचांबरे॥कस्यचित्सज्जतेस्मासुकपीश्वरतवाज्ञया॥२६॥तदाज्ञापयकःकिंतेकुर्तावा
पिव्यवस्यतु॥हरयोत्यप्रधृष्यास्तेसंतिकोट्यग्रशोनघ॥२७॥तस्यतद्वचनंश्रुत्वाकालेसाधु।
निरूपितं॥सुग्रीवःसत्वसंपन्नश्चकारमतिमुत्तमां॥२८॥संदिदेशातिमतिमान्नीलंनित्यकृतो
द्यमं॥दिक्षुसर्वासुसर्वेषांसेनानामुपसंग्रहे॥२९॥

यःकश्चिदपिसज्जनेविलंबतेनस्यकस्यचि
त्कस्यापिवलिनोदुर्वृत्तस्यवाऽधस्तात्पातालेऽप्सुवागतिर्जीवनंनास्ति॥२६॥यदेवंतदाज्ञापय·
आज्ञाप्रकारंपकृति· कः कपिःतेकिंकंनियोगंकुर्तावापिसार्वविभक्तिकस्तसिः कुत्रापिस्थितः व्यवस्य
तुअनुतिष्ठतु· आज्ञापनीयसेनाकियत्यस्तितत्राह· हरयइति· कोट्यग्रतःकोटिघटितसंख्यायान्य
र्बुदस्याग्रेउपरियासंख्या॥२७॥मतिनदनुष्ठानविषयां॥२८॥२९॥

अपिनामित्यादि शरद्गुणेन तरः शरद्गुणो निरंतरप्रवृत्तः कामः मद्वियोगसौकुमार्याभ्यां हेतुभ्यां सुदूरं
अतिशयेन पीडयेदेव ॥१२॥ सारंगाख्यचातकविहंगस्तृषितोयया त्रिदशेश्वरात् जलं कांक्षमाणो विलपति स्म
एवं सीताप्राप्तिंकांक्षमाणो विललाप ॥१३॥ ततस्तत्र काले रम्येषु गिरिसानुषु चंचर्यं· भ्रातुर्दुःखेन गर्हितं चरि
त्वा· यङ लुगंतादार्षीऽसमासेल्यप्· पर्युपावर्तमानलक्ष्मणोऽग्रजं रामं ददर्श ॥१४॥ विषादात् विषाददर्शनात् ॥१५
अथ लक्ष्मणः कर्मयोगज्ञानयोगावेव पौरुषं वृद्धये दुःखशांतये चानुतिष्ठेति स्मारयति· किमार्येत्यादि·

अपितां मद्वियोगाच्च सौकुमार्याच्च भामिनी ॥ सुदूरं पीडयेत्कामः शरद्गुणनिरंतरः ॥१२॥ एवमादि
नरश्रेष्ठो विललाप नृपात्मजः ॥ विहंग इव सारंगः सलिलं त्रिदशेश्वरात् ॥१३॥ ततश्चंचर्य रम्ये
षु फलार्थी गिरिसानुषु ॥ ददर्श पर्युपावृत्तो लक्ष्मीवां लक्ष्मणोऽग्रजं ॥१४॥ सचिंतया दुःसहया परीतं
विसंज्ञमेकं विजने मनस्वी ॥ भ्रातुर्विषादात्वरितो निदीनः समीक्ष्य सौमित्रिरुवाच दीनं ॥१५॥ कि
मार्य कामस्य वशंगतेन किमात्मपौरुष्यपराभवेन ॥ अयं ह्रिया संह्रियते समाधिः किमत्र योगे
न निवर्त्तनेन ॥१६॥

हे आर्य कामस्य वशंगतेन त्वया किं कर्म कृतं स्यात्· अपि चैवं कामवशत्वेनात्मपौ
रुषस्य स्वपौरुषस्याभिभवेन किं प्रयोजनं साधितं स्यात्तस्मात्कामवशत्वं त्यक्त्वा कर्मयोगं कुरु· किंच
स्नानादिकर्मयोगोत्तरकालमवसरप्राप्तोयं समाधिर्ब्रह्मानुसंधानं ह्रिया हरतीति ह्रीः शोकस्तेन किम
र्थं संह्रियते· अत्रास्यामवस्थायां योगेन समाधिना सर्वदुःखमिति शेषः किं न निवर्त्तते अपितु निवर्त्तते
एवेत्यर्थः एवमग्रेपि ज्ञेयं· पाठ इति कतककृत्· पाषंतर्लयस्यां योजनाशक्ता न लीनमिति चसः ॥१६॥

संज्ञां चितस्वास्थ्यं· मनस्थां· मनःसन्निहितामपि चिंतयामास· जीवति न वा कथमेनां प्रत्यानेष्यामीति
चिंता ॥४॥ सारसशब्दैः संघुष्टं शब्दवद्व्योम दृष्ट्वेति संबंधः ॥५॥ हेमवर्णा धातवो हेमधातवः ॥६॥ सा
रसनादसदृशनादवती या सारसानामारावा परस्परसमाह्वानाय कृतैर्नादैर्यैरमते आश्रमे ॥७

सतु संज्ञामुपागम्य मुहूर्तान्मतिमान्नृपः ॥ मनस्थामपि वैदेहीं चिंतयामास राघवः ॥४॥ दृष्ट्वा च वि
मलं व्योम गतविद्युद्बलाहकं ॥ सारसारवसंघुष्टं विललापार्तया गिरा ॥५॥ आसीनः पर्वतस्या
ग्रे हेमधातुविभूषिते ॥ शारदं गगनं दृष्ट्वा जगाम मनसा प्रियां ॥६॥ सारसारावसन्नादैः सार
सारावनादिनी ॥ याश्रमे रमते बाला साद्य मे रमते कथं ॥७॥ पुष्पितंश्चासनान्दृष्ट्वा कांचना
निव निर्मलान् ॥ कथं सा रमते बाला पश्यंती मामपश्यती ॥८॥ या पुरा कलहंसानां कलेन कल
भाषिणी ॥ बुध्यते चारुसर्वांगी साद्य मे रमते कथं ॥९॥ निस्वनं चक्रवाकानां निशम्य सहचारिणां
पुंडरीकविशालाक्षी कथमेषा भविष्यति ॥१०॥ सरांसि सरितो वापीः काननानि वनानि च ॥ तां
विना मृगशावाक्षीं चरन्नाद्य सुखं लभे ॥११॥

कांचनानिव कांचनपुष्पान् निर्मलानासनवृक्षान्दृ
ष्ट्वासौदर्यातिशयान् पुनः पुनस्तान्पश्यंती तदा च मामपश्यंती कथं वर्तते ॥८॥ कलेन शब्देन बु
ध्यते इत्यन्वयः कलभाषिणी कोमलशब्दवती ॥९॥ निशम्य श्रुत्वा ॥१०॥ काननवनयोः कांतारोपवना

तस्मात्त्वदुक्तं निःसंशयं कार्यं त्वद्वाक्यार्थोनुष्ठेय एव॰ अनुष्ठेयमाह॰ अवेक्षितव्यं समाधियोगेन भवगतं त्वंद्व
व्यं॰ क्रियाविशेषः कर्मयोगः सोपि अनुवर्त्तितव्योनुसेयः हे कुमार ननु कर्मज्ञानयोगो हि त्वाप्रकर्षेणाव
गोप्राप्तस्यात एव दुरासदस्य वीर्यस्य वीर्यवता कर्मणः फलं च फलमेव चिंत्यमपेक्षणीयं॰ अनेनयावत्फ

निःसंशयं कार्यमवेक्षितव्यं क्रियाविशेषोप्यनुवर्त्तितव्यः॥ ननु भवद्दस्य दुरासदस्य कुमारवीर्य
स्य फलं च चिंत्यं॥२०॥अथ पद्मपलाशाक्षीं मैथिलीमनुचिंतयन्॥ उवाच लक्ष्मणं रामो मुखेन
परिशुष्यता॥२१॥तर्पयित्वा सहस्राक्षः सलिलेन वसुंधरां॥ निर्वर्तयित्वा सस्यानि कृतकर्मा व्यव
स्थितः॥२२॥दीर्घगंभीरनिर्घोषाः शैलद्रुमपुरोगमाः॥ विसृज्य सलिलं मेघाः परिशांता नृपात्मज
॥२३॥नीलोत्पलदलश्यामाः श्यामीकृत्वा दिशो दश॥ विमदा इव मातंगाः शांतवेगाः पयोधराः॥२४॥
जलगर्भा महावेगाः कुटजार्जुनगंधिनः॥ चरित्वा विरताः सौम्य वृष्टिवाताः समुद्यताः॥२५॥ घना
नां वारणानां च मयूराणां च लक्ष्मण॥ नादः प्रस्रवणानां च प्रशांतः सहसानघ॥२६॥

लं निदिध्यासनकर्मसमुच्चय उक्तः॥२०॥ लक्ष्मणं वचसा लब्धात्मस्वस्थस्यापि पुनर्मैथिली स्मृतावित्य
मानस्य शरदनुभववर्णनं॰ अथेत्यादि॥२१॥ निवर्त्तयित्वा संपाद्य अर्हंत्वं [illegible] कृतकर्मेति व्यंग्यं॰॥२२॥गतं
तीति गमाः पश्चाद्यच्छैलद्रुमपुरइति हितीया बहुवचनांतं तानाक्षे निः [illegible]त्वा सलिलं विसृज्य प
रिशांताः॥२३॥नीलोत्पलदलश्यामा इति पयोधरविशेषणं॰ अर्हंत्वशांतकामवेगइति व्यंग्यं एव मग्रेप्यूह्यं

44

त्रक्रमेव विवृणोति· क्रियाभियोगमिति· क्रियाणां शौचस्नानादीनामभिनः कार्त्स्न्येन योगस्तु ध्यानं मनसः प्र
सादं चास्यायकालं सर्वं कालं समाधियोगानुगतं तेन संबद्धमेव कुरुष्व तथा ऽदीनसत्त्वो ऽक्षीणसत्त्वः
सन्· स्वकर्महेतुं पौरुषवद्धेः कारणं सहायसामर्थ्यं तत्त्व घटनरूपं स्वकर्मं देवार्चनादिरूपकर्म
योगं च कुरुष्व· अनेन यावत् फलं निदिध्यासनकर्मसमुच्चय उक्तः॥१७॥ त्वया सनाथा नाथ न नीजा

क्रियाभियोगं मनसः प्रसादं समाधियोगानुगतं च कालं॥ सहायसामर्थ्यमदीनसत्त्वः
स्वकर्महेतुं च कुरुष्व तात॥१७॥ न जानकी मानववंशनाथ त्वया सनाथा सुलभा परेण॥ न
चाग्निचूडां ज्वलितामुपेत्य न दह्यते वीर वरार्ह कश्चित्॥१८॥ सलक्ष्मणं लक्ष्मणमप्रधर्षं
स्वभावजं वाक्यमुवाच रामः॥ हितं च पथ्यं च नयप्रसक्तं ससामधर्मार्थसमाहितं च॥१९॥

नकी परेण न सुलभा· न सुग्रहा॥ ज्वलितामग्निचूडामग्निशिखामुपेत्य प्राप्य कश्चिदपि न दह्यते इति
नापि तु वह्निव्यतिरिक्तः सर्वोपि दह्यत एव· अनो यानीतासा नम्मतिकृतिरेव सा तु तद् उपासिता ग्ना
विति व्यंग्यं॥१८॥ रामः अप्रधर्षं न्यायोपेतत्वादविचाल्यं स्वभावजं नत्वार्थकं वाक्यमुक्तवंतं लक्ष्मण
सहितं लक्ष्मणमुवाच· किमुवाच· यत्त्वया प्रयुक्तं वाक्यं न हितं न त्वकाल सुखं पथ्यं कालांतरे पि सुखं·
नयप्रसक्तं राजनीत्युपेतं· समासहितं धर्मार्थाभ्यां समाहितं संगतं॥१९॥ ॥

प्रियकैरसनवदैः॥३४॥कुसुमोद्गतानां सन्नच्छदकुसुमाघ्राणप्रवृत्तानां·उद्गतानामित्येवपांक्तः पाठः
उद्धतानामितिकल्पितइतिकतकः कतः मदोत्क टा अधिकमदा अतएवमदलालसाः मदशब्देनतत्
जन्यः कामभोगस्तत्रेच्छावंतः॥३५॥शस्त्रवदुत्तेजितासिवद्दिधौतो विमलोवर्णोनैर्मल्यंयस्यतत्·कल्हा

मनोज्ञगंधैः प्रियकैरनल्पैः पुष्पाग्रभारावनताग्रशाखैः॥सुवर्णगौर्नयनाभिरामैरुद्योतितानी
ववनांतराणि॥३४॥प्रियान्वितानां नलिनीप्रियाणां वनप्रियाणां कुसुमोद्गतानां मदोत्कटानां
मदलालसानां गजोत्तमानां गतयोद्य मंदाः॥३५॥व्यक्तं नभः शस्त्रविधौतवर्णं कृशप्रवाहानि·
नदीजलानि कल्हारशीताः पवनाः प्रवांति तमोविमुक्ताश्च दिशः प्रकाशाः॥३६॥सूर्यातपक्रामण
नष्टपंकाभूमिश्चिरोद्घाटितसांद्ररेणुः॥अन्योन्यवैरेण समायुतानामुद्योगकालोद्यनराधि
पानां॥३७॥शरद्गुणाप्यायितरूपशोभाः प्रहर्षिताः पांसुसमुक्षितांगाः॥मदोत्कटाः संप्रतियुद्ध
लुब्धावृषागवां मध्यगतानदंति॥३८॥समन्मथा तीव्रतरानुरागाः कुलान्विता मंद[illegible]करेणुः
मदान्वितं संपरिवार्ययांतं वनेषु भर्त्तारमनुप्रयाति[illegible]॥

रशीताः कल्हाराश्चशीताश्चेत्यर्थः॥३६॥सू
र्यातपस्यक्रामणं संबंधः चिरेणोद्घाटितः प्रकाशि[illegible]ः सांद्रोरेणुर्यया अनेन शरद्दुत्तरार्धकालोयमिति
ज्ञायते॥३७॥आप्यायिते वर्धिते रूपशोभेयेषां·पांसुसमुक्षितांगाः पांसुयुक्तांगाः॥३८॥समन्मथत्वादि
विशेषणचतुष्टयं करेणवः करेणुरितिदीर्घत्वमार्षं॥३९॥ ॥ ॥ ॥

महामेघैरस्थितत्वादतएव निर्मलाः ॥२७॥ श्रियं विभजेदिति शारदाः प्रभाः लीलासु त्रिधा विभागं कृत्वेत्यर्थः ॥२८॥ अ
नेकपदार्थाश्रयाः चित्राः शोभा यस्याः सा अग्रहस्ताः प्रथमनिःसृतकिरणाः ॥२९॥ पवनमनुसरतिनच्छी

अभिवसाम महामेघैर्निर्मलाश्चित्रसानवः ॥ अनुलिप्ता इवाभान्ति गिरयश्चन्द्ररश्मिभिः ॥२७॥ शाखा
सुसप्तच्छदपादपानां प्रभासु ताराऽर्कनिशाकराणाम् ॥ लीलासु चैवोत्तमवारणानां श्रियं विभज्या
द्य शरत्प्रवृत्ता ॥२८॥ संपन्नपत्नैकाश्रयचित्रशोभा लक्ष्मीशरत्कालगुणोपपन्ना ॥ सूर्याग्रहस्तप्रति
बोधितेषु पद्माकरेष्वभ्यधिकं विभाति ॥२९॥ सप्तच्छदानां कुसुमोपगन्धी षट्पादवृन्दैरनुगी
यमानः ॥ मत्तद्विपानां पवनानुसारी दर्पं विनेष्यन्नधिकं विभाति ॥३०॥ अभ्यागतैश्चारु विशालप
क्षैः स्मरप्रियैः पद्मरजोऽवकीर्णैः ॥ महानदीनां पुलिनोपयातैः क्रीडन्ति हंसाः सह चक्रवाकैः ॥३१
मदप्रगल्भेषु च वारणेषु गवां समूहेषु च दर्पितेषु ॥ प्रसन्नतोयासु च निम्नगासु विभाति लक्ष्मी
र्बहुधा विभक्ता ॥३२॥ नभः समीक्ष्याम्बुधरैर्विमुक्तं विमुक्तवर्हाभरणा वनेषु ॥ प्रियास्वरक्ता
विनिवृत्तशोभा गतोत्सवा ध्यानपरा मयूराः ॥३३॥

न्तः विनेष्यन् जलं शोषयन् शरत्काल इति शे
षः मत्तद्विपानां दर्पमधिकं कुर्वन् विभाति ॥३०॥ मानससरस्तः स्वेतसहाभ्यागतैश्चक्रवाकैः सह क्री
डंति ॥३१॥३२॥ विमुक्तं त्यक्तं वर्हरूपमाभरणं यैः अरक्ताः रागरहिताः ॥३३॥ ॥

शशांकोदितेति उदितशशांकेत्यर्थः ताराणां गणैरुन्मीलितानि चारूणि नेत्राणि यस्यास्सा ॥४६॥ शालिप्रसवाद्वीह
यः मालेव नभः समाक्रामति सुप्तैकहंसमिति चंद्रप्रतिबिंबवत् ॥४८॥ प्रकीर्णा हंसा इवाकुला मेखला या
सां वाप्युत्तमानां उत्तमवापीनां ॥४९॥ वेणुस्वनरूपेणाव्यंजितेन व्यक्तेन तूर्येण वाद्यघोषेण मिश्रः प्रत्यूषकाले

90

रात्रिः शशांकोदितसौम्यवक्त्रा तारागणोन्मीलितचारुनेत्रा ॥ ज्योत्स्नांशुकप्रावरणा विभाति नारीव शु
क्लांशुकसंवृतांगी ॥४६॥ विपक्वशालिप्रसवानि भुक्त्वा प्रहर्षिता सारसचारुपंक्तिः ॥ नभः समाक्राम
ति शीघ्रवेगा वातावधूता ग्रथितेव माला ॥४७॥ सुप्तैकहंसं कुमुदैरुपेतं महाह्रदस्थं सलिलं
विभाति ॥ घनैर्विमुक्तं निशि पूर्णचंद्रं तारागणाकीर्णमिवांतरिक्षं ॥४८॥ प्रकीर्णहंसाकुलमेख
लानां प्रबुद्धपद्मोत्पलमालिनीनां वाप्युत्तमानामधिकाद्य लक्ष्मीर्वरांगनानामिव भूषितानां
॥४९॥ वेणुस्वनव्यंजिततूर्यमिश्रः प्रत्यूषकालेनिलसंप्रवृत्तः ॥ संमूर्छितो गह्वरगोवृषाणामन्यो
न्यमापूरयतीव शब्दः ॥५०॥ नवैर्नदीनां कुसुमप्रहासैर्व्याधूयमानैर्मृदुमारुतेन ॥ धौतामलक्षौम
पटप्रकाशैः कूलानि काशैरुपशोभितानि ॥५१॥

त्यूषकालेः अनिलेन संप्रवृत्तः तत्संबंधेन जातः सं
मूर्छितो व्याप्तः गह्वराणां वृषाणां च वनवर्तिनां श[illegible]न्योन्यमापूरयतीव[illegible]तीव गह्वरगोवृषशब्दा
त्साजात्यात् परस्परवर्द्धका इत्यर्थः गह्वरगोवृषाणां प्रतिपादः ॥५०॥ नदीनां कूलानि मृदुमारुतेन व्याधूय रामं
मानैः कंपितैः कुसुमप्रहासैः कुसुमविकासैर्युतैः काशैरुपशोभितानि ॥५१॥ ९०

राम

विभूषितं विभूषणं विमनाः मयूराः मनःपर्यायाः ननः शब्दाः॥ काशं नोपिहित रूपकोशात्॥४०॥ बुद्धांबुजानि
विकसितकमलानि॥४१॥ संसारसाच्छतास्तदारान्विनादितान्छतासु॥४२॥ अतिप्रवृद्धानिलो महावायुः
बर्हिणामयूराः प्लवंगमाभेकाः॥४३॥ अनेकेवर्णाः नेननवोदितेषु बुधरेषु लुनि नष्टकायाः सुतरां नष्टैः ॥ ।
त्यक्त्वा वराण्यात्मविभूषितानि बर्हाणि नीरोपगताः॥ नां॥ निर्भर्त्स्यमाना इव सारसौघैः प्रयान्ति
दीना विमना मयूराः॥४॥ वित्रास्य कारंडवचक्रवाकान्महारवैर्भिन्नकटा गजेंद्राः॥ सरत्सु बुद्धां
बुजभूषणेषु विक्षोभ्य विक्षोभ्य जलं पिबन्ति॥४१॥ व्यपेतपंकासु सवालुकासु प्रसन्नतोयासु सुस
गोकुलासु॥ ससारसारावविनादितासु नदीषु हंसा निपतन्ति हृष्टाः॥४२॥ नदीघनप्रस्रवणोद
कानामतिप्रवृद्धानिलबर्हिणानां॥ प्लवंगमानां च गतोत्सवानां ध्रुवं रवाः संप्रति संप्रनष्टाः॥४३॥
अनेकवर्णाः सुविनष्टकाया नवोदितेष्वंबुधरेषु नष्टाः॥ क्षुधार्दिता घोरविषा बिलेभ्यश्चिरोषिता
विप्रसरंति सर्पाः॥४४॥ चंचच्चंद्रकरस्पर्शहर्षोन्मीलिततारका॥ अहो रागवती संध्या जहाति
स्वयमंबरं॥४५॥
हृष्टाः अतएव नष्टाः नष्टप्रायाः॥४४॥ चंचतां शोभमानानां चंद्रकिरणानां स्पर्श
नयो हर्षस्तेनोन्मीलिता ईषत्प्रकाशितास्तारका नक्षत्राणि नेत्रकनीनिका च यया सा रागवती रक्तवर्णा
अनुरक्ता च अंबरमाकाशं वस्त्रं च समासोक्तिरलंकारः कान्तकरस्पर्शसुखाद्धर्षोन्मीलितनयना या स्त
दनुरागवशात्स्वतो विगलित ... यामारोपादिति बोध्यं॥४५॥

६०॥ यात्रा यात्राकाल इत्यर्थः तथाविधं यात्रोपयोगिनमुद्योगं च तस्य न पश्यामीति अनुकर्षः ॥ ६१ श्यामास्तमा
लाः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ चत्वार इति॰ यद्यपि चतुर्थो मासो विद्यते तथापि तत्रोद्योगाभावेन तस्यापि गतप्रायत्वात्तेना

अन्योन्यबद्धवैराणां जिगीषूणां नृपात्मज ॥ उद्योगसमयः सौम्य पार्थिवानामुपस्थितः ॥ ६० इयं सा
प्रथमा यात्रा पार्थिवानां नृपात्मज ॥ न च पश्यामि सुग्रीवमुद्योगं च तथाविधं ॥ ६१ ॥ असनाः सप्तप
र्णाश्च कोविदाराश्च पुष्पिताः ॥ दृश्यन्ते बन्धुजीवाश्च श्यामाश्च गिरिसानुषु ॥ ६२ ॥ हंससारसचक्राह्वैः
कुररैश्च समन्ततः ॥ पुलिनान्यवकीर्णानि नदीनां पश्य लक्ष्मण ॥ ६३ ॥ चत्वारो वार्षिका मासा गता व
र्षशतोपमाः ॥ मम शोकाभितप्तस्य तथा सीतामपश्यतः ॥ ६४ ॥ चक्रवाकीव भर्तारं पृष्ठतोनुगता वनं
विषमं दण्डकारण्यमुद्यानमिव चाङ्गना ॥ ६५ ॥ प्रियाविहीने दुःखार्त्ते हृतराज्ये विवासिते ॥ कृपां
न कुरुते राजा सुग्रीवो मयि लक्ष्मण ॥ ६६ ॥ अनाथो हृतराज्योयं रावणेन च धर्षितः ॥ दीनो दूरगृहः
कामी मां चैव शरणं गतः ॥ ६७ ॥ इत्येतैः कारणैः सौम्य सुग्रीवस्य दुरात्मनः ॥ अहं वा[illegible]राज्यस्य
परिभूतः परंतप ॥ ६८ ॥

इत्युक्ते ॥ ६४ ॥ का मासीनान्तत्राह[illegible] विषमं दण्डकारण्यं च नमुद्यानमिव
ज्ञात्वा चक्रवाकी भर्तारमिव मामापृष्ठतोनुगता ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ कृपायाः[illegible] नुमुन्नयति॰ अनाथ इति॰ राम॰
दूरगृह इति पाठे दूरवर्त्ती स्त्रीविषयो गृहो रावणेन निवेशो वा यस्येत्यर्थः ॥ ६७ ॥ वानरराजस्य वानरराज्येन शोषयष्टी ॥ ६८ ॥ ९१

प्रचंडाः प्रगल्भाः शौंडाः मत्ताः पद्मानामासनपुष्पाणि   रेणुभिर्गौराः पीनाः पवनानुयात्रां कुर्वंति गंधलोमा
दिति भावः ॥ ५२ ॥ कुसुमरूपः प्रहासो यस्य तं शा   लनो शालिसमूहः वर्षस्य व्यपनीत व्यपनयो यस्मि

वनप्रचंडा मधुपानशौंडाः प्रियान्विताः षट्चरणाः प्रहृष्टाः ॥ वनेषु मत्ताः पवनानुयात्रां कुर्वंति
पद्मासनरेणुगौराः ॥ ५२ ॥ जलं प्रसन्नं कुसुमप्रहासं क्रौंचस्वनं शालिवनं विपक्वं ॥ मृदुश्च वा
युर्विमलश्च चंद्रः शंसंति वर्षव्यपनीतकालं ॥ ५३ ॥ मीनोपसंदर्शितमेखलानां नदीवधूनां ग
तयोऽद्य मंदाः कांतोपभुक्तालसगामिनीनां प्रभातकालेष्विव कामिनीनां ॥ ५४ ॥ सचक्रवाका
नि सशैवलानि काशैर्दुकूलैरिव संवृतानि ॥ सपत्ररेखाणि सरोचनानि वधूमुखानीव नदी
मुखानि ॥ ५५ ॥ प्रफुल्लबाणासनचित्रितेषु प्रहृष्टषट्पादनिकूजितेषु ॥ गृहीतचापोद्य
तदंडचंडः प्रचंडचापोऽद्य वनेषु कामः ॥ ५६ ॥ लोकं सुवृष्ट्या परितोषयित्वा नदीस्तटाका
नि च पूरयित्वा ॥ निष्पन्नसस्यां वसुधां च कृत्वा त्यक्त्वा नभस्तोयधराः प्रनष्टाः ॥ ५७ ॥ दर्शयंति
शरन्नद्यः पुलिनानि शनैः शनैः ॥ नवसंगमसव्रीडा जघनानीव योषितः ॥ ५८ ॥ प्रसन्नसलिलाः
सौम्यकुरराभिविनादिताः ॥ चक्रवाकगणाकीर्णा विभांति सलिलाशयाः ॥ ५९ ॥

न्नं कालं ॥ ५३ ॥ मीना
एवोपसंदर्शिता मेखला यासां ॥ ५४ ॥ चक्रवाकशैवलकाशाः रोचनापत्ररेखा दुकूलस्थानीयाः ॥ ५५ ॥ सप्तम्यं
ते वनविशेषणे वनेषु इति शेषः [illegible] दंडे चंड प्रचंडः प्रचंडश्चा

वर्षाः वर्षान्तरकालं समयकल्लं संकेतविषयं कालं प्रतिज्ञाय व्यतीतान्व्यतीतप्रायान्॥७८॥ पानंम
द्यपानं॥७९॥ उच्यतामित्युक्तं किं वक्तव्यमित्यत आह· यद्रूपमिति मम रोषस्य यद्रूपमुचितमितिशे
षः॥ तद्ब्रूयाः इदं वचनश्च ब्रूयाः॥८०॥ तद्वचनमाह नेति· समयेतिष्ठः समयंमहासीरित्यर्थः॥८१॥८२

वर्षाः समयकालं तु प्रतिज्ञाय हरीश्वरः॥ व्यतीतांश्चतुरो मासान्विहरन्नावबुध्यसे॥७८॥
सामात्यपरिषत्क्रीडन्पानमेवोपसेवसे॥ शोकदीनेषु नास्मासु सुग्रीवः कुरुते दयां॥७९॥
उच्यतां गच्छ सुग्रीवस्त्वया वीर महाबल॥ मम रोषस्य यद्रूपं ब्रूयाश्चैनमिदं वचः॥८०॥ न
स संकुचितः पन्था येन वाली हतो गतः॥ समये तिष्ठ सुग्रीव मा वालिपथमन्वगाः॥८१॥ ए
क एव रणे वाली शरेण निहतो मया॥ त्वां तु सत्यादतिक्रान्तं हनिष्यामि सबांधवं॥८२॥ यदेवं
विहिते कार्ये यद्धितं पुरुषर्षभ॥ तत्तद्ब्रूहि नरश्रेष्ठ त्वर कालव्यतिक्रमः॥८३॥ कुरुष्व सत्यं मम
वानरेश्वर प्रतिश्रुतं धर्ममवेक्ष्य शाश्वतं॥ मा वालिनं प्रेतगतो यमक्षये त्वमद्य पश्येर्मम चोदि
तः शरैः॥८४॥

एवं तेन विहिते कार्ये यद्यद्धितमस्माकं तस्य तत्तद्ब्रूहि· त्वराहेतुः कालव्यतिक्रम इति ज्ञायत इ
तिशेषः॥८३॥ उपदेशसंक्षेपः कुरुष्वेति· प्रेतगतः प्रेतत्वं प्राप्तः यमक्षये यमगृहे मा वालिनं प
श्येः मम शरैः चोदितः प्रेरितः प्रेतत्वायेतिशेषः इति ब्रूहीत्यन्वयः॥८४॥ राम

92

परिसंख्यायगणयित्वानवबुध्यतेसमयमितिशेषः ॥६९॥७०॥ उपपन्नानांबलवीर्यादियुक्तानां । आशांअभिमतार्थ
विषयांसंश्रुत्यप्रतिज्ञाय ॥७१॥ सत्येनामोघतया ॥७२॥ नभवंतिकार्यायेतिशेषः क्रव्यादाश्वादयः ॥७३॥७४॥

सकालंपरिसंख्यायसीतायाःपरिमार्गणे ॥ कृतार्थःसमयंकृत्वादुर्मतिर्नावबुध्यते ॥६९॥ सकिष्किं
धांप्रविश्यत्वंब्रूहिवानरपुंगवं ॥ मद्वचोग्राम्यसुखेसक्तंसुग्रीवंवचनान्मम ॥७०॥ अर्थिनामुपपन्ना
नांपूर्वंचाप्युपकारिणां ॥ आशांसंश्रुत्ययोहंतिसलोकेपुरुषाधमः ॥७१॥ शुभंवायदि[illegible]वापापंयो
हिवाक्यमुदीरितं ॥ सत्येनपरिगृह्णातिसवीरःपुरुषोत्तमः ॥७२॥ कृतार्थाह्यकृतार्थानांमित्राणां
नभवंतिये ॥ तान्मृतानपिक्रव्यादाःकृतघ्नान्नोपभुंजते ॥७३॥ नूनंकांचनपृष्ठस्यविकृष्टस्यम
यारणे ॥ द्रष्टुमिच्छसिचापस्यरूपंविद्युद्गणोपमं ॥७४॥ घोरंज्यातलनिर्घोषंक्रुद्धस्यममसंयुगे
निर्घोषमिववज्रस्यपुनःसंश्रोतुमिच्छसि ॥७५॥ काममेवंगतेप्यस्यपरिज्ञातेपराक्रमे ॥ त्वत्सहा
यस्यमेवीरनचिंतास्यान्नृपात्मज ॥७६॥ यदर्थमयमारंभःकृतःपरपुरंजय ॥ समयंनाभिजा
नातिकृतार्थःप्लवगेश्वरः ॥७७॥

संश्रोतुमिच्छसीत्युत्तरं इतिसुग्रीवंब्रूहीतिसंबंधः ॥७५॥ एवंगते
इत्यस्यविवरणं । पराक्रमेपरिज्ञातेइतित्वत्सहायस्यमेपराक्रमेज्ञातेपिअस्यसुग्रीवस्यचिंतावालिव
धमपिमारिष्यतीतिचिंताकामंनस्यादित्याश्चर्यमितिभावः ॥७६॥ यदर्थंसीतान्वेषणार्थंअयमारं
भएतत्स्वरूपःकृतः [illegible] नाभिजानातिनस्मरति ॥७७॥

रामा०कि० ९३ निवेदितार्थं विज्ञापितसुग्रीववधप्रवृत्तिं स्ववीक्षितं सुष्टु अवीक्षितं समयोचितं ॥५॥ त्वद्विधः धर्मज्ञः पापं
मित्रवधाध्यवसायरूपं आर्येण सम्यग्विवेकेन ॥६॥ इदं मित्रघातरूपं वस्तु न ग्राह्यं न निश्चेयं साधु
त्वं तेन तां पूर्वकृतां प्रीतिं अनुवर्तस्व सुग्रीवे इति शेषः पूर्ववृत्तं संगतं च सख्यं च स्मरेति शेषः ॥७॥

तमात्तबाणासनमुत्पतन्तं निवेदितार्थं रणचंडकोपं ॥ उवाच रामः परवीरहन्ता स्ववीक्षितं सा
नुनयं च वाक्यं ॥५॥ न हि वै त्वद्विधो लोके पापमेवं समाचरेत् ॥ कोपमार्येण यो हंति स वीरः
पुरुषोत्तमः ॥६॥ नेदमत्र त्वया ग्राह्यं साधुवृत्तेन लक्ष्मण ॥ तां प्रीतिमनुवर्तस्व पूर्ववृत्तं च
संगतं ॥७॥ सामोपहितया वाचा रूक्षाणि परिवर्जयन् ॥ वक्तुमर्हसि सुग्रीवं व्यतीतं कालपर्य सु
ये ॥८॥ सोऽग्रजेनानुशिष्टार्थो यथावत्पुरुषर्षभः ॥ प्रविवेश पुरीं वीरो लक्ष्मणः परवीरहा ॥९॥ त
तः शुभमतिः प्राज्ञो भ्रातुः प्रियहिते रतः ॥ लक्ष्मणः प्रतिसंरब्धो जगाम भवनं कपेः ॥१०॥ शक्र
बाणासनप्रख्यं धनुः कालांतकोपमं ॥ प्रगृह्य गिरिशृंगाभं मंदरः सानुमानिव ॥११॥

कालपर्यये कालातिक्रमे व्यतीतं अतिक्रममेव कालो ऽतिक्रांत इत्येवं वक्तुमर्हसि नापरं किंचिदित्य
र्थः ॥८॥ अग्रजेन रामेण ॥९॥ भवनं प्रति जगाम संरब्धः नातिरभसो ऽनतिक्रमः अकोपनः ॥१०॥ कालांतकोप रामः ९३
मं कालादिवद्भयंकरं सानुमान् मंदर इव जगामेत्यन्वयः ॥११॥ ख्र

मानववंशवर्द्धनो लक्ष्मणः ॥८५॥ मंजुमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके किष्किंधाकां
डे त्रिंशः सर्गः ॥३०॥ स लक्ष्मणः साधुवृत्ते साधुनां वृत्ते स्थिरस्नेहना लक्षणो कर्म ॥१॥ जनितान् फलानुषंगान्
अकंटकराज्यभोगसंबंधान् न मन्यते सख्यमूलानीति शेषः अत एव वानरराज्यलक्ष्मीं न भोक्ष्यते हियस्मा

सपूर्वजं तीव्रवीन्द्र कोपं लालप्यमानं प्रसमीक्ष्य दीनं ॥ चकार तीव्रां मतिमुग्रतेजा हरीश्वरे मा
नववंशवर्द्धनः ॥८५॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे किष्किंधाकांडे त्रिंशः सर्गः ॥३०॥ स कामिनं दीनमदीन
सत्त्वं शोकाभिपन्नं समुदीर्णकामं ॥ नरेंद्रसूनुर्नरदेवपुत्रं रामानुजः पूर्वजमित्युवाच ॥१॥ न वा
नरः स्थास्यति साधुवृत्ते न मन्यते कर्मफलानुषंगान् ॥ न भोक्ष्यते वानरराज्यलक्ष्मीं तथा हि नाति
क्रमतेस्य बुद्धिः ॥२॥ मतिक्षयाद्ग्राम्यसुखेषु सक्तस्तव प्रसादात्प्रतिकारबुद्धिः ॥ हतोग्रजं पश्यतु
वीर वालिनं न राज्यमेवं विगुणस्य देयं ॥३॥ न धारये कोपमुदीर्णवेगं निहन्मि सुग्रीवमसत्यम
द्य ॥ हरिप्रवीरैः सह वालिपुत्रो नरेंद्र पुत्र्या विचयं करोतु ॥४॥
तस्मात्तथा तत्प्रकारोऽस्य बुद्धिः प्रे
मपरिपालने प्रतिश्रुत्यं तं नन्नक्रमनेन तथा हि नातिक्रमन इति पाठः पांक्तः ॥२॥ न त्र हेतुमाह मतिक्षया
दिति मतिक्षये हेतुस्तव प्रसादः अनन्तस्य प्रतिकारबुद्धिः प्रत्युपकारबुद्धिर्न वर्त्तत इति शेषः न दे
यं दत्तं वानुपालनीयमित्यर्थः ॥३॥ न धारये धारयितुं न शक्नोमि वालिपुत्रोंऽगदः विचयमन्वेषणं
सुग्रीवं हत्वा तस्मै राज्यसमर्पणादिति भावः ॥४॥

२०॥२१॥२२॥ ततः सचिवसंदिष्टाः सुग्रीवं बोधयित्वा तदनुमत्या लक्ष्मणेऽस्माभिर्यावत् प्रवेश्यते तावद् द्वारावृ
क्ष्मणप्रवेशं निरुंधानास्तिष्ठंत इत्येवं सचिवैर्हनूमदादिभिः संदिष्टा हरयो नगरान्निर्ययुः ॥२३॥ विकृत
दर्शना भीमदर्शनाः विवृत्तदर्शनाः प्रकटदर्शनाः ॥२४॥ दशगुणोत्तराः शतनागबलाः इत्यर्थः नागसह

तं ते भयपरीतांगाः क्रुद्धं दृष्ट्वा प्लवंगमाः ॥ कालमृत्युयुगांताभं शतशो विद्रुता दिशः ॥२०॥ ततः सुग्री
वभवनं प्रविश्य हरिपुंगवाः ॥ क्रोधमागमनं चैव लक्ष्मणस्य न्यवेदयन् ॥२१॥ तारया सहितः का
मी सक्तः कपिवृषस्तदा ॥ न तेषां कपिसिंहानां शुश्राव वचनं तदा ॥२२॥ ततः सचिवसंदिष्टा हर
यो रोमहर्षणाः ॥ गिरिकुंजरमेघाभा नगरान्निर्ययुस्तदा ॥२३॥ नखदंष्ट्रायुधाः सर्वे वीराः विकृतद
र्शनाः ॥ सर्वे शार्दूलदंष्ट्राश्च सर्वे विकृतदर्शनाः ॥२४॥ दशनागबलाः केचित्केचिद्दशगुणोत्तराः ॥
केचिन्नागसहस्रस्य बभूवुस्तुल्यवर्चसः ॥२५॥ ततस्तैः कपिभिर्व्याप्तां द्रुमहस्तैर्महाबलैः ॥ अपश्य
ल्लक्ष्मणः क्रुद्धः किष्किंधां तां दुरासदां ॥२६॥ ततस्ते हरयः सर्वे प्राकारपरिखांतरात् ॥ निष्क्रम्योद्ग्रस
त्वास्तस्थुः राविष्कृतं तदा ॥२७॥ सुग्रीवस्य प्रमादं च पूर्वजस्यार्थमात्मवान् ॥ दृष्ट्वा क्रोधवशो वीरः
पुनरेव जगाम सः ॥२८॥

स्तुल्यवर्चसः नागसहस्रतेजस्तुल्यतेजसः ॥२५॥ दुरासदाम् अपश्यदित्यन्वयः
२६॥ प्राकाराद्बहिर्वर्त्तिनी परिखा तदंतरात्तदवधेरपि बहिर्निष्क्रम्य आविष्कृतं प्रकटं यथा तथा त
स्थुः ॥२७॥ प्रमादं च चापल्यानरप्रतिरोधं च पूर्वजस्य रामस्यार्थं च दृष्ट्वा विचार्य ॥२८॥ ॥

94

यथोक्तकारी· रामस्येति शेषः वचनं सुग्रीवं प्रति स्वेन वक्तव्यं· उत्तरं ॥ तदुपरि सुग्रीवेण वक्तव्यं· सोत्तरं· तदु
परि स्ववक्तव्योत्तरसहितं मत्वा आलोच्य ॥१२॥ भ्रातू रामस्य यः कामो मनोरथस्तज्जन्यो यः क्रोधस्तद्विष
तज्जन्यः क्रोधस्तस्य समुत्पन्नेन तज्जन्येन क्रोधाग्निना वृत्तः अनएवाऽप्रीतः प्रभंजनो वायुरिव वेगेन प्रययौ ॥१३॥

यथोक्तकारी वचनमुत्तरं चैव सोत्तरं ॥ बृहस्पतिसमो बुद्ध्या मत्वा रामानुजस्तदा ॥१२॥ कामक्रोध
समुत्थेन भ्रातुः क्रोधाग्निनावृतः ॥ प्रभंजन इवाप्रीतः प्रययौ लक्ष्मणस्ततः ॥१३॥ सालतालाश्वक
र्णांश्च तरसा पातयन्बलात् ॥ पर्यस्यन् गिरिकूटानि द्रुमानन्यांश्च वेगितः ॥१४॥ शिलाश्च शकली
कुर्वन्पद्भ्यां गज इवाशुगः ॥ दूरमेकपदं त्यक्त्वा ययौ कार्यवशाद्द्रुतं ॥१५॥ तामपश्यद्बलाकीर्णां हरि
राजमहापुरीं ॥ दुर्गामिक्ष्वाकुशार्दूलः किष्किंधां गिरिसंकटे ॥१६॥ रोषात्प्रस्फुरमाणोष्ठः सुग्रीवं
प्रति लक्ष्मणः ॥ ददर्श वानरान्भीमान् किष्किंधायां बहिश्चरान् ॥१७॥ तं दृष्ट्वा वानराः सर्वे लक्ष्मणं
पुरुषर्षभं ॥ शैलशृंगाणि शतशः प्रवृद्धांश्च महीरुहान् ॥ जगृहुः कुंजरप्रख्या वानराः पर्वतांत
रे ॥१८॥ तान्गृहीतप्रहरणान्सर्वान्दृष्ट्वा तु लक्ष्मणः ॥ बभूव द्विगुणं क्रुद्धो बह्विंधनमिवानलः ॥१९॥

तरसा बृहद्वेगेन पर्यस्यन् क्षिपन्· वेगितः संजातवेगः ॥१४॥ एकपदं एकैकपदं दूरं यथा भवति तथा त्य
क्त्वा कार्यवशाद्द्रुतं ययौ ॥१५॥ बलाकीर्णां वानरसेनाव्याप्तां गिरिसंकटे· भूधरमध्ये वर्तमानां ॥१६॥१७॥
क्रुद्धलक्ष्मणादर्शनेन भीताः [illegible] ॥१८॥ द्विगुणं क्रुद्धः· मादृष्टेमप्रणामं मत्वा

प्रहरणां गहनानि कोपद्विगुणं ॥१९॥

लक्ष्मणस्येति श्लोकेन संक्षिप्योक्तस्यार्थस्य विस्तरो यथेति· संभ्रांतभावः संभ्रांतचित्तः परदीनवक्त्रः परमतिशयेन
दीनं वक्त्रं यस्य सः परिदीनेति पाठांतरं· निर्गत्य· लक्ष्मणसंनिहितदेशात्परावृत्येत्यर्थः पूर्वं नृपतेस्ततोऽस्
माया इदमुपलक्षणं तारायाश्च चरणावित्यन्वयः॥ तदेव विस्तारयति संगत्येति· मातुस्ताराया॥३७॥ निद्रया

अथांगदस्तस्य सुतीव्रवाचा संभ्रांतभावः परदीनवक्त्रः॥ निर्गत्य पूर्वं नृपतेस्तरस्वी ततो रुमाया
श्चरणौ ववंदे॥३६॥ संगत्य पादौ पितुरुग्रतेजा जग्राह मातुः पुनरेव पादौ॥ पादौ रुमायाश्च निपी
डयित्वा निवेदयामास ततस्तदर्थं॥३७॥ स निद्राक्लांतसंवीतो वानरो न विबुद्धवान्॥ बभूव मद
मत्तश्च मदनेन च मोहितः॥३८॥ ततः किलकिलां चक्रुर्लक्ष्मणं प्रेक्ष्य वानराः॥ प्रसादयंतस्तं क्रुद्धं भ
यमोहितचेतसः॥३९॥ ते महौघनिभं दृष्ट्वा वज्राशनिसमस्वनं॥ सिंहनादं समं चक्रुर्लक्ष्मणस्य स
मीपतः॥४०॥ तेन शब्देन महता प्रत्यबुध्यत वानरः॥ मदविह्वलताम्राक्षो व्याकुलः स्रग्विभूषणः॥४१॥

क्लांतः संवीतो व्याप्तश्चेत्यर्थः न विबुद्धवान्· तत्र निंतद्वचनं चेत्यर्थः यतो मदनेन मोहितो मदमत्तश्च बभूवा
सीत्॥३८॥ ततः अंगदस्य सुग्रीवसमीपगमनानंतरं· वानराणां भयक्रोधादिजः शब्दसमूहः किलकि
ला· तं लक्ष्मणं॥३९॥ ते लक्ष्मणं दृष्ट्वा· महौघनिभं· तच्छब्दसदृशशब्दं वज्रादिसदृशशब्दं च· समं सह सिं
हनादं चक्रुः सुग्रीवोद्बोधनायेति शेषः॥४०॥४१॥

दीर्घ उत्सो महानुच्छासो यस्य ॥ २९ ॥ बाणास्य शल्यमेव स्फुरंती जिव्हा यस्य सः सायकासनं धनुरेव भोगो यस्य स्व
तेजोरूपविशेषसंभृतो व्याप्तः ॥ ३० ॥ विषादमगममन् एनावत्पर्यंतं राम कार्यं न चिंतितमिति विषादः ॥ ३१ ॥ इत्य

सदीर्घोष्णमहोच्छ्वासः कोपसंरक्तलोचनः ॥ बभूव नरशार्दूलः सधूम इव पावकः ॥ २९ ॥ बाणशल्य
स्फुरज्जिह्वः सायकासनभोगवान् ॥ स्वतेजोविषसंभूतः पंचास्य इव पन्नगः ॥ ३० ॥ तं दीप्तमि
वकालाग्निं नागेंद्रमिव कोपितं ॥ समासाद्यांगदस्त्रासाद्विषादमगमत्परं ॥ ३१ ॥ सोंगदं रो
षतांम्राक्षः सं[...]देशमहायशाः ॥ सुग्रीवः कथ्यतां वत्स ममागमननिमित्युत ॥ ३२ ॥ एष रा
मानुजः प्राप्तस्त्वत्सकाशमरिंदम ॥ भ्रातुर्व्यसनसंतप्तो द्वारि तिष्ठति लक्ष्मणः ॥ ३३ ॥ त
स्य वाक्यं यदि रुचिः क्रियतां साधु वानरः ॥ इत्युक्त्वा शीघ्रमागच्छ वत्स वाक्यमिदं मम ॥ ३४ ॥
लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा शोकाविष्टोंगदोब्रवीत् ॥ पितुः समीपमागम्य सौमित्रिरयमागतः ॥ ३५ ॥

त एवं प्रकारेणोत्पर्थः ॥ ३२ ॥ तं प्रकारं दर्शयति एष इति ॥ ३३ ॥ इदमुक्तं मम वाक्यं तस्मै इति उक्त प्रका
रेण उक्त्वा स वानरः सुग्रीवः साधु साधु कारी यथा भवति तथा क्रियतां अनेन रंतस्य अस्मासु यदि रु
चिर्भवति तदा तस्य वाक्यं श्रुत्वा शीघ्रमागच्छ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ राम

धर्मात्मा वदतीति शेषः सत्यप्रतिश्रवः सत्यप्रतिज्ञः ॥ ५१ ॥ कणमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणति
लके किष्किंधाकांडे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥ अंगदस्येति · गुरुलाघवं गुरुत्वलघुत्वे तत्पर्थः ॥ २ ॥ दुर्व्याहृतं अ
नुचितवचनमुक्तं · दुरनुष्ठितं अनुचितं कृत्यं कृतमिति शेषः ॥ ३ ॥ कोपकारणमुन्नयन्ति · असुहृद्भिरिति ·

तस्य मूर्ध्ना प्रणामं त्वं सपुत्रः सह बांधवैः ॥ गच्छ शीघ्रं महाराज रोषो ह्यस्योपशाम्यताम् ॥ ५० ॥ यथा
हि रामो धर्मात्मा तत्कुरुष्व समाहितः ॥ राजन्तिष्ठस्व समये भव सत्यप्रतिश्रवः ॥ ५१ ॥ इत्यार्षे श्रीरा
मायणे किष्किंधाकांडे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥ अंगदस्य वचः श्रुत्वा सुग्रीवः सचिवैः सह ॥ लक्ष्मणं
कुपितं श्रुत्वा मुमोचासनमात्मवान् ॥ १ ॥ स च तानब्रवीद्वाक्यं निश्चित्य गुरुलाघवं ॥ मंत्रज्ञान्मंत्र
कुशलो मंत्रेषु परिनिष्ठितः ॥ २ ॥ न मे दुर्व्याहृतं किंचिन्नापि मे दुरनुष्ठितं ॥ लक्ष्मणो राघवभ्राता क्रु
द्धः किमिति चिंतये ॥ ३ ॥ असुहृद्भिर्ममामित्रैर्नित्यमंतरदर्शिभिः ॥ मम दोषानसंभूतान् श्रावितो रा
घवानुजः ॥ ४ ॥ अत्र तावद्यथाबुद्धिः सर्वैरेव यथाविधि ॥ भावस्य निश्चयस्तावद्विज्ञेयो निपुणं शनैः ॥ ५ ॥

असुहृदः शत्रवः अमित्राः अपकारिणः अंतरं छिद्रं असंभूतान् अनुत्पन्नान् श्रावितो नूनमिति शेषः ॥ ४ ॥
अत्र लक्ष्मणकोपविषये तावत्प्रथमतः यथा तत्त्वाभिका बुद्धिर्ज्ञानं यस्मिन्निश्चये स भावस्य कोपस्य
निश्चयः तात्त्विककोपनिमित्तस्य निश्चयो विज्ञेयः कर्त्तव्यः ॥ ५ ॥ राम

96

अथेति॰ वानरशब्देन प्रभुद्वस्य वानरेंद्रस्य सुग्रीवस्य समीपमंगदवचः श्रुत्वा तेनांगदेनैव सह मंत्रिणौ
वानरेंद्रस्य समीपमागतौ॰ संमतौ च तावुदारदर्शनौ च संमतोदारदर्शनौ ॥ ४२ ॥ कौ तौ तत्राह॰ यत्त इत्यादि॰
अर्थधर्मयोर्विषये अत्रावचं स्वराज्ञेव कुं प्राप्तं लक्ष्मणां शशंसतुः ॥ ४३ ॥ सार्थे निश्चितैः अर्थनिश्चयास

अथांगदवचः श्रुत्वा तेनैव च समागतौ ॥ मंत्रिणौ वानरेंद्रस्य संमतोदारदर्शनौ ॥ ४२ ॥ यत्तश्चैव
प्रभावश्च मंत्रिणावर्थधर्मयोः ॥ वक्तुमुच्चावचं प्राप्तं लक्ष्मणं तौ शशंसतुः ॥ ४३ ॥ प्रसादयित्वा सु
ग्रीवं वचनैः सार्थनिश्चितैः ॥ आसीनं पर्युपासीनो यथाशक्रं मरुत्पतिं ॥ ४४ ॥ सत्यसंधौ महाभा
गौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ मनुष्यभावसंप्राप्तौ राज्यार्हौ राज्यदायिनौ ॥ ४५ ॥ तयोरेको धनुष्पाणि॰
र्द्वारि तिष्ठति लक्ष्मणः ॥ यस्य भीताः प्रवेपंतो नादान्मुंचंति वानराः ॥ ४६ ॥ स एष राघवभ्राता लक्ष्म
णो वाक्यसारथिः ॥ व्यवसायरथः प्राप्तस्तस्य रामस्य शासनात् ॥ ४७ ॥ अयं च तनयो राजन् ताराया
दयितोंगदः ॥ लक्ष्मणेन सकाशं ते प्रेषितस्त्वरयानघ ॥ ४८ ॥ सोयं रोषपरीतात्मा द्वारि तिष्ठति वीर्यवा
न् ॥ वानरान्वानरपते चक्षुषा निर्दहन्निव ॥ ४९ ॥

द्धितैः वचनैः प्रसादयित्वा शशंसतुरित्यन्वयः ४४
राज्यार्हौ त्रिलोकीराज्यार्हौ राज्यदायिनौ तवेति शेषः यः मनुष्यभावं प्राप्ता वित्यनेन वस्तुतो न मनुष्याववि
निसृचितं ॥ ४५ ॥ यस्य भीताः यस्माद्भीताः ॥ ४६ ॥ वाक्यं राम वाक्यं सारथिर्यस्य॰ व्यवसायः कर्त्तव्यार्थनिश्चयः

रामायणटी॰ ॥ ४ ॥ ९८ ॥

97

प्रणयकोपस्यापिनिमित्तान्यां संदर्शयति· त्वमिति· कालंप्रतिज्ञातंसीतान्वेषणकालं· प्रवृत्ता· प्रकर्षेणवृत्ता· गतप्रायेतियावत्॥१३॥१४॥ व्यक्तंज्ञात्वेतिशेषः॥१५॥ पुरुषांतरात्लक्ष्मणात्प्राप्तंपरुषंवचनंतेत्व

त्वंप्रमत्तोनजानीषेकालंकालविदांवर॥ फुल्लसप्तच्छदश्यामाप्रवृत्तातुशरच्छुभा॥१३॥ निर्मल
ग्रहनक्षत्राद्यौःप्रनष्टबलाहका॥ प्रसन्नाश्चदिशःसर्वाःसरितश्चसरांसिच॥१४॥ प्राप्तमुद्यो
गकालंतुनावैषिहरिपुंगव॥ त्वंप्रमत्तइतिव्यक्तंलक्ष्मणोयमिहागतः॥१५॥ आर्तस्यहृतदा
रस्यपरुषंपुरुषांतरात्॥ वचनंमर्षणीयंतेराघवस्यमहात्मनः॥१६॥ कृतापराधस्यहिते।
नान्यत्पश्याम्यहंक्षमं॥ अंतरेणांजलिंबध्वालक्ष्मणस्यप्रसादनात्॥१७॥ नियुक्तैर्मंत्रिभिर्वा सा
च्योवश्यंपार्थिवोहितं॥ इतएवभयंत्यक्त्वाब्रवीम्यवधृतंवचः॥१८॥ अभिक्रुद्धःसमर्थो।
हिचापमुद्यम्यराघवः॥ सदेवासुरगंधर्वंवशेस्थापयितुंजगत्॥१९॥ नसक्षमःकोपयितुं
यःप्रसाद्यःपुनर्भवेत्॥ पूर्वोपकारंस्मरताकृतज्ञेनविशेषतः॥२०॥ तस्यमूर्ध्नाप्रणम्य
त्वंसपुत्रःससुहृज्जनः॥ राजंस्तिष्ठस्वसमयेभर्तुर्भार्येवतद्वशे॥२१॥ ॥ ॥

यामर्षणीयंतत्संभावनमात्मत्वायमुपदेशः॥१६॥१७॥ नियुक्तैः हितोपदेशेइतिशेषः भयंत्य।
क्त्वाब्रवीमि· राजानमपिकार्यवशात्परस्मैअंजलिंकुर्वितिवचोवधृतंनिश्चितंवदामि
१८॥१९॥ यः पुनःप्रसाद्योभवेत्सकोपयितुंनक्षमोनयुक्तः॥२०॥२१॥ ॥

त्रासोमदपराधमूलइतिशेषः कुतस्तर्हि त्रासोऽतआह मित्रमिति अस्थानेऽकाण्डे वास्तवापराधाभावेपि रिपुकृ
तमिथ्योपजापेनकुपितं संजातकोपं मित्रं संभ्रमं भयं जनयत्येव ॥६॥ रिपुजोपजापपरिहारेणसख्यपालनं
दुष्करमित्याह सर्वथेति अन्येपि उपजापइतिशेषः ॥७॥ अतोनिमित्तं अस्मान्निमित्तात् अथस्वदोषशंका

नखल्वस्तिममत्रासोलक्ष्मणान्नापिराघवात् ॥ मित्रंत्वस्थानकुपितं जनयत्येवसंभ्रमं ॥६॥ सर्वथासु
करंमित्रंदुष्करंप्रतिपालनं ॥ अनित्यत्वात्तुचित्तानां प्रीतिरल्पेपिभिद्यते ॥७॥ अतोनिमित्तंत्रस्तो
हंरामेणतुमहात्मना ॥ यन्ममोपकृतंशक्यंप्रतिकर्तुंनतन्मया ॥८॥ सुग्रीवेणैवमुक्तेतुहनूमा
न्हरिपुंगवः ॥ उवाचस्वेनतर्केण मध्येवानरमंत्रिणां ॥९॥ सर्वथानैतदाश्चर्यं यत्त्वंहरिगणेश्व
र ॥ नविस्मरस्यविस्रब्धमुपकारंकृतंशुभं ॥१०॥ राघवेणतुवीरेण भयमुत्सृज्यदूरतः ॥ त्वत्प्रियार्थं
हतोवालीशक्रतुल्यपराक्रमः ॥११॥ सर्वथाप्रणयात्क्रुद्धो राघवोनात्रसंशयः ॥ भ्रातरंसंप्रहित
वान्लक्ष्मणंलक्ष्मिवर्द्धनं ॥१२॥

निवर्तयेकृतज्ञतांमंत्रिभ्योदर्शयतिरामेणत्विति ॥८॥ अथसु
ग्रीवमंत्रीहनुमान्कोपनिमित्तंनिश्चित्याह सुग्रीवेणेति तर्कोयुक्तिः अथनिश्चयंविवक्षुः स्वस्य
गुणग्राहित्वरूपंमंत्रिलक्षणं प्रकटयति सर्वथेति ॥१०॥ उपकारमेवाह राघवेणेति भयंवालि
पराक्रमजंवालिनस्थलेनवधकृतंलोकापवादजंवा ॥११॥ प्रणयात्क्रुद्धः ननुत्वद्विप्रतिपजायनइत्यर्थः ॥१२॥

पद्मपद्मकारखंगंधद्रव्यं॰ सुरभिगंधिनां सुगंधिनां मधूनांच संचैरितिशेषः ॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥ पां

चंदनागरुपद्मानांगंधैः सुरभिगंधितां ॥ मैरेयाणां मधूनांच समोदितमहापथां ॥७॥ विं
ध्यमेरुगिरिप्रख्यैः प्रासादैर्नैकभूमिभिः ॥ ददर्श गिरिनद्यश्च विमलास्तत्र राघव ॥८॥
अंगदस्य गृहं रम्यं मैंदस्य द्विविदस्य च ॥ गवयस्य गवाक्षस्य गजस्य शरभस्य च ॥९॥ वि
द्युन्मालेश्च संपातेः सूर्याक्षस्य हनूमतः ॥ वीरबाहोः सुबाहोश्च नलस्य च महात्मनः ॥१०॥
कुमुदस्य सुषेणस्य तारजांबवतोस्तथा ॥ दधिवक्रस्य नीलस्य सुपाटलसुनेत्रयोः ॥११॥
एतेषां कपिमुख्यानां राजमार्गे महात्मनां ॥ ददर्श गृहमुख्यानि महासाराणि लक्ष्मणः ॥१२॥
पांडुराभ्रप्रकाशानि गंधमाल्ययुतानि च ॥ प्रभूतधनधान्यानि स्त्रीरत्नैः शोभितानि च ॥१३॥
पांडुरेणतु शैलेन परिक्षिप्तं दुरासदं ॥ वानरेंद्रगृहं रम्यं महेंद्रसदनोपमं ॥१४॥ शुक्लैः
प्रासादशिखरैः कैलासशिखरोपमैः ॥ सर्वकामफलैर्वृक्षैः पुष्पितैरुपशोभितं ॥१५॥
महेंद्रदत्तैः श्रीमद्भिर्नीलजीमूतसन्निभैः ॥ दिव्यपुष्पफलैर्वृक्षैः शीतच्छायैर्मनोरमैः ॥१६॥
हरिभिः संवृतद्वारं बलिभिः शस्त्रपाणिभिः ॥ दिव्यमाल्यावृतं शुभ्रं तप्तकांचनतोरणं ॥१७॥
सुग्रीवस्य गृहं रम्यं प्रविवेश महाबलः ॥ आवार्यमाणः सौमित्रिर्महाभ्रमिव भास्करः ॥१८॥

डुरेण शैलेन परिक्षिप्तं स्फटिकशिलामयवप्रेण वेष्टितं ॥१४॥१५॥ महेंद्रदत्तैः वृक्षैः कल्पवृक्षैः ॥१६॥१७॥१८॥

अपोहितुं उपेक्षितुं सराघवस्य सलक्ष्मणस्यास्य रामस्य मानुषं मद्धृष्यमतिक्रांतं बलं नेम नो ज्ञास्पति जानाति
न वालिवधादिनेति भावः॥२२ स्वरमानः॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीयेरामायणतिलके कि॰ द्वात्रिंशः सर्गः
३२॥ अथ एवं हनुमद्वचनानंतरं प्रतिसमादिष्टः अंगदाज्ञातिसंदेशं प्राप्तः॥१॥ स्थिता हरयः प्रांजलयो

न राम रामानुजशासनं त्वया कपीन्द्र युक्तं मनसाप्यपोहितुं॥ मनो हि ते ज्ञास्पति मानुषं बलं सराघ
वस्यास्य सुरेन्द्रवर्चसः॥२२॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये किष्किंधाकांडे द्वात्रिंशः सर्गः॥३२॥ ॥
अथ प्रतिसमादिष्टो लक्ष्मणः परवीरहा॥ प्रविवेश गुहां रम्यां किष्किंधां रामशासनात्॥१॥ द्वार
स्था हरयस्तत्र महाकाया महाबलाः॥ बभूवुर्लक्ष्मणं दृष्ट्वा सर्वे प्रांजलयः स्थिताः॥२॥ निश्वसंतं
तु तं दृष्ट्वा क्रुद्धं दशरथात्मजं॥ बभूवुर्हरयस्त्रस्ता न चैनं पर्यवारयन्॥३॥ स तां रत्नमयीं दि
व्यां श्रीमान् पुष्पितकाननां॥ रम्यां रत्नसमाकीर्णां ददर्श महतीं गुहां॥४॥ हर्म्यप्रासादसंबाधां ना
नारत्नोपशोभितां॥ सर्वकामफलैर्वृक्षैः पुष्पितैरुपशोभितां॥५॥ देवगंधर्वपुत्रैश्च वानरैः काम
रूपिभिः॥ दिव्यमाल्यांबरधरैः शोभितां प्रियदर्शनैः॥६॥

बभूवुरित्यन्वयः॥२॥ पर्यवारयन् भयेन
लक्ष्मणं परिवार्य गंतुं नाशक्नुवन्नित्यर्थः॥३॥ पुष्पितानि काननानि यस्यां सा तां॥ रत्नसमाकीर्णां अने
कोत्तमवस्त्वाक्रांतां॥४॥ न सौ वप्रपंचः हर्म्यैति सर्वकामफलैः सर्वदाऽपेक्षितफलयुक्तैः॥५॥६॥

तदेवाह· चारित्रेणेति· चारित्रेणास्त्रीगोष्ठ्यां प्रवेष्टुं नोचितमिति आचारपर्यालोचनया अपकृष्टः निवर्त्ति
ताः नः पुरप्रवेशः सन् एकांतमाश्रित्य रामकोपसमन्वितः रामकार्याप्रवृत्तिदर्शनज कोपेन समन्वितस्त
स्थौ॥२७॥२८॥२९॥ समाख्यातः बोधितल्लक्ष्मणागमनः उपसृप्यत उपाक्रुन॥३०॥३१॥ सरोषइव· सरो

चारित्रेण महाबाहुरपकृष्टः सलक्ष्मणः॥ तस्थावेकांतमाश्रित्य रामकोपसमन्वितः॥२७॥ ते
न चापस्वनेनाथ सुग्रीवः प्लवगाधिपः॥ विज्ञायागमनं त्रस्तः सचचाल वरासनात्॥२८॥ अं
गदेन यथा मत्वा पुरस्तात्प्रतिवेदितं॥ सुव्यक्तमेष संप्राप्तः सौमित्रिर्भ्रातृवत्सलः॥२९॥ अं
गदेन समाख्यातो ज्यास्वनेन च वानरः॥ बुबुधे लक्ष्मणं प्राप्तं मुखं चास्योपसुष्यत॥३०॥ तत
स्तारां हरिश्रेष्ठः सुग्रीवः प्रियदर्शनां॥ उवाच हितमव्यग्रस्त्रासंसंभ्रांतमानसः॥३१॥ किंनु
रुट्कारणं सुभ्रु प्रकृत्या मृदुमानसः॥ सरोष इव संप्राप्तो येनायं राघवानुजः॥३२॥ किं पश्य
सि कुमारस्य रोषस्थानमनिंदिते॥ नखल्वकारणे कोपमाहरेन्नरपुंगवः॥३३॥ यद्यस्य कृ
तमस्माभिर्बुध्यसे किंचिदप्रियं॥ नहुध्यासंप्रधार्याशु क्षिप्रमेवाभिधीयतां॥३४॥ अथवा स्व
यमेवैनं द्रष्टुमर्हसि भामिनि॥ वचनैः सांत्वयुक्तैश्च प्रसादयितुमर्हसि॥३५॥

षएव॥३२॥ रोष
स्थानं· रोषकारणं· मामपराधमित्यर्थः॥३३॥ अस्माभिः कृतं यत्किंचिदित्यन्वयः॥३४॥ निर्निमित्तको
पासंभवान्निमित्तं चानिर्णीयस्वस्य समीपगमनमनुचितमिति प्रदांतरंग्रहाति अथवेति स्वयमे

१९॥ सप्तकक्ष्या इत्यस्यातिक्रम्येति शेषः॥२०॥ तंत्रीगीतेन वीणावाद्यघोषेण सहितं मधुरस्वनं मुरजादेः शु श्राव॥२१॥२२॥ अभिजनसंपन्ना आभिजात्ययुक्ताः वरमाल्यकृतव्यग्राः उत्तमसामान्यानां वरस्रजां कृतं करणं तत्र व्यग्राः॥२३॥ अव्यग्रान् परिचर्यात्वरारहितान् अनुदात्तपरिच्छदान् प्रशस्तालंकारान्॥

स सप्तकक्ष्या धर्मात्मा यानासनसमावृताः। ददर्श सुमहद्गुप्तं ददर्शान्तःपुरं महत्॥१९॥ हैमराजतपर्यंकैर्बहुभिश्च वरासनैः। महार्हास्तरणोपेतैस्तत्र तत्र समावृतं॥२०॥ प्रविशन्नेव सततं शुश्राव मधुरस्वनं। तंत्रीगीतसमाकीर्णं समतालपदाक्षरं॥२१॥ बह्वीश्च विविधाकारा रूपयौवनगर्विताः। स्त्रियः सुग्रीवभवने ददर्श स महाबलः॥२२॥ दृष्ट्वाभिजनसंपन्नास्तत्र माल्यकृतस्रजः। वरमाल्यकृतव्यग्रा भूषणोत्तमभूषिताः॥२३॥ नातृप्तान्नातिव्यग्रान्नानुदात्तपरिच्छदान्। सुग्रीवानुचरांश्चापि लक्षयामास लक्ष्मणः॥२४॥ कूजितं नूपुराणां च काञ्चीनां निस्वनं तथा। स निशम्य ततः श्रीमान्सौमित्रिर्लज्जितोऽभवत्॥२५॥ रोषवेगप्रकुपितः श्रुत्वा चाभरणस्वनं। चकार ज्यास्वनं वीरो दिशः शब्देन पूरयन्॥२६॥

हितान्॥२४॥ लज्जितोऽभवत् अतोध्यानोऽप्याधिकसौभाग्यदर्शनात् लज्जा परस्त्रीदर्शनकृता लज्जेत्यन्ये॥२५॥ रोषवेगेन प्रकुपितः नेदानीमपि काममभोगं त्यजतीति कोपवृद्धिः रोषवेगप्रज्वलित इति पाठांतरं अर्थस्तु त्वयः आभरणस्वनमाकर्ण्यास्त्रीणामनयोनिघर्षणे ज्यास्वनं चकार॥२६॥

अयंतेभर्त्तालुप्तधर्मार्थसंग्रहोवर्त्ततेअर्थोऽत्रमित्ररूपः॥नंकिंनबुध्यसे॥४३॥लुप्तधर्मादित्वमेवाह·ने
ति·राज्यार्थराज्यस्थैर्यार्थं·सामान्यापरिषद्यस्यतादृशोभूत्वेतिशेषः॥४४॥विहरन्त्वयाक्रीडन्॥४५
४६॥पानादर्थादिनाशमुपपादयति·धर्मेति·महान्धर्मःलोपःप्रतिज्ञाहानिरूपःकृतेउपकारेऽप्रति

किमयंकामवृत्तस्तेलुप्तधर्मार्थसंग्रहः॥भर्त्ताभर्त्रहितेयुक्तोनचैनमवबुध्यसे॥४२॥नचिंत
यतिराज्यार्थंसोऽस्मान्शोकपरायणान्॥सामात्यपरिषत्तारेकाममेवोपसेवते॥४४॥समासां
100 श्चतुरःकृत्वाप्रमाणंप्लवगेश्वरः॥व्यतीतांस्तान्मदोदग्रोविहरन्नावबुध्यते॥४५॥नहिधर्मा
र्थसिद्ध्यर्थंपानमेवंप्रशस्यते॥पानादर्थश्चकामश्चधर्मश्चपरिहीयते॥४६॥धर्मलोपोमहां
स्तावत्कृतेह्यप्रतिकुर्वतः॥अर्थलोपश्चमित्रस्यनाशेगुणवतोमहान्॥४७॥मित्रंह्यर्थगुण
श्रेष्ठंसत्यधर्मपरायणं॥तद्द्वयंतुपरित्यक्तंनतुधर्मेव्यवस्थितं॥४८॥नदेवंप्रस्तुतेकार्येकार्य
मस्माभिरुत्तरं॥तत्कार्यंकार्यतत्वज्ञेत्वमुदाहर्त्तुमर्हसि॥४९॥

कुर्वतःप्रत्युपकारमकुर्वतः॥ता
वत्प्रथमंततोगुणवतोमित्रस्यमैत्रीनाशोमहानर्थलोपोभवति॥४७॥अर्थगुणश्रेष्ठं मित्रार्थसा
धनलक्षणश्रेष्ठगुणवत्·सत्यधर्मपरायणंएतत्·गुणद्वयवत्मित्रंहिप्रसिद्धंतत्द्वयंगुणद्वयम
पितवभर्त्रापरित्यक्तंनतुधर्मेमैत्रीपालनरूपेधर्मेव्यवस्थितं॥४८॥नचास्मादेवंसति·प्रस्तुतेकार्ये रामं॰
प्रस्तुतकार्यसिद्धिनिमित्तंइतउत्तरं·यदस्माभिःकार्यंतत्कार्यंउदाहर्त्तुमर्हसि॥४९॥ १००

विशुद्धात्मा गतक्रोधश्चित्तः ॥३६॥ उपक्रांते · उपक्रांतत्वमापन्नं ॥३७॥ प्रस्खलंती · मदालसतया पदे पदे स्ख
लंती · मदविह्वलाक्षी · भोगार्थं कृतमधुपानमदेनालसचकितनेत्रा · प्रलंबकांचीगुणा हेमसूत्रे यस्याः

त्वद्दर्शने विशुद्धात्मा न स्म कोपं करिष्यति ॥ न हि स्त्रीषु महात्मानः क्वचित्कुर्वंति दारुणं ॥३६॥
त्वया सांत्वैरुपक्रांतं प्रसन्नेंद्रियमानसं ॥ ततः कमलपत्राक्षं द्रक्ष्याम्यहमरिंदमं ॥३७॥ सा
प्रस्खलंती मदविह्वलाक्षी प्रलंबकांचीगुणहेमसूत्रा ॥ सलक्षणा लक्ष्मणसंनिधानं जग
मतारा नमितांगयष्टिः ॥३८॥ स तां समीक्ष्यैव हरीशपत्नीं तस्थावुदासीनतया महात्मा ॥
अवाङ्मुखोऽभून्मनुजेंद्रपुत्रः स्त्रीसंनिकर्षाद्विनिवृत्तकोपः ॥३९॥ सा पानयोगाच्च निवृत्त
लज्जा दृष्टिप्रसादाच्च नरेंद्रसूनोः ॥ उवाच तारा प्रणयप्रगल्भं वाक्यं महार्थं पतिसांत्व
रूपं ॥४०॥ किं कोपमूलं मनुजेंद्रपुत्र कस्ते न संतिष्ठति वाङ्निदेशे ॥ कः शुष्कवृक्षं वनमाप
तंतं दवाग्निमासीदति निर्विशंकः ॥४१॥ स तस्या वचनं श्रुत्वा सांत्वपूर्वमशंकितः ॥ भूयः
प्रणयदृष्टार्थं लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ॥४२॥

कांचीगुणो रशना नमितांगयष्टिः स्तनभारेण
तिशोषः ॥३८॥ हरीशपत्नीं सुग्रीवपत्नीं तारां ॥३९॥ प्रणयप्रगल्भं मैत्रीसमर्थं नसमर्थं परिसांत्वरूपं ·
परितः सांत्वरूपं · पतिसांत्वेति पाठः सुगमः ॥४०॥ वाङ्निदेशे आज्ञाशिरस्कार्यानुष्ठाने · आपतंतं · द
ग्धातिष्ठंतं ॥४१॥ भूयोधिकप्रणयप्रकाशपूर्वदृष्टोर्थो यस्मिंस्तत् ॥४२॥ ॥

नन्वेवंसतिममकोपस्यायुक्तताकथमतआह॰नेति॰यथात्वंवैनिश्चयेनमन्युवशंप्रपन्नोदर्शयसेतथाजानामि
कामतंत्रेकामस्वभावपरिज्ञानेनवबुद्धिर्नास्तिचिरकालेस्त्रीसंगाभावादितिभावः॥तमेवकामस्वभावमाह
नेति॰हिप्रसिद्धं॰यथादेशकालौभोगायोग्यौनजानातितथार्थधर्मावपिनावेत्तिने॰मनुष्यइति॰मनुष्यो
पिनजानातिकिमुततिर्यग्जंतुरितिभावः॥५५॥ममसंनिकर्षंस्वभार्यायाममसमीपेकामवशाद्वृत्तं

नकामतंत्रेतवबुद्धिरस्तित्वंवैयथामन्युवशंप्रपन्नः॥नदेशकालौहियथार्थधर्मौअवेक्षतेका
मरतिर्मनुष्यः॥५५॥नकामवृत्तंममसंनिकर्षंकामाभियोगाच्चविमुक्तलज्जं॥क्षमस्वतावत्परवी
रहंतस्त्वद्भ्रातरंवानरवंशनाथं॥५६॥महर्षयोधर्मनयोभिरामाःकामानुकामाःप्रतिबद्धमोहाः
अयंप्रकृत्याचपलःकपिस्तुकथंनसज्जेतसुखेषुराजा॥५७॥इत्येवमुक्त्वावचनंमहार्थंसा
वानरीलक्ष्मणमप्रमेयं॥पुनःसखेदंमदविह्वलाक्षीभर्तुर्हितंवाक्यमिदंबभाषे॥५८॥उद्योग
स्तुचिराज्ञप्तःसुग्रीवेणनरोत्तम॥कामस्यापिविधेयेनतवार्थप्रतिसाधने॥५९॥आगताहिमहा
वीर्याहरयःकामरूपिणः॥कोटीशतसहस्राणिनानानगनिवासिनः॥६०॥

मानं॰कामाभियोगःका
मावेशः॰क्षमस्वेति॰परवशप्रवृत्तापराधत्वात्त्वद्भ्रातृत्वाच्चेत्तमेवात्रयोग्यानानुकोपइत्याशयः॥५६॥कामव
शत्वंनास्यैवेत्याह॰महर्षयइति॰कामेकामभोगेअनुकामोभिलाषोयेषांते॰अतएवस्त्रीषुप्रतिबद्धमो
हाःकपिस्तुत्वापिराजा॥५७॥भर्तुर्हितमुद्दिश्येतिशेषः॥५८॥चिराज्ञप्तःत्वदागमनात्पूर्वमेवेतिशेषः॥
कामविधेयस्यापिद्योगाज्ञापितविश्वसनीयेत्यतआह॰आगताइति॰कोटीशतेत्यस्यबहुत्वेतात्पर्यं॥६०॥

धर्मार्थसमाधियुक्तं तत्सर्वं वधयुक्तं । अगतार्थोभयप्रयोजने मनजेंद्र कार्ये तद्विषये विश्वासयुक्तं यथा तथा भूयः
पुनरुवाच ॥ ५० ॥ न कोपकालः अर्थस्यानतीतत्वादिति भावः प्रमादं अज्ञानभूतमपराधं न सोऽस्य सोढव्यतां
समर्थयति ॥ ५१ ॥ कोपं कथं नामेति अपकृष्टसत्त्वे हीने सत्त्वावरुद्धः सहजसत्त्वगुणाविरुद्धविपरीतव्याप
रः सत्त्वाववि(द्ध)इति पाठे सहजगुणाविरुद्धव्यापारः अत एव तत्प्रमः प्रसूतिः ॥ ५२ ॥ जानामि कोपमिति

सातस्य धर्मार्थसमाधियुक्तं निशम्य वाक्यं मधुरस्वभावं ॥ ताराग्रनाथे मनुजेंद्रकार्ये विश्वा
सयुक्तं तमुवाच भूयः ॥ ५० ॥ न कोपकालः क्षितिपालपुत्र न चापि कोपः स्वजने विधेयः ॥ त्वद
र्थकामस्य जनस्य तस्य प्रमादमप्यर्हसि वीर सोढुं ॥ ५१ ॥ कोपं कथं नाम गुणप्रकृष्टः कुमार कु
र्यादपकृष्टसत्त्वे कस्त्वद्विधः कोपवशं हि गच्छेत्सत्त्वावरुद्धस्तपसः प्रसूतिः ॥ ५२ ॥ जानामि
कोपं हरिवीरबंधोर्जानामि कार्यस्य च कालसंगं ॥ जानामि कार्यं त्वयि यत्कृतं नस्तच्चापि जा
नामि यदत्र कार्यं ॥ ५३ ॥ न चापि जानामि तथा विषह्यं बलं नरश्रेष्ठ शरीरजस्य ॥ जानामि यस्मिं
श्च जनेऽवबद्धं कामेन सुग्रीवमसक्तमद्य ॥ ५४ ॥

हरिवीरबंधो रामस्य कोपं कोपनिमित्तं । कार्यस्य
कालसंगं विलंबं च जानामि । त्वयि यत् । आयत्तं नः कार्यं राज्यदानलक्षणं त्वया कृतं तदपि जानामि । यद
त्र विषये कार्यं प्रतिकर्तव्यरूपं तदपि जानामि ॥ ५३ ॥ न च कोपस्याप्युक्तत्वहेतुमपि जानामीत्याह । न चापी
ति । शरीरजस्य कामस्य तथाऽविषह्यं बलं न तन्नापि जानामि । एवं सुग्रीवं यस्मिन्जने स्त्रीजने कामेनाऽव
बद्धं संभावयसि तं च जानामि तथाऽद्यान्यत्र कृत्ये ऽसंक्तं अव्यापारं च जानामि ॥ ५४ ॥

अनुत्येतुः पश्चादुत्थितवत्यः ॥४॥ संचचार· संमुखमाजगाम· अवस्थितोबभूवेत्यस्यलक्ष्मणइतिशेषः कल्प
वृक्षोपमयासर्वहितत्वंव्यंग्यं ॥५॥ सनारंशशिनमिवस्थितं ॥६॥ सत्वाभिजनाभ्यांसंपन्नः तच्छत्रुणानिसानु
क्रोशत्वादीनि ॥७॥ अधर्मेस्थितइत्यन्वयः अधर्ममार्गस्थःनृशंसनरः क्रूरनरः ॥८॥ प्रकृतोपयुक्तम
सत्यदोषमाह· शतमिति· ॥ एकाश्वनिमित्तकेऽनृतेदानादिप्रतिज्ञाविघातेसतिसोऽनृतवाक् शतंह

उत्पतंतमनूत्पेतुः रुमाप्रभृतयस्त्रियः ॥ सुग्रीवंगगनेपूर्णं चंद्रंतारागणाइव ॥४॥ संरक्तन
यनः श्रीमान्संचचारकृतांजलिः ॥ बभूवावस्थितस्तत्रकल्पवृक्षोमहानिव ॥५॥ रुमाद्वि·
तीयंसुग्रीवंनारीमध्यगतंस्थितं ॥ अब्रवील्लक्ष्मणः क्रुद्धः सनारंशशिनंयथा ॥६॥ सत्वा
भिजनसंपन्नः सानुक्रोशोजितेंद्रियः ॥ कृतज्ञः सत्यवादीचराजालोकेमहीयते ॥७॥ य
स्तुराजास्थितोऽधर्मेमित्राणामुपकारिणां ॥ मिथ्याप्रतिज्ञांकुरुतेकोनृशंसतरस्ततः ॥८॥
शतमश्वानृतेहंतिसहस्रंतुगवानृते ॥ आत्मानंस्वजनंहंतिपुरुषःपुरुषानृते ॥९॥ पूर्वंकृता
र्थोमित्राणांनतत्प्रतिकरोतियः ॥ कृतघ्नः सर्वभूतानांसवध्यः प्लवगेश्वर ॥१०॥

न्तिशतानाश्वहनन
नदोषभाक् गोविषयानृतेगोसहस्रहननभाक् एवंपुरुषानृतेपुरुषविषयकिंचित्प्रतिज्ञादानै
सपुरुषः प्रथममात्मानंहंति· आत्मघातदोषभाक् निजंपुण्यलोकंनाशयति तथास्वजनम
स्यपित्रादेः पुण्यलोकंचनाशयतीति ॥९॥ अथकृतघ्नदोषमाह· पूर्वमिति· कृतार्थोमित्रैरितिशेषः स

र्वभूतानां सर्वलोकानां वध्यः सर्वलोकबहिष्कार्य इत्यर्थः ॥१०॥

चारित्रं रक्षितं॰ इत्यादि त्वं ततः पुरागमनेन अकल्लं कल्लमधर्मः सने त्यर्थः मित्रभावेन न तु विकारेण॥६१॥ त्वरया रा
माज्ञाकरणत्वरया॥६२॥६३॥६४॥ प्रमदाभिः समं ददर्शेत्यन्वयः ततः संरब्धनररक्ताक्षो बभूवेत्यन्वयः॥६५

तदागच्छ महाबाहो चारित्रं रक्षितं त्वया॥ अकल्लं मित्रभावेन सतां दारावलोकनं॥६६॥ तारया चाप्यनु
ज्ञातस्त्वरया वापि चोदितः॥ प्रविवेश महाबाहुरभ्यंतरमरिंदमः॥६२॥ ततः सुग्रीवमासीनं कां
चने परमासने॥ महार्हास्तरणोपेते ददर्शादित्यसंनिभं॥६३॥ दिव्याभरणचित्रांगं दिव्यरूपं य
शस्विनं॥ दिव्यमाल्यांबरधरं महेंद्रमिव दुर्जयं॥६४॥ दिव्याभरणमालाभिः प्रमदाभिः समंततः
संरब्धनररक्ताक्षो बभूवांतकसन्निभः॥६५॥ रुमां तु वीरः परिरभ्य गाढं वरासनस्थो वरहेमव
र्णः॥ ददर्श सौमित्रिमदीनसत्वं विशालनेत्रः सविशालनेत्रं॥६६॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे कि॰
त्रयस्त्रिंशः सर्गः॥३३॥ तमप्रतिहतं क्रुद्धं प्रविष्टं पुरुषर्षभं॥ सुग्रीवो लक्ष्मणं दृष्ट्वा बभूव
व्यथितेंद्रियः॥१॥ क्रुद्धं निःश्वसमानं तं प्रदीप्तमिव तेजसा॥ भ्रातुर्व्यसनसंतप्तं दृष्ट्वा दशरथा
त्मजं॥२॥ उत्पपात हरिश्रेष्ठो हित्वा सौवर्णमासनं॥ महान्महेंद्रस्य यथा स्वलंकृत इव ध्वजः॥३॥

परिरभ्यावस्थित एव सन् ददर्शेत्यन्वयः॥६६॥ चशमानः॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीयरामायणे
तिलके किष्किंधाकांडे त्रयस्त्रिंशः सर्गः॥३३॥ तमिति॰ अ॰ प्रतिहतं केनाप्यप्रतिबद्धं॥१॥२॥ महान्महेंद्र

कि॰ का॰ स॰ ३३॥

॥१८॥ शरान्कृतनंनपश्यसि॰ यतोग्राम्यसुखंनिषेवसे तेनचसुखीसन् रामकार्यंमनसापिनावेक्षसे ॥१९॥ ध
कमानः ॥ इतिश्रीकिष्किंधाकांडेचतुस्त्रिंशः सर्गः ॥३४॥ तथेति॰ तवसुहृदोवक्तात्सुखादित्यर्थः ॥१॥२॥

नससंकुचितःपंथायेनवालीहतोगतः ॥ समयेतिष्ठसुग्रीवमावालिपथमन्वगाः ॥१८॥ नचनून
मिक्ष्वाकुवरस्यकार्मुकात्शरांश्च्युतान्पश्यसिवज्रसन्निभान् ॥ ततःसुखंनामनिषेवसेसुखी॥
नरामकार्यंमनसाप्यवेक्षसे ॥१९॥ इत्यार्षश्रीरा॰ कि॰ चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥३४॥ तथाब्रुवाणंसौमित्रिं
प्रदीप्तमिवतेजसा ॥ अब्रवील्लक्ष्मणंताराताराधिपनिभानना ॥१॥ नैवंलक्ष्मणवक्तव्योनायंपरु॰
षमर्हति ॥ हरीणामीश्वरःश्रोतुंतववक्त्राद्विशेषतः ॥२॥ नैवाकृतज्ञःसुग्रीवोनशठोनापिदारुणः
नैवानृतकथोवीर जिह्मश्चकपीश्वरः ॥३॥ उपकारंकृतंवीरोनाप्ययंविस्मृतःकपिः ॥ रामेणवीर
सुग्रीवोयदन्यैर्दुष्करंरणे ॥४॥ रामप्रसादात्कीर्तिंचकपिराज्यंचशाश्वतं ॥ प्राप्तवानिहसुग्रीवो
रुमांमांचपरंतप ॥५॥ सुदुःखशयितःपूर्वंप्राप्येदंसुखमुत्तमं ॥ प्राप्तकालंनजानीतेविश्वामित्रो
यथामुनिः ॥६॥ घृताच्यांकिलसंसक्तोदशवर्षाणि ल[illegible] ॥ अहोमन्यतधर्मात्माविश्वामित्रोमहा
वा मुनिः ॥७॥

नार्हनीत्यत्रहेतुर्नैवेत्यादि अनृतकथोऽनृतवक्ता ॥३॥४॥५॥ यदिनकृतघ्नःकथंतर्हिकालात्ययानभिज्ञस्त
त्राह॰ सुदुःखेति॰ सुतरामनुभूतदुःखःप्राप्तकालं अवश्यंकर्त्तव्यं ॥६॥ घृताच्यामिति॰ अहः दिनंयद्य
पिपूर्वंबालकांडेमेनकासंबंधउक्तस्तथाप्येतद्वचनात् घृताचीसंबंधोपिनस्पष्टेय इत्याहुः ॥७॥

103

नायमर्थः स्वकल्पनामात्रकल्पित इत्याह गीत इति ब्रह्मणा हिरण्यगर्भेण अयं श्लोकः सर्वलोकनमस्कृ
तः ब्रह्मवद्देवसर्वस्मर्तसंमत इत्यर्थः अथ रामवचनमाह त्वां कृतघ्नं इक्ष्वाकुहेन रामेणाय दुष्कृतं कृ
एन ॥११॥ किं तत्राह गोघ्नेति ॥१२॥ कुतो हं कृतघ्नस्तत्राह पूर्वमिति ॥१३॥ मिथ्यावादित्वं दर्शयति यत्नः

गीतोयं ब्रह्मणा श्लोकः सर्वलोकनमस्कृतः॥ दृष्ट्वा कृतघ्नं क्रुद्धेन तन्निबोध प्लवंगम॥११॥ गोघ्ने
चैव सुरापे च चौरे भग्नव्रते तथा॥ निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः॥१२॥ अनार्य
स्त्वं कृतघ्नश्च मिथ्यावादी च वानर॥ पूर्वं कृतार्थो रामस्य न तत्प्रतिकरोषि यत्॥१३॥ ननु नाम
कृतार्थेन त्वया रामस्य वानर॥ सीताया मार्गणे यत्नः कर्तव्यः कृतमिच्छता॥१४॥ स त्वं ग्राम्येषु भो
गेषु सक्तो मिथ्याप्रतिश्रवः॥ न त्वां रामो विजानीते सर्पं मंडूकराविणं॥१५॥ महाभागेन रामेण
पापः करुणवेदिना॥ हरीणां प्रापितो राज्यं त्वं दुरात्मा महात्मना॥१६॥ कृतं चेन्नाभिजानीषे राघ
वस्य महात्मनः॥ सद्यस्त्वं निशितैर्बाणैर्हतो द्रक्ष्यसि वालिनं॥१७॥

प्राक्प्रतिज्ञातः कृतमिच्छता
कृतस्य प्रतिकृतं कर्तुमिच्छता॥१४॥ मंडूकराविणं स्वगृहीतमुखस्य मंडूकशब्देन शब्दवंतं सर्पं
यथा जनोऽनवलोकनान्मंडूकमेव जानीते न तु सर्पं तथा न वस्तुरूपं रामो ज्ञातासीदिति भावः कश्चि
नु मंडूकग्रहणार्थं सर्पो मंडूकवद्ध्वनितेन स्वरेण स्वगण इति विश्रब्धः स्वसमीपमागतो मंडूकस्ते
न गृह्यते एवं वंचकं त्वां [illegible] मिथ्योक्तं ॥१५॥ पापस्त्वमित्यन्वयः ॥१६॥१७॥

तावतांवधेपरमम्भरस्यापिसहायापेक्षास्तीत्याह·तेइति·यस्मात्असहायेनरामेणत्ते हंतुमशक्यायस्मा
द्रावणश्चक्रूरकर्माक्रूरपराक्रमः तस्माद्विशेषतःसुग्रीवेणसहायेनमत्स्मितत्समप्रतिसेताघटनस्य
सुग्रीवाधीनत्वात्सर्वेषांमनुष्यावध्यत्वाद्वानरवध्यत्वाच्चेतिभावः·यत्तुनीर्थः·सुग्रीवेणसहायेनतेराक्षसा
हंतुमशक्याःरावणश्चहंतुमशक्यइत्यन्वयंकृत्वावालीकित्लोक्तवान्रावणवधायसुग्रीवंवव्यापार्यत

तेनशक्यारणेहंतुमसहायेनलक्ष्मण॥ रावणःक्रूरकर्माचसुग्रीवेणविशेषतः॥१७॥ एवमा
ख्यातवान्वालीसत्यमित्रोहरीश्वरः॥आगमस्तुनमेव्यक्तःश्रवात्तस्यचब्रवीम्यहं॥१८॥ त्वत्सहा
यनिमित्तंहिप्रेषिताहरिपुंगवाः॥आनेतुंवानरान्युद्धेसुबहून्हरिपुंगवान्॥१९॥तांश्चप्र
तीक्षमाणोयंविक्रांतान्सुमहाबलान्॥राघवस्यार्थसिद्ध्यर्थंननिर्यातिहरीश्वरः॥२०॥

रामस्तस्यासावशक्यइतिकथांचकल्पयति·न·इत्यार्थंकः·रामस्यसहायापेक्षासमर्थनस्यैवत्वप्रस्त
तत्वात्॥१७॥नन्वेषारक्षःसंख्यात्वयाकथंज्ञात नत्राह एवमिति·आगमस्तुनमेव्यक्तः·रावण
स्यैवंबलप्राप्तिप्रकारस्तुनमयाज्ञातःसंख्यामात्रंप्रसंगात्पूर्वंज्ञातंतस्यश्रवात्तन्मुखतोवा
क्यश्रवणात्॥१८॥नतुसहायसंपत्तिप्रवनेरश्मिनदर्शनात्कोपोनस्तत्राह·त्वदिति॥१९॥राघवार्थंना
म्नतीक्षमाणस्तिष्ठति·अतएवेदानींननिर्याति॥२०॥ रामं·
१०४

५ देहधर्मः आहारनिद्राभयमैथुनानिपशुधर्मेतिपाठेपि अयमेवार्थः ॥९॥ निश्चयार्थंकर्त्तव्यार्थनिश्च
यं ॥१०॥ एषेणसमुत्पन्नः संरंभः क्षोभः ॥११॥१२॥१३॥१४॥ कथमयंरावणंहनिष्यतीत्यत्रतत्साहायकत्सा

सहिप्राप्तंनजानीतेकालंकालविदांवर ॥ विश्वामित्रोमहातेजाः किंपुनर्यःपृथग्जनः ॥५॥ देहध
र्मगतस्यास्यपरिश्रांतस्यलक्ष्मण ॥ अवितृप्तस्यकामेषु रामःसंनुमिहार्हति ॥९॥ नचरोषवशंता
तगंतुमर्हसिलक्ष्मण ॥ निश्चयार्थमविज्ञायसहसाप्राकृतोयथा ॥१०॥ सत्वयुक्ताहिपुरुषास्त्व
द्विधाः पुरुषर्षभ ॥ अविमृश्यनरोषस्यसहसायांतिवश्यतां ॥११॥ प्रसादयेत्वांधर्मज्ञसुग्रीवा
र्थंसमाहिता ॥ महान्रोषसमुत्पन्नः संरंभस्त्यज्यतामयं ॥१२॥ रुमांमांचांगदंराज्यंधनधान्य
पशूनिच ॥ रामप्रियार्थंसुग्रीवस्त्यजेदितिमतिर्मम ॥१३॥ समानेष्यतिसुग्रीवः सीतयासहरा
राघवं ॥ शशांकमिवरोहिण्या हत्वातंराक्षसाधमं ॥१४॥ शतकोटिसहस्राणिलंकायांकिलराक्षसां
अयुतानिचषट्त्रिंशत्सहस्राणिशतानिच ॥५॥ अहत्वातांश्चदुर्धर्षान्राक्षसान्कामरूपि
णः ॥ अशक्यंरावणंहंतुंयेनसामैथिलीहृता ॥१६॥

ध्यात्वातद्वधस्येत्याह॰ शतेति॰ एषासं
ख्याविवक्षितेव॰ दशकोटिः समुद्रः शतकोटिर्मध्यं॰ मध्यानांसहस्रं॰ तथाप्यधिसहस्राधिकत्रि
लक्षाणिनदुपरिषट्त्रिंशत्सहस्राणिनदुपरितावंतिशतानीत्यर्थः ॥१५॥१६॥ ॥

५॥शक्तः समर्थः तस्य देवावनारस्य· स्वेनकर्मणा धनुर्भंगवालिवधादिनाख्यातस्य तादृशं तज्जनितोपका
रसदृशं॥६॥सहायमात्रेणा उपलक्षितं· स्वयमेवार्थनिर्वाहकोऽहंनुपरिकारमात्रमित्यर्थः॥७॥सहायक

प्तनयाग्नीश्च वीर्त्तिश्च कपिराज्यं च शाश्वतं॥ रामप्रसादात्सौमित्रे पुनश्चाप्तमिदं मया॥५॥कः
शक्तस्तस्य देवस्य ख्यातस्य स्वेन कर्मणा॥ तादृशं प्रतिकुर्वीत अंशेनापि नृपात्मज॥६॥सीतां
प्राप्स्यति धर्मात्मा वधिष्यति च रावणं॥ सहायमात्रेण मया राघवः स्वेन तेजसा॥७॥सहायकृ
त्यं किं तस्य येन सप्त महाद्रुमाः॥ गिरिश्च वसुधा चैव बाणेनैकेन दारिताः॥८॥धनुर्विस्फारयान
स्य यस्य शब्देन लक्ष्मण॥ सशैला कंपिता भूमिः सहायैः किं नु तस्य वै॥९॥अनुयात्रां नरेंद्रस्य क
रिष्येहं नरर्षभ॥ गच्छतो रावणं हंतुं वैरिणं सपुरःसरं॥१०॥यदि किंचिदतिक्रांतं विश्वासात्प्र
णयेन वा॥ प्रेष्यस्य क्षमितव्यं मे न कश्चिन्नापराध्यति॥११॥इति तस्य ब्रुवाणस्य सुग्रीवस्य म
हात्मनः॥ अभवल्लक्ष्मणः प्रीतः प्रेम्णा चेदमुवाच ह॥१२॥सर्वथा हि मम भ्राता सनाथो वानरेश्वर
त्वया नाथेन सुग्रीव प्रश्रितेन विशेषतः॥१३॥यस्ते प्रभा[illegible]ः सुग्रीव यच्च ते शौचमीदृशं॥ अर्हस्त्वं
कपिराज्यस्य श्रियं भोक्तुमनुत्तमां॥१४॥

त्यं· सहायसाध्यं कृत्यं चेन पाता [illegible] न्तस्थितैत्याश्च॥८॥९॥अनु
यात्रां पश्चाद्गमनं सपुरस्सरं· युद्धाग्रे पुरःसरैः सहितं रावणं॥१०॥विश्वासात् [illegible] इति विश्वा
सात्· प्रणयेन वा· यदि किंचिदतिक्रांतं· अपराद्धं तदुक्तहेतुभ्यां [illegible]ष्यस्य दासस्य क्षमितव्यं· तं न व्यं यस्माद्यो

दासो नापराध्यति· तादृश दासः [illegible][illegible]त्॥११॥१२॥१३॥शौचमिंद्रियनिग्रहः॥१४

105

नेनर्हिंकदा आगमिष्यंतितत्राह कृतेति सुसंस्था शोभना आगमनकालमर्यादा पुरा पूर्वं दुतप्रेषणसमये यथाकृता तथा तैः सर्वैरपि आगंतव्यं ॥२१॥ रक्तः सेनापेक्षायास्वसेनाधिक्यमाह कृत्तेति शतकोटिमध्यंत दशगुणात्मिका सहस्रकोटिः तत्संख्याः कृताः गोलांगूलानां शतानि च शतकोटः अन्येकपयोनेकाः

कृता सुसंस्था सौमित्रे सुग्रीवेण पुरा यथा ॥ आगंतव्यं नरैः सर्वैरागंतव्यं महाबलैः ॥२१॥ कृत्तकोटिसहस्राणि गोलांगूलशतानि च ॥ अद्य त्वामुपयास्यंति जहि कोपमरिंदम ॥ कोटयोनेकास्तत्का त्स्य कपीनां दीप्ततेजसां ॥२२॥ न वहि मुखमिदं निरीक्ष्य कोपात्क्षतजसमे नयने निरीक्षमाणाः ॥ हरिवरवनितानयांतिशांतिं प्रथममभयस्पृहिशंकिताः स्म सर्वाः ॥२३॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे किष्किंधाकांडे पंचत्रिंशः सर्गः ॥३५॥ इत्युक्तस्तारया वाक्यं प्रश्रितं धर्मसंहितं ॥ मृदुस्वभावः सौमित्रिः प्रतिजग्राह तद्वचः ॥१॥ तस्मिन्प्रतिगृहीते तु वाक्ये हरिगणेश्वरः ॥ लक्ष्मणात्सुमहत्त्रासं वस्त्रं क्लिन्नमिवात्यजत् ॥२॥ ततः कंठगतं माल्यं चित्रं बहुगुणं महत् ॥ चिच्छेद विमदश्चासीत्सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥३॥ स लक्ष्मणं भीमबलं सर्ववानरसत्तमः ॥ अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं सुग्रीवः संप्रहर्षयन् ॥४॥

कोटयः असंख्या इत्यर्थः ॥२२॥ प्रथममभयस्प तत्सदृशभयस्पवालिवधवत् सुग्रीववधभयस्पृष्टा ध्यार्थी ॥२३॥ गरमानः ॥ इति श्रीकिष्किंधाकांडे पंचत्रिंशः सर्गः ॥३५॥ इतीति तस्मिन्तारानुनयवाक्ये ॥२॥ माल्यं मालां बहुगुणां बहुविधकामप्रदं ... ... विमदश्चासीदिति ॥३॥ लक्ष्मणं सं

५॥ महाशैलस्तदाख्यपर्वतः॥६॥७॥ तापसाश्रमरम्येषु रम्यतापसाश्रमेषु॰ यद्वातैरम्येष्वितिवनविशेषणं॥
८॥ क्षिप्रमानयेत्युक्ते मयैवगंतव्यं किमित्याशंक्याह॰ सामदानादिभिःकल्पैर्वानरैर्वेगवत्तरैः इति आदिना
दुष्टेदंडःकल्पैरुपायैआनयेत्पश्चानापयेत्यर्थं इतिकतकः॥९॥ ननुप्रेषिताएवपूर्वं दूताइत्यत्राह॰

अंजनांबुदसंकाशाःकुंजरेंद्रमहौजसः॥ अंजने पर्वतेचैवयेवसंतिप्लवंगमाः॥५॥ महाशैल
गुहावासावानराःकनकप्रभाः॥ मेरुपार्श्वगताश्चैवयेचधूम्रगिरिंश्रिताः॥६॥ तरुणादित्यवर्णा
श्चपर्वतेयेमहारुणे॥ पिबंतोमधुमैरेयंभीमवेगाःप्लवंगमाः॥७॥ वनेषुचसुरम्येषुसुगंधिषुम
हत्सुच॥ तापसाश्रमरम्येषुवनांतेषुसमंततः॥८॥ तांस्तांस्त्वमानय क्षिप्रंपृथिव्यांसर्ववानरान्॥
सामदानादिभिःकल्पैर्वानरैर्वेगवत्तरैः॥९॥ प्रेषितानप्रथमंयेचमयाज्ञातामहाजवाः॥ त्वरणार्थंतु
भूयस्त्वंसंप्रेषयहरीश्वरान्॥१०॥ येप्रसक्ताश्चकामेषुदीर्घसूत्राश्चवानराः॥ इहानयस्वतान्
शीघ्रंसर्वानेवकपीश्वरान्॥११॥ अहोभिर्दशभिर्येचनागच्छंतिममाज्ञया॥ हंतव्यास्तेदुरात्मानो
राजशासनदूषकाः॥१२॥ शतान्यथसहस्राणिकोट्यश्चममशासनात्॥ प्रयांतुकपिसिंहानांनिदे
शेममयेस्थिताः॥१३॥

प्रेषिताइति॰ प्रथमंपूर्वंयेमहाजवादूताःप्रेषितास्तेमयाज्ञाताएवतथापि
तेषांत्वरणार्थंअपरान्हरीश्वरान्प्रेषय॥१०॥ कामेषुभोगेषुप्रसक्तायेचदीर्घसूत्राविलंबितव्यापा
राः आनयस्व आनापय॥११॥ येदूताः॥१२॥ प्रेषणीयदूतसंख्यामाह॰ शतानिइति॰ एतेनदूतानंत्यमुक्तं॥१३॥

१५॥उपपन्नंयोग्यं·युक्तंयुक्तियुक्तं॥१६॥दोषज्ञोविद्वान्कोरामसुग्रीवाभ्यामन्योभवद्वाक्यसदृशंवाक्यंवक्तु
मर्हति॥१७॥१८॥वयस्यंरामं॥१९॥स्वोक्तवाक्यानांरामोक्तत्वशंकाव्यावर्त्तयेस्वोक्तिं [illegible] बोधयन्स्वाप

सहायेनतुसुग्रीवत्वयारामःप्रतापवान्॥वधिष्यतिरिपुंशत्रून्नचिरान्नात्रसंशयः॥१५॥धर्मज्ञ
स्यकृतज्ञस्यसंग्रामेष्वनिवर्त्तिनः॥उपपन्नंचयुक्तंचसुग्रीवतवभाषितं॥१६॥दोषज्ञःसतिसा
मर्थ्येकोन्योभाषितुमर्हति॥मत्स्यैष्टंत्वांचवानरसत्तम॥१७॥सदृशश्चासिरामेणविक्रमेणबले
नच॥सहायोदैवतैर्दत्तश्चिरायहरिपुंगव॥१८॥किंतुशीघ्रमितोवीरनिष्क्रमत्वंमयासह॥सां
त्वयस्ववयस्यंचभार्याहरणदुःखितं॥१९॥यच्चशोकाभिभूतस्यश्रुत्वारामस्यभाषितं॥मया
त्वंपरुषाण्युक्तस्तत्क्षमस्वसखेमम॥२०॥इत्यार्षेश्रीरा॰कि॰षट्त्रिंशःसर्गः॥३६॥एवमुक्तस्तु
सुग्रीवोलक्ष्मणेनमहात्मना॥हनूमंतंस्थितंपार्श्वेवचनंचेदमब्रवीत्॥१॥महेंद्रहिमवद्विंध्य
कैलासशिखरेषुच॥मंदरेपांडुशिखरेपंचशैलेषुयेस्थिताः॥२॥तरुणादित्यवर्णेषुभ्राजमाने
षुनित्यशः॥पर्वतेषुसमुद्रांतेपश्चिमस्यांतुयेदिशि॥३॥आदित्यभवनेचैवगिरौसंध्याभ्रसन्निभे
पद्माचलवनंभीमाःसंश्रिताहरिपुंगवाः॥४॥

राघंतमापयति·यच्चेति·रामभाषितंसीताविद्योगजवि
लापरूपं॥२०॥नरमानः॥इतिश्रीकिष्किंधाकांडेषट्त्रिंशःसर्गः॥३६॥अथसुग्रीवेणापरिमितदूतप्रेषणमने
कोटिनिजसेनासंमेलनंचाहमिति॥१॥ [illegible] येदिशि·पश्चिमस्यामीत्या

वर्जयित्वा
म [illegible] ३

असंख्यमेतद्बलमित्याह॰ तेषांसंख्यानविद्यतइति॥२५॥२६॥येचत्वरयितुंयाताः हनुमत्प्रेषिताः महा
द्रुमे॰ अग्निष्टोमसदृशगवद्वामभूतंमाहेश्वरयज्ञवाटस्थंददृशुः पूर्वंनीलप्रेषितान्दूतांश्चददृशुरि

107

क्षीरोदवेलानिलयास्तमालवनवासिनः॥नारिकेलाशनाश्चैवतेषांसंख्यानविद्यते॥२५॥व
नेभ्योगह्वरेभ्यश्चसरिद्भ्यश्चमहाबलाः॥आगच्छद्वानरीसेनापिबंतीवदिवाकरं॥२६॥येतुत्वर
यितुंयातावानराःसर्ववानरान्॥तेवीरा हिमवच्छैलेददृशुस्तंमहाद्रुमं॥२७॥तस्मिन्गिरि
वरेपुण्येयज्ञोमाहेश्वरःपुरा॥सर्वदेवमनस्तोषोबभूवसुमनोरमः॥२८॥अन्ननिष्यंदजातानि
मूलानिचफलानिच॥अमृतस्वादुकल्पानिददृशुस्तत्रवानराः॥२९॥तदन्नसंभवंदिव्यंफलमूलं
मनोहरं॥यःकश्चित्सकृदश्नातिमासंभवतितर्पितः॥३०॥तानिमूलानिदिव्यानिफलानिचफला
शनाः॥औषधानिचदिव्यानिजगृहुर्हरियूथपाः॥३१॥तस्माच्चयज्ञायतनात्पुष्पाणिसुरभीणि
च॥आनिन्युर्वानरागत्वासुग्रीवप्रियकारणात्॥३२॥तेतुसर्वेहरिवराःपृथिव्यांसर्ववानरान्॥
संचोदयित्वात्वरितंयूथानांजग्मुरग्रतः॥३३॥तेतुतेनमुहूर्तेनकपयःशीघ्रचारिणः॥किष्किंधांत्वर
यात्राप्ताःसुग्रीवोयत्रवानरः॥३४॥ मार्गेणागताः ॥३३॥

तिशेषः॥अनन्तेषांततावपरावत्तिः॥२७॥माहेश्वरोयज्ञः महेश्वर
देवत्योदिव्योश्वमेधइतिकतकः सर्वदेवानांमनस्तोषोयत्रसः॥२८॥अन्ननिष्यंदात्होमद्रव्याज्यादिस्रवणा
जातानि॥२९॥३०॥औषधानिसंजीवन्यादीनि॥३१॥३२॥तेतुसर्वेदूतरूपाःयूथानामग्रतःस्वप्रेरितबलानामाग

तदेवस्पष्टयति-छादयंतदृवांबरमिति॥१४॥गतिंगत्वावेगवत्तरांगतिंगत्वा॥१५॥१६॥विष्णुक्रांतंपदमाकाशं॥य

मेघपर्वतसंकाशाश्छादयंतदृवांबरं॥घोररूपाःकपिः॥श्रयांतुमच्छासनादितः॥१७॥तेगतिज्ञाग
तिंगत्वापृथिव्यांसर्ववानराः॥आनयंतुहरीन्सर्वान्स्त्वरिताःशासनान्मम॥१५॥तस्यवानरराज्य
स्यश्रुत्वावायुसुतोवचः॥दिक्षुसर्वासुविक्रांतान्प्रेषयामासवानरान्॥१६॥तेपदंविष्णुविक्रां
तंपतत्रिज्योतिरध्वगाः॥प्रयातास्प्रहितारास्ताद्दरयस्तुक्षणेनवै॥१७॥तेसमुद्रेषुगिरिषुवनेषुच
सरस्सुच॥वानरावानरान्सर्वान्रामहेतोरचोदयन्॥१८॥मत्युकालोपमस्याशौ राजराज
स्यवानराः॥सुग्रीवस्याऽऽययुःश्रुत्वासुग्रीवभयशंकिताः॥१९॥ततस्तेंजनसंकाशाःगिरेस्त
स्मान्महाबलाः॥तिस्रःकोट्यःप्लवंगानानिर्ययुर्यत्रराघवः॥२०॥अस्तंगच्छतियत्रार्कस्तस्मि
न्गिरिवरेरताः॥संतप्तहेमवर्णाभास्तस्मात्कोट्योदशच्युताः॥२१॥कैलासशिखरेभ्यश्चसिंहः
केसरवर्चसां॥ततःकोटिसहस्राणिवानराणांसमागमन्॥२२॥फलमूलेनजीवंतोहिमवं
तमुपाश्रिताः॥तेषांकोटिसहस्राणांसहस्रंसमवर्तत॥२३॥अंगारकसमानानांभीमा
नांभीमकर्मणां॥विंध्याद्वानरकोटीनांसहस्राण्यपतन्द्रुतं॥२४॥

तत्रिज्योतिरध्वगाःपक्षिणां
नक्षत्राणांचमार्गगाः॥१७॥१८॥मत्युकालोपमस्यनिग्रहविषयेइतिशेषः॥१९॥तस्मान्गिरेःअंजनगिरेः

॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥

८।१०।११।हरिभिर्वाहकैः सलक्ष्मणाद्रुत्पनेनैकवाहनारोहणात्संख्यातिशयः सूचितः।१२।१३।१४।१५।१६।

उपस्थापयतक्षिप्रंशिविकांममवानराः।श्रुत्वातुवचनंतस्यहरयःशीघ्रविक्रमाः।९।समुपस्था
पयामासुःशिविकांप्रियदर्शनां।तामुपस्थापितांदृष्ट्वाशिविकांवानराधिपः।१०।लक्ष्मणारुह्य
तांशीघ्रमितिसौमित्रिमब्रवीत्।इत्युक्त्वाकांचनंयानंसुग्रीवःसूर्यसन्निभं।११।बृहद्भिर्हरिभि
र्युक्तमारुरोहसलक्ष्मणः।पांडुरेणातपत्रेणध्रियमाणेनमूर्धनि।१२।शुक्लैश्चबालव्यजनैर्धूयमा
नैःसमंततः।शंखभेरीनिनादैश्चवंदिभिश्चाभिनंदितः।१३।निर्ययौप्राप्यसुग्रीवोराज्यश्रियमनु
त्तमां।सवानरशतैस्तीक्ष्णैर्बहुभिःशस्त्रपाणिभिः।१४।परिकीर्णोययौतत्रयत्ररामोव्यवस्थितः
सतंदेशमनुप्राप्यश्रेष्ठंरामनिषेवितं।१५।अवातरन्महातेजाःशिबिकायाःसलक्ष्मणः।आसा
द्यचततोरामंकृतांजलिपुटोभवत्।१६।कृतांजलौस्थितेतस्मिन्वानराश्चाभवंस्तथा।तटाक
मिवतंदृष्ट्वारामःकुड्मलपंकजं।१७।वानराणांमहत्सैन्यंसुग्रीवेप्रीतिमानभूत्।पादयोःपति
तंमूर्ध्नातमुत्थाप्यहरीश्वरं।१८।प्रेम्णाचबहुमानाच्चराघवःपरिषस्वजे।परिष्वज्यचधर्मात्मानि
षीदेतिततोब्रवीत्।१९।निषण्णंततोदृष्ट्वाक्षितौरामोब्रवीत्ततः।धर्ममर्थंचकामंचकालेयस्तु
निषेवते।२०।

108

शि

वानराश्चतथाऽभवन् कृतांजलिपुटाअभवन्नित्यर्थः आल्हादकत्वात्तटाकोप
मा· तदुपमेयंवानराणांमहत्सैन्यं।१७।१८।१९।२०।। राम ।।

तेहनुमत्प्रेषितसहिताःनीलप्रेषिताः॥३५॥३६॥३७॥तत्समानः॥इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरा०रा०ति०कि०सप्तत्रिंशःसर्गः॥ ॥

तेगृहीत्वौषधीःसर्वाःफलमूलंचवानराः॥तंप्रतिग्राहयामासुर्वचनंचेदमब्रुवन्॥३५॥सर्वेपारिसताः
शैलाःसरितश्चवनानिच॥पृथिव्यांवानराःसर्वेशासनादुपयांतिते॥३६॥एवंश्रुत्वाततोहृष्टःसु-
ग्रीवःप्लवगाधिपः॥प्रतिजग्राहचप्रीतस्तेषांसर्वमुपायनं॥३७॥इत्यार्षेश्रीरामायणेकि०सप्त
त्रिंशःसर्गः॥३७॥प्रतिगृह्यचतत्सर्वमुपायनमुपाहृतं॥वानरान्सांत्वयित्वाचसर्वानेवव्यसि
सर्जयत्॥१॥विसर्जयित्वासहरीश्वरांस्तान्कृतकर्मणः॥मेनेकृतार्थमात्मानंराघवंचमहा
बलं॥२॥सलक्ष्मणोभीमबलंसर्ववानरसत्तमं॥अब्रवीत्प्रश्रितंवाक्यंसुग्रीवंसंप्रहर्षयन्॥३॥कि
ष्किंधायाविनिष्क्रामयदितेसौम्यरोचते॥तस्यतद्वचनंश्रुत्वालक्ष्मणस्यसुभाषितं॥४॥सुग्री
वःपरमःप्रीतोवाक्यमेतदुवाचह॥एवंभवतुगच्छामस्थेयंत्वच्छासनेमया॥५॥तमेवमुक्त्वासुग्री
वोलक्ष्मणंशुभलक्षणं॥विसर्जयामासतदाताराद्याश्चैवयोषितः॥६॥एहीत्युच्चैर्हरिवरान्सुग्री
वःसमुदाहरत्॥तस्यतद्वचनंश्रुत्वाहरयःशीघ्रमाययुः॥७॥बद्धांजलिपुटाःसर्वेयेस्युःस्त्रीद
र्शनक्षमाः॥तानुवाचततःप्राप्तान्राजार्कसदृशप्रभः॥८॥

॥३७॥ प्रतिगृह्येति॥१॥राघवंचकृतार्थ
मित्यनुषंगः॥२॥३॥विनिष्क्रामेतिप्रार्थनेलोट्॥४॥स्थेयंतत्रस्थातव्यमित्यर्थः॥५॥६॥एहि॰एतेत्यर्थः॥७॥-
स्त्रीदर्शनक्षमाःस्त्रीसम[illegible]॥८॥ प्र

शंकुसहस्रमर्बुदं·अर्बुदाद्दशगुणंमध्यं·तस्माद्दशगुणोंत्यः ततोविंशतिगुणाःसमुद्रः ततस्त्रिंशद्गुणापरार्धसं
नासंख्यत्वमुक्तं॥३१॥३२॥येआनयिष्यंतितेत्वामभिगमिष्यंतीत्यन्वयः॥३३॥पद्मनीलोत्पलतुल्यदर्शनः
विकसितनीलोत्पलसदृशनेत्रः॥३४॥भोगमानः॥इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरा॰रा॰ति॰कि॰अष्टत्रिंशःस

अर्बुदैरर्बुदशतैर्मध्यैश्चांत्यैश्चवानराः॥समुद्राश्चापरार्धाश्चहरयोहरियूथपाः॥३१॥आगमि
ष्यंतितेराजन्महेंद्रसमविक्रमाः॥मेघपर्वतसंकाशामेरुविंध्यकृतालयाः॥३२॥तेत्वामभि
गमिष्यंतिराक्षसंयोद्धुमाहवे॥निहत्यरावणंयुद्धेत्वानयिष्यंतिमैथिलीं॥३३॥ततःसमुद्योग
मवेक्ष्यवीर्यवान्हरिप्रवीरस्यनिदेशवर्त्तिनः॥बभूवहर्षाद्वसुधाधिपात्मजःप्रबुद्धनीलोत्प
लतुल्यदर्शनः॥३४॥इत्यार्षेश्रीरा॰कि॰अष्टत्रिंशःसर्गः॥३८॥ इतिब्रुवाणंसुग्रीवंरामोधर्मभृ
तांवरः॥बाहुभ्यांसंपरिष्वज्यप्रत्युवाचकृतांजलिं॥१॥यदिंद्रोवर्षतेवर्षंनतच्चित्रंभविष्यति॥
आदित्योसौसहस्रांशुःकुर्याद्वितिमिरंनभः॥२॥चंद्रमारजनींकुर्यात्प्रभयासौम्यनिर्मलां॥त्व
द्विधोवापिमित्राणांप्रीतिंकुर्यात्परंतप॥३॥एवंत्वयिनतच्चित्रंभवेद्यत्सौम्यशोभनं॥जानाम्य
हंत्वांसुग्रीवसततंप्रियवादिनं॥४॥

र्गः॥३८॥इतीति॥१॥उपकर्तृत्वंतवसहजधर्मएवेतिभगवान्सु
ग्रीवंस्तौति·यदीति·वर्षतइतियत्तन्नचित्रंस्वाभाविकत्वादितिशेषः॥२॥निर्मलां·रविकिरणाजतापर
हितांत्वद्विधःसात्विकोमित्राणांप्रत्युपकारेणप्रीतिंकुर्यात्इतियत्तदपिनचित्रं॥३॥एवंत्वयिमित्रप्रत्यु

२१॥ वृक्षाग्रेसुप्तःपतितःसन्यथाप्रतिबुध्यतेतथाकामपरोराज्यभ्रष्टःसन्प्रतिबुध्यत इत्यर्थः॥२२॥ त्रिवर्गोधर्मार्थका
मलक्षणास्तस्यतत्फलस्यचयथाकालंभोक्ता॥२३॥ संचिंत्यतांसीतान्वेषणादिप्रतिज्ञापरिपूर्त्युपायश्चिंत्यतामि

विभज्यसततंवीरसराजाहरिसत्तम॥ हित्वाधर्मंतथा[illegible]कामंयस्तुनिषेवते॥२१॥ सवृक्षाग्रेयथा
सुप्तःपतितःप्रतिबुध्यते॥ अमित्राणांवधेयुक्तोमित्राणांसंग्रहेरतः॥२२॥ त्रिवर्गफलभोक्ताचराजा
धर्मेणयुज्यते॥ उद्योगसमयस्त्वेषप्राप्तःशत्रुनिषूदन॥२३॥ संचिंत्यतांहिपिंगेशहरिभिःसहमंत्रि
भिः॥ एवमुक्तस्तुसुग्रीवोरामंवचनमब्रवीत्॥२४॥ प्रनष्टाश्रीश्चकीर्तिश्चकपिराज्यंचशाश्वतं।
त्वत्प्रसादान्महाबाहोपुनःप्राप्तमिदंमया॥२५॥ तवदेवप्रसादाच्चभ्रातुश्चजयतांवर॥ कृतंनप्र
तिकुर्याद्यःपुरुषाणांहिदूषकः॥२६॥ एतेवानरमुख्याश्चशतशःशत्रुसूदन॥ प्राप्ताश्चादायबलि
नःपृथिव्यांसर्ववानरान्॥२७॥ ऋक्षाश्चवानराःशूरागोलांगूलाश्चराघव॥ कांतारवनदुर्गाणाम
भिज्ञाघोरदर्शनाः॥२८॥ देवगंधर्वपुत्राश्चवानराःकामरूपिणः॥ स्वैःस्वैःपरिवृताःसैन्यैर्वर्ततेपथि
राघव॥२९॥ शतैःशतसहस्रैश्चवर्त्ततेकोटिभिस्तथा॥ अयुतैश्चावृतावीरशंकुभिश्चपरंतप॥३०॥

त्यर्थः॥२४॥२५॥ हेदेवतवप्रसादात्तवभ्रातुःप्रसादाच्चेत्यर्थः॥ पुरुषाणांमध्येसएवंदूषकोधर्मनाशक
इत्यर्थः॥२६॥ आदायआहूय॥२७॥२८॥२९॥ शतैरित्यादौकेचिदित्यध्याहारःपरिवृताइत्यर्थकमावृता
इतिचसर्वत्रयोज्यंशत[illegible]कोटि[illegible]मुक्तं[illegible]दंशङ्कुः॥३०॥

तारापिता सुषेणः॥१५॥रुमापितानारा:॥१६॥१७॥१८॥गोलांगूलोवानरावांतरजातिः॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥

ततः कांचनशैलाभस्तारायावीर्यवान्पिता॥अनेकैर्बहुसाहस्रैः कोटिभिःप्रत्यदृश्यत॥१५॥तथा
परेणकोटीनांसहस्रेणसमन्वितः॥पितारुमायाःसंप्राप्तःसुग्रीवश्वशुरोविभुः॥१६॥पद्मकेसरसं
काशस्तरुणार्कनिभाननः॥बुद्धिमान्वानरश्रेष्ठःसर्ववानरसत्तमः॥१७॥अनेकैर्बहुसाहस्रैः
र्वानराणांसमन्वितः॥पिताहनूमतःश्रीमान्केसरीप्रत्यदृश्यत॥१८॥गोलांगूलमहाराजोगवा
क्षोभीमविक्रमः॥वृतःकोटिसहस्रेणवानराणामदृश्यत॥१९॥ऋक्षाणांभीमवेगानांधूम्रःशत्रु
निवर्हणः॥वृतःकोटीसहस्राभ्यांद्वाभ्यांसमभिवर्तत॥२०॥महाबलनिभैर्घोरैःपनसोनामयू
थपः॥आजगाममहावीर्यस्तिसृभिःकोटिभिर्वृतः॥२१॥नीलांजनचयाकारोनीलोनामैषयू
थयूथपः॥अदृश्यतमहाकायःकोटिभिर्दशभिर्वृतः॥२२॥ततःकांचनशैलाभोगवयोना
मयूथपः॥आजगाममहावीर्यःकोटिभिःपंचभिर्वृतः॥२३॥दरीमुखश्चबलवान्यूथपो
भ्यापययौतदा॥वृतःकोटिसहस्रेणसुग्रीवंसमवस्थितः॥२४॥मैदश्चद्विविदश्चोभावश्वि
पुत्रौमहाबलौ॥कोटिकोटिसहस्रेणवानराणामस..प्तां॥२५॥गजश्चबलवान्वीरस्तिसृ
भिःकोटिभिर्वृतः॥ऋक्षराजोमहातेजाजांबवान्नामनामतः॥२६॥ अ.. ..र्बहुभक्तव

संरम्भे युद्धे॥५॥ यथा पौलोमीं पितरं वंचयित्वा क[illegible]तानुमतिकं शची योऽनुह्लादो जहारात्मविनाशाय इंद्र
स्तत्पितरं आनुमंतारं हर्तारं चानुह्लादं हत्वा शचीं प्रत्यानीतवानिति पुराणगाथा। एवं यस्त्वात्मविनाशाय मैथि

ल त्वं नाथः सखे संख्ये जेतास्मि सकलानरीन्॥ त्वमेव मे सुहृन्मित्र सहायं कर्त्तुमर्हसि॥५॥ जहारा
त्मविनाशाय मैथिलीं राक्षसाधमः॥ वंचयित्वानुपौलोमीमनुह्लादो यथा शचीम्॥६॥ न चिरात्तं व
धिष्यामि रावणं निशितैः शरैः॥ पौलोम्याः पितरं दृप्तं शतक्रतुरिवारिहा॥७॥ एतस्मिन्नंतरे चैव रजः
समभिवर्त्तत॥ उष्णं तीव्रं सहस्रांशोश्छादयद्गगने प्रभाम्॥८॥ दिशः पर्याकुलाश्चासन्रजसा तेन दू
षिताः॥ चचाल च मही सर्वा सशैलवनकानना॥९॥ ततो नगेंद्रसंकाशैस्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महाबलैः॥ कृत्स्ना
संछादिता भूमिरसंख्येयैः प्लवंगमैः॥१०॥ निमेषांतरमात्रेण ततस्तैर्हरियूथपैः॥ कोटीशतपरी
वारैर्वानरैर्हरियूथपैः॥११॥ नादेयैः पार्वतेयैश्च सामुद्रैश्च महाबलैः॥ हरिभिर्मेघनिर्ह्रादैरन्यैश्च
वनवासिभिः॥१२॥ तरुणादित्यवर्णैश्च शशिगौरैश्च वानरैः॥ पद्मकेसरवर्णैश्च श्वेतैर्हेमकृताल
येः॥१३॥ कोटीसहस्रैर्दशभिः श्रीमान्परिवृतस्तदा॥ वीरः शतबलिर्नाम वानरः प्रत्यदृश्यत॥१४॥

लीं जहार मारीचेन मां वंचयित्वा तं न चिराद्धीघ्रं अरिहा इंद्र इव वधिष्यामि पौलोम्याः पितरमिवेत्यनेन रा
वणः कृतो जानकपतिक्रमाभावः सूचितः॥६॥७॥ अभिवर्त्तत अभ्यवर्तत॥८॥९॥१०॥ उक्तमेव प्रपंचय
ति निमेषेति॥११॥ वनवा[illegible]॥१२॥ हेमा[illegible]लः॥१३॥१४॥

४०॥ शिरोभिर्न्यवेदयन् बहु संमर्दान् दूरे स्थित्वा नमस्कारैर्वा आत्मानं न्यवेदयन्नित्यर्थः॥४१॥ अपरे संगम्य
समीपदेशं प्राप्य यथोचितं निवेद्य जग्मुः अपरे हनुमदंगदादयः समागम्य निकटमागत्य स्थिताः॥४२॥ धर्म
ज्ञो राजधर्मज्ञः रामाभिमुखं प्रांजलिः स्थितो भूत्वा सर्वान्यूथपतीन्निवेदयित्वा यूथपानब्रवीत्॥४३॥ भो वा

आप्लवंतः प्लवंतश्च गर्जंतश्च प्लवंगमाः॥ अभ्यवर्तंत सुग्रीवं सूर्यमभ्रगणा इव॥४०॥ कुर्वाणा बहुश
ब्दांश्च प्रकृष्टा बाहुशालिनः॥ शिरोभिर्वानरेंद्राय सुग्रीवाय न्यवेदयन्॥ अपरे वानरश्रेष्ठाः संग
म्य च यथोचितं॥ सुग्रीवेण समागम्य स्थिताः प्रांजलयस्तदा॥४२॥ सुग्रीवस्त्वरितो रामे सर्वांस्तांस्त्व
रितांस्तदा॥ निवेदयित्वा धर्मज्ञः स्थितः प्रांजलिरब्रवीत्॥४३॥ यथा सुखं पर्वतनिर्झरेषु वनेषु स
र्वेषु च वानरेंद्राः॥ निवेशयित्वा विधिवद्बलानि बलं बलज्ञः प्रतिपत्तुमीष्टे॥४४॥ इत्यार्षे श्रीरा॰॥
कि॰ एकोनचत्वारिंशः सर्गः॥३९॥ अथ राजा समृद्धार्थः सुग्रीवः प्लवगेश्वरः॥ उवाच नरशार्दूलं रा
मं परबलार्दनं॥१॥ आगता विनिविष्टाश्च बलिनः कामरूपिणः॥ वानरेंद्रा महेंद्राभा ये मद्विषयवासिनः
॥२॥ त इमे बहुविक्रांतैर्बलिभिर्भीमविक्रमैः॥ आगता वानरा घोरा दैत्यदानवसन्निभाः॥३॥

नरेंद्राः पर्वता
दिषु यथासुखं स्वानि बलानि निवेशयित्वा तेषु यो बलज्ञः बलनत्वरः प्रतिपत्तुं कः आगतः को नागत इति ज्ञा
तुमीष्टे ईशो भवेत् लिङर्थे लट्॥४४॥ इति श्री किष्किंधाकांडे एकोनचत्वारिंशः सर्गः॥३९॥ अथेति॥१॥ विनि
विष्टाश्चेति स्वस्वसेनानिवेशस्थानेषु निवेशिता इत्यर्थः मद्विषयवासिनः मम विषये वानरराज्ये वासि
नः॥२॥ बहुविक्रांतैः बहुषु स्थलेषु कृतपराक्रमैः अत एव भीमविक्रमैः स्वयूथैः सहेति शेषः॥३॥

२७॥२८॥२९॥ताराद्युतिर्नक्षत्रप्रभः अयं रुमापितुरन्यस्तारः॥३०॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥

कोटिभिर्दशभिर्व्याप्तःसुग्रीवस्यवशेस्थितः॥रुमाणोन[illegible]पतेजस्वीविक्रांतैर्वानरैर्वृतः॥२७॥आग
तोबलवांस्तूर्णंकोटीशतसमावृतः॥ततःकोटिस[illegible]स्राणांसहस्रेणशतेनच॥२८॥पद्मनोऽग
तःप्राप्तोहरिभिर्गंधमादनः॥ततःपद्मसहस्रेणवृतःशंखशतेनच॥२९॥युवराजोंगदःप्रा
प्तःपितुस्तुल्यपराक्रमः॥ततस्ताराद्युतिस्तारोहरिभिर्भीमविक्रमैः॥३०॥पंचभिर्हरिकोटी
भिर्दूरतःपरिदृश्यत॥इंद्रजानुःकपिर्वीरोयूथपःप्रत्यदृश्यत॥३१॥एकादशानांकोटीनामी
श्वरस्तैश्चसंवृतः॥ततोरंभस्त्वनुप्राप्तस्तरुणादित्यसन्निभः॥३२॥अयुतेनवृतश्चैवसहस्रेण
शतेनच॥ततोयूथपतिर्वीरोदुर्मुखोनामवानरः॥३३॥प्रत्यदृश्यतकोटीभ्यांद्वाभ्यांपरिवृ
तोबली॥कैलासशिखराकारैर्वानरैर्भीमविक्रमैः॥३४॥वृतःकोटिसहस्रेणहनूमान्प्रत्य
दृश्यत॥नलश्चापिमहावीर्यःसंवृतोद्रुमवासिभिः॥३५॥कोटीशतेनसंप्राप्तःसहस्रेण
शतेनच॥ततोदरीमुखःश्रीमान्कोटिभिर्दशभिर्वृतः॥३६॥संप्राप्तोभिनदंस्तस्यसुग्रीवस्य
महात्मनः॥शरभःकुमुदोवह्निर्वानरोरंभएवच॥३७॥एतेचान्येचबहवोवानराकामरू
पिणः॥आवृत्यपृथिवींसर्वांपर्वतांश्चवनानिच॥३८॥यूथपाःसमनुप्राप्तायेषांसंख्यानवि
द्यते॥आगताश्चनिविष्टाश्चपृथिव्यांसर्ववानराः॥३९॥ ॥ श्र ॥ ॥

ममकार्यविनिश्चयं ज्ञात्वेतिशेषः हे वीर त्वं मम सुहृदिति अन्वयः॥१४॥ द्वितीयः सुहृल्लक्ष्मणापे
क्षया॥१५॥१६॥ सोमसूर्यनिभैस्तत्सदृशकांतिभिः॥१७॥ नयो नीतिः विज्ञः तज्ज्ञस्त्वमितिशेषः॥१८॥ नि

त्वमेवाज्ञापय विभो मम कार्यविनिश्चयं॥ त्वं हि जानासि मे कार्यं मम वीर न संशयः॥१४॥
सुहृद्द्वितीयो विक्रांतः प्राज्ञः कालविशेषवित्॥ भवानस्मद्धिते युक्तः सुहृदाप्तोर्थवित्तमः॥१५॥
एवमुक्तस्तु सुग्रीवो विनतं नाम यूथपं॥ अब्रवीद्रामसान्निध्ये लक्ष्मणस्य च धीमतः॥१६॥ शैलाभं मे
घनिर्घोषमूर्जितं प्लवगेश्वरं॥ सोमसूर्यनिभैः सार्द्धं वानरैर्वानरोत्तम॥१७॥ देशकालनयैर्युक्तो
विज्ञः कार्यविनिश्चये॥ वृत्तः शतसहस्रेण वानराणां तरस्विनां॥१८॥ अधिगच्छ दिशं पूर्वां सशै
लवनकाननां॥ तत्र सीतां च वैदेहीं निलयं रावणस्य च॥१९॥ मार्गध्वं गिरिदुर्गेषु वनेषु च नदी
षु च॥ नदीं भागीरथीं रम्यां सरयूं कौशिकीं तथा॥२०॥ कालिंदीं यमुनां रम्यां यामुनं च महा
गिरिं॥ सरस्वतीं च सिंधुं च शोणं मणिनिभोदकं॥२१॥

लयं रावणस्य निलयनस्थानं यद्वा चतुर्दिक्षु रावणावासस्थानमनेन सूचितं १९ मार्गध्वमिति
सामान्यतो नियोगः विशेषेणाह नदीमित्यादि द्वितीयां नानां प्राप्येति शेषः २० कालिंदी यमुनां यामु
नो गिरिः यमुनोत्पत्तिस्थानभूतः कलिंदगिरिः॥२१॥ राम श्री राम

ख्यातकर्मणि युद्धे अपदानं शौर्यं येषां॥४॥ अंबुचाराः समुद्रमध्यद्वीपचराः कोट्योघाः आरन्निअसंख्यत्वोपलक्षणं॥५
गुरुहिते स्वामिहिते। तवाभिप्रेतमनुष्ठातुं शक्ष्यंति समर्था इत्यर्थः॥६॥ अनेकैः सहस्रैरिति शेषः प्राप्तकालं कालो

ख्यातकर्मापदानाश्च बलवंतो जितक्लमाः॥ पराक्रमेषु विख्याता व्यवसायेषु चोत्तमाः॥४॥ पृथिव्यं
बुचरा राम नानानगनिवासिनः॥ कोट्योघाश्च इमे प्राप्ता वानरा[स्त]व किंकराः॥५॥ निदेशवर्त्तिनः
सर्वे सर्वे गुरुहिते स्थिताः॥ अभिप्रेतमनुष्ठातुं तव शक्ष्यंत्यरिंदम॥६॥ त इमे बहुसाहस्रैरनेकैर्बहु
विक्रमैः॥ आगता वानरा घोरा दैत्यदानवसन्निभाः॥७॥ यन्मन्यसे नरव्याघ्र प्राप्तकालं तदुच्यतां
त्वत्सैन्यं त्वद्वशे युक्तमाज्ञापयितुमर्हसि॥८॥ काममेषामिदं कार्यं विदितं मम तत्त्वतः॥ तथापि
तु यथा युक्तमाज्ञापयितुमर्हसि॥९॥ तथा ब्रुवाणं सुग्रीवं रामो दशरथात्मजः॥ बाहुभ्यां संप
रिष्वज्य इदं वचनमब्रवीत्॥१०॥ ज्ञायतां सौम्य वैदेही यदि जीवति वा न वा॥ स च देशो महाप्रा
ज्ञ यस्मिन्वसति रावणः॥११॥ अधिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च॥ प्राप्तकालं विधास्या
मि तस्मिन्काले सह त्वया॥१२॥ नाहमस्मिन्प्रभुः कार्ये वानरेंद्र न लक्ष्मणः॥ त्वमस्य हेतुः कार्य
स्य प्रभुश्च प्लवगेश्वर॥१३॥

चितं तदुच्यतां सन्नियोगः कार्य इत्यर्थः। नन्विदं तत्सैन्यं न मन्नियोज्य
तामर्हतीति तत्राह। त्वत्सैन्यमिति॥८॥ इदं कार्यं सीतान्वेषणरूपं॥९॥१०॥११॥ तस्मिन्काले वृत्तान्तावगत्यनं
तरकाले॥१२॥ अस्मिन्कार्ये वानरप्रेरणरूपे। अस्य कार्यस्य विसिद्धेरिति शेषः॥१३॥

आममीनाशनाः अपक्वमत्स्यभुजः नरव्याघ्राः अधःप्रदेशे नराकाराः एवं संत उपरिभागे व्याघ्राकाराश्च नाएव घोराः ॥२८॥ काननौकस इति संबोधनं गिरिभिर्ये च गम्यन्ते गिरिनाक्रम्य ये देशा द्वीपाश्च गम्यन्ते ये च प्लवनेन कूर्दनेन गम्यन्ते ये च प्लवेनोडुपेन गम्यन्ते ते च विचेया इत्यन्वयः ॥२९॥ ततः परं यत्नवं

आममीनाशनाश्चापि किराता द्वीपवासिनः ॥ अन्तर्जलचरा घोरा नरव्याघ्रा इति श्रुताः ॥२८॥ एतेषामाश्रयाः सर्वे विचेयाः काननौकसः ॥ गिरिभिर्ये च गम्यन्ते प्लवनेन प्लवेन च ॥२९॥ यत्नवन्तो यवद्वीपं सप्तराज्योपशोभितं ॥ सुवर्णरूप्यकद्वीपं सुवर्णाकरमंडितं ॥३०॥ यवद्वीपमतिक्रम्य शिशिरो नाम पर्वतः ॥ दिवं स्पृशति शृंगेण देवदानवसेवितः ॥३१॥ एतेषां गिरिदुर्गेषु प्रपातेषु वनेषु च ॥ मार्गध्वं सहिताः सर्वे रामपत्नीं यशस्विनीं ॥३२॥ ततो रक्तजलं प्राप्य शोणाख्यं शीघ्रवाहिनं ॥ गत्वा पारं समुद्रस्य सिद्धचारणसेवितं ॥३३॥ तस्य तीर्थेषु रम्येषु विचित्रेषु वनेषु च ॥ रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥३४॥

तो भूत्वा सप्तराज्योपशोभितं यवद्वीपं तथा सुवर्णद्वीपं रूप्यकद्वीपं विचेतव्यमिति शेषः सुवर्णाकरमंडितमिति सुवर्णं कुर्वन्ति ये तैः शोभितं ॥३०॥ ततः परं यवाख्यद्वीपमतिक्रम्य शिशिरनामा पर्वतोऽस्ति ॥३१॥ एतेषां उक्तद्वीपानां ॥३२॥ ततः समुद्रस्य पारं गत्वा रक्तवर्णजलं अत एव शोणाख्यं नदं प्राप्य ॥३३॥ तस्य तीर्थेषु अवतारभेदेषु ॥३४॥

महीकालमह्योनद्यौ: अथप्राच्यदेशानाह ब्रह्ममालानिशिहिमवद्विंध्यमध्यवर्ति आर्यावर्तापेक्षयाप्रा
च्यादिविभागोत्रविवक्षितइत्याहुः ॥२२॥ कोशकाराणांभूमिं कौशेयतंतुत्पादकजंतूनांतिस्थानभू
तांभूमिं रजताकरां रजतखनिं ॥२३॥ एतानिप्राप्यसर्वंस्थानंसर्वं रावणापहृतां विचेतव्यं तत्रतत्र
विचेतव्यं तत्राह रामस्यदयितामिति ॥२४॥ समुद्रमवगाढानगान्ससुद्रांतर्गतानगान् पत्तनानिसमुद्र

महीं कालमहीं चापि शैलकाननशोभितां ॥ ब्रह्ममालान्विदेहांश्च मालवान्काशिकोसलान्
॥२२॥ मागधांश्च महाग्रामान्पुंड्रांस्त्वंगांस्तथैवच ॥ भूमिंच कोशकाराणां भूमिंच रजताकरां ॥२३॥
सर्वंच तद्विचेतव्यं मृगयद्भिस्ततस्ततः ॥ रामस्य दयितां भार्यां सीतां दशरथस्नुषां ॥२४॥ समु
द्रमवगाढांश्च पर्वतान्पत्तनानिच ॥ मंदरस्य च ये कोटिं संश्रिताः केचिदालयाः ॥२५॥ कर्णप्रा
वरणाश्चैव तथा चाप्योष्ठकर्णकाः ॥ घोरलोहमुखाश्चैव जवनाश्चैकपादकाः ॥२६॥ अक्षयाब
लवंतश्च तथैव पुरुषादकाः ॥ किराताः तीक्ष्णचूडाश्च हेमाभाः प्रियदर्शनाः ॥२७॥ श्री

द्वीपवर्त्तीनि आलयाग्रामाः ॥२५॥ कर्णप्रावरणाः प्रावरणंवस्त्रं नद्वत् विशालश्रवणपुटाः ओष्ठक
र्णिकाः ओष्ठपर्यंतकर्णाः लोहमुखाः लोहवत्कठिनरूक्षमुखाः एकपादकाः एकपादकाः संतोजवनाः
वेगगतयः ॥२६॥ अक्षयाः अक्षयसंतानाः एते उक्ताः पुरुषाः तथैव पुरुषादका रक्षोभेदाः तीक्ष्णास्त्र्यग्र
सदृशाः ते नाम्ना प्रवर्तीन दाकेशा पाषाणाणां ॥२७॥

सूर्यस्योदयनंप्रतिसूर्योदयंप्राप्योर्ध्वमुखाः सूर्येणयुध्यमानाः सूर्येणाभितप्ताः तन्मंडलब्रह्मतेजो
भितप्ताः ब्रह्मतेजोभिरहन्यहनिनैवाणीकंप्रवर्त्तिनः ब्रह्मविद्यातेजोभिर्निहताः संतः सुरोदजलेव
संति· ततः पुनरुत्थिताः लंबंतेस्मशैलशृंगोष्विनिशेषः ॥ अत्रकतककृतः शैलशृंगेषुलंबत इत्यादिश्लो
कद्वयंप्रक्षिप्तंता· निरस्तोऽसिमंदेहारुणोद्वीपेप्रक्षिप्तंनीतिश्रुतेोऽरुणाद्वीपेनत्वन्तेपोक्तेरत्राहणाद्वीप

तेपतंतिजलेनित्यंसूर्यस्योदयनंप्रति ॥ अभितप्तास्मसूर्येणलंबंतेस्मपुनः पुनः ॥ ४२ ॥ निहताब्रह्म
तेजोभिरहन्यहनिराक्षसाः ॥ ततः पांडुरमेघाभंक्षीरोदंनामसागरं ॥ ४३ ॥ गत्वाद्रक्ष्यथदुर्द्धर्षामु
क्ताहारमिवोर्मिभिः ॥ तस्यमध्येमहान्श्वेतोऋषभोनामपर्वतः ॥ ४४ ॥ दिव्यगंधैः कुसुमितैरा
चितैश्चनगैर्वृतः ॥ सरश्चराजतैः पद्मैर्ज्वलितैर्हेमकेसरैः ॥ ४५ ॥ नाम्नासुदर्शनंनामराजहं
सैः समाकुलं ॥ विबुधाश्चारणायक्षाकिन्नराश्चाप्सरोगणाः ॥ ४६ ॥ हृष्टाः समधिगच्छंतिनलि
नींतांरिरंसवः ॥ क्षीरोदंसमतिक्रम्यततोद्रक्ष्यथवानराः ॥ ४७ ॥

प्रसंगाभावात्प्राचीनपुस्तकेष्व
दर्शनाच्चेत्याहुः ततः पांडुरेति- अत्रसुराक्षीरोदयोर्मध्येसर्पिर्दधिसमुद्रयोर्विवेचनानुक्तिस्तत्रवि
चेतव्यदुर्गस्थलाऽभावादितिकतकः अनुक्तमपिततुभयविवेर न्मम ...ऽवगन्तव्यमितितीर्थः
४२ ॥ ४३ ॥ मुक्ताहारमिव· ऊर्मिभिस्तद्वंतमिवेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ सरश्चनाम्नासुदर्शनमित्यन्वयः ॥ ४५ ॥ नाम
शब्दः प्रसिद्ध्यर्थः ॥ ४६ ॥ नलिनीमुक्तंसुदर्शनंसरइत्यर्थः ॥ ४७ ॥ श्री

बहुनिष्कुटाः बहुपवनप्रदेशाः दरीमंतः दरीयुक्ताः ॥३५॥ समुद्रद्वीपान्तरुक्तदेशान्तपरवर्त्तीक्तसमुद्रद्वीपा
न्तः ऊर्मिमंतमत एवक्रोशन्तंमहाघोषं ॥३६॥ तत्रइक्षुसमुद्रे समनुज्ञाताः समनुज्ञानछायाग्राहकग्र
हणसामर्थ्यादिमंतः छायाग्रहीनप्राणिभक्षणानुमतिकाश्च ॥३७॥ इक्षुरसस्याधिश्यामत्वात्तद्

पर्वतनप्रभवानद्यः सुभीमबहुनिष्कुटाः ॥ मार्गितव्यादरीमंतः पर्वतांश्चवनानिच ॥३५॥ ततः
समुद्रद्वीपांश्चसुभीमान्द्रष्टुमर्हथ ॥ ऊर्मिमंतंमहारौद्रंक्रोशन्तमनिलोद्धतं ॥३६॥ तत्रा
सुरामहाकायाछायांगृह्णंतिनित्यशः ॥ ब्रह्मणासमनुज्ञाता दीर्घकालंबुभुक्षिताः ॥३७॥ तं
कालमेघप्रतिमंमहोरगनिषेवितं ॥ अभिगम्यमहानादंतीर्थेनैवमहोदधिं ॥३८॥ ततोर
क्तजलंभीमंलोहितंनामसागरं ॥ गत्वाप्रेक्ष्यथतांचैववृहतींकूटशाल्मलीं ॥३९॥ गृहंचवै
नतेयस्यनानारत्नविभूषितं ॥ तत्रकैलाससंकाशंविहितंविश्वकर्मणा ॥४०॥ तत्रशैलनि
भाभीमामंदेहानामराक्षसाः ॥ शैलशृंगेषुलंबंतेनानारूपाभयावहाः ॥४१॥

दधेः कालमेघप्रतिमत्वंतीर्थेनउपायेनाभिगम्यप्राप्य ॥३८॥ इतनइक्षुसागरात्परतः रक्तजलं रक्तव
र्णजलंअतएवलोहिताख्यां । कूटशाल्मली । शाल्मलीद्वीपत्वप्रयोजकवृक्षं जंबूद्वीपेजंबूवत् ॥३९॥
तत्रकूटशाल्मलीसमीपे ॥४०॥ शैलशृंगेषुसुरासमुद्रांतर्वर्त्तिशैलशृंगेषुलंबंते ऽधोमुखाइतिशेषः
॥४१॥

कोटिः शिखरं सवेदिकासाधारपर्वता ॥५५॥५६॥ तत्रशतयोजनदीर्घे उदयगिरिशिखरे· तत्रसौम
नसंशृंगे· त्रिविक्रमेत्रिभिःपदैस्त्रिलोक्या आक्रमणप्रस्तावे· प्रथमंपदंतत्रकृत्वा द्वितीयंपदंमेरोः
शिखरेचकार ॥५८॥ अस्तानंतरमुत्तरेण जंबूद्वीपंपरिक्रम्यतन्महोच्छ्रयंशिखरंसौमनसाख्यं

तस्यकोटिर्दिवंस्पृष्ट्वा शतयोजनमायता ॥ जातरूपमयी दिव्या विराजतिसवेदिका ॥५५॥
सालैस्तालैस्तमालैश्चकर्णिकारैश्चपुष्पितैः ॥ जातरूपमयैर्दिव्यैः शोभतेसूर्यसन्निभैः ॥५६॥
तत्रयोजनविस्तारमुच्छ्रितंदशयोजनं ॥ शृंगंसौमनसंनामजातरूपमयंध्रुवं ॥५७॥ तत्रपू
र्वंपदंकृत्वापुराविष्णुस्त्रिविक्रमे ॥ द्वितीयंशिखरेमेरोश्चकारपुरुषोत्तमः ॥५८॥ उत्तरेण
परिक्रम्यजंबूद्वीपंदिवाकरः ॥ दृश्योभवतिभूयिष्ठं शिखरंतन्महोच्छ्रयं ॥५९॥ तत्रवैखा
नसानामवालखिल्यामहर्षयः ॥ प्रकाशमानादृश्यंतेसूर्यवर्णास्तपस्विनः ॥६०॥ अयंसुद
र्शनोद्वीपः पुरोयस्यप्रकाशते ॥ तस्मिंस्तेजश्चचक्षुश्चसर्वप्राणभृतामपि ॥६१॥

प्राप्यस्थितो
दिवाकरः जंबूद्वीपवर्तिनांभूयिष्ठंदृश्योभवतिसौमनसेशिखरेइत्यर्थः ॥ इदंसत्ययुगाभिप्रायं त्रेता
यांक्षीरसागरमध्यगस्यद्वापरेसुरोदमध्यगस्यकल्लोलिकामध्यगस्यजंबूद्वीपस्यमनुष्यैर्दृश्यता
या अन्यत्रोक्तत्वात् ॥५९॥६०॥ यस्यपुरः पुरस्तात्समीपेएव अयंप्रागुक्तसुदर्शनसंज्ञश्चिन्होद्वीपः प्र
काशते· तस्मिन्सौमनसशिखरेभगवत्युदितेसर्वप्राणभृतां प्राणिनां तेजः संवेधोभवति चक्षुश्चप्रकाशते ॥६१

जलोदंसमुद्रजलरूपोदकं नत्र जलसमुद्रे तत्कोपजं और्वमहर्षिकोपजं हयमुखं वडवामुखं तेजो ब्रह्मणा
कृतमस्ति ॥४८॥ अस्याद्भुतंमहावेगंसचराचरं सर्वंजगद्युगान्ते दं... ॥ अनेन तस्य ब्रह्मरूपतासू
चिता तद्वडवामुखंदृष्ट्वा तत्र पतनभीत्याविक्रोशतां असमर्थानाचतत्समर्थं ... पिसागरौकसां भूतानां

जलोदंसागरंशीघ्रंसर्वभूतभयापहं ॥ तत्रतत्कोपजं तेजः कृतंहयमुखंमहत् ॥४८॥ अस्याद्भुत
महावेगमोदनंसचराचरं ॥ तत्रचिक्रोशतांनादोभूतानांसागरौकसां ॥४९॥ श्रूयतेचासमर्थानांदृ
ष्ट्वाभूद्वडवामुखं ॥ स्वादूदस्योत्तरेतीरे योजनानित्रयोदश ॥ जातरूपशिलोनामसुमहान्कन
कप्रभः ॥५०॥ तत्रचंद्रप्रतीकाशंपन्नगंधरणीधरं ॥ पद्मपत्रविशालाक्षंततोद्रक्ष्यथवानराः ॥५१॥
आसीनंपर्वतस्याग्रेसर्वदेवनमस्कृतं ॥ सहस्रशिरसंदेवमनंतंनीलवाससं ॥५२॥ त्रिशिराःकां
चनःकेतुस्तालस्तस्यमहात्मनः ॥ स्थापितःपर्वतस्याग्रेविराजतिसवेदिकः ॥५३॥ पूर्वस्यांदि
शिनिर्माणंकृतंतत्रिदशेश्वरैः ॥ ततःपरंहेममयःश्रीमानुदयपर्वतः ॥५४॥

योभादोभूत्तस्य श्रूय
ते ॥४९॥ स्वादूदस्य मधुरोदकस्य समुद्रस्य उत्तरे तीरे इतिपाठः ॥५०॥ चंद्रप्रतीकाशं श्वेतवर्णं ॥
५१ ॥५२॥ त्रिशिराः शिरःप्रदेशवर्ति त्रिस्कंधवान् सवेदिकः आधारवेदिबंधसहितः ॥५३॥ अयमे
वतालः पूर्वस्यांदिशि पूर्वदिग्व्यवस्थाया निर्माणं कृतं अभिज्ञाशंकुवत्प्रमाणनिर्माणं कृतमित्यर्थः ॥५४

रामा॰ कि॰ ६९ सिद्धार्थाः कृतान्वेषणकृत्याः ॥७०॥७१॥ संयमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके कि॰ च
११६ त्वारिंशः सर्गः ॥४०॥ ततइति· अभिलक्षितान् कार्यसमर्थत्वेन निर्णीतान् ॥१॥२॥३॥ अयं सुषेणस्तारापितुर

अभिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च ॥ मासे पूर्णे निवर्तध्वं उदयं प्राप्य पर्वतं ॥ ६९ ॥ ऊर्ध्वं मासा
न्न वस्तव्यं वसन्वध्यो भवेन्मम ॥ सिद्धार्थाः सन्निवर्तध्वमधिगम्य च मैथिलीं ॥ ७० ॥ महेन्द्रकान्तां वन
खंडमंडितां दिशं चरित्वा निपुणेन वानराः ॥ अवाप्य सीतां रघुवंशजप्रियां ततो निवृत्ताः सुखिनो
भविष्यथ ॥७१॥ इत्यार्षे श्रीरा॰ कि॰ चत्वारिंशः सर्गः ॥४०॥ ततः प्रस्थाप्य सुग्रीवस्तन्महद्वानरब
118 लं ॥ दक्षिणां प्रेषयामास वानरानभिलक्षितान् ॥१॥ नीलमग्निसुतं चैव हनूमंतं च वानरं ॥ पिताम
ह सुतं चैव जांबवंतं महौजसं ॥२॥ सुहोत्रं च शरारिं च शरगुल्मं तथैव च ॥ गजं गवाक्षं गवयं सु
षेणं वृषभं तथा ॥३॥ मैंदं च द्विविदं चैव सुषेणं गंधमादनं ॥ उल्कामुखमनंगं च हुताशनसुता
वुभौ ॥४॥ अंगदप्रमुखान्वीरान्वीरः कपिगणेश्वरः ॥ वेगविक्रमसंपन्नान्संदिदेश विशेषवि
त् ॥५॥ तेषामसंग्रहं चैव बृहद्बलमथांगदं ॥ विधाय हरिवीराणामादिशद्दक्षिणां दिशं ॥६॥

षः हुताशनसुतौ इति· अग्निवायू अग्निहुताशनत्वमित्याग्निहुताशनयोर्भेदः ॥४॥ विशेषवत्· अन्वे राम॰
ष्टव्यदेशविशेषवित् ॥५॥ अग्रेसरं मुखं· असंग्रह इति पाठे संकोचप्रभुमित्यर्थः दक्षिणां दिशम ११६
दिशत्· अन्वेष्टव्यत्वेनेति शेषः ॥६॥

६२॥ कांचनशैलस्य सूर्यस्य तेजसाविद्धासमाक्रांता पूर्वा संध्या उदयावक्लिन्ना पूर्वा दिक् रक्ता सती प्रकाशते
६३॥ तदेवाह पूर्वमिति · चो हेतौ यतो भुवनस्य प्रकाशनहेतोः सूर्यस्योदयनमवेस्य पूर्वं प्रथमं पृथि
व्या एतद्द्वारं ऊर्ध्वस्थानां पृथिवी प्रवेशस्य द्वारं पृथ्वीस्थानां भुवनस्य ब्रह्मभुवनस्य प्रवेशद्वारमेत

शैलस्य तस्य पृष्ठेषु कंदरेषु वनेषु च॥ रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः॥ ६२॥ कांचन
स्य च शैलस्य सूर्यस्य च महात्मनः॥ आविद्धा तेजसा संध्या पूर्वा रक्ता प्रकाशते॥ ६३॥ पूर्वमेत
त्कृतं द्वारं पृथिव्या भुवनस्य च॥ सूर्यस्योदयनं चैव पूर्वा ह्येषा दिगुच्यते॥ ६४॥ तस्य शैलस्य
पृष्ठेषु निर्झरेषु गुहासु च॥ रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः॥ ६५॥ ततः परमगम्या स्यात्
दिक् पूर्वा त्रिदशावृता॥ रहिता चंद्रसूर्याभ्यामदृश्या तमसावृता॥ ६६॥ शैलेषु तेषु सर्वेषु
कंदरेषु नदीषु च॥ ये च नोक्ता मया देशा विचेया तेषु जानकी॥ ६७॥ एतावद्वानराः शक्यं गं
तुं वानरपुंगवाः॥ अभास्करममर्यादं न जानीमस्ततः परं॥ ६८॥

दुयगिरिरूपं कृतमत एषां
पूर्वा दिगुच्यते अन्ये तु एतद्द्वारमेतद्दिग्वर्त्तिमहद्भूविवरं संस्थं ब्रह्माण्डस्य तस्माद्देशात् पूर्वा दिगुच्यते
६४॥ तस्य शैलस्य उदयशैलस्य॥ ६५॥ ततः परं उदयाद्रेः परस्तात् त्रिदशावृता न दिगधिष्ठाना त्रिदशादि
त्रिदशाधिष्ठिता · उदयाचलात्परमगम्यत्वे हेतुमाह रहितेति॥ ६६॥ उक्तार्थोपसंहारः शैलेष्वित्यादि
॥ ६७॥ ६८॥

ग्राहजुष्टामित्यादिनामपर्णीविशेषणं चंदनैः प्रच्छन्नानिद्वीपानिवारिचयस्याःसाप्रच्छन्नद्वीपवारिणीप्र
च्छन्नशरीरेनियावत्।अतएवयुवतीकांतेव॥१८॥युक्तंपुरप्रकारघटितं॥१९॥अर्थेसमुद्रतरणरूपेनि
श्चयंशक्याशक्यनिश्चयंसंप्रधार्यकृत्वा।तत्रप्लवनसाधनभूतःपर्वतउपदिश्यतेअगस्त्येनेतिसाग
रेंतरेसागरखातसंबंधिन्यंतरेऽवकाशेऽगस्त्येनविनिवेशितःप्रतिष्ठापितोमहेंद्रःपर्वतोत्तमोऽस्तिश्रीमा

117

ताम्रपर्णींग्राहजुष्टांतरिष्यथमहानदीं॥साचंदनवनैश्चित्रैःप्रच्छन्नद्वीपवारिणी॥१७॥कां
तेवयुवतीकांतंसमुद्रमवगाहते॥ततोहेममयंदिव्यंमुक्तामणिविभूषितं॥१८॥युक्तंकवाटंपां
ड्यानांगताद्रक्ष्यथवानराः॥ततःसमुद्रमासाद्यसंप्रधार्यार्थनिश्चयं॥१९॥अगस्त्येनांतरेतत्रसा
गरेविनिवेशितः॥चित्रसानुनगःश्रीमान्महेंद्रःपर्वतोत्तमः॥२०॥जातरूपमयःश्रीमानव
गाढोमहार्णवं॥नानाविधैर्नगैःफुल्लैर्लताभिश्चोपशोभितं॥२१॥देवर्षियक्षप्रवरैःअप्सरो
भिश्चशोभितं॥सिद्धचारणसंघैश्चप्रकीर्णंसुमनोरमं॥२२॥तमुपैतिसहस्राक्षःसदापर्वसु
पर्वसु॥द्वीपस्तस्यापरेपारेशतयोजनविस्तृतः॥२३॥

नसुंदरः॥२०॥अवगाढःप्रविष्टैक
पार्श्वः॥२१॥२२॥तमुक्तविशेषणविशिष्टंसहस्राक्षउपैतीत्यनेनमहेंद्राधिष्ठितत्वात्अन्वर्थनामक
त्वंमहेंद्रस्यसूचितं।अपरेपारेपारंपरतीरंअपरशब्दोविशेषवाची।परतीरविशेषेप्रतिष्ठितइति
शेषः।द्वीपइतिउत्तरभागेदक्षिणत्वणसमुद्रइतिनस्याद्द्वीपत्वं।सागरखातोप्येकदेशोनोदग्भागेच

तस्यांदिशियेसुदुर्गमास्तान्समुदाहरत् उवाच ॥ ७ ॥ अत्राप्यार्यावर्त्तापेक्षयादक्षिणात्वंतदाह सहस्रशिरसंसह
स्रशिरवरं ॥ ५ ॥ गोदावरीविंध्यपूर्वप्रदेशवर्त्ति गोदावरीनदी· मेखलादयोदेशभेदाः ॥ ९ ॥ ऋष्टिकानि

ये केचनसमुद्देशास्तस्यांदिशिसुदुर्गमाः ॥ कपीशः कपिमुख्यानांस्तेषांसमुदाहरत् ॥ ७ ॥ सहस्र
शिरसंविंध्यंनानाद्रुमलतायुतं ॥ नर्मदांचनदींरम्यांमहोरगनिषेवितां ॥ ८ ॥ ततोगोदावरींरम्यां
कृष्णवेणींमहानदीं ॥ मेखलानुत्कलांश्चैवदशार्णनगराण्यपि ॥ ९ ॥ आब्रवंतीमवंतींचसर्व
मेवानुपश्यत ॥ विदर्भानृष्टिकांश्चैवरम्यान्माहिषकानपि ॥ १० ॥ तथामत्स्यकलिंगांश्च कौशिकांश्च
समंततः ॥ अन्वीक्ष्यदंडकारण्यंसपर्वतनदीगुहं ॥ ११ ॥ नदींगोदावरींचैवसर्वमेवानुपश्यत
तथैवांध्रांश्चपुंड्रांश्चचोलान्पांड्यांश्चकेरलान् ॥ १२ ॥ अयोमुखश्चगंतव्यः पर्वतोधातुमंडितः ॥ वि
चित्रशिखरः श्रीमान्चित्रपुष्पितकाननः ॥ १३ ॥ सुचंदनवनोदेशोमार्गितव्योमहागिरिः ॥ ततस्ता
मापगांदिव्यांप्रसन्नसलिलाशयां ॥ १४ ॥ तत्रद्रक्ष्यथकावेरींविहृतामप्सरोगणैः ॥ तस्यासीनंन
गस्याग्रेमलयस्यमहौजसः ॥ १५ ॥ द्रक्ष्यथादित्यसंकाशमगस्त्यमृषिसत्तमं ॥ ततस्तेनाभ्यनुज्ञाताः
प्रसन्नेनमहात्मना ॥ १६ ॥

पाठः ॥ १० ॥ मत्स्याश्चकलिंगाश्चतान् ॥ ११ ॥ नदींगोदावरींदंडकारण्यगोदावरी
प्रदेशं ॥ १२ ॥ अयोमुखइतिमलयस्यनामांतरं· सुचंदनवनत्वलिंगात् ॥ १३ ॥ १४ ॥ तस्यायोमुखपर्यायस्य
॥ १५ ॥ अगस्त्यमिति· यद्यपिपंचवटीनटदभागेगस्त्याश्रमः पूर्वमुक्तस्तथाप्यत्रापिवोस्यः वाल्मीकेरनेकदे

३१॥चतुर्दशेतिनैरूप्यलक्षितइत्यर्थः॥३२॥३३॥३४॥तत्रकुंजरपर्वतोअगस्त्यभुवनवर्णनं योजनेत्यादि
इदंतृतीयमगस्त्यस्थानं॥३५॥शरणंगृहमगस्त्यस्येतिशेषः तत्रकुंजरपर्वतएवआलयशब्दोनित्यपुंलि
गः यद्यपिभोगवतीरसातलेप्रसिद्धातथापिरावणस्यजनस्थानवत्सर्पाणामपिभोगवत्याख्यंपुरंसमा

118

मणाम्यशिरसाशैलंतंविमार्गथवानराः॥तमतिक्रम्यदुर्धर्षंसूर्यवान्नामपर्वतः॥३१॥अध्वना दु
र्विगाह्येनयोजनानिचतुर्दश॥ततस्तमप्यतिक्रम्यवैद्युतोनामपर्वतः॥३२॥सर्वकामफलैर्वृक्षैः
सर्वकालमनोहरैः॥तत्रभुक्त्वावरार्हाणिमूलानिचफलानिच॥३३॥मधूनिपीत्वाजुष्टानिपरंगच्छ
तवानराः॥तत्रनेत्रमनःकांतःकुंजरोनामपर्वतः॥३४॥अगस्त्यभवनंयत्रनिर्मितंविश्वकर्म
णा॥तत्रयोजनविस्तारमुच्छ्रितंदशयोजनं॥३५॥शरणंकांचनंदिव्यंनानारत्नविभूषितं॥तत्रभो
गवतीनामसर्पाणामालयःपुरी॥३६॥विशालरथ्यादुर्धर्षासर्वतःपरिरक्षिता॥रक्षितापन्नगैर्घोरैस्ती
क्ष्णदंष्ट्रैर्महाविषैः॥३७॥सर्पराजोमहाघोरोयस्यांवसतिवासुकिः॥निर्यायमार्गितव्याचसाचभो
गवतीपुरी॥३८॥तत्रचानंतरोदेशायेकेचनसमावृताः॥तंचदेशमतिक्रम्यमहानृषभसंस्थितिः॥३९॥

चप्यस्तीतिवासुकेर्भुवउपर्यपियोगवैभवात्स्थितिरितिचेत्‌राघवगंतव्यं यथागस्त्यस्यकुंजरपर्वताव
स्थितेविश्वकर्मनिर्मितभवनेनतत्रपदेमलयेपंचवटी॰दक्षिणभागेचवासस्तथेतिध्येयं निर्यायविशेष
तोगत्वा॥३६॥३७॥३८॥समावृत्ताः गुप्तास्तेचमार्गितव्याः ऋषभःसंस्थितिः ऋषभाकारसंस्थानवान्॥३९॥

दीप्तः स्वर्णभूयिष्ठत्वात् तत्र द्वीपे सर्वात्मना सर्वप्रकारेण विशेषतः एकदेशमप्यनुपेत्य ॥ २४ ॥ २५ ॥ समुद्रसंब
द्धत्वात्सागरोपि समुद्रत्वेन समुद्रश्च सागरत्वेन व्यवह्रियत इत्यविरोधः ॥ तस्य तु रावणस्य तु भोजनी भोक्तुं
शीला ॥ २६ ॥ संशयान् संशयविषयान् देशान् निःसंशयान् सम्यगन्वेषणेन कृत्वा ततो नष्टसंशयाः प्राप्त

अगम्यो मानुषैर्दीप्तस्तं मार्गध्वं समन्ततः ॥ तत्र सर्वात्मना सीता मार्गितव्या विशेषतः ॥ २४ ॥ स हि
देशस्तु वध्यस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ राक्षसाधिपतेर्वासः सहस्राक्षसमद्युतेः ॥ २५ ॥ दक्षिणस्य समु
द्रस्य मध्ये तस्य तु राक्षसी ॥ अङ्गारकेति विख्याता छायामाक्षिप्य भोजनी ॥ २६ ॥ एवं निःसंशयान् कृ
त्वा संशयान्नष्टसंशयाः ॥ मृगयध्वं नरेन्द्रस्य पत्नीममिततेजसः ॥ २७ ॥ तमतिक्रम्य लक्ष्मीवान् स
मुद्रे शतयोजने ॥ गिरिः पुष्पितको नाम सिद्धचारणसेवितः ॥ २८ ॥ चन्द्रसूर्यांशुसंकाशः सागरा
म्बुसमाश्रयः ॥ भ्राजते विपुलैः शृङ्गैरम्बरं विलिखन्निव ॥ २९ ॥ तस्यैकं काञ्चनं शृङ्गं सेवते यं दिवाक
रः ॥ न तत्कृतघ्नाः पश्यन्ति न नृशंसा न नास्तिकाः ॥ ३० ॥

सत्त्वासत्त्वनिश्चयास्तत्रासत्त्वे सति तं त्वं कादि द्वी
पमतिक्रम्य मृगयध्वं ॥ २७ ॥ क्रमार्गणीयान्त्राह लक्ष्मीवानिति ॥ २८ ॥ २९ ॥ तस्यैकं काञ्चनं शृङ्गमस्ति यं
भगवान् सूर्यः सेवते नित्यं सन्निहितो भवति शृङ्गशब्दो धर्त्वादिः अत एवं इन्द्रस्य ताधिष्ठितत्वात्तं कृतघ्ना
न पश्यन्ति ॥ ३० ॥

लब्धं लप्स्यधं· तथा तत्कार्यमुद्दिश्याधिगुणमधिकगुणोपेतं पुरुषार्थं पुरुषयत्नमारभध्वं॥४९॥ इति श्रीरा
माभिरामे श्रीरामीयरामायणतिलके कि॰ एकचत्वारिंशः सर्गः॥४१॥ अथेति॥१॥ स्वप्रभुरत्वात्प्रांजलिः प्र
णम्याब्रवीत् एतद्विशेषकथनायैव पुनरब्रवीत् इत्युक्तिः॥२॥ महर्षिपुत्रं मारीचं महर्षेर्मरीचेः पुत्रं

अमितबलपराक्रमा भवंतो विपुलगुणेषु कुलेषु च प्रसृताः॥ मनुजपतिसुतां ययाल भध्वं तद
धिगुणं पुरुषार्थमारभध्वं॥४९॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे कि॰ एकचत्वारिंशः सर्गः॥४१॥ अथ प्रस्था
प्य स हरीन्सुग्रीवो दक्षिणां दिशं॥ अब्रवीन्मेघसंकाशं सुषेणं नाम वानरं॥१॥ तारायाः पितरं रा
जा श्वशुरं भीमविक्रमं॥ अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यमभिगम्य प्रणम्य च॥२॥ महर्षिपुत्रं मारीचमर्चि
ष्मंतं महाकपिं॥ वृत्तं कपिवरैः शूरैर्महेंद्रसदृशद्युतिं॥३॥ बुद्धिविक्रमसंपन्नं वैनतेयसमा
द्युतिं॥ मरीचिपुत्रान्मारीचानर्चिर्माल्यान्महाबलान्॥४॥ ऋषिपुत्रांश्च तान्सर्वान्प्रतीचीमा
दिश दिशं॥ द्वाभ्यां शतसहस्राभ्यां कपीनां कपिसत्तमाः॥५॥ सुषेण प्रमुखा यूयं वैदेहीं परि
मार्गथ॥ सौराष्ट्रान्सह वाल्हीकान्चंद्रचित्रांस्तथैव च॥६॥ राम श्री

अर्चिष्मंतं अर्चिष्मदाख्यं· अयं तेषु प्रधानं· अर्चिर्माल्याख्या अन्येपि मरीचपुत्राः॥३॥ मारीचशब्दस्यापु
त्यत्वेन रसंभवान्मरीचिपुत्रानित्युक्तं॥४॥५॥ परिमार्गथ मार्गध्वं· चंद्रचित्रानिति· स्वराज्ञीमानिति पाठांतरं·
देशविशेषाइमे॥६॥

119

गोशीर्षकादयश्चंदनभेदाः ॥४०॥४१॥ तच्चंदनस्पर्शमात्रेहेतुः रोहिताद्वनि ॥४२॥ ततः ऋषभान्परतः पृथिव्याश्च

सर्वरत्नमयः श्रीमानृषभोनामपर्वतः ॥ गोशीर्षकं पद्मकं च हरिःश्यामं च चंदनं ॥४०॥ दिव्यमुत्पद्यतेयत्रतच्चैवाग्निसमप्रभं ॥ ननुतच्चंदनं दृष्ट्वास्पृष्टव्यंनुकदाचन ॥४१॥ रोहितानामगंधर्वाघोरं रक्षंतितद्वनं ॥ तत्रगंधर्वपतयः पंचसूर्यसमप्रभाः ॥४२॥ शैलूषोग्रामणीःशिक्षः शुक्लोबभ्रुस्तथैवच ॥ रविसोमाग्निवपुषांनिवासः पुण्यकर्मणां ॥ अंतेपृथिव्यादुर्धर्षास्ततः स्वर्गजितः स्थिताः ॥४३॥ ततः परंनवः सेव्यः पितृलोकः सुदारुणः ॥ राजधानीयमस्यैषाकष्टेनतमसावृता ॥४४॥ एतावदेवयुष्माभिर्वीरवानरपुंगवाः ॥ शक्यंविचेतुंगंतुंवानातोगतिमतांगतिः ॥४५॥ सर्वमेतत्समालोक्ययच्चान्यदपिदृश्यते ॥ गतिंविदित्वावैदेह्याः संनिवर्तितुमर्हथ ॥४६॥ यश्चमासान्निवृत्तोग्रेदृष्टासीनेतिवक्ष्यति ॥ मत्तुल्यविभवोभोगैः सुखंससविहरिष्यति ॥४७॥ ततः प्रियतरोनास्तिममप्राणाद्विशेषतः ॥ कृतापराधोबहुशोममबंधुर्भविष्यति ॥४८॥

तेपुण्यकर्मणांनिवासः तत्रस्वर्गजितएवस्थिताभवंति ॥४३॥ अतोहेतोस्ततः परंपितृलोकोनवः सेव्यः अगम्यः ॥४४॥४५॥४६॥४७॥ बहुशः कृतापराधोपीत्यर्थः ॥४८॥ ॥

सिंहास्तदाख्याः पन्नगमाः पन्निणः स्थिताः तेपक्षिणः निमिर्मत्स्यागजान्नीडानिस्ववासस्थानान्यारोपयंतिप्रापयंति॥१६॥१७॥तोयपूर्णोप्रस्थे॥१८॥कोटिश्रृंगं समुद्रस्यमध्येइतिशेषः॥१९॥२०॥घोराणामतएवपापकर्मणां संदर्दशां पावकार्चिः प्रतीकाशाः कोधः समवेताइत्यन्वयः॥२१॥नात्पासादयितव्याः नइस्ट

तत्रप्रस्थेषुरम्येषुसिंहाः पन्नगमाः स्थिताः॥निमिमत्स्यगजांश्चैवनीडान्यारोपयंतितेन॥१६॥तानि नीडानिसिंहानांगिरिश्रृंगगताश्चये॥दृप्तान्तृप्ताश्चमातंगास्तोयदस्वननिस्वनाः॥१७॥विचरंतिविशालेस्मिन्तोयपूर्णेसमंततः॥तस्यश्रृंगंदिवस्पर्शंकांचनंचित्रपादपं॥१८॥सर्वमाश्रुविचेतव्यंकपिभिः कामरूपिभिः॥कोटितत्रसमुद्रस्यकांचनीशतयोजनां॥१९॥दुर्दशापारियात्रस्यगत्वाद्रक्ष्यथवानराः॥कोट्यस्तत्रचतुर्विंशद्गंधर्वाणांतपस्विनां॥२०॥वसंत्यग्निनिकाशानांघोराणांपापकर्मणां॥पावकार्चिप्रतीकाशाः समवेताः समंततः॥२१॥नात्पासादयितव्यास्तेवानरैर्भीमविक्रमैः॥नादेयंचफलंतस्माद्देशात्किंचित्प्लवंगमैः॥२२॥दुरासदाहितेवीराः सत्ववंतोमहाबलाः॥फलमूलानितेतत्ररक्षंतेभीमविक्रमाः॥२३॥तत्रयत्नश्चकर्त्तव्योमार्गितव्याचजानकी॥नहितेभ्योभयंकिंचित्कपित्वमनुवर्त्ततां॥२४॥

व्यानापराद्धव्यावा नादेयंनग्राह्यं॥२२॥२३॥
यत्नः कर्त्तव्योमार्गणइतिशेषः ननुपापकारित्वात्तदनासादने कथंतत्रमार्गणसंभवोतआह नहितेभ्यइतितद्देशमृगपक्ष्यादिवत्प्राकृतमृगस्वभावेतिष्ठतामित्यर्थः अतएवनापराद्धव्याइतिपूर्वंव्याख्यातं॥२४॥

विपुलानिविशालानिकुत्सिर्देशविशेषः॥७॥प्रत्यक्स्रोतोनोच्वहाःपश्चिमाभिमुखप्रवाहाः॥८॥कांतारगिर
यःकांतारयुक्तागिरयःस्थलीअरुत्रिमाभ्रःशिशिराःशीतलाः॥९॥ततदर्शनेततःकिंचित्पश्चिमंग

स्फीतान्जनपदान्रम्यान्विपुलानिपुराणिच॥पुन्नागगहनंकुक्षिंबकुलोद्दालकाकुलं॥७॥
तथाकेतकषंडांश्चमार्गध्वंहरिपुंगवाः॥प्रत्यक्स्रोतोसहाश्चैवनद्यःशीतजलाःशिवाः॥८॥ता
पसानामरण्यानिकांतारगिरयश्चये॥तत्रस्थलीमरुप्रायांअतुच्चशिशिराःशिलाः॥९॥गिरिजा
लावृतांदुर्गांमार्गित्वापश्चिमांदिशं॥ततःपश्चिममागम्यसमुद्रंद्रष्टुमर्हथ॥१०॥तिमिनक्राः
कुलजलंगत्वाद्रक्ष्यथवानराः॥ततःकेतकषंडेषुतमालगहनेषुच॥११॥कपयोविहरिष्यंतिना
रिकेलवनेषुच॥तत्रसीतांचमार्गध्वंनिलयंरावणस्यच॥१२॥वेलातटनिविष्टेषुपर्वतेषुवने
षुच॥मुरचीपत्तनंचैवरम्यंचैवजटापुरं॥१३॥अवंतीमंगलेपांचतथाचालक्षितंवनं॥राष्ट्रा
निचविशालानिपत्तनानिततस्ततः॥१४॥सिंधुसागरयोश्चैवसंगमेतत्रपर्वतः॥महान्सो
मगिरिर्नामशतशृंगोमहाद्रुमः॥१५॥

त्वासमुद्रंद्रष्टुमर्हथंतत्रसमुद्रंद्रष्टसेयेतिनिश्चयए
व॥१०॥कपयोभवत्सैनिकाः॥११॥१२॥१३॥अवंतीअंगलेपेपुर्यौआलक्षितनाख्यंवनं॥१४॥महाद्रु
मःमहांतोद्रुमायस्मिन्सः॥१५॥ ॥ ॥ ॥

सः सौवर्ण इति उक्तः ॥३५॥३६॥३७॥ तेषां षष्टिसहस्रपर्वतानां मध्ये राजेव मेरुवत्कांचनः उत्तमः पर्वतोस्ति एनं सा
वर्णिमेरुरिति वदंति ॥३८॥ कीदृशो वरस्तत्राह तेनैवमिति आदित्येन एवमुक्त इत्येवं शब्दार्थः सर्व एवेति ॥३९॥
ते भक्ता मयीति शेषः कांचनप्रभाश्च भविष्यंति ॥४०॥ विश्वेदेवादयस्तमुत्तमपर्वतं मेरुं सावर्णिमेरुमागत्य तत्र

यस्मिन्हरिहयः श्रीमान्महेंद्रः पाकशासनः ॥ अभिषिक्तः सुरै राजा मेघो नाम स पर्वतः ॥३५॥ तमति
क्रम्य शैलेंद्रं महेंद्रपरिपालितं ॥ षष्टिं गिरिसहस्राणि कांचनानि गमिष्यथ ॥३६॥ तरुणादित्यवर्णा
नि भ्राजमानानि सर्वशः ॥ जातरूपमयैर्वृक्षैः शोभितानि सुपुष्पितैः ॥३७॥ तेषां मध्ये स्थितो राजा मे
रुरुत्तमपर्वतः ॥ आदित्येन प्रसन्नेन शैलो दत्तवरः पुरा ॥३८॥ तेनैवमुक्तः शैलेंद्रः सर्व एव त्वदाश्रयाः
मत्प्रसादाद्भविष्यंति दिवा रात्रौ च कांचनाः ॥३९॥ त्वयि ये चापि वत्स्यंति देवगंधर्वदानवाः ॥ ते भवि
ष्यंति भक्ताश्च प्रभया कांचनप्रभाः ॥४०॥ विश्वेदेवाश्च वसवो मरुतश्च दिवौकसः ॥ आगत्य पश्चिमां
संध्यां मेरुमुत्तमपर्वतं ॥४१॥ आदित्यमुपतिष्ठंति तैश्च सूर्योभिपूजितः ॥ अदृश्यः सर्वभूतानामस्तं
गच्छति पर्वतं ॥४२॥ योजनानां सहस्राणि दश तानि दिवाकरः ॥ मुहूर्तार्धेन तं शीघ्रमभियाति शिलोच्चयं
॥४३॥

स्थित्वा पश्चिमां संध्यां प्राप्य आदित्यमुपतिष्ठंति इत्यग्रिमेणान्वयः ॥४१॥ इतः पूर्वभागस्थाः अनुक्ता अपि द्वीपा वि
चेतव्या इत्यर्थतः सिद्धं ॥४२॥ ततः परं दशयोजनसहस्रेऽस्ताचल इत्याह योजनानामिति तानि उक्तसंख्याक
योजनानि अतीत्येति शेषः मुहूर्तार्धमेका घटी तया तं शिलोच्चयमस्तमभियातीति ॥४३॥ ॥

वैडूर्यवद्दर्णा आभाचयस्यसः। वज्रवत्कठिणसंस्थानेनसंस्थितः ॥२५॥ समुदितः प्रतिष्ठितः समं आयामतोविस्तार
तश्चशतयोजन इत्यर्थः ॥२६॥ चतुर्भागे चतुर्थभागेगतः इतिशेषः ॥२७॥ तत्रचक्रवत्पर्वतेपंचजनंतदाख्यं

तत्रवैडूर्यवर्णाभो वज्रसंस्थानसंस्थितः ॥ नानाद्रुमलताकीर्णो वज्रोनाममहागिरिः ॥२५॥ श्रीमान्स
मुदितस्तत्रयोजनानांशतंसमं ॥ गुहास्तत्रविचेतव्याः प्रयत्नेनप्लवंगमाः ॥२६॥ चतुर्भागेसमुद्रस्य
चक्रवान्नामपर्वतः ॥ तत्रचक्रंसहस्रारंनिर्मितंविश्वकर्मणा ॥२७॥ तत्रपंचजनंहत्वा हयग्रीवंच
दानवं ॥ आजहारततश्चक्रंशंखंचपुरुषोत्तमः ॥२८॥ तत्रसानुषुरम्येषु विशालासु गुहासुच ॥ रा
वणः सहवैदेह्यामार्गितव्यस्ततस्ततः ॥२९॥ योजनानिचतुःषष्टिर्वराहोनामपर्वतः ॥ सुव
र्णशृंगः सुमहानगाधेवरुणालये ॥३०॥ तत्रप्राग्ज्योतिषंनामजातरूपमयंपुरं ॥ तस्मिन्वस
तिदुष्टात्मानरकोनामदानवः ॥३१॥ तत्रसानुषुरंम्येषु विशालासु गुहासुच ॥ रावणः सहवै
देह्यामार्गितव्यस्ततस्ततः ॥३२॥ तमतिक्रम्यशैलेंद्रंकांचनांतरदर्शनं ॥ पर्वतः सर्वसौवर्णोधारा
प्रस्रवणायुतः ॥३३॥ तंगजाश्चवराहाश्चसिंहाव्याघ्राश्चसर्वतः ॥ अभिगर्जंतिसततंतेनशब्देनदर्पिताः ॥३४॥

हयस्यैवग्रीवायस्यतंच ॥२८॥२९॥३०॥ तत्रवराहपर्वते जातरूपंस्वर्णं ॥३१॥३२॥ कांचनांतरदर्शनं कांचन
गर्भाण्यंतराणिदरायस्मिन्तस्यदर्शनंभविष्यतीतिशेषः ॥३३॥ तंप्राप्यस्थितागजादयस्तेनशब्देन
स्वध्वनिजप्रतिध्वनिशब्देनदर्पिताः सर्वतोभिगर्जंति ॥३४॥ ॥ श्री ॥

दिष्टं संदिष्टं ॥ ५४ प्रमाणं कर्त्तव्या कर्त्तव्यनिश्चायकाः अथापि एनं सुषेणं विशिष्य प्रमाणं संस्थाप्य ॥ ५५ कृत
स्य प्रतिकर्मणा उपकारस्य तु उपकारेण अस्य कार्यस्येति रावणवधांत रामकार्यस्य तत्वार्थः ॥ ५६ ॥ ५७ इति श्रीरामाभि

श्रोतव्यं सर्वमेतस्य भवद्भिर्दिष्टकारिभिः ॥ गुरुरेष महाबाहुः श्वशुरो मे महाबलः ॥ ५४ भवंतश्चापि
विक्रांताः प्रमाणं सर्व एव हि ॥ प्रमाणमेनं संस्थाप्य पश्यध्वं पश्चिमां दिशं ॥ ५५ कृतं कृत्वा महाविद्या
मः कृतस्य प्रतिकर्मणा ॥ अतोन्यदपि यत्कार्यं कार्यस्यास्य प्रियं भवेत् ॥ संप्रधार्य भवद्भिश्च देशकाल
त्वार्थसंहितं ॥ ५६ ॥ ततः सुषेणप्रमुखाः प्लवंगमाः सुग्रीववाक्यं निपुणं निशम्य ॥ आमंत्र्य सर्वे प्ल
वगाधिपास्ते जग्मुर्दिशं तां वरुणाभिगुप्तां ॥ ५७ इत्यार्षे श्रीरामायणे कि० द्विचत्वारिंशः सर्गः ४२
ततः संदिश्य सुग्रीवः श्वशुरं पश्चिमां दिशं ॥ वीरं शतबलिं नाम वानरं वानरेश्वरः ॥ १ उवाच राजा
सर्वज्ञः सर्ववानरसत्तमः ॥ वाक्यमात्महितं चैव रामस्य च हितं तदा ॥ २ वृतः शतसहस्रेण त्वद्वि
धानां वनौकसां ॥ वैवस्वतसुतैः सार्द्धं प्रविष्टः सर्वमंत्रिभिः ॥ ३ ॥ दिशं ह्युदीचीं विक्रांत हिमशैलाः
वतंसिकां ॥ सर्वतः परिमार्गध्वं रामपत्नीं यशस्विनीं ॥ ४ ॥

रामे श्रीरामीये रामायणतिलके ।
किष्किंधाकांडे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ततइति ॥ १ ॥ सर्वज्ञः देशवृत्तांतज्ञः ॥ २ वैवस्वतसुतैर्य
मसुतैः ॥ ३ ॥ विक्रांतेति शतबलिं वृद्धिः सर्वतः इति सामान्यतो नियोगः ॥ ४ ॥ ॥

अथ वरुणपुरवर्णनं शृंगेति ॥४४॥४५॥ दशशिराः दशस्कंधः ॥४६॥४७॥ यत्र मेरौ ब्रह्मणा समः महामेरुव

शृंगे तस्य महद्दिव्यं भवनं सूर्यसंन्निभं। प्रासादगणसंबाधं विहितं विश्वकर्मणा ॥४४॥ शोभितं तरुभिश्चित्रैर्नानापक्षिसमाकुलैः। निकेतं पाशहस्तस्य वरुणस्य महात्मनः ॥४५॥ अंतरा मेरुमस्तं च तालो दशशिरा महान्॥ जातरूपमयः श्रीमान् भ्राजते चित्रवेदिकः ॥४६॥ तेषु सर्वेषु दुर्गेषु सरस्सु च सरित्सु च॥ रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥४७॥ यत्र तिष्ठति धर्मज्ञस्तपसा स्वेन भावितः। मेरुसावर्णिरित्येष ख्यातो वै ब्रह्मणा समः ॥४८॥ प्रष्टव्यो मेरुसावर्णिर्महर्षिः सूर्यसन्निभः ॥ प्रणम्य शिरसा भूमौ प्रवृत्तिं मैथिलीं प्रति ॥४९॥ एतावज्जीवलोकस्य भास्करो रजनीक्षये। कृत्वा वितिमिरं सर्वमस्तं गच्छति पर्वतं ॥५०॥ एतावद्वानरैः शक्यं गंतुं वानरपुंगवाः ॥ अभास्करममर्यादं न जानीमस्ततः परं ॥५१॥ अवगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च ॥ अस्तं पर्वतमासाद्य पूर्णे मासे निवर्त्तत ॥५२॥ ऊर्ध्वं मासान्न वस्तव्यं वसन्वध्यो भवेन्मम ॥ सहैव शूरा युष्माभिः श्वशुरो मे गमिष्यति ॥५३॥

त्तिं प्रजापतसमः ॥४८॥ मैथिलीं प्रति प्रवृत्तिं मैथिलीसंबंधिप्रवृत्तिं पृष्टव्य इत्यन्वयः ॥४९॥ एतावत् उदयाचलमारभ्य मेरुसावर्णिपर्यंतं ॥५०॥५१॥ निवर्त्तत निवर्त्तध्वं ॥५२॥ ५३॥

तस्यशैलेषुगंडपर्वतेषु॰पर्वतेषुततोमहत्सुतेषु॥१५॥तंकालपर्वतं॥१६॥ततःसुदर्शनात्परतःपतगाः पक्षिणः॥१७॥१८॥तंदेवसखपर्वतमतिक्रम्य॰आकाशंशून्यदेशं॰प्राप्यत्वोपपादकमपर्वतेत्यादि॥१९॥

महत्सुतस्यशैलेषुपर्वतेषुगुहासुच॥विचिन्वतमहाभागांरामपत्नीमनिंदितां॥१५॥तमतिक्रम्य शैलेंद्रंहेमगर्भंमहागिरिं॥ततःसुदर्शनंनामपर्वतंगंतुमर्हथ॥१६॥ततोदेवसखानामपर्वतः पतगालयः॥नानापक्षिसमाकीर्णोविविधद्रुमभूषितः॥१७॥तस्यकांचनखंडेषुनिर्झरेषुगुहासुच रावणःसहवैदेह्यामार्गितव्यस्ततस्ततः॥१८॥तमतिक्रम्यचाकाशंसर्वतःशतयोजनं॥अपर्वतनदी वृक्षंसर्वसत्वविवर्जितं॥१९॥तत्तुशीघ्रमतिक्रम्यकांतारंरोमहर्षणं॥कैलासंपांडुरंप्राप्यप्राप्त्य्हा स्ययंभविष्यथ॥२०॥तत्रपांडुरमेघाभंजांबूनदपरिष्कृतं॥कुबेरभवनंरम्यंनिर्मितंविश्वक र्मणा॥२१॥विशालानलिनीयत्रप्रभूतकमलोत्पला॥हंसकारंडवाकीर्णाअप्सरोगणसेविता॥ ॥२२॥तत्रवैश्रवणोराजासर्वलोकनमस्कृतः॥धनदोरमतेश्रीमान्गुह्यकैःसहयक्षराट्॥२३॥त स्यचंद्रनिकाशेषुपर्वतेषुगुहासुच॥रावणःसहवैदेह्यामार्गितव्यस्ततस्ततः॥२४॥ ॥

का

कांतारंअपर्वतवनत्वादिनारोमहर्षणंभयंकरत्वात्॥२०॥२१॥नलिनीस सी॥२२॥२३॥तस्यकैला सस्यपर्वतेषुगंडपर्वतेषु॥२४॥

विनिवृत्ते विशेषेणानुष्ठिते· कृतार्थाः स्मः ॥ ४ ॥ अर्थविदां स्वामीष्टानां· संक्षिप्तार्थः ॥ ५ ॥ अस्तिक्रियेत ॥ ६ ॥
अर्थिनः स्वस्मात् प्रयोजनार्थिनः कार्यनिर्वृ ॥ तत्प्रयोजनानुष्ठाने ॥ अकर्तुः पूर्वमुपकारात् कर्त्तुरपियः

अस्मिन्कार्ये विनिर्वृत्ते कृते दाशरथेः प्रिये ॥ ऋणान्मुक्ता भविष्यामः कृतार्था अर्थविदां वर ॥ ५ ॥
कृतं हि प्रियमस्माकं राघवेण महात्मना ॥ तस्य चेत् कृतिकारोस्ति सफलं जीवितं भवेत् ॥ ६ ॥
अर्थिनः कार्यनिर्वृत्तिमकर्त्तुरपि यश्चरेत् ॥ तस्य स्यात् सफलं जन्म किं पुनः पूर्वकारिणः ॥ ७ ॥
एतां बुद्धिं समास्थाय दृश्यते जानकी यथा ॥ तथा भवद्भिः कर्त्तव्यमस्मत्प्रियहितैषिभिः ॥ ८ ॥
अयं हि सर्वभूतानां मान्यस्तु नरसत्तमः ॥ अस्मासु चागतः प्रीतिं रामः परपुरंजयः ॥ ९ ॥ इमा
नि बहुदुर्गाणि नद्यः शैलान्तराणि च ॥ भवन्तः परिमार्गन्तु बुद्धिविक्रमसंपदा ॥ १० ॥ तत्र म्लेच्छा
न्पुलिंदांश्च शूरसेनांस्तथैव च ॥ प्रस्थलान् भरतांश्चैव कुरूंश्च सह मद्रकैः ॥ ११ ॥ कांबोजयव
नांश्चैव शकानां पत्तनानि च ॥ अन्वीक्ष्य वरदांश्चैव हिमवन्तं विचिन्वथ ॥ १२ ॥ लोध्रपद्मकखं
डेषु देवदारुवनेषु च ॥ रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ १३ ॥ ततः सोमाश्रमं गत्वा
देवगंधर्वसेवितं ॥ कालं नाम महासानुं पर्वतं तं गमिष्यथ ॥ १४ ॥

श्चरेत् कुर्यात् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ इमानि
वक्ष्यमाणानि ॥ १० ॥ प्रस्थलाभरताश्च देशविशेषाः कुरून् दक्षिणकुरून् ॥ ११ ॥ लोध्रपद्मकखंडेषु हैम

तत्सरोतिक्रम्य वर्त्तमानं व्योम। कियान् अवकाशः चंद्रादिसर्वज्योतिर्गणप्रकाशरहितः ॥३५॥ नापि सांधका
र इत्याह ॥ गभस्तिभिरिवेति। चंद्रादिज्योतींष्यभिभूय। अर्कगभस्तिसदृशैः स्वीयैर्गभस्तिभिः प्रकाश्य
ते केनेयैः स्वगभस्तिभिः प्रकाश्यते तत्राह। विश्राम्यद्भिरिति सुखोपविष्टैः स्वतपःसिद्धैरत एव देवक

गजः पर्येति तं देशं सदा सह करेणुभिः ॥ तत्सरः समतिक्रम्य नष्टचंद्रदिवाकरं ॥ अनक्षत्र
गणं व्योम निष्पयोदमनादिमत् ॥३५॥ गभस्तिभिरिवार्कस्य स तु देशः प्रकाश्यते ॥ विश्राम्य
द्भिस्तपःसिद्धैर्देवकल्पैः स्वयंप्रभैः ॥३६॥ तं तु देशमतिक्रम्य शैलोदा नाम निम्नगा ॥ उभ
योस्तीरयोस्तस्याः कीचनामवेणवः ॥३७॥ ते नयंति परं तीरं सिद्धान्प्रत्यानयंति च ॥ उत्तराः
कुरवस्तत्र कृतपुण्यप्रतिश्रयाः ॥ ततः कांचनपद्माभिः पद्मिनीभिः कृतोदकाः ॥३९॥

125

ल्पैः सूर्यादिदेवतुल्यैः स्वयंप्रभैश्च सूर्यादिवत्स देशः प्रकाश्यते यत्तु तत्र चंद्रादीनां संचाराभा
व एवेति तन्न अग्रे सुप्रसिद्धचंद्रादिसंचारवदुत्तरकुरूणां तदूर्ध्वमुपदेशानुपपत्तेः ॥३६॥ निम्न
गा अस्तीति शेषः अंतःसुषिरो वेणुः कीचकः ॥३७॥ परं तीरं शैलोदाया इति शेषः कृतपुण्यानां प्र
तिश्रयाः निवासभूताः ॥३८॥ पद्मिनीभिः सरसीभिः कृतोदकाः कृतोदककार्याः ॥३९॥

तस्य क्रौंचस्य बिलं स्कंदशक्तिकृतं विवरं ॥२५॥ तत्र क्रौंचगुहायां ॥२६॥ ॥२७॥ कामशैलं कामतपस्थानशै
लं तद्विशेषणम वर्तमानसंनदाख्यः तत्र मानसपर्वते ॥२८॥ स चेति क्रौंचपः सदृन्पर्थः सान्निप्रस्थ

क्रौंचं तु गिरिमासाद्य बिलं तस्य सुदुर्गमं ॥ अप्रमत्तैः प्रवेष्टव्यं दुष्प्रवेशं हि तत्स्मृतं ॥२५॥ वसं
ति हि महात्मानस्तत्र सूर्यसमप्रभाः ॥ देवैः रभ्यर्थिताः सम्यग्देवरूपा महर्षयः ॥२६॥ क्रौंचस्य
तु गुहाश्चान्याः सानूनि शिखराणि च ॥ दर्द्दराश्च बिलं चाश्च विचेतव्यास्ततस्ततः ॥२७॥ अवृक्षं का
मशैलं च मानसं विहगालयं ॥ नगतिस्तत्र भूतानां देवानां न च राक्षसां ॥२८॥ स च सर्वैर्विचेतव्यः
ससानुप्रस्थभूधरः ॥ क्रौंचं गिरिमतिक्रम्य मैनाको नाम पर्वतः ॥२९॥ मयस्य भवनं तत्र दानवस्य
स्वयं कृतं ॥ मैनाकस्तु विचेतव्यः ससानुप्रस्थकंदरः ॥३०॥ स्त्रीणामश्वमुखीनां तु निकेतस्तत्र तत्र तु
तं देशं समतिक्रम्य आश्रमं सिद्धसेवितं ॥३१॥ सिद्धा वैखानसास्तत्र वालखिल्याश्च तापसाः ॥ वंदि
तव्यास्ततः सिद्धास्तपसा वीतकल्मषाः ॥३२॥ प्रष्टव्या चापि सीतायाः प्रवृत्तिर्विनयान्वितैः ॥ हिम
पुष्करसंछन्नं तत्र वैखानसं सरः ॥३३॥ तरुणादित्यसंकाशैर्हंसैर्विचरितं शुभैः ॥ औपवाह्यः कुबेर
स्य सार्वभौम इति स्मृतः ॥३४॥

अभ्रधराः पर्यंतपर्वतास्तैः सहितः मैनाक इति मैनाकाख्यं समुद्रमग्नादन्यः
२९ ॥३०॥३१॥३२॥ वैखानसं वैखानसानामिदं ॥३३॥ विचरितं सेवितं ॥ औपवाह्यः वाहनं ॥३४॥

५०॥५१॥५२॥असदविद्यमानं निर्यंयस्य तादृशाः॥५३॥अत्र सुमेर्वन्वेषणं नोक्तं तत्र रत्नसोपानासंभवादि त्याद्युः मध्ये उत्तरसमुद्रमध्ये॥५४॥स तु देशः विसूर्योपि सूर्यसंचाररहितोपि तस्य भासा सोमगिरि प्रभया तपता विवस्वता युक्तदेश इव सूर्यलक्ष्म्या सूर्येणेव तदेशाश्रियायुक्तः प्रकाशते॥५५॥विश्व

गंधर्वाः किन्नराः सिद्धा नागविद्याधरास्तथा॥ रमंते सततं तत्र नारीभिर्भास्वरप्रभाः॥५०॥सर्वे सुकृतकर्माणः सर्वे रतिपरायणाः॥सर्वे कामार्थहिता वसंति सहयोषितः॥५१॥गीतवादित्र निर्घोषः सोत्कृष्टहसितस्वरः॥श्रूयते सततं तत्र सर्वभूतमनोरमः॥५२॥तत्रनामुदितः कश्चिन्नात्र कश्चिदसत्प्रियः॥अहन्यहनि वर्धंते गुणास्तत्र मनोरमाः॥५३॥तमतिक्रम्य शैलेंद्रमुत्तरस्तोयसांनिधिः॥तत्र सोमगिरिर्नाम मध्ये हेममयो महान्॥५४॥स तु देशो विसूर्योपि तस्य भासा प्रकाशते॥सूर्यलक्ष्म्याभिविज्ञेयस्तपतेव विवस्वता॥५५॥भगवांस्तत्र विश्वात्मा शंभुरेकादशात्मकः॥ब्रह्मा वसति देवेशो ब्रह्मर्षिपरिवारितः॥५६॥

मततिव्याप्नोतीति विश्वात्मा व्यापकः तेन विश्वरूपः विश्वव्याप्तावित्यनुसारात्स एव शंभुः शंभवत्यस्मात्स एवैकादशात्मकः एकादशानुवाकार्थैकादशरुद्रात्मकः स एव ब्रह्मा वृंहणात्वाज्जगत्स्रष्टत्वात् एवंरूपत्रयात्मा भगवांस्तत्र सोमगिरौ कार्यब्रह्मलोकत्वाद्वसतीत्यर्थः॥५६॥

इतश्चारभ्योत्तरकुरुदेशस्य भोगभूमित्वकथनं दिव्यनद्योपि तत्र संतीत्याह। नीलेत्यादि॥४०॥ जलाशयास्त
टाकादयः॥४१॥ निस्तलाभिर्वर्तुलाभिः निस्तलं वृत्तमित्यमरः॥४२॥ जातरूपैः स्वर्णैः रुद्भूतपुलिना युक्त

नीलवैडूर्यपत्राद्या नद्यस्तत्र सहस्रशः॥ रक्तोत्पलवनैश्चात्र मंडिताश्च हिरण्मयैः॥४०॥ तरु
णादित्यसंकाशाभांनि तत्र जलाशयाः॥ महार्हमणिरत्नैश्च कांचनप्रभकेसरैः॥४१॥ नीलोत्प
लवनैश्चित्रैः सदेशः सर्वतो वृत्तः॥ निस्तलाभिश्च मुक्ताभिर्मणिभिश्च महाधनैः॥४२॥ उद्भूतपु
लिनास्तत्र जातरूपैश्च निम्नगाः॥ सर्वरत्नमयैश्चित्रै रवगाढा नगोत्तमैः॥४३॥ जातरूपमयै
श्चापि हुताशनसमप्रभैः॥ नित्यपुष्पफलास्तत्र नगाः पत्ररथाकुलाः॥४४॥ दिव्यगंधरसस्पर्शा
सर्वकामान्स्रवंति च॥ नानाकाराणि वासांसि फलंत्यन्ये नगोत्तमाः॥४५॥ मुक्तावैडूर्यचित्रा
णि भूषणानि तथैव च॥ स्त्रीणां यान्यनुरूपाणि पुरुषाणां तथैव च॥४६॥ सर्वर्तुसुखसेव्या
नि फलंत्यन्ये नगोत्तमाः॥ महार्हमणिचित्राणि फलंत्यन्ये नगोत्तमाः॥४७॥ शयनानि प्रसूयंते
चित्रास्तरणवंति च॥ मनःकांतानि माल्यानि फलंत्यत्रापरे द्रुमाः॥४८॥ पानानि च महार्हाणि
भक्ष्याणि विविधानि च॥ स्त्रियश्च गुणसंपन्ना रूपयौवनलक्षिताः॥४९॥

पुलिनाः नगोत्तमैः पर्वतैः

श्चावगाढा व्याप्ताः॥४३॥ नगाः वृक्षाः पत्ररथैः पक्षिभिराकुला व्याप्ताः॥४४॥४५॥ इत उत्तरं केचित् श्लोकारमंते
सनंतं तत्र नारीभिर्भास्वरप्रभाइत्यंताः प्रक्षिप्ताः प्राचीनपुस्तकेष्वनुपलंभादिति कनकः॥४६॥४७॥४८॥४९॥

उक्तिप्रकारं दर्शयति॰ अब्रवीच्चेति॰ सर्ववनौकसां मध्ये ऽतिशेषः॥२॥ अंतरिक्षं पृथिव्यासन्नपतितमार्गः अं
बरं मेघमार्गः अमरालयः स्वर्गः गतिसंगं गतिप्रतिबंधं॥३॥ सर्वलोकविशेषणं सासुरा इत्यादि॥४॥ ला
घवं क्षिप्रकारित्वं॥५॥ भूतं प्राणिनं तत्तस्माद्यथा सीतालभ्यते तत्तथा अर्थजातं त्वमेवानुचिंतय॥६॥ बलं

अब्रवीच्च हनूमंतं विक्रांतमनिलात्मजं॥ सुग्रीवः परमप्रीतः प्रभुः सर्ववनौकसां॥२॥ न भूमौ नां
तरिक्षे वा नांबरे नामरालये॥ नाप्सु वा गतिसंगं ते पश्यामि हरिपुंगव॥३॥ सासुराः सहगंधर्वाः
सनागनरदेवताः॥ विदिताः सर्वलोकास्ते ससागरधराधराः॥४॥ गतिर्वेगश्च तेजश्च लाघवं
च महाकपे॥ पितुस्ते सदृशं वीर मारुतस्य महौजसः॥५॥ तेजसा वापि ते भूतं न समं भुवि वि
द्यते॥ तद्यथा लभ्यते सीता तत्त्वमेवानुचिंतय॥६॥ त्वय्येव हनुमन्नस्ति बलं बुद्धिः पराक्रमः
देशकालानुवृत्तिश्च नयश्च नयपंडित॥७॥ ततः कार्यसमासंगमवगम्य हनूमति॥ वि
दित्वा हनुमंतं च चिंतयामास राघवः॥८॥

शारीरं पराक्रमः उत्साहः देशकालानुवृत्तिस्तदु
चितकर्म उपस्थानं नयेनीतिशास्त्रे पंडितेति संबुद्धिः॥७॥ ततः एवं सुग्रीववचनात्कार्यसमासंगं
कार्यसिद्धिसंबंधं अवगम्य स्वयं च तत्सामर्थ्याद्युद्भवेन तस्मिन्कार्यसाधकत्वं विदित्वा तत्कम्प
देशा एव सीतां विदित्वा चिंतयामास अस्मिन्नस्य कार्यं समर्पयितुं युक्तमिति विचारयामास॥८॥

रामा॰ १२६

नानुक्रामन्तिवैगतिः तस्यकार्यब्रह्मलोकत्वेनब्रह्मर्षिव्यतिरिक्तस्यतत्रागतेः ब्रह्मर्षिपदेन दहरादिमार्गेणब्रह्मो
पासकाऋषयउच्यन्ते॥५७॥ न दाहृदेवानामपिदुर्गमइति॥५८॥५९॥ तत्रापिमतिः क्रियतामिति अन्वेषणा
येतिभावः॥६०॥ प्रियमित्यस्यस्वस्यत्यादिः विदेहजादर्शनजेनकर्मणा विदेहजादर्शनमुद्दिश्यजातेनकर्मणा

नकथंचनगंतव्यंकुरूणामुत्तरेणवः॥ अन्येषामपिभूतानांनानुक्रामन्तिवैगतिः॥५७॥ सहिसो
मगिरिर्नामदेवानामपिदुर्गमः॥ तमालोक्यततः क्षिप्रमुपावर्त्तितुमर्हथ॥५८॥ एतावद्वानरैः
शक्यंगंतुंवानरपुंगवाः॥ अभास्करममर्यादंनजानीमस्ततःपरं॥५९॥ सर्वमेतद्विचेतव्यं
यन्मयापरिकीर्त्तितं॥ यदन्यदपिनोक्तंचतत्रापिक्रियतांमतिः॥६०॥ ततःकृतंदाशरथेर्म
हत्प्रियंमहत्प्रियंचापिततोममप्रियं कृतंभविष्यत्यनिलानलोपमाः विदेहजादर्शनजेन
कर्मणा॥६१॥ ततःकृतार्थाः सहिताः सबांधवामयार्चिताः सर्वगुणैर्मनोरमैः॥ चरिष्यथोर्वीप्र
तिशांतशत्रवाः सहप्रियाभूतधराः प्लवंगमाः॥६२॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे किष्किंधाकांडे त्रि
चत्वारिंशः सर्गः॥४३॥ विशेषेणतुसुग्रीवोहनूमत्यर्थमुक्तवान्॥ सहितस्मिन्हरिश्रेष्ठे निश्चि
तार्थोर्थसाधने॥१॥

र्मणा-अन्वेषणकर्मणेतियावत्॥६१॥ भूतधराः भूतैः प्राणिभिर्ध्रियंतेते भूतधा
राः प्राणिभिरुपजीव्याइत्यर्थः॥६२॥ इतिश्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके कि० त्रिचत्वारिं
शःसर्गः॥४३॥ हनूमत्यर्थस्यसविशेषमुक्तौहेतुः सहीति अर्थसाधने-तद्विषये निश्चितार्थः ताद्दशा र्थविषयकनिश्चयवान् ॥१॥

हरिवरविक्रम श्रेयसिंहविक्रम॰ अतिबलपवनसुतहनूमन् तवैवबलमाश्रितोहमस्मि अतोऽनल्पैर्वि
क्रमैर्जनकसुतायथाधिगम्यतेतथाकुरुष्वइत्यब्रवीदितिशेषः॥ रामसुग्रीवयोःसाधारणमिदंवचः॥१७॥

अतिबलबलमाश्रितस्तवाहंहरिवरविक्रमविक्रमैरनल्पैः॥ पवनसुतयथाधिगम्यतेसाज
नकसुताहनुमंस्तथाकुरुष्व॥१७॥ इत्यार्षेश्रीरामायणेकि॰ चतुश्चत्वारिंशःसर्गः॥४४॥ सर्वांश्चा
हूयसुग्रीवःप्लवगान्प्लवगर्षभः॥ समस्तांश्चाब्रवीद्राजारामकार्यार्थसिद्धये॥१॥ एवमेतद्विचे
तव्यंभवद्भिर्वानरोत्तमैः॥ तदुग्रशासनंभर्त्तुर्विज्ञायहरिपुंगवाः॥२॥ शलभाइवसंछाद्यमेदिनीं
संप्रतस्थिरे॥ रामःप्रस्रवणेतस्मिन्न्यवसत्सहलक्ष्मणः॥३॥ प्रतीक्षमाणस्तंमासंसीताधिगमने
कृतः॥ उत्तरांतुदिशंरम्यांगिरिराजसमावृतां॥४॥ प्रतस्थेसहसावीरोहरिःशतबलिस्तदा॥ पू
र्वांदिशंप्रतिययौविनतोहरियूथपः॥५॥ तारांगदादिसहितःप्लवगःपवनात्मजः॥ अगस्त्य
चरितामाशांदक्षिणांहरियूथपः॥६॥ पश्चिमांचदिशंघोरांसुषेणःप्लवगेश्वरः॥ प्रतस्थेहरिशा
र्दूलोदिशंवरुणपालितां॥७॥८

कतकेतुचतुस्त्रिंशत्संख्याश्लोकःसर्गोयमुक्तः॥ इतिश्रीरामाभिरामे
श्रीरामीयेरा॰ति॰कि॰ चतुश्चत्वारिंशःसर्गः॥४४॥ सर्वानिति॥१॥ उक्तिप्रकारएवमिति॥२॥ प्राप्तनियोग
नामुद्योगःशलभाइवेति॥३॥ यःसीताप्याधिगमे॰ तद्वृत्तांतज्ञानेऽवधिभूतःकृतस्तंमासमित्यन्वयःगि
रिराजोहिमालयः॥४॥५॥६॥७॥ ॥ ॥

चिंताप्रकारमाह॥ सर्वथेति॥ निश्चितार्थः एतदर्थविषयकनिश्चयवान् स्वतोप्ययमतिशयेन कार्यसाधने निश्चितार्थः॥९॥ प्रस्थितस्य भर्त्रा प्रेषितस्य परिज्ञातस्य परीक्षितस्य परिगृहीतस्य श्रेष्ठत्वे तयेति शेषः कार्यस्य फलोदयः सीतादर्शनप्राप्तिरूपः सफलो वेनिश्चितार्थः॥१०॥ व्यवसायोत्तरं कार्यसाधने श्रेष्ठत्वं तं हरिं दृष्ट्वा

सर्वथा निश्चितार्थोयं हनूमति हरीश्वरः॥ निश्चितार्थतरश्चापि हनूमान्कार्यसाधने॥९॥ तदेवं प्रस्थितस्यास्य परिज्ञातस्य कर्मभिः॥ भर्त्रा परिगृहीतस्य ध्रुवः कार्यफलोदयः॥१०॥ तं समीक्ष्य महातेजा व्यवसायोत्तरं हरिं॥ कृतार्थ इव संहृष्टः प्रहृष्टेंद्रियमानसः॥११॥ ददौ तस्य ततः प्रीतः स्वनामांकोपशोभितं॥ अंगुलीयमभिज्ञानं राजपुत्र्याः परंतप॥१२॥ अनेन त्वां हरिश्रेष्ठ चिह्नेन जनकात्मजा॥ मत्सकाशादनुप्राप्तमनुद्विग्नानुपश्यति॥१३॥ व्यवसायश्च ते वीर सत्त्वयुक्तश्च विक्रमः॥ सुग्रीवस्य च संदेशः सिद्धिं कथयतीव मे॥१४॥ स तद्गृह्य हरिश्रेष्ठः कृत्वा मूर्ध्नि कृतांजलिः॥ वंदित्वा चरणौ चैव प्रस्थितः प्लवगर्षभः॥१५॥ स तत्प्रकर्षन्हरीणां महद्बलं बभूव वीरः पवनात्मजः कपिः॥ गताम्बुदे व्योम्नि विशुद्धमंडलः शशीव नक्षत्रगणोपशोभितः॥१६॥

त्वम् तं समीक्ष्य प्रहृष्टेंद्रियमानसो बभूव॥११॥ ततो निश्चितकार्यसाधकत्वादेव हेतोः राजपुत्र्या अभिज्ञानं प्रत्यभिज्ञासाधनं ददौ॥१२॥१३॥ तावत्पर्यंतमहं मननिश्चयः कथमत आह व्यवसायश्चेति॥१४॥ तत् अभिज्ञानपदार्थं॥१५॥ स तत् हरीणां दीर्घाभाव आर्षः महद्बलं प्रकर्षन्॥१६॥ ॥ ॥

गतेषिति ॥१॥ प्रणत आत्मा देहो यस्यास्तीति ॥२॥ दुंदुभिर्नामेति॰ अत्र दुंदुभिशब्देन च तत्पुत्रो मायावि नाम दानव
उच्यते तद्वृत्तांतस्यैवाग्रे वक्ष्यमाणत्वात्॰ मायावी नाम तेजस्वी दुंदुभेः पूर्वजः सुत इति॰ प्रागुक्तेस्तस्य तत्पुत्र

गतेषु वानरेंद्रेषु रामः सुग्रीवमब्रवीत् ॥ कथं भवान्विजानीते सर्वं वैमं ज्वलं भुवः ॥१॥ सुग्रीवश्च ततो
रामं उवाच प्रणतात्मवान् ॥ अयतां सर्वमाख्यास्ये विस्तरेण वचो मम ॥२॥ यदा तु दुंदुभिर्नाम दान
वं महिषाकृतिं ॥ प्रतिकालयते वाली मलयं प्रतिपर्वतं ॥३॥ तदा विवेश महिषो मलयस्य गुहां प्रति
विवेश वाली तत्रापि मलयं तज्जिघांसया ॥४॥ ततोहं तत्र निक्षिप्तो गुहाद्वारि विनीतवत् ॥ न च नि
ष्क्रमते वाली तदा संवत्सरे गते ॥५॥ ततः क्षतजवेगेन आपुपूरे तदा बिलं ॥ तदहं विस्मितो दृष्ट्वा
भ्रातुः शोकविषार्दितः ॥६॥ अथाहं गतबुद्धिस्तु सुव्यक्तं निहतो गुरुः ॥ शिलापर्वतसंकाशा बिल
द्वारि मया कृता ॥७॥ अशक्नुवन्निष्क्रमितुं महिषो विनशिष्यति ॥ ततोहमागां किष्किंधां निराशस्त
स्य जीविते ॥८॥ राज्यं च सुमहत्प्राप्य तारां च रुमया सह ॥ मित्रैश्च सहितस्तस्य वसामि विगतज्वरः
॥९॥ आजगाम ततो वाली हत्वा तं वानरर्षभः ॥ ततोहमददां राज्यं गौरवाद्भययंत्रितः ॥१०॥

त्वं॰ पितुर्महिषाकारत्वात्तत्पुत्रस्य च तदाकारत्वमिति च बोध्यं ॥३॥ मलयं मलयगुहां ॥४॥५॥ आपुपूरे पू
र्णं ॥६॥ निहत इति गतबुद्धिः प्रणष्टबुद्धिः जात इति शेषः ततो मयेत्यादि ॥७॥ विनशिष्यतीत्यस्येति बुध्वे
ति शेषः तस्य वालिनः ॥८॥ तारां च प्राप्येति मं वंधः वसामि॰ अवसं ॥९॥१०॥ ॥ रा॰नः॰ १२८

यथातथ्यं यथायोग्यमित्यर्थः सुमोदः चिक्रीड ॥ ५ ॥ अभिप्रेत्य उद्दिश्य नादादयः शब्दावांतरभेदाः ॥ १० ॥ आनइ ष्यामहे इत्यादेरूचुरित्यनेनान्वयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ अमेयाचेपमानामिनिजनकजाविशेषणं ॥ १३ ॥ १४ ॥ अहं यो

वै

ततः सर्वा दिशो राज्ञा चोदयित्वा यथातथं । कपिसेनापतिर्वीरो मुमोद सुखितः सुखं ॥ ५ ॥ एवं संचो
दिताः सर्वे राज्ञा वानरयूथपाः ॥ स्वां स्वां दिशमभिप्रेत्य त्वरिताः संप्रतस्थिरे ॥ ९ ॥ नदंतश्चोन्नदंतश्च
श्च गर्जंतश्च प्लवंगमाः ॥ क्ष्वेडंतो धावमानाश्च विनदंतो महाबलाः ॥ १० ॥ एवं संचोदिताः सर्वे राज्ञा
वानरयूथपाः ॥ आनयिष्यामहे सीतां हनिष्यामश्च रावणं ॥ ११ ॥ अहमेको वधिष्यामि प्राप्तं रा
वणमाहवे ॥ ततश्चोन्मथ्य सहसा हरिष्ये जनकात्मजां ॥ १२ ॥ वेपमानां श्रमेणाद्य भवद्भिः स्थी
यतामिति ॥ एक एवाहरिष्यामि पातालादपि जानकीं ॥ १३ ॥ विधमिष्याम्यहं वृक्षान्दारयिष्या
म्यहं गिरीन् ॥ धरणीं दारयिष्यामि क्षोभयिष्यामि सागरान् ॥ १४ ॥ अहं योजनसंख्यायाः प्लवेयं ना
त्र संशयः ॥ शतयोजनसंख्यायाः शतं समधिकं त्वहं ॥ १५ ॥ भूतले सागरे वापि शैलेषु च वनेषु च पा
तालस्यापि वा मध्ये न ममाच्छिद्यते गतिः ॥ १६ ॥ इत्येकैकस्तदा तत्र वानरा बलदर्पिताः ॥ ऊचुश्च वच
नं तस्य हरिराजस्य सन्निधौ ॥ १७ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे किष्किंधाकांडे पंचचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

जनेत्येकस्य वाक्यं शतयोजनेत्यन्यस्य ॥ १५ ॥ १६ ॥ एकैकः एकश इत्यर्थः ॥ १७ ॥ शोकमानः ॥ इति श्रीकिष्किंधाकांडे

पंचचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५

गिरिसत्तमं अभिधावितइतिशेषः ॥१९॥ मेरुंमहामेरुंनविंदेनत्वमे ॥२०॥ किमब्रवीत्तदाह इदानीमितिमेम
यास्मृतंकिंस्मृतंतदाह यथेति ॥२१॥ तदापूर्वकाले अस्मिन्नाश्रममंडलेवालीयदिप्रविशेत्तदास्यमू
र्धाशतधाभवेदिहरीश्वरोमतंगेनशप्तः ॥२२॥ तत्रमतंगाश्रमेनिरुद्विग्नः निर्भयः आसाद्यस्थितस्य

सपश्यन्विविधान्देशानस्तंचगिरिसत्तमं ॥ प्राप्यचास्तंगिरिश्रेष्ठं उत्तरंसंप्रधावितः ॥१९॥ हिम
वंतंचमेरुंचसमुद्रंचतथोत्तरं ॥ यदानविंदेशरणंवालिनासमभिद्रुतः ॥२०॥ ततोमांबुद्धिसंप
न्नोहनुमान्वाक्यमब्रवीत् ॥ इदानीमेस्मृतंराजन्यथावालीहरीश्वरः ॥२१॥ मतंगेनतदाशप्तो
ह्यस्मिन्नाश्रममंडले ॥ प्रविशेद्यदिवावालीमूर्धास्यशतधाभवेत् ॥२२॥ तत्रवासः सुखोस्माकं
निरुद्विग्नोभविष्यति ॥ तत्रपर्वतमासाद्यऋष्यमूकंनृपात्मज ॥२३॥ नविवेशतदावालीम
तंगस्यभयात्तदा ॥ एवंमयातदाराजन्प्रत्यक्षमुपलक्षितं पृथिवीमंडलंसर्वंगुहामस्यागत
स्ततः ॥२४॥ इत्यार्षेश्रीरामायणेकिष्किंधाकांडेषट्चत्वारिंशःसर्गः ॥४६॥ दर्शनार्थंतुवैदेह्याः
सर्वतःकपिकुंजराः ॥ व्यादिष्टाःकपिराजेनयथोक्तंजग्मुरंजसा ॥१॥

ममसमीपमितिशेषः
नविवेशेत्यन्वयः ॥२३॥ तदाजातशापकृतादितिशेषः गुहांऋष्यमूकस्येतिशेषः ॥२४॥ वर्तमानः इ
तिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलके किष्किंधाकांडेषट्चत्वारिंशः सर्गः ॥४६॥ यथोक्तं
स्वस्वान्वेषणीयतयोक्तं देशमनतिक्रम्येत्यर्थः ॥१॥ राम

परिकाल्यमानः सचिवैः सह धावंतमनुधावतिस्म ॥१॥ ततस्तेन वालिनासोहमनुबद्धोनुद्रुतः प्रधावितः ॥२॥ त
तोवैतदनुधावनहेतोर्मयागोष्पदवत्परिक्रम्यमाणेयंपृथिवी अलातचक्रप्रतिमा आदर्शतलसंकाश
चद्दृष्टा गोष्पदवदित्यनेनलंघनेऽप्रयासउक्तः अलातचक्रोपमेनेन स्वीयोभ्रमणवेगः आदर्शतलेत्य

समांजिघांसुर्दुष्टात्मावालीप्रव्यथितेंद्रियः ॥ परिकाल्यतेवालीधावंतंसचिवैः सह ॥११॥ ततोहं
वालिनातेनसोनुबद्धः प्रधावितः ॥ नदीश्चविविधाःपश्यन्वनानिनगराणिच ॥१२॥ आदर्शतलसंका
शाततोवैपृथिवीमया ॥ अलातचक्रप्रतिमा दृष्टागोष्पदवत्कृता ॥१३॥ पूर्वांदिशंततोगत्वापश्या
मिविविधान्द्रुमान् ॥ पर्वतान्सदरीन्रम्यान्सरांसिविविधानिच ॥१४॥ उदयंतत्रपश्यामिपर्व
तंधातुमंडितं ॥ क्षीरोदंसागरंचैवनित्यमप्सुरसालयं ॥१५॥ परिकाल्यमानस्तदावालिनाभिद्रु
तोन्वहं ॥ पुनरावृत्यसहसाप्रस्थितोहंतदाविभो ॥१६॥ दिशस्तस्यास्ततोभूयः प्रस्थितोदक्षिणां
दिशं ॥ विंध्यपादपसंकीर्णांचंदनद्रुमशोभितां ॥१७॥ द्रुमशैलांतरेपश्यन्भूयोदक्षिणतोपरां ॥ अ
परांचदिशंप्राप्तोवालिनासमभिद्रुतः ॥१८॥

नेनभ्रमचक्रवर्तिपदार्थस्यस्यरूपमनुभवउक्तः उक्त
मेवविवृणोति पूर्वांदिशमिति ॥१४॥ अप्सरसशब्दोकारांतोप्यार्षः ॥१५॥ परिकाल्यमानः परिकाल्य
यमानः पलायमानइत्यर्थः ॥ अकारलोपआर्षः ॥ पुनरावृत्यउदयगिरिसुवः ॥१६॥ तस्यादिशःतांदि
शंत्यक्त्वाद्रुमांतरेशैलांतरेचनद्यावहितंवालिनंपश्यन् अपरांपश्चिमांदिशंसमभिद्रुतइतिशेषः ॥१८

सागरांताः सागरमध्यवर्त्तिद्वीपाः॥११॥ लतावितनैर्लताप्रतानैः संतताः समंताद्व्याप्तास्तादृशा महागुल्माल
नागहृविशेषाः॥१२॥१३॥ दिक्त्रयासत्वनिश्चयसिद्धमर्थमनुवदति उदारेति॥१४॥ अभोरमानः॥३॥

विचिताः पर्वताः सर्वे वनानि गहनानि च॥ निम्नगाः सागरांताश्च सर्वे जनपदाश्च ये॥११॥ गुहाश्च वि
चिताः सर्वा याश्च ते परिकीर्त्तिताः॥ विचिताश्च महागुल्मा लतावितत संतताः॥१२॥ गहनेषु च देशे
षु दुर्गेषु विषमेषु च॥ सत्वान्यतिप्रमाणानि विचितानि हतानि च॥१३॥ ये चैव गहना देशा विचि
तास्ते पुनः पुनः॥१३॥ उदारसत्वाभिजनो हनूमान् स मैथिलीं ज्ञास्यति वानरेंद्र॥ दिशं तु यामेव

गता तु सीता तामास्थितो वायुसुतो हनूमान्॥१४॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे किष्किंधाकांडे सप्तच
त्वारिंशः सर्गः॥४७॥ सह ताराङ्गदाभ्यां तु सहसा हनुमान्कपिः॥ सुग्रीवेण यथोद्दिष्टं गंतुं दे
शं प्रचक्रमे॥१॥ स तु दूरमुपागम्य सर्वैस्तैः कपिसत्तमैः॥ ततो विचित्य विंध्यस्य गुहाश्च गहनानि
च॥२॥ पर्वताग्रनदीदुर्गान्सरांसि विपुलद्रुमान्॥ वृक्षखंडांश्च विविधान्पर्वतान्वनपादपान्
॥३॥ अन्वेषमाणास्ते सर्वे वानराः सर्वतो दिशं॥ न सीतां ददृशुर्वीरा मैथिलीं जनकात्मजां॥४॥ ते भ
क्षयंतो मूलानि फलानि विविधान्यपि॥ निर्जलं निर्जनं शून्यं गहनं घोरदर्शनं॥५॥

ति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके कि॰ सप्तचत्वारिंशः सर्गः॥४७॥ प्रचक्रमेऽन्वेष्टुमिति
शेषः॥१॥२॥३॥ अन्वेषमाणास्ते विविधानि फलान्यपि भक्षयंतः सीतां न ददृशुः॥४॥५॥ ॥

आकाशंवनगिर्यनावृत्तप्रदेशमित्यर्थः नदीदुर्गाणितिनदीप्रवाहैर्गन्तुमशक्यादेशा नदीदुर्गास्तान् ॥२॥
दिवसमित्यत्यंतसंयोगेद्वितीयाः धृताः उद्युक्ताः मेदिन्यांसर्वाधारभूतायांनिद्रासौकार्यार्थमितिभावः
४॥तेषुदेशेषुसर्वर्त्तुकान् नित्यसन्निहितसर्वर्त्तुयुक्तानन्नएवसदासफलद्रुमान् सर्वेष्वहःसुविचयन

तेसरांसिसरित्कक्षानाकाशंनगराणिच॥नदीदुर्गांस्तथादेशान्विचिन्वंतिसमंततः॥२॥सुग्रीवेणस
माख्याताः सर्वेवानरयूथपाः॥तत्रदेशान्विचिन्वंतिसशैलवनकाननान्॥३॥विचित्यादिवसंस
र्वेसीताधिगमनेधृताः॥समायांतिस्ममेदिन्यांनिशाकालेषुवानराः॥४॥सर्वर्त्तुकांश्चदेशेषुवानराः
सफलद्रुमान्॥आसाद्यरजनीशय्यांचक्रुः सर्वेष्वहःसुते॥५॥तदहःप्रथमंकृत्वामासेप्रस्रव
णंगताः॥कपिराजेनसंगम्यनिराशाःकपिकुंजराः॥६॥विचित्यतुदिशंपूर्वांयथोक्तांसचिवैः
सह॥अदृष्ट्वाविनतःसीतामाजगाममहाबलः॥७॥दिशामप्युत्तरांसर्वांविविच्यसमहाक
पिः॥आगतःसहसैन्येनभीतःशतबलिस्तदा॥८॥सुषेणःपश्चिमामाशांविविच्यसहवानरैःस
मेत्यमासेपूर्णेतुसुग्रीवमुपचक्रमे॥९॥तंप्रस्रवणपृष्ठस्थंसमासाद्याभिवाद्यच॥आसीनंसह
रामेणसुग्रीवमिदमब्रुवन्॥१०॥
समयेसमासाद्यकामंप्राप्यरजनीरजन्यांशय्यांचक्रुःतादृशवृत्त
वत्वंचदेशस्यरामप्रसादात्॥५॥तदहःप्रस्थानदिवसंप्रथमंकृत्वागताःपुनर्मासेगतेनिराशाःसीतालाभे
भेप्रस्रवणंगताः आगताःकपिराजेनसंगम्यस्थितास्तिद्धत्यन्वयः॥६॥७॥८॥उपचक्रमेप्राप्तः॥९॥१०॥

शापस्वरूपमाह॰ ॥ अशरण्यं अनावासं नेचा नरास्तस्य काननं तान् विचिन्वंतीत्यन्वयः ॥ १४ ॥ नदीनां प्रभवा
नि॰ उत्पत्तिस्थानानि ॥ १५ ॥ तेपविरूप॰ वनांतर मितिशेषः तमसुरं ददृशुरित्यन्वयः ॥ १६ ॥ सुरेभ्यो निर्भ

131

अशरण्यं दुराधर्षं मृगपक्षिविवर्जितं ॥ तस्य ते काननांतांस्तु गिरीणां कंदराणि च ॥ १४ ॥ प्रभ
वानि नदीनां च विचिन्वंति समाहिताः ॥ तत्र चापि महात्मानो नापश्यन् जनकात्मजां ॥ १५ ॥ हर्त्ता
रं रावणं वापि सुग्रीव प्रियकारिणः ॥ ते प्रविश्य तु तं भीमं लतागुल्मसमावृत्तं ॥ १६ ॥ ददृशुर्भीम
कर्माणमसुरं सुरनिर्भयं ॥ तं दृष्ट्वा वानरा घोरं स्थितं शैलमिवासुरं ॥ १७ ॥ गाढं परिहिताः स
र्वे दृष्ट्वा तं पर्वतोपमं ॥ सोपि तान् वानरान् सर्वान् नष्टाः स्थेत्यब्रवीद्बली ॥ १८ ॥ अभ्यधावत संक्रुद्धो मु
ष्टिमुद्यम्य संगतं ॥ तमापतंतं सहसा वालिपुत्रोंगदस्तदा ॥ १९ ॥ रावणोयमिति ज्ञात्वा तलेना
भिजघान ह ॥ स वालिपुत्राभिहतो वक्त्राच्छोणितमुद्वहन् ॥ २० ॥ असुरो न्यपतद्भूमौ पर्य
स्त इव पर्वतः ॥ ते तु तस्मिन् निरुच्छ्वासे वानरा जितकाशिनः ॥ २१ ॥ विचिन्वन्प्रायशस्तत्र
सर्वं ते गिरिगह्वरं ॥ विचितं तु ततः सर्वं सर्वे ते काननौकसः ॥ २२ ॥ अन्यदेवापरं घोरं विवि
शुर्गिरिगह्वरं ॥ ते विचित्य पुनः खिन्ना विनिष्पत्य समागताः ॥ २३ ॥ एकांते वृक्षमूले तु निषेदुर्दीन
मानसाः ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे किष्किंधाकांडे ऽष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

यः सुरनिर्भयः तथा
वरदानादिति भावः ॥ १७ ॥ गाढं परिहिताः दृढं परिवद्धवस्त्राः सन्नद्धा इति यावत् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ सर्वं
विचितं ज्ञात्वेति शेषः ॥ २२ ॥ २३ ॥ लुंठमानः ॥ इति श्री किष्किंधाकांडे ऽष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

यत्र निर्जलत्वादिवह्नदहनं तादृशा नापि दुरन्वेष्याणीति विचिंत्येत्यन्वयः भ्रशापीडिताः निर्जला रणपान्वेषणेनक्षु
त्पिपासाभ्यांपीडिताः सदेशो निर्जलादिदेशो यद्यपि दुरन्वेष्योथापितं विचिंत्यततस्तंदेशं त्यक्त्वान्यदे
शं विविशुरित्यग्रिमेणान्वयः ॥६॥७॥ वंध्याफलाः अनुत्पन्नफलाः ॥८॥९॥ वल्पोवृक्षादाग्निनाः वीरुधोम्भ

तादृशान्यप्यरण्यानि विचिन्त्य भ्रशापीडिताः ॥ सदेशश्च दुरान्वेष्योगुहागाहनवान्महान् ॥६॥ त्य
क्त्वा तु नं ततो देशं सर्वे वे हरियूथपाः ॥ देशमन्यं दुराधर्षं विविशुश्चाकुतोभयाः ॥७॥ यत्र वंध्याफ
लावृक्षा विपुष्पाः पर्णवर्जिताः ॥ निस्तोयाः सरितो यत्र मूलं यत्र सुदुर्लभं ॥८॥ न संति महिषा
यत्र न मृगा न च हस्तिनः ॥ शार्दूलाः पक्षिणो वापि ये चान्ये वनगोचराः ॥९॥ न चात्र वृक्षा नौषध्यो न व
ल्पो नापि वीरुधः ॥ स्निग्धपत्राः स्थले यत्र पद्मिन्यः फुल्लपंकजाः ॥१०॥ प्रेक्षणीयाः सुगंधाश्च भ्रमरै
श्च विवर्जिताः ॥ कंडुर्नाम महाभागः सत्यवादी तपोधनः ॥ महर्षिः परमामर्षी नियमैर्दुःप्रधर्षणः
तस्य तस्मिन्वने पुत्रो बालको दशवार्षिकः ॥१२॥ प्रनष्टो जीवितांताय क्रुद्धस्तेन महामुनिः ॥ तेन
धर्मात्मना शप्तं कृत्स्नं तत्र महद्वनं ॥१३॥

म्पाधाराः स्थले यत्र स्थल्लेनेत्यनुकर्षः ॥१०॥ भ्रमरैर्विव
र्जिताः विगतं वर्जितं यासु ताः संयुक्ता इत्यर्थः तादृशाः फुल्लपंकजाश्च यत्र न संति यत्र वने कंडुर्नामम
हर्षिरासीत् ॥११॥ वने पूर्वे मिति शेषः इदानीमुक्तलक्षणे ॥१२॥ जीवितांताय जीवितांतं गत्वा प्रनष्टः ते
न बालदुर्मरणेन क्रुद्धो मुनिरभूत् ततस्तेन धर्मात्मना शापानुग्रहसमर्थ प्रबलधर्मवता तत्र कालेश प.भू.ख. ।१३।

तत्र हेतुः सुग्रीवइति· यदिमदुक्तमेतन्नरोचतेनर्हियदन्यत्क्षमंतदुच्यतां॥१०॥११॥वोऽस्माकं यदं

हितार्थमेतदुक्तंवः क्रियतांयदिरोचते॥उच्यतांहितमंयत्तत्सर्वेषामेववानराः॥१०॥अंगदस्य
वचःश्रुत्वावचनंगंधमादनः॥उवाचव्यक्तयावाचापिपासाश्रमखिन्नया॥११॥सदृशंखलु
वोवाक्यमंगदोयदुवाचह॥हितंचैवानुकूलंचक्रियतामस्यभाषितं॥१२॥पुनर्मार्गामहे
शैलान्कंदरांश्चशिलास्तथा॥काननानिचशून्यानिगिरिप्रस्रवणानिच॥१३॥यथोद्दि
ष्टानिसर्वाणिसुग्रीवेणमहात्मना॥विचिन्वंतुवनंसर्वेगिरिदुर्गाणिसंगताः॥१४॥ततःस
मुत्थायपुनर्वानरास्तेमहाबलाः॥विंध्यकाननसंकीर्णांविचेरुर्दक्षिणांदिशं॥१५॥तेशार
दाभ्रप्रतिमंश्रीमद्रजतपर्वतं॥शृंगवंतंदरीवंतमधिरुह्यचवानराः॥१६॥तत्रलोध्रव
नंरम्यंसप्तपर्णवनानिच॥विचिन्वंतोहरिवराःसीतादर्शनकांक्षिणः॥१७॥तस्याग्रमधिरूढा
स्तेश्रांताविपुलविक्रमाः॥नपश्यंतिस्मवैदेहींरामस्यमहिषींप्रियां॥१८॥तेतुदृष्टिगतंदृष्ट्वा
तंशैलंबहुकंदरं॥अध्यारोहंतहरयोवीक्षमाणाःसमंततः॥१९॥अवरुह्यततोभूमिं
श्रांताविगतचेतसः॥स्थित्वामुहूर्तंतत्राथवृक्षमूलमुपाश्रिताः॥२०॥तेमुहूर्तंसमाश्वस्ताः
किंचिद्भग्नपरिश्रमाः॥पुनरेवोद्यताःकृत्स्नांमार्गितुंदक्षिणांदिशं॥२१॥

गदउवाचतस्यह
शांतस्यैवेनिशेषः॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥नस्यरजतपर्वतस्य॥१८॥दृष्टिगतं·दृष्टिगोचरं·अध्या

समाश्वास्य वानरानिति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥ रक्षः तद्रूपोपहर्त्त्रेत्याद्यर्थः ॥ ३ ॥ नो महान्यातः मासमध्ये इति शेषः तन्मध्येऽ
ल्पोवशिष्ट इति भावः परावृत्त्यगमने महदनिष्टमित्याह सुग्रीवश्चेति ॥ ४ ॥ तथा विचिनुध्वं यथा सीतां

अथांगदस्तदा सर्वान्वानरानिदमब्रवीत् ॥ परिश्रांतो महाप्राज्ञः समाश्वास्य शनैर्वचः ॥ १ ॥ वनानि गिरयो नद्यो दुर्गाणि गहनानि च ॥ दरी गिरिगुहाश्चैव विचिता नः समंततः ॥ २ ॥ तत्र तत्र सहास्माभिर्जानकी न च दृश्यते ॥ तथा रक्षोपहर्त्ता च सीतायाश्चैव दुष्कृती ॥ ३ ॥ कालश्च नो महान्यातः सुग्रीवश्चोग्रशासनः ॥ तस्माद्भवंतः सहिता विचिन्वंतु समंततः ॥ ४ ॥ विहाय तंद्रीं शोकं च निद्रां चैव समुत्थितां ॥ विचिनुध्वं तथा सीतां पश्यामो जनकात्मजां ॥ ५ ॥ अनिर्वेदं च दाक्ष्यं च मनसश्चापराजयं ॥ कार्यसिद्धिकराण्याहुस्तस्मादेतद्ब्रवीम्यहं ॥ ६ ॥ अद्यापीदं वनं दुर्गं विचिन्वंतु वनौकसः ॥ खेदं त्यक्त्वा पुनः सर्वं वनमेव विचिन्वतां ॥ ७ ॥ अवश्यं कुर्वतां तस्य दृश्यते कर्मणः फलं ॥ परं निर्वेदमागम्य नहि नोन्मीलनं क्षमं ॥ ८ ॥ सुग्रीवः क्रोधनो राजा तीक्ष्णदंडश्च वानराः ॥ भेतव्यं तस्य सततं रामस्य च महात्मनः ॥ ९ ॥

पश्यामः इत्यन्वयः ॥ ५ ॥ अनिर्वेदमखेदं दाक्ष्यं सामर्थ्यं अपराजयं कार्यापराङ्मुखत्वं एतत्वक्ष्यमाणं ॥ ६ ॥ हे वनौकसः इदं दुर्गं वनमद्यापि विचिन्वंतु भवंतः आदरात् पुनराह खेदं त्यक्त्वा पुनः विचिन्वतां विचीयतां ॥ ७ ॥ निर्वेदं खेदं नोन्मीलनमनुन्मीलनं अनुद्योग इति यावत्

तत्रततःनिष्क्रमन् निराक्रमन् ॥९॥ सुगंधिबिलांतर्वहमाण दिव्यगंधपुष्पसंबद्धवातसंगात् ॥१०॥ संजात

अवकीर्णंलतावृक्षैर्ददृशुस्तेमहाबिलं ॥ तत्रक्रौंचाश्चहंसाश्चसारसाश्चापिनिष्क्रमन् ॥९॥ ज
लार्द्राश्चक्रवाकाश्चरक्तांगाःपद्मरेणुभिः ॥ ततस्तद्बिलमासाद्यसुगंधिदुरतिक्रमं ॥१०॥ विस्म
यव्यग्रमनसोबभूवुर्वानरर्षभाः ॥ संजातपरिशंकास्तेतद्बिलंप्लवगोत्तमाः ॥११॥ अभ्यपद्यंत
संहृष्टास्तेजोवंतोमहाबलाः ॥ नानासत्वसमाकीर्णंदैत्येंद्रनिलयोपमं ॥१२॥ दुर्दर्शमिवघो
रंचदुर्विगाह्यंचसर्वशः ॥ ततःपर्वतकूटाभोहनूमान्मारुतात्मजः ॥१३॥ अब्रवीद्वानरान्घो
रान्कांतारवनकोविदः ॥ गिरिजालावनान्देशान्मार्गित्वादक्षिणांदिशं ॥१४॥ वयंसर्वेपरिश्रां
तानचपश्याममैथिलीं ॥ अस्माच्चापिबिलाद्धंसाःक्रौंचाश्चसहसारसैः ॥१५॥ जलार्द्राश्च
क्रवाकाश्चनिष्पतंतिस्मसर्वशः ॥ नूनंसलिलवानत्रकूपोवायदिवाह्रदः ॥१६॥ तथाचे
मेबिलद्वारेस्निग्धास्तिष्ठंतिपादपाः ॥ इत्युक्तास्तद्बिलंसर्वेविविशुस्तिमिरावृतं ॥१७॥ अ
चंद्रसूर्यंहरयोददृशूरोमहर्षणं ॥ निशाम्यतस्मात्सिंहांश्चनानांस्तांश्चमृगपक्षिणः ॥१८॥

परिशंकाः संजातजलसंभावनाः ॥११॥ दैत्येंद्रनिलयः पातालं ॥१२॥१३॥ कांतारवनकोविदः तत्
स्माद्देशात्प्रवेशादौसमर्थः ॥१४॥१५॥१६॥ इत्युक्ताहनूमतेतिशेषः ॥१७॥ निशाम्य अवलोक्य ॥१८॥

आदितस्तावद्विंध्यं विचेरुरन्वेषणाय ते निशेषः तावच्छब्दो वाक्यालंकारे ॥२२॥ रेफमानः ॥ इति श्रीरामाभिरा
मे श्रीरामीये रा० नि० कि० एकोनपंचाशः सर्गः ॥४९॥ सहेति· विषमेषु· क्लेशजनकेषु ॥२॥ पर्वताय

हनुमत्प्रमुखास्तावत्प्रस्थिताः प्लवगर्षभाः ॥ विंध्यमेवादितः कृत्वा विचेरुश्च समंततः ॥२२॥ इत्या
र्षे श्रीरामायणे किं० एकोनपंचाशः सर्गः ॥४९॥ सह ताराङ्गदाभ्यां तु संगम्य हनुमान्कपिः ॥ विचि
नोति च विंध्यस्य गुहाश्च गहनानि च ॥१॥ सिंहशार्दूलजुष्टांश्च गुहाश्च परितस्तदा ॥ विषमेषु न
गेंद्रस्य महाप्रस्रवणेषु च ॥२॥ आसेदुस्तस्य शैलस्य कोटीं दक्षिणपश्चिमां ॥ तेषां तत्रैव वसतां
स कालो व्यत्यवर्तत ॥३॥ स हि देशो दुरन्वेष्यो गुहागहनवान्महान् ॥ तत्र वायुसुतः सर्वं विचि
नोति स्म पर्वतं ॥४॥ परस्परेण रहिता अन्योन्यस्याविदूरतः ॥ गजो गवाक्षो गवयः शरभो गंधमा
दनः ॥५॥ मैंदश्च द्विविदश्चैव हनुमान् जांबवानपि ॥ अंगदो युवराजश्च तारश्च वनगोचरः ॥
६॥ गिरिजालावृतान्देशान् मार्गित्वा दक्षिणां दिशं ॥ विचिन्वंतस्ततस्तत्र ददृशुर्विवृतं बिलं ॥७॥
दुर्गमृक्षबिलं नाम दानवेनाभिरक्षितं ॥ क्षुत्पिपासापरीतास्तु श्रांतास्तु सलिलार्थिनः ॥८॥

पश्चिमां कोटिं· नैर्ऋत्यभागीयशृंगं· स कालः सुग्रीवकल्पितः कालः व्यत्यवर्तत· व्यतिक्रांतः ॥३॥ स देशः
नैर्ऋत्यविंध्यकोटिप्रदेशः ॥४॥ परस्परेण रहिताः प्रत्येकमन्योन्यस्याविदूरतो भूत्वा हनुमान्गजा
दयश्च विचिन्वंति स्म ॥५॥६॥ विवृतमनावृतद्वारं ॥७॥ दुर्गं दुर्गमं दानवेन· मयेन ॥८॥

२५।२६।आपीडैस्तबकशेखरैः लताभिश्च संयुक्तान्पादपान्ददृशुः।२७।पद्मिनी॰पद्मलताः।२८।

ददृशुः कांचनान्वृक्षान्दीप्तवैश्वानरप्रभान्॥सालांस्तालांस्तमालांश्च पुंनागान्वंजना
न्धवान्॥२५॥चंपकान्नागवृक्षांश्च कर्णिकारांश्च पुष्पितान्॥स्तबकैः कांचनैश्चित्रैरक्तैः
किसलयैस्तथा॥२६॥आपीडैश्च लताभिश्च हेमाभरणभूषितान्॥तरुणादित्यसंकाशान्वै
डूर्यमयवेदिकान्॥२७॥विभ्राजमानान्वपुषा पादपांश्च हिरण्मयान्॥नीलवैडूर्यवर्णा
श्च पद्मिनीः पतगैर्वृताः॥२८॥महद्भिः कांचनैर्वृक्षैर्वृतं बालार्कसन्निभैः॥जातरूपमयैर्म
त्स्यैर्महद्भिश्चाथ पंकजैः॥२९॥नलिनीस्तत्र ददृशुः प्रसन्नसलिलायुताः॥कांचनानि विमा
नानि राजतानि तथैव च॥३०॥तपनीयगवाक्षाणि मुक्ताजालावृतानि च॥हेमराजतभौ
मानि वैडूर्यमणिवंति च॥३१॥ददृशुस्तत्र हरयो गृहमुख्यानि सर्वशः॥पुष्पितान्फल
िनो वृक्षान्प्रवालमणिसन्निभान्॥३२॥कांचनभ्रमरांश्चैव मधूनि च समंततः॥मणि
कांचनचित्राणि शयनान्यासनानि च॥३३॥विविधानि विशालानि ददृशुस्ते समंततः॥
हैमराजतकांस्यानां भाजनानां च राशयः॥३४॥अगरूणां च दिव्यानां चंदनानां च संचया
न्॥शुचीन्यभ्यवहार्याणि मूलानि च फलानि च॥३५॥

पद्मादियुता नलिनीः सरांसि च ददृ
शुः।२९।३०।मुक्ताजालैर्मुक्ताखचितजालैरावृतानि।हैमेत्यादि।गृहमुख्यानीत्यस्य विशेषणं

नसज्जते नप्रतिवध्यते तेजः प्रभावः अन्येतुतेषांदृष्टिर्नसज्जतेतत्रत्यपदार्थेष्विति भावः तिमिरावृतत्वा
त् अतएवतेजःपराक्रमयोरपिकुंठितगमनंयद्यपिवायोरिवगतिस्तथापियतोदृष्टिस्तमसिप्रतिब
द्धावर्त्तनेऽतोवेगेनपरस्परहस्तग्रहणपूर्वकंप्रविष्टाइत्यर्थः अतएवगत्वाहस्तैःपरस्परमित्यग्रेहन्
मदुक्तिरित्याहुः॥१९॥२०॥२१॥ अन्योन्यसंपरिष्वज्य तिमिरदेशविनिर्गमजसंतोषवशादितिशेषः यद्वा

प्रविष्टाहरिशार्दूलाबिलंतिमिरसंवृतं॥ नतेषांसज्जतेदृष्टिर्नतेजोनपराक्रमः॥१९॥ वायोरिव
गतिस्तेषांदृष्टिस्तमसिवर्त्तते॥ तेप्रविष्टास्तुवेगेनतद्बिलंकपिकुंजराः॥२०॥ प्रकाशंचाभिरामं
चददृशुर्देशमुत्तमं॥ ततस्तस्मिन्बिलेभीमेनानापादपसंकुले॥२१॥ अन्योन्यसंपरिष्वज्यज
ग्मुर्योजनमंतरं॥ तेनष्टसंज्ञास्तृषिताः संभ्रांताःसलिलार्थिनः॥२२॥ परिपेतुर्बिलेतस्मिन्कं
चित्कालमतंद्रिताः॥ तेकृशादीनवदनाः परिश्रांताःप्लवंगमाः॥२३॥ आलोकंददृशुर्वीरानिरा
शाजीवितेयदा॥ ततस्तंदेशमागम्यसौम्यावितिमिरंवनं॥२४॥

न्योन्यंहस्तावलंबनंकृत्वाहस्ते
नपरस्परस्योआदिसम्पर्कध्वेतियावत्॥ पूर्वोक्तस्यैवविस्तरः नष्टसंज्ञाःतृषावशात् तदाहृत
षिताइति॥२२॥ परिपेतुरिति अधोमार्गावलंबेनांधकारेगताः॥२३॥ आलोकमेवददृशुर्नतुजलंजीवि
तेनिराशायदाबभूवुस्तदोच्यमानलक्षणांदेशमागम्यकांचनान्वृक्षांश्चददृशुः यद्वायदाजीविते
निराशाबभूवुस्तदाभगवत्कृपयाआलोकंपाददृशुरुच्यमानविशेषणेदेशेकांचनान्वृक्षान्ददृशुः॥२४॥

४॥५॥६॥ कस्यतेजसासंभूता इतिशेषः॥७॥ आत्मनः त्वंचेत्यर्थः कस्यचान्यस्यचेत्यर्थः॥८॥ अजानतां एनत्स्वरू

दृष्ट्वावयंप्रव्यथिताः संभ्रांतानष्टचेतसः॥ कस्यैतेकांचनावृक्षास्तरुणादित्यसन्निभाः॥४॥ शुचीन्यभ्यवहार्याणिमूलानिचफलानिच॥ कांचनानिविमानानिराजतानिगृहाणिच॥५॥ तपनीयगवाक्षाणिमणिजालावृतानिच॥ पुष्पिताःफलवंतश्चपुण्याःसुरभिगंधयः॥६॥ इमेजांबूनदमयाः पादपाःकस्यतेजसा॥ कांचनानिचपद्मानिजातानिविमलेजले॥७॥ कथंमत्स्याश्चसौवर्णा दृश्यंतेसहकच्छपैः॥ आत्मनस्त्वनुभावाद्वाकस्यचैतत्तपोबलं॥८॥ अजानतांनः सर्वेषांस र्वमाख्यातुमर्हसि॥ एवमुक्ताहनुमतातापसीधर्मचारिणी॥९॥ प्रत्युवाचहनूमंतंसर्वभूतहि तेरता॥ मयोनाममहातेजामायावीवानरर्षभ॥१०॥ तेनेदंनिर्मितंसर्वंमाययाकांचनंवनं॥ पुरादानवमुख्यानांविश्वकर्माबभूवह॥११॥ येनेदंकांचनंदिव्यंनिर्मितंभवनोत्तमं॥ स तुवर्षसहस्राणितपस्तप्त्वामहद्वने॥१२॥

पमजानतां॥९॥१०॥ माययाविचित्रनिर्माणश क्त्या॰ कोमयइत्याशंक्यतत्प्रसिद्धिमाह॰ पुरेति॰ विश्वकर्माशिल्पीहिप्रसिद्धं॥११॥ येनेदंनिर्मि तंसदानवानांविश्वकर्मेत्यन्वयः॰ निर्माणशक्तिबीजमाह॰ सत्विति॥१२॥ श्र

135

यानानिशिबिकादीनि ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ अवलिखंत नरूमीमवास्थितास्त्वभव ॥ ३९ ॥ पप्रछ हनुमानित्पर्थस्यैव
सप्निप्रशोषनिपादनंततोहनुमानिनि ॥ ४० ॥ अनधमानः ॥ इतिश्री रामाभिरामेश्रीरामीये रामायण

महार्हाणिचयानानिमधूनिरसवंतिच ॥ दिव्यानामंबराणांचमहार्हाणांचसंचयान् ॥ ३६ ॥ कंब
लानांचचित्राणामजिनानांचसंचयान् ॥ तत्रतत्रविचिन्वंतोबिलेतत्रमहाप्रभाः ॥ ३७ ॥ ददृशुर्वी
नराःशूराःस्त्रियंकांचिददूरतः ॥ तांचतेददृशुस्तत्रचीरकृष्णाजिनांबरां ॥ ३८ ॥ तापसींनियता
हारांज्वलंतीमिवतेजसा ॥ विस्मितादृरयस्तत्रव्यवतिष्ठंतसर्वशः ॥ पप्रछहनुमांस्तत्रकासि
त्वंकस्यवाबिलं ॥ ३९ ॥ ततोहनुमान्गिरिसन्निकाशःकृतांजलिस्तामभिवाद्यवृद्धां ॥ पप्रछकात्वं
भवनंबिलंचरत्नानिचेमानिचदस्वकस्य ॥ ४० ॥ इत्यार्षेश्रीरामायणेकिष्किंधाकांडेपंचाशःस
र्गः ॥ ५० ॥ इत्युक्त्वाहनुमांस्तत्रचीरकृष्णाजिनांबरां ॥ अब्रवीत्तांमहाभागांतापसींधर्मचारिणीं ॥ १ ॥
इदंप्रविष्टाःसहसाबिलंतिमिरसंवृतं ॥ क्षुत्पिपासापरिश्रांताःपरिखिन्नाश्चसर्वशः ॥ २ ॥ महद्धर
ण्याविवरंप्रविष्टास्मापिपासिताः ॥ इमांस्त्वेवंविधान्भावान्विविधानद्भुतोपमान् ॥ ३ ॥

तिलकेकिष्किंधाकांडेपंचशःसर्गः ॥ ५० ॥ इत्युक्त्वाकात्वंभवनमित्यादिपप्रछ ॥ १ ॥ किमब्रवीत्तदाह इ
दमिति सहसाहरात्त ॥ २ ॥ ३ क्रमेवार्थप्रपंचयति महदिति भावान्पदार्थान् ॥ ३ ॥

दत्तवरादनरत्नणसामर्थ्यत्वान्नमस्वित्वेनप्रार्थितरक्षणाच· एवंस्ववर्त्तांतमुक्त्वा हनुमदादिवर्त्तांतंपृच्छति·कि
मितिं॥१८॥अभ्यवहाराणि·अभ्यवहार्याणि॥१९॥क्षवमानः॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीरामीये

तयादत्तवराचास्मिरक्षामिभवनंमहत्॥ किंकार्यंकस्यवाहेतोःकांताराणिप्रपद्यथ॥१८॥क
थंचेदंवनंदुर्गंयुष्माभिरुपलक्षितं॥शुचीन्यभ्यवहाराणिमूलानिचफलानिच॥१९॥भुक्त्वा
पीत्वाचपानीयंसर्वंमेवक्तुमर्हथ॥१९॥इत्यार्षेश्रीरामायणेकि·एकपंचाशःसर्गः॥५१॥अ
थतानब्रवीत्सर्वान्विश्रांतान्हरियूथपान्॥इदंवचनमेकाग्रातापसीधर्मचारिणी॥१॥वान
रायदिवःखेदःप्रनष्टःफलभक्षणात्॥यदिचैतन्मयाश्राव्यंश्रोतुमिच्छामितांकथां॥२॥
तस्यास्तद्वचनंश्रुत्वाहनुमान्मारुतात्मजः॥आर्जवेनयथातत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे॥३॥
राजासर्वस्यलोकस्यमहेंद्रवरुणोपमः॥रामोदाशरथिःश्रीमान्प्रविष्टोदंडकावनं॥४॥ल
क्ष्मणेनसहभ्रात्रावैदेह्यासहभार्यया॥तस्यभार्याजनस्थानाद्रावणेनहृताबलात्॥५॥वी
रस्तस्यसखाराज्ञःसुग्रीवोनामवानरः॥राजावानरमुख्यानांयेनप्रस्थापितावयं॥६॥अग
स्त्यचरितामाशांदक्षिणांयमरक्षितां॥सहैभिर्वानरैर्मुख्यैरंगदप्रमुखैर्वयं॥७॥

रामायणतिल
केकि·एकपंचाशःसर्गः॥५१॥इदंवचनं·वक्ष्यमाणं॥१॥यदिचैतत्किंकार्यमित्यादिप्राक्पृष्टार्थं
तत्वं॥२॥३॥सर्वलोकराजत्वेनतस्यैश्वर्यंसूचितं॥४॥बलात्·बलात्कारेण॥५॥६॥अंगदप्रमुखैर्वी

वरं विचित्रसृष्टिसामर्थ्यरूपं । अपि च सर्वमौशनसं धनं । निर्माणसाधनपरार्थजातं निर्माणसाधनशिल्पं शास्त्र
ज्ञानं च लेभे । शिल्पशास्त्रस्यौशनसः प्रणीतत्वात्तद्धनत्वव्यपदेशः बलवान् उक्तरूपबलवान् । सर्वकामेश्वर
स्वसृष्टिभोगपविशेषाणामीश्वरो भोक्ता ॥१३॥ सुखितो न्नो वासः हेमायां नदाख्याप्सरसि सक्तं ॥१४॥ दानवपुंग
वमशनिं गृह्य गृहीत्वा विक्रममेव युद्धं कृत्वैव पुरंदरो जघान । यद्यप्यसुरशिल्पी मयो नित्य इति कथं हननं

पितामहाद्वरं लेभे सर्वमौशनसं धनं ॥ विधाय सर्वं बलवान्सर्वकामेश्वरस्तदा ॥१३॥ उवास सु
खिताः कालं कंचिदस्मिन्महावने ॥ तमप्सरसि हेमायां सक्तं दानवपुंगवं ॥१४॥ विक्रम्यैवाशनिं
गृह्य जघानेशः पुरंदरः ॥ इदं च ब्रह्मणा दत्तं हेमायै वनमुत्तमं ॥१५॥ शाश्वतः कामभोगश्च गृहं
चेदं हिरण्मयं ॥ दुहिता मेरुसावर्णेरहं तस्याः स्वयंप्रभा ॥१६॥ इदं रक्षामि भवनं हेमाया वानरोत्त
म ॥ मम प्रियसखी हेमा नृत्तगीतविशारदा ॥१७॥

न[illegible]स्य तथापि य एवासुरशिल्पिपदस्थः सर्वो
पि मयाख्य इति प्रवाहनित्यतैव तस्येत्यादिति न दोषः । तस्मिंश्च हते इदं वनं शाश्वतः कामभोग इदं गृ
हं च मयभुक्तायै हेमायै न्यायप्राप्तत्वात् भगवता ब्रह्मणा दत्तमित्यर्थः एतेन विचित्रनिर्माणसामर्थ्यगु
णयोगादत्र ब्रह्मशब्दो मयदानवपर इत्यपास्तं । हतेन दानासंभवात् ॥१५॥ स्वयंप्रभेति । अन्वर्थं नामत
स्याः तेन सूर्याद्यालोकाभावेपि प्रकाशवत्त्वमुपपादितं तस्या भवनमित्यन्वयः ॥१६॥ ननु त्वं किमर्थं रक्ष

॥७१॥

यतो बुभुक्षिता अतः परिद्यूनाः क्षीणाः ॥१६॥१७॥ किं ते कुर्वन्तु प्रियमिति शेषः ॥१८॥ परितुष्टास्मि प्रत्युपचिकीर्षा वचनेनैवेति भावः धर्मेणाचरन्त्याः धर्मानुष्ठानेन वर्त्तमानायाः ॥१९॥ इत्येकपञ्चाशः सर्गः

त्वां चैवोपगताः सर्वे परिद्यूना बुभुक्षिताः ॥ आतिथ्यधर्मदत्तानि मूलानि च फलानि च ॥१६॥ अस्माभिरुपयुक्तानि बुभुक्षापरिपीडितैः ॥ यत्त्वया रक्षिताः सर्वे म्रियमाणा बुभुक्षया ॥१७॥ ब्रूहि प्रत्युपकारार्थं किं ते कुर्वन्तु वानराः ॥ एवमुक्ता तु सर्वज्ञा वानरैस्तैः स्वयंप्रभा ॥१८॥ प्रत्युवाच ततः सर्वानिदं वानरयूथपान् ॥ सर्वेषां परितुष्टास्मि वानराणां तरस्विनां ॥ चरन्त्या मम धर्मेण न कार्यमिह केनचित् ॥१९॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे कि॰ द्विपञ्चाशः सर्गः ॥५२॥ एवमुक्तः शुभं वाक्यं तापस्या धर्मसंहितं ॥२०॥ उवाच हनुमान्वाक्यं तामनिन्दितलोचनां ॥ शरणं त्वां प्रपन्नाः स्मः सर्वे वै धर्मचारिणीं ॥२१॥ यः कृतः समयोऽस्माकं सुग्रीवेण महात्मना ॥ स तु कालो व्यतिक्रान्तो बिले च परिवर्त्ततां ॥२२॥ सा त्वमस्माद्बिलादस्मानुत्तारयितुमर्हसि ॥ तस्मात्सुग्रीववचनादतिक्रान्तान्गतायुषः ॥२३॥ त्रातुमर्हसि नः सर्वान्सुग्रीवभयशंकितान् ॥ महच्च कार्यमस्माभिः कर्त्तव्यं धर्मचारिणि ॥२४॥

समाप्तिमाह एवमुक्त इति ॥२०॥ समयः कालावधिर्मासरूपः बिले च बिल एव ॥२१॥२२॥ तस्माद्धेतोरस्माद्बिलादस्मानित्यन्वयः गतायुषो नष्टजीवितान् तत्र हेतुः सुग्रीववचनादतिक्रान्तानिति सुग्रीवाज्ञप्तकालादतिक्रान्तकालानित्यर्थः ॥२३॥२४॥ राम ॥

सहिताभिन्निताःसंनोरावणांसीतायासहमार्गध्वमिनिवयंचोदिताश्चास्मः॥८॥ तदा हरिविचिंत्यान्विति॰ समुद्रंदिचे
तुकामाइतिशेषः॥९॥ नाधिगच्छामहे इतिस्वयंप्रभासंबोधनं नाधिगच्छाम॰ पारं चिंतामहार्णवस्येतिशे
षः॥१०॥११॥ सन्निलरेणुभिः सलिलपद्मरेणुयुक्तपक्षैरुपलक्षिताइत्यर्थः निष्पतंतिनिष्पतिताः॥१२॥ अनु

रावणंसहिताःसर्वे राक्षसंकामरूपिणं॥ सीतयासहवैदेह्यामार्गध्वमितिचोदिताः॥८॥ विचित्य
तुवनंसर्वंसमुद्रं दक्षिणांदिशं॥ वयंबुभुक्षिताःसर्वेवृक्षमूलमुपाश्रिताः॥९॥ विवर्णवदनाःसर्वे
सर्वेध्यानपरायणाः॥ नाधिगच्छामहे पारंमग्नाश्चिंतामहार्णवे॥१०॥ चारयंतस्ततश्चक्षुर्दृष्टवं
तोमहद्बिलं॥ लतापादपसंपन्नंतिमिरेणसमावृतं॥११॥ अस्माद्धंसाजलक्लिन्नाः पक्षैः सलिलरे
णुभिः॥ कुररा:सारसाश्चैवनिष्पतंतिपतत्रिणः॥१२॥ साध्वत्रप्रविशामेति मयात्वुक्ताः प्लवंगमाः
तेषामपिहिसर्वेषामनुमानमुपागतं॥१३॥ अस्मिन्निपतिताः सर्वे प्यथकार्यत्वरान्विताः॥ ततो
गाढंनिपतितागृह्यहस्तैःपरस्परं॥१४॥ इदंप्रविष्टाः सहसाबिलंतिमिरसंवृतं॥ एतन्नः कार्य
मेतेनकृत्येनवयमागताः॥१५॥

मानंजलानुमापकोहेतुःउपागतंमनः प्राप्तं॥१३॥ अस्मिन्देशेततो
गच्छामइत्युक्त्वानिविडांधकारत्वात्परस्परंहस्तैर्गाढंगृहीत्वानिपातिताः गुहामितिशेषः हस्ते इति
पाठेपिहस्तैरित्येवार्थः परिघज्येतिपूर्वोक्तस्वरसान्॥१४॥ एतन्सीतान्वेषणरूपं॥१५॥

ततइति· गिरिदुर्गेक्षचविलाख्ये समयःकालावधिः ॥२॥ तदा शिशिरारंभसमये ॥३॥ पुष्पातिभारयुक्तान्यग्राणियेषां· वासंतिकान्वसंतकालेफलवतः आम्रादीन् ॥४॥ भयकृतशंकां विवृणोति· तेइति· वसंतमनुप्राप्तं· प्र

ततस्तेददृशुर्घोरंसागरंवरुणालयं ॥ अपारमभिगर्जंतंघोरैरूर्मिभिराकुलं ॥१॥ मयस्यमायाविहितंगिरिदुर्गंविचिन्वतां ॥ तेषांमासोव्यतिक्रांतोयोराज्ञासमयःकृतः ॥२॥ विंध्यस्यतुगिरेःपादेसंप्रपुष्पितपादपे ॥ उपविश्यमहात्मानश्चिंतामापेदिरेतदा ॥३॥ ततःपुष्पातिभाराग्रान्लताशतसमावृत्तान् ॥ द्रुमान्वासंतिकान्दृष्ट्वाबभूवुर्भयशंकिताः ॥४॥ तेवसंतमनुप्राप्तंप्रतिवेद्यपरस्परं ॥ नष्टसंदेशकालार्थानिपेतुर्धरणीतले ॥५॥ ततस्तान्कपिवृद्धांश्चशिष्टांश्चैववनौकसः वाचामधुरयाभाष्ययथावदनुमान्यच ॥६॥ सतुसिंहवृषस्कंधःपीनायतभुजःकपिः ॥ युवराजोमहाप्राज्ञअंगदोवाक्यमब्रवीत् ॥७॥ शासनात्कपिराजस्यवयंसर्वेविनिर्गताः ॥ मासःपूर्णोबिलस्थानांहरयःकिंनबुध्यत ॥८॥

कृतशिशिरकालस्योत्तरकालमासव्रततयाप्राप्तप्रायं· नष्टःसंदेशकालेराजसंदिष्टमासरूपेकालेऽनुष्टेयोर्थोयेषांते ॥५॥ तान्भयेनभूतलेपतितान्· शिष्टान्वृद्धेभ्योऽन्यान्· अनुमान्यसंपूज्य ॥६॥ प्राज्ञअंगदइत्यार्षं ॥७॥ शासनव्यतिक्रमंदर्शयति· मासइति· अन्वेषणावधित्वेनदत्तइत्यर्थः किंनबुध्यतनावबुध्यत· कालात्ययमितिशेषः ॥८॥ ॥

२५॥प्रविष्टेनः इदं विलं प्रविष्टेन प्राणा जीवता अस्मान्निवर्त्तितुं दुष्करमन्येता र्हि वयं किं कुर्मस्तत्राह तपस इ
ति॥२६॥२७॥निमीलिताः संतो ऽकस्मादुन्मीलनभिया सुकुमाराङ्गुलैः करैः॥२८॥सहसा द्दृष्टिं पिदधुः॥२९॥३०
॥
न चापि न वक्तं कार्यमस्माभिरिह वासिभिः॥एवमुक्त्वा हनुमता तापसी वाक्यमब्रवीत्॥२५॥जीवितादु
ष्करं मन्ये प्रविष्टेन निवर्त्तितुं॥तपसः सुप्रभावेण नियमोपार्जितेन च॥२६॥सर्वानेव बिलादस्मा
त्तारयिष्यामि वानरान्॥निमीलयत चक्षूंषि सर्वे वानरपुंगवाः॥२७॥न हि निष्क्रमितुं शक्यमनिमीलि
तलोचनैः॥ततो निमीलिताः सर्वे सुकुमाराङ्गुलैः करैः॥२८॥सहसा पिदधुर्द्दृष्टिं हृष्टा गमनकांक्षया
वानरास्ते महात्मानो हस्तरुद्धमुखास्तदा॥२९॥निमेषान्तरमात्रेण बिलादुत्तारितास्तया॥उवा
च सर्वांस्तांस्तत्र तापसी धर्मचारिणी॥३०॥निःसृतान्विषमात्तस्मात्समाश्वास्येदमब्रवीत्॥एष
विंध्यो गिरिः श्रीमान्नानाद्रुमलतायुतः॥३१॥एष प्रस्रवणः शैलः सागरोयं महोदधिः॥स्वस्ति।
वोस्तु गमिष्यामि भवनं वानरर्षभाः॥इत्युक्त्वा तद्बिलं श्रीमत्प्रविवेश स्वयंप्रभा॥३२॥इत्यार्षे
श्रीरामायणे कि॰ द्विपंचाशः सर्गः॥५२॥

इदमब्रवीदिङ्गो हृष्टां त्पर्थमिति भावः॥३१॥प्रस्रवणः
कि॰ विंध्यासमीपवर्त्ति प्रस्रवणादन्योयमित्याहुः अत्युच्चत्वात्ततोपि तस्य दर्शनमित्यन्ये यत्रैकान्त्र गंत
व्यमिति तात्पर्य्यं॥३२॥स्वगमनः॥इति श्रीरामाभिरामे श्रीरा॰ति॰ कि॰ द्विपंचाशः सर्गः कनकरीत्या त्रिपंचाशत्॥

उक्तमेव विस्तरेणाह भवंत इति। प्रत्ययं अन्वेषणार्थं राजनियोगं प्राप्ताः ज्ञानवंतो भवंतो मां पुरस्कृत्य नि
र्याता इत्यन्वयः॥१०॥११॥ तस्य कालस्य च विलंघनत्वात् इदानीमकृतार्थानामस्माकं मर्तव्यं मरणमे
वानुष्ठेयं कुतस्तत्राह हरिराजस्येति॥१२॥ प्रायोपवेशनं युक्तं प्राणत्यागायेति शेषः॥१३॥ स्वामिभावे नि

भवंतः प्रत्ययं प्राप्ता नीतिमार्गविशारदाः॥ हितेष्वभिरता भर्तुर्निसृष्टाः सर्वकर्मसु॥१०॥ कर्म
स्वप्रतिमाः सर्वे दिक्षु विख्यातपौरुषाः॥ मां पुरस्कृत्य निर्याताः पिंगाक्षप्रतिचोदिताः॥११॥ इदानी
मकृतार्थानां मर्तव्यं नात्र संशयः॥ हरिराजस्य संदेशमकृत्वा कः सुखी भवेत्॥१२॥ अस्मिन्न
तीते काले तु सुग्रीवेण कृते स्वयं॥ प्रायोपवेशनं युक्तं सर्वेषां च वनौकसां॥१३॥ तीक्ष्णः प्रकृ
त्या सुग्रीवः स्वामिभावे व्यवस्थितः॥ न क्षमिष्यति नः सर्वानपराधकृतो गतान्॥१४॥ अप्र
वृत्तौ च सीतायाः पापमेव करिष्यति॥ तस्मात्क्षममिहाद्यैव गंतुं प्रायोपवेशनं॥१५॥

ग्रहानुग्रहकृद्राजभावे व्यवस्थितः अपराधः कालातिक्रमरूपः गतान् स्वसमीपं प्राप्तान्॥१४॥ अ
प्रवृत्तौ प्रवृत्तिप्रतिपादनाभावे पापं वधरूपं॥१५॥ पुत्रादि त्यक्त्वा प्रायोपवेशनं गंतुं कर्तुं क्षमं युक्त
मित्यन्वयः॥ तत्र हेतुर्धर्ममिति॥१६॥

कालात्ययमेवाह वयमिति। आश्वयुजे ऽतीतप्राये इति शेषः कार्त्तिके समनुप्राप्ते त्वं रावणवधे यतेत्युक्तेः
ततः पंचदशरात्रकालसंख्यया प्रवर्तितदूतैर्व्यवस्थिताः स्मिन्निता एवं चामांतमानेनाश्विनस्योत्तरे दीपो
त्सवामायुनेपक्षे सर्वसेनागमनं किष्किंधायां रामस्य क्रोधस्तु तत्रैव पक्षे कार्त्तिकसन्निधावपि तद्दुःखमाभा
वरूतः ततः कार्त्तिके वधिरन्वेषणस्य। ततो मार्गशुक्ले इदं वचनं। प्रायस्तद्वर्षे पौषः दयमासः कार्त्तिका
दित्रयेणात्मन इत्युक्तेः अतो मार्गशुक्ल एव आम्रादीनां पुष्पोद्गमः उत्पातनो वा। तादृशारीत्या पुष्पोद्गमं दृष्ट्वा
पिवसंतासन्नतानुमानेन भयोपपत्तिः कानकादयस्तु अन्वेषणे वधित्वेन दत्तः पौषो मासः आश्वयु

वयमाश्वयुजे मासि कालसंख्याव्यवस्थिताः॥ प्रस्थिताः सोऽपि चातीतः किमतः कार्यमुत्तरं॥९॥

जे इत्यस्य तत्प्रत्यासन्नकार्त्तिकांत इत्यर्थः कालसंख्येति कार्त्तिकोत्तरं पंचदशरात्रसंख्याकालेनावधिना
वानरानयनाय दूतप्रेषणं ततः पूर्णिमांतमानेन मार्गशुक्लेन सर्ववानरागमनं ततः पौषाद्यदिने दिक्ष्व
न्वेषणाय वानरप्रस्थानं। तत्र पौषे माघ एकमीय किंचिद्दिनसहिते ऽतीते इदं वाक्यमित्याहुः तेषां सीतान
यनोत्तरं सीतां प्रति द्वादशमासा रावणावधिरिति स्पष्टमेव। पंपायां चैत्रे आगमनासित्यस्योक्तत्वात्
तः पूर्वं फाल्गुने सीतापहार इति च स्पष्टमेव। एवं च माघचरमेण न्यूनाद्दौ वा हनूमतः सीतासमीपगम
ने हनूमंतं प्रति निवर्तिते दशमो मासो द्वौ तु शेषौ इत्येवं गमेति सीतोक्तविरोधः किंच हनूमनोक्तं काप्यवेशादि
ने प्रदोषसमय एव पूर्णकल्पचंद्रोदयवर्णनाविरोध इत्याहुः॥९॥ श्र

विलंस्वयंप्रभायाविलं ॥ २५ ॥ कथमन्नप्राणत्राणमत आह· इदं हीति· नोइति लोकौ ॥ २६ ॥ अंगद
स्यापि· अपिनारस्य असक्रमविलंबं ॥ २७ ॥ कनकरीत्याचतुःपंचाशत् ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरा

प्लवंगमानांतुभयार्दितानांश्रुत्वावचस्तारइदंबभाषे ॥ अलंविषादेनविलंप्रविश्यवसामसर्वे
यदिरोचतेवः ॥ २५ ॥ इदंहिमायाविहितंसुदुर्गमंप्रभूतपुष्पोदकभोज्यपेयं ॥ इहास्तिनो·
नैवभयंपुरंदरान्नराघवाद्वानरराजतोपिवा ॥ २६ ॥ श्रुत्वांगदस्यापिवचोनुकूलमूचुश्चस
र्वेहरयःप्रतीताः ॥ यथानहंन्येमतथाविधानमसक्तमद्यैववदिधीयतांनः ॥ २७ ॥ इत्यार्षेश्री
रामायणेकिष्किंधाकांडेत्रिपंचाशःसर्गः ॥ ५३ ॥ तथाब्रुवतितारेतुताराधिपतिवर्चसि ॥ अ
थमेनेहृतंराज्यंहनुमानंगदेनतत् ॥ १ ॥

मीयेरामायणतिलकेकिष्किंधाकांडेत्रिपंचाशःसर्गः ॥ ५३ ॥ ताराधिपतिवर्चसितारेतथाब्रुवति
तुशाब्दादंगदेप्रतिषेधाकरणात्तदनुमन्यमानेसति· अथानंतरमंगदेनराज्यंसुग्रीवीयंकपिराज्यं
हृतमितिमेने· तत्रराज्यंस्वयंप्रभाविलराज्यमित्यर्थइत्यन्ये ॥ १ ॥ राम

अप्रतिरूपेण अपराधमूलत्वे नास्य वधस्याप्रतिरूपत्वं ननु युवराजत्वेनाभिषिच्य कथमसौ त्वां हनिष्यतीत्यत आ
ह नचाहमिति ॥१७॥ पूर्वं मां प्रतिबद्धवैरः स राजा सुग्रीवो व्यतिक्रमं ममाज्ञाल्लंघनं दृष्ट्वा घातयिष्यत्येव ॥
१८॥ जीवितान्तरे राजाज्ञया जीवितनाशात् वधो कालप्राप्तेऽस्मभ्यं व्यसनं पश्यद्भिरपि सुहृद्भिः किं कार्यमिति ॥

वधेनाप्रतिरूपेण श्रेयान्मृत्युरिहैव नः ॥ न चाहं यौवराज्येन सुग्रीवेणाभिषेचितः ॥१६॥ नरेंद्रेणाभि
षिक्तोऽस्मि रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ स पूर्वं बद्धवैरो मां राजा दृष्ट्वा व्यतिक्रमं ॥१८॥ घातयिष्यति दंडे
न तीक्ष्णेन कृतनिश्चयः ॥ किं मे सुहृद्भिर्व्यसनं पश्यद्भिर्जीवितान्तरे ॥ इहैव प्रायमासिष्ये पुण्ये
सागररोधसि ॥१९॥ एतच्छ्रुत्वा कुमारेण युवराजेन भाषितं ॥ सर्वे ते वानरश्रेष्ठाः करुणं वाक्यमब्रुव
न् ॥२०॥ तीक्ष्णः प्रकृत्या सुग्रीवः प्रियारक्तश्च राघवः ॥ समीक्ष्याकृतकार्यांस्तु तस्मिंश्च समये गते ॥२१
अदृष्टायां च वैदेह्यां दृष्ट्वा चैव समागतान् ॥ राघवप्रियकामाय घातयिष्यत्यसंशयं ॥२२॥ न क्षमं चा
पराद्धानां गमनं स्वामिपार्श्वतः ॥ प्रधानभूताश्च वयं सुग्रीवस्य समागताः ॥२३॥ इहैव सीतामन्वीक्ष्य प्र
वृत्तिमुपलभ्य वा ॥ नो चेद्गच्छाम तं वीरं गमिष्यामो यमक्षयं ॥२४॥

साध्यमित्यर्थः कंशोषः यदेवमत इ
हैवेति ॥१९॥२०॥ प्रियायां रक्तोऽनुरक्तः तस्मिन्समयेऽन्वेषणावधिकाले ॥२१॥२२॥ अपराद्धानां कृताप
राधानां स्वामिपार्श्वतः स्वामिपार्श्वे सुग्रीवस्य प्रधानभूताः सेवका वयमिह समागताः ॥२३॥ उपलभ्य
वागच्छाम नो चेदिहैव स्थित्वा यमसदनं गमिष्यामः

कोपोपायोदंडस्तत्समन्वितैः कोपापायसमन्वितैरिति पाठः पाठः कोपापनयनसामर्थ्ययुक्तैः अभीषयत्त्वत्पा
यप्रदर्शनपूर्वं भयमुत्पादयामास ॥७॥ भीषणामेवस्तुनिपूर्वं करोतित्वमिति॰ त्वंपित्रासुग्रीवेण युद्धे समर्थतरः
द्वात्वंपित्रासदृशाइतिशेषः अतएव युद्धे समर्थतर इत्यर्थः दंडंधारयितुंशक्तः अस्पयदिसर्वे कपयस्त्वामनुव
र्त्स्यंतीतिशेषः कपिराज्यंकिष्किंधायांवा ऋक्षबिलेवा ॥८॥ नचतदस्तीत्याह॰ नित्यमिति॰ स्वभावादितिभावः अ

तेषुसर्वेषुभिन्नेषुततोभीषयदंगदं ॥ भीषणैर्विविधैर्वाक्यैः कोपोपायसमन्वितैः ॥७॥ त्वंसमर्थतरः
पित्रायुद्धेतारेयवैध्रुवं ॥ दंडंधारयितुंशक्तः कपिराज्यंयथापिता ॥८॥ नित्यमस्थिरचित्ताहिक
पयोहरिपुंगव ॥ नाज्ञाप्यंविषहिष्यंतिपुत्रदारंविनात्वया ॥९॥ त्वांनैतेह्यनुरंजेयुः प्रत्यक्षंप्रवदा
मिते ॥ यथायंजांबवान्नीलः सुहोत्रश्चमहाकपिः ॥१०॥ नत्वहंतेइमेसर्वेसामदानादिभिर्गुणैः ।
दंडेननत्वयाशक्याःसुग्रीवादपकर्षितुं ॥११॥

स्थैर्यैकारणांतरमप्याह॰ पुत्रदारंविनेति॰ पुत्रदारा
णांकिष्किंधावर्त्तिनांसुग्रीवायत्तत्वात्॰ त्वयासह बिलेवस्थानेनतद्वियोगस्यस्पष्टत्वात् निग्रहस्थापनमप्य
शक्यमित्याह॰ त्वयाज्ञाप्यंत्वत्कर्तृकमाज्ञापनंनसहिष्यंतित्वत्तोप्यधिकबलत्वादितिभावः ॥९॥ पुत्रदारंहित्वा
एतेत्वांनानुरंजेयुःत्वयिनानुरक्ताभवेयुः उक्तमर्थंप्रत्यक्षंस्पष्टंयथाभवतितथाप्रवदामिप्रदर्शयामि॰।
तेदेवदर्शयति॰ अयंजांबवानिति ॥१०॥ अहमितिस्वनिर्देशः नेइमेसर्वेसामदानादिभिर्गुणैरुपायैस्त्व
यासुग्रीवादपकर्षितुंशक्यानहि॰ नापिदंडेन ॥११॥ ॥ राम ॥

ननुअंगदे कथंराज्यापहारचिंतानआह बुध्येति· अष्टांगया· अष्टगुणया· तेत्रगुणाः शुश्रूषाश्रवणंचैवग्रह
णंधारणंतथा· ऊहापोहार्थविज्ञानंतत्वज्ञानंचधीगुणाः [illegible] प्रसिद्धाः चतुर्बलं· सामदानभेदनिग्रहरू
पोपायचतुष्टयं· चतुर्दशगुणं· देशकालज्ञतादार्ढ्यं सर्वक्लेशसहिष्णुता· सर्वविज्ञानतादाक्ष्यमूर्जसं
वृतमंत्रता· अविसंवादिताशौर्यं भक्तिज्ञत्वंकृतज्ञता· शरणागतवात्सल्यममर्षित्वमचापलं· इत्युक्तचतु

बुध्यात्वष्टांगयायुक्तं चतुर्बलसमन्वितं॥ चतुर्दशगुणं मेने हनुमान्वालिनः सुतं॥२॥ आपूर्य
माणंशश्वच्च तेजोबलपराक्रमैः॥ शशिनंशुक्लपक्षादौ वर्द्धमानमिवश्रिया॥३॥ बृहस्पतिसमं
बुध्याविक्रमेसदृशंपितुः॥ शुश्रूषमाणंताररस्यशुक्रस्येवपुरंदरं॥४॥ भर्तुरर्थेपरिश्रांतंसर्वशा
स्त्रविशारदः॥ अभिसंधातुमारेभे हनुमानंगदंततः॥५॥ सचतुर्णामुपायानांतृतीयमुपवर्णय
न्॥ भेदयामासतान्सर्वान्वानरान्वाक्यसंपदा॥६॥

दशगुणयुक्तं॥२॥३॥ ताररस्यवचः शुश्रूषमाणं
यतोपश्यत्ततोराज्यंन्दत्तंमेने· शुक्रस्येवपुरंदरं· विपरीतोपदेशग्रहेउपमैषा· शुक्रोशत्रोर्बृहस्पति
पर इतिकश्चित्॥४॥ भर्तुःसुग्रीवस्यार्थे ऽर्थकरणेपरिश्रांतं विमुखंसर्वशास्त्रविशारद इतिहनुमद्विशे
षणं अभिसंधातुंताराद्भ्योभेदयितुं॥५॥ स इति अभिसंधित्सुर्हनुमानित्यर्थः तृतीयउपायः भेदःतमुप
वर्णयन्· हेतौशता· तदुपायावलंबनहेतुना· तान्सर्वान् अंगदानुवर्तिनः वाक्यसंपदाभेदजननदक्ष
मन्पायोपेतेन· हीनाश्रये [illegible] हेन ॥६॥

नित्योद्विग्नाः रामलक्ष्मणसुग्रीवेभ्यः बुभुक्षिताः पुत्रदारादिजसुखभोगेच्छवः त्वयादुःखशय्याभिः दुःखस्थितप
दिभिः खेदिताः संतः त्वांपश्यंतः करिष्यंतिसर्वथात्पक्ष्यंत्येवेत्यर्थः ॥१७॥ स्पंदमानात्त्वणादपित्वघुरिति
शेषः अतएवभृशोद्विग्नोभविष्यसि यद्वातादृशात्त्वणात्तनंदृष्ट्वाभृशोद्विग्नोरामायागमनशंक
येतिभावः ॥१८॥ अतोऽत्युग्रवेगानिशिताघोरालक्ष्मणसायकाः अपावर्तंत्युत्थितंत्वांजिघांसंतोम

स्मरंतः पुत्रदाराणांनित्योद्विग्नाबुभुक्षिताः ॥ खेदितादुःखशय्याभिः त्वांकरिष्यंतिपश्च
तः ॥१७॥ सत्वंहीनः सुहृद्भिश्चहितकामैश्चबंधुभिः ॥ तृणादपिभृशोद्विग्नः स्पंदमानाद्भविष्य
सि ॥१८॥ अत्युग्रवेगानिशिताघोरालक्ष्मणसायकाः ॥ अपावर्त्तंजिघांसंतोमहावेगादुरासदाः
॥१९॥ अस्माभिस्त्वगतंसार्द्धं विनीतवदुपस्थितं ॥ आनुपूर्व्यात्तुसुग्रीवोराज्येत्वांस्थापयि-
ष्यति ॥२०॥ धर्मराजः पितृव्यस्तेप्रीतिकामोदृढव्रतः ॥ शुचिःसत्यप्रतिज्ञश्चनत्वांजातुजिघांसेत् ॥२१॥

वेयुः सर्वत्रात्रलक्ष्मणनामग्रहणंतस्यक्रूरस्वभावत्वात् ईदृशानांरामाऽलक्ष्यत्वाच्च ॥१९॥ एवंवास्त
वंभयंप्रदर्श्यसुग्रीवसमाश्रयणमेवहितमित्याह अस्माभिरिति आनुपूर्व्यात् ज्येष्ठपूर्वत्वक्रमु
कात्क्रमात् ॥२०॥ राज्येऽवस्थापनेहेतुमाह धर्मराजः धर्ममार्गवर्त्तीराजा तथाप्रीतिकामएवत्व
यि नतुत्वद्वधकामः ॥२१॥

ननुगच्छन्नयमपिएकैनैवमयास्थेयमतआह। विग्रहेति। दुर्बलेनसह विग्रहस्यबलीयसाआसनंस्थितिः
शक्येत्याह। ननुदुर्बलस्यबलीयसाविग्रहस्यासनंशक्यंतस्मात् आत्मरक्षाकरः॥ आत्मरक्षाकरणोत्कः पुरुषः दुर्ब
लः सन्बलीयसानविग्रहीत॥१२॥ नन्वेषा पुत्रा नबलवतः साध्योत्पाशंक्याह। यामिति। यामिमांगुहांधा।
त्रींरक्षिकांमन्यसेनेयंरक्षिकेतिशेषः कुतस्तत्राह। यदेनद्धिछिन्नंक्रद्धखिलंनिर्भयमितितारा कुतएतत्एतद्धि

विग्रहस्यासनमप्याहदुर्बलेनबलीयसा॥ आत्मरक्षाकरस्तस्मान्नविग्रहीतदुर्बलः॥१२॥ याञ्चेमांमन्य
सेधात्रीमेनद्धिलमितिस्मृतं॥ एतल्लक्ष्मणबाणानामीषत्कार्यंविदारणं॥१३॥ स्वल्पंहिकृतमिंद्रेण
क्षिपताह्यशनिंपुरा॥ लक्ष्मणोनिशितैर्बाणैर्भिंद्यात्पत्रपुटंयथा॥१४॥ लक्ष्मणस्यचनाराचाबहवः
संतितद्विधाः॥ वज्राशनिसमस्पर्शागिरीणामपिदारकाः॥१५॥ अवस्थानंयदेवत्वमासिष्यसि
परंतप॥ नदेवहरयःसर्वेत्यद्यंतिकृतनिश्चयाः॥१६॥

पत्रविदारणंलक्ष्मणबाणानामीषत्कार्यंईष
त्करं खलभावआर्षः॥१३॥ पुरापर्वैर्माययाभूतलेननिर्मितैःसुरवर्त्मिमयवधार्थंअशनिंतत्प्रदेशभुवि।
क्षिपताइंद्रेणास्वल्पमेवकृतमयवधमात्रंकृतंनतुपुरभग्नं। लक्ष्मणस्तुनिशितैर्बाणैरेतत्पुरमपिमत्रपु
टमिवभिंद्यात्॥१४॥ कुतस्तत्राह। लक्ष्मणस्येति। नद्विधाइत्यस्यविवरणं। वज्राशनीत्यादिवज्रमिंद्रकंरस्य- र
अशनिर्मेघस्यः यद्वातद्विधाः वालिहंतृबाणसदृशाः॥१५॥ यदेवात्रबिलेत्वमवस्थानमासिष्यसिआ
स्पसिनदैवहरयःकृतनिश्चयाःस्त्वांस्वयंपंति॥१६॥ ॥ राम ॥

सत्यादग्निसाक्षिकं तया पाणिग्रहीतो मित्रः कृतो राघवोपि ये न विस्मृतः स कस्य सुकृतमुपकारं स्मरेत् न कस्या
पीत्यर्थः कथं कृतम् [illegible] इत्यर्थः ॥५॥ ननु तत्कार्ये प्रवृत्तत्वात्कथं न कृतज्ञो ऽ तत्राह लक्ष्मणस्येति भयोपाधि
के येषां प्रवर्त्तिनं धर्मं मन्ये इति भावः धर्ममास्मिन्निति पाठे धर्मं धर्मधीमत्त्वं प्रवर्त्तनमित्यर्थः ॥६॥ स्मृतिभिन्ने
स्मृतिर्मन्वादीनां भिन्नात्यक्तायेन चलात्मनि चंचलांतःकरणे तत्कुलीनः न ह्यन्तिकोऽपि प्रविश्य ॥७॥ न

सत्यात्पाणिगृहीतश्च कृतकर्मा महायशाः ॥ विस्मृतो राघवो येन स कस्य सुकृतं स्मरेत् ॥५॥ ल
क्ष्मणस्य भयेनेह नाधर्मभयभीरुणा ॥ आदिष्टा मार्गितुं सीतां धर्ममस्मिन्कथं भवेत् ॥६॥ तस्मि
न्पापे कृतघ्ने तु स्मृतिभिन्ने चलात्मनि ॥ आर्यः को विश्वसेज्जातु तत्कुलीनो विशेषतः ॥७॥ राज्ये पु
त्रं प्रतिष्ठाप्य सगुणो विगुणोपि वा ॥ कथं शत्रुकुलीनं मां सुग्रीवो जीवयिष्यति ॥८॥ भिन्नमंत्रो
पराद्धश्च भिन्नशक्तिः कथं ह्यहं ॥ किष्किंधां प्राप्य जीवेयं अनाथ इव दुर्बलः ॥९॥ ॥

देवविवरणेति राज्ये इति सुग्रीवः सगुणो निर्गुणो वास्तु न मे तद्विचारेण किंचित् अपितु शत्रुकु
लीनं मां पुत्रं राज्ये प्रतिष्ठाप्य कथं सुग्रीवो जीवयिष्यति न कथमपीत्यर्थः ॥८॥ इतोपि न जीवयिष्य
तीत्याह भिन्नेति भिन्नो विवृतः प्रवेशरूपो मंत्रो यस्य सः एवं मंत्रस्य यस्य कस्यापि मुखात् श्रवणे
वश्यंभाविनि स्पष्टमपराद्धश्च भवामि हीनशक्तिः सुग्रीवापेक्षया हीनबलः हनुमदुक्तरीत्या स
हायबलहीनश्च ॥९॥

इत्यस्सर्वथैवमेवेत्याह प्रियकाम इति· अस्य जीवितं तदर्थं त्वन्मातुः प्रीतिसंपादनप्रयोजनं गम्यतां· अस्माभिः स
र्द्धमिति शेषः॥२२॥ अरवस्मानः॥ कृतकरीत्या पंचपंचाशः सर्गः॥ इति श्री रामाभिरामे श्री रामीये रामायणतिलके
कि॰ चतुःपंचाशः सर्गः॥५४॥ प्रश्रितं विनीतं स्वामिसत्कारसंयुक्तं सुग्रीवसन्मानयुक्तमिति हनुमद्वाक्य
विशेषणं॥१॥ आत्ममनसोः शौचं कामादिदोषराहित्यं॥२॥ न दत्नुपपन्नमेव दर्शयति भ्रातुरिति ज्येष्ठस्य

प्रियकामश्च नैमातुस्तदर्थं चास्य जीवितं॥ तस्यापत्यं च नास्त्यन्यत्तस्मादंगद गम्यतां॥२२॥ इत्या
र्षे श्री रामायणे कि॰ चतुःपंचाशः सर्गः॥५४॥ श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं प्रश्रितं धर्मसंहितं॥ स्वामि
सत्कारसंयुक्तमंगदो वाक्यमब्रवीत्॥१॥ स्थैर्यमात्ममनः शौचमानृशंस्यमथार्जवं॥ विक्रमश्चैव
धैर्यं च सुग्रीवे नोपपद्यते॥२॥ भ्रातुर्ज्येष्ठस्य यो भार्यां जीवतो महिषीं प्रियां॥ धर्मेण मातरं यस्तु
स्वीकरोति जुगुप्सितः॥३॥ कथं स धर्मं जानीते येन भ्रात्रा दुरात्मना॥ युद्धायाभिनियुक्तेन बिलस्य
पिहितं मुखं॥४॥

भ्रातुर्भार्यां धर्मेण मातरं· धर्ममार्गानुवर्त्तिनां· ज्येष्ठभ्रातृपत्नी नां मातृतुल्यां जीवतो मम
समक्षं· अनेन देवराद्वसुतोत्पत्तिमित्यनो धर्मत्वं वारितं यद्वा जीवतो महिषीमिति महिष्युद्धकालि
क स्वीकारपरं यः स्वीकरोति कथं स धर्मं जानीते इत्यन्वयः एतेन हनुमदुक्तं धर्मराजत्वं प्रत्याख्यातं
तद्वचोंगदस्य केवलरोषमूलं नैव वालिकातिरिक्तधर्मास्मरणमूलकं॥३॥ स उक्तजुगुप्सितकर्मका
री· धर्मज्ञानेनुपपन्नं तरमप्याह· युद्धाय युद्धार्थं गच्छता भिनियुक्तेन बिलरक्षणे नियुक्तेनेत्यर्थः॥४

२०॥ हरिश्रेष्ठा अपितत्‌ प्रायोपवेशनमेवास्माकमद्यत्तमं युक्तमितिमन्यंतेस्मेतिशेषः स्वामिनिम्रिय
माणेतं परित्यज्यास्माकं गमनमयुक्तं इतितत्त्तमन्वव्यवसायः रामस्यवनवासमित्यादिनाग्रिमसर्गा
र्थसंक्षेपः॥२१॥ भयमागतं संपातिजंवक्ष्यमाणंभयमित्यर्थः॥२२॥ भशंनदद्भिः संपातिजभयादितिशे

उपस्पृश्योदकंसर्वेप्राङ्मुखासमुपाविशन्॥ दक्षिणाग्रेषुदर्भेषुउदक्तीरंसमाश्रिताः॥२०॥
मुमूर्षवोहरिश्रेष्ठाएतत्क्षममितिस्मह॥ रामस्यवनवासंचक्षयंदशरथस्यच॥२१॥ जन
स्थानवधंचैववधंचैवजटायुषः॥ हरणंचैववैदेह्यावालिनश्चवधंतथा॥ रामकोपंचव
दंतोहरीणांभयमागतं॥२२॥ ससंविशद्भिर्बहुभिर्महीधरोमहाद्रिकूटप्रतिमैःप्लवंगमैः
बभूवसंनादितनिर्झरांतरोभृशंनदद्भिर्जलदैरिवांबरं॥२३॥ इत्यार्षेश्रीरामायणेकिं॰
पंचपंचाशःसर्गः॥५५॥ उपविष्टास्तुतेसर्वेयस्मिन्प्रायंगिरिस्थले॥ हरयोगृध्रराजश्च
तंदेशमुपचक्रमे॥१॥ संपातिर्नामनाम्नातुचिरजीवीविहंगमः॥ भ्राताजटायुषःश्रीमान्वि
ख्यातबलपौरुषः॥२॥ कंदरादभिनिष्क्रम्यसविंध्यस्यमहागिरेः॥ उपविष्टान्हरीन्दृष्ट्वा
हृष्टात्मागिरमब्रवीत्॥३॥

षः॥२३॥ कृतकरीत्याषट्पंचाशःसर्गः॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्री
रामीयेरामायणतिलकेकिष्किंधाकांडेपंचपंचाशःसर्गः॥५५॥ गिरिस्थलेगिरिप्रदेशे॥१॥२॥३॥

उपांशुदंडस्यैवरूपवंधनेनेति॰पुत्रइतिकृत्वान्यथाभावः अपराद्धइतिचबंध ननिश्चयः॥१०॥तदेवद्रष्टव्यंत्वाह
वंधनादिति॰अवसादोवंधनजदुःखं॥११॥१२॥राजासुग्रीवः कुशलमेववाच्य इत्यनुकर्षः नत्विदानीं दुः

उपांशुदंडेनहिमांवंधनेनोपपादयेत्॥शठःक्रूरोनृशंसश्चसुग्रीवोराज्यकारणात्॥१०॥वंधना
च्चावसादान्मेश्रेयः प्रायोपवेशनं॥अनुजानंतुमांसर्वे गृहंगच्छंतुवानराः॥११॥अहंवः प्रतिजा
नामिनगमिष्याम्यहंपुरीं॥इहैवप्रायमासिष्येश्रेयोमरणमेवमे॥१२॥अभिवादनपूर्वंतुराजा
कुशलमेवच॥अभिवादनपूर्वंतु राघवौबलशालिनौ॥१३॥वाच्यस्तातोयवीयान्मे सुग्रीवोवा
नरेश्वरः॥आरोग्यपूर्वंकुशलं वाच्यामातारुमाचमे॥१४॥मातरंचैवमेतारामाश्वासयितुमर्हथ
प्रकृत्याप्रियपुत्रासासानुक्रोशातपस्विनी॥१५॥विनष्टमिहमांश्रुत्वाव्यक्तंहास्यतिजीवितं।
एतावदुक्त्वावचनं वृद्धांस्तानभिवाद्यच॥१६॥विवेश चांगदोभूमौरुदन्दर्भेषुदुर्मुखः॥तस्य
संविशतस्तत्ररुदंतोवानरर्षभाः॥१७॥नयनेभ्यः प्रमुमुचुरुष्णंवैवारिदुःखिताः॥सुग्रीवंचैव
निंदंतः प्रशंसंतश्चवालिनं॥१८॥परिवार्यांगदंसर्वेव्यवसन्प्रायमासितुं॥तद्वाक्यंवालिपुत्र
स्याविज्ञायप्लवगर्षभाः॥१९॥

खवशादुक्तमित्यर्थः राघवंकुशलंवाच्यौ॥१३॥अथमातुः कुशलविज्ञाप
नाशेषतयाआरोग्यपूर्वकत्वविशेषाभिधित्सयाचपुनः सुग्रीवेकुशलविज्ञापनमाह॰वाच्यस्तातइति॥१४॥
१५॥वृद्धान्जांबवदादीन्॥१६॥१७॥सुग्रीवंनिंदंतः अंगदपक्षपातइतिशेषः॥१८॥व्यवसन्॰व्यवास्यन्नित्यर्थः॥१९॥

सर्वात्म्यमेव द्रढयति· अन्योन्यमिति· स्नेहकारुण्ययंत्रिता रामे इति शेषः सर्वस्य रामत्वात्तदीयस्नेहेनैव पर
स्परोपकारकरणमित्यर्थः स्नेहविषयता रामातिरिक्ते नेति अनेन सूचितं· ततः उक्तस्नेहादियंत्रणात्
तस्य रामस्य उपकारार्थमित्यस्य प्रवृत्ताद् इति शेषः ॥११॥ ननु प्राणत्यागेन कथं रामस्य संतोषो ऽत
आह· प्रियमिति· हि यतो जटायुषा प्राणान्त्यजता प्रियं कृतमिति रामस्य मतमिति शेषः तथास्म

अन्योन्यमुपकुर्वन्ति स्नेहकारुण्ययंत्रिताः ॥ ततस्तस्योपकारार्थं त्यजतात्मानमात्मना ॥११॥ प्रि
यं कृतं हि रामस्य धर्मज्ञेन जटायुषा ॥ राघवार्थे परिश्रान्ता वयं संत्यक्तजीविताः ॥१२॥ कान्तारा
णि प्रपन्नाः स्म न च पश्याम मैथिलीं ॥ स सुखी गृध्रराजस्तु रावणेन हतो रणे ॥ मुक्तश्च सुग्रीव
भयाद्गतश्च परमां गतिं ॥१३॥ जटायुषो विनाशेन राज्ञो दशरथस्य च ॥ हरणेन च वैदेह्याः
संशयं हरयो गताः ॥१४॥

न्मरणेनापि रामस्य थामं स्यादिति भावः ॥१२॥ सुखीति· सुखित्वमे·
व परमगतिप्राप्त्या दर्शयति· रावणेनेत्यादि· मुक्तश्चेति· अनेन सर्वतिर्यग्योनिराजत्वं कपीद्रस्य
सूचितं· गतश्च परमां गतिं रामानुग्रहादिति शेषः ॥१३॥ जटायुषो विनाशेन प्रागिति शेषः यदि पु
नर्मुहूर्तमात्रमपि युद्धे रावणं निरुंध्यात्तदा रामदृग्गोचरो रावणः सीतां न हरेदिति भावः राज्ञो
दशरथस्य च दाहाग्निनाशेन· यदि पलमात्रमपि राजजीवनं स्यात्तदा रामं प्रत्यानयेदेवेति भावः
वैदेहीहरणं तस्यश्च मेव वानराणां प्राणसंशयकारणं ॥१४॥ राम

विधिः क्रियाफलं नरं प्राणिनं विधानेन प्राचीनकर्मानुसारेण यथातथं याथातथ्योच्यत इत्यर्थः अयमामिष
रूपोऽस्माकं भक्ष्यः चिरान्समन्वयं स्वतएवोपागतः ॥४॥ यतः परंपराणां पंक्तिमुपविष्टानां वानराणां मध्येऽस्म
त्तं मृतं क्रमात् भक्षिष्ये तस्मादिति पूर्वेण संबंधः ॥५॥ परमायस्तः परमखिन्नः ॥६॥ सीतापदेशेन नि- मी

विधिः किल नरं लोके विधानेनानुवर्त्तते ॥ यथायं विहितो भक्ष्यः चिरान्मह्यमुपागतः ॥४॥ परंपरा
णां भक्षिष्ये वानराणां मृतं मृतं ॥ उवाचैतद्वचः पक्षी तान्निरीक्ष्य प्लवंगमान् ॥५॥ तस्य तद्वचनं श्रु
त्वा भक्ष्यलुब्धस्य पक्षिणः ॥ अंगदः परमायस्तो हनूमन्तमथाब्रवीत् ॥६॥ पश्य सीतापदेशेन सा
क्षाद्वैवस्वतो यमः ॥ इमं देशमनुप्राप्तो वानराणां विपत्तये ॥७॥ रामस्य न कृतं कार्यं न कृतं राजशा
सनं ॥ हरीणामियमज्ञाता विपत्तिः सहसागता ॥८॥ वैदेह्याः प्रियकामेन कृतं कर्म जटायुषा ॥
गृध्रराजेन यत्तत्र श्रुतं वस्तदशेषतः ॥९॥ तथा सर्वाणि भूतानि तिर्यग्योनिगतान्यपि ॥
प्रियं कुर्वन्ति रामस्य त्यक्त्वा प्राणान्यथा वयं ॥१०॥

तद्व्याजेन प्राप्तप्रायोपवेशानामित्यर्थः गृध्रा
पदेशेनेति पाठः सुगमः ॥७॥ अज्ञाता अचिंतिता ॥८॥ तिर्यग्योनिभूतानामस्माकमिव तिर्यग्योनि
अंनरस्यापि सीतानिमित्तं विपत्तिर्जातेत्याह वैदेह्या इति प्रत्यक्षं ह्रियमाणाया इति शेषः ॥९॥ रा
मस्य प्रियं कुर्वन्तीत्यनेन न तस्मिन् सर्वप्रेमास्पदत्वं सूचयता सर्वात्मत्वं सूचितं ॥१०॥

146

श्रोतुमिच्छेयं-युष्मत्समीपमागत्येतिशेषः।अन्वयस्तुयस्यरामःप्रियःपुत्रःसदाशरथोममभ्रातुःतस्यैवजटायुषः
सखानुतस्नेहात्प्रयतमानस्यतस्यजनस्थानवासिनस्तस्यप्रसिद्धविक्रमस्यजटायुषोविनाशःकथमभ
वदितितस्यविनाशंश्रोतुमिच्छेयमितिकथंसखेत्यन्वयस्तुनोचितःतदुत्तरस्याग्रेऽभावात्स्वस्यावतारण

अतिदीर्घस्यकालस्यपरितुष्टोस्मिकीर्त्तनात्॥तदिच्छेयमहंश्रोतुंविनाशंवानरर्षभाः॥२२॥भ्रातु
र्जटायुषस्तस्यजनस्थाननिवासिनः॥तस्यै॰ वचममभ्रातुःसखादशरथःकथं॥२३॥यस्यरा
मःप्रियःपुत्रोज्येष्ठोगुरुजनप्रियः॥सूर्यांशुदग्धपक्षत्वान्नशक्नोमिविसर्पितुं॥२४॥इच्छेयंपर्वता
दस्मादवतर्तुमरिंदमाः॥२५॥इत्यार्षेश्रीरा॰कि॰षट्पंचाशःसर्गः॥५६॥शोकाद्भ्रष्टस्वरमपि
श्रुत्वावानरयूथपाः॥श्रद्दधुर्नैवतद्वाक्यंकर्मणा[illegible]स्यशंकिताः॥१॥तेप्रायमुपविष्टास्तुदृष्ट्वागृ
ध्रंप्लवंगमाः॥चक्रुर्बुद्धिंतदारौद्रांसर्वान्नोभक्षयिष्यति॥२॥सर्वथाप्रायमासीनान्यदिनोभक्ष
यिष्यति॥कृतकृत्याभविष्यामःक्षिप्रंसिद्धिमितो[illegible]ताः॥३॥

सापेक्षत्वेहेतुमाहःसूर्येति॥२२॥२३॥२४
अवतर्त्तुंअवतारयितुं॥२५॥इतिश्रीकिष्किंधाकांडेषट्पंचाशःसर्गः॥५६॥कतकरीत्यासप्तपंचाशः भ्रष्ट
स्वरमपि॰भक्षणावचनस्वरापेक्षयाभ्रष्टस्वरमित्यर्थःतेनस्वरेणाययद्यपिसन्निश्चितशोकःपरितुष्टोस्मीति
श्रद्धेयवचनोभवतितथापिनश्रद्दधुःयतस्तस्यकर्मणाशंकिताःभक्षणार्थंवंचनमेवकरोतीतिवध्ये

१५ विरुतं अरण्यवासवालिवधरक्षोवधरूपइदं च अस्मन्मरणरूपं चकैकेय्यावरदानेनैव कृतमित्यर्थः॥१६
भृशाचकितमतिः कभिनचित्तः कृपणं दीनं॥१७॥ अस्मै वचनं वचस्त्वितिनि॥१८॥ कोघोषयतिसमयाप्रश्न

रामलक्ष्मणयोर्वासमरण्ये सह सीतया॥ राघवस्य च वाणेन वालिनश्च तथा वधं॥१५॥ रामकोपादशेषाणां रक्षसां च तथा वधं॥ कैकेय्या वरदानेन इदं च विकृतं कृतं॥१६॥ तदसुखमनुकीर्त्तितं वचो भुवि पतितां ष्च निरीक्ष्य वानरान्॥ भृशचकितमतिर्भ्रमामतिः कृपणमुदात्तवान्स गृध्रराजः॥१७॥ तच्छ्रुत्वा तथा वाक्यमंगदस्य मुखोद्गतं॥ अब्रवीद्वचनं गृध्रस्तीक्ष्णतुंडो महास्वनः॥१८॥ कोयं गिरा घोषयति प्राणैः प्रियतरस्य मे॥ जटायुषो वधं भ्रातुः कंपयन्निव मे मनः॥१९॥ कथमासीज्जनस्थाने युद्धं राक्षसगृध्रयोः॥ नामधेयमिदं भ्रातुश्चिरस्याद्य मया श्रुतं॥२०॥ इच्छेयं गिरिदुर्गाद्भवद्भिरवतारितुं॥ यवीयसो गुणज्ञस्य श्लाघनीयस्य विक्रमैः॥२१॥

व्य इति शेषः प्रश्नमेवाह कथमिति॥२०॥ गिरिदुर्गात्भवद्भिरवतारितुमिच्छेयं आत्मानमिति शेषः॥ अवतारणफलमाह यवीयस इति कनिष्ठस्येत्यर्थः॥२१॥ श्री

॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥ कृतकरीत्यादिपंचाशःसर्गः ध्यायमानः॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेकि-

सराज्येस्थापितस्तेनसुग्रीवोवानरेश्वरः॥ राजावानरमुख्यानांतेनप्रस्थापितावयं॥१४॥ एवंरामप्रयु-
क्तास्तुमार्गमाणास्ततस्ततः॥ वैदेहींनाधिगच्छामोरात्रौसूर्यप्रभामिव॥१५॥ तेवयंदंडकारण्यंवि-
चित्यसुसमाहिताः॥ अज्ञानात्तुप्रविष्टास्मधरण्याविवृतंबिलं॥१६॥ मयस्यमायाविहितंतद्बिलंच
विचिन्वतां॥ व्यतीतस्तत्रनोमासोयोराज्ञासमयःकृतः॥१७॥ तेवयंकपिराजस्यसर्वेवचनकारिणः
कृतांसंस्थामतिक्रांताभयात्प्रायमुपासिताः॥१८॥ क्रुद्धेतस्मिंस्तुकाकुत्स्थेसुग्रीवेचसलक्ष्मणे॥
गतानामपिसर्वेषांतत्रनोनास्तिजीवितं॥१९॥ इत्यार्षेश्रीरामायणेकिष्किंधाकांडेसप्तपंचाशःसर्गः॥५७
इत्युक्तःकरुणंवाक्यंवानरैस्त्यक्तजीवितैः॥ सबाष्पोवानरान्गृध्रःप्रत्युवाचमहास्वनः॥१॥ यवीया-
न्सममभ्राताजटायुर्नामवानराः॥ यमाख्यातहतंयुद्धेरावणेनबलीयसा॥२॥ वृद्धभावादपक्षत्वाच्छृ-
ण्वंस्तदपिमर्षये॥ नहिमेशक्तिरस्त्यद्यभ्रातुर्वैरविमोक्षणे॥३॥ राम॰ श्री

ष्किंधाकांडेसप्तपंचाशःसर्गः॥५७॥ त्यक्तजीवितैः त्यक्तजीवनाशभयैः सबाष्पोऽश्रुपूर्णनयनः सबाष्पा-
नितिपाठांतरं॥१॥ आख्यातआख्यातवंतः॥२॥ तदपिभ्रातृवधमपि॥३॥ श्री

णतां बुद्धिं भक्तानामीप्सितबुद्धिं॥४॥ कोयं घोषयतीति प्रथमश्लोकोत्तरमाह॥ बभ्रुरेवेति॥ आर्यः पितामहः पार्थिवो वानरा
णामिति शेषः॥५॥ घनबलौ बहुबलौ ओघबला चेति पाठान्तरं॥६॥७॥८॥९॥ रावणेन विहायसीति पाठे ह्रियमा

णतां बुद्धिं ततश्चक्रुः सर्वेनेह रिपूत्थपाः॥ ध्रुवनार्यगिरेः शृंगा ऋष्यमाह गदस्तदा॥४॥ बभ्रुर्वर्दर जो ना
म वानरेंद्रः प्रतापवान्॥ ममार्यः पार्थिव पद्मिन्धार्मिकोनतम चात्मजो॥५॥ सुग्रीवश्चैव वाली च पु
त्रौ घनबलावुभौ॥ लोके विश्रुतकर्माभूद्राजा वाली पिता मम॥६॥ राजानः [illegible] सर्वेषां [illegible]
महारथः॥ रामो दाशरथिः श्रीमान्प्रविष्टो दंडकावनं॥७॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या सह भार्य
या॥ पितुर्निर्देशनिरतो धर्मपंथानमाश्रितः॥ तस्य भार्या जनस्थानाद्रावणेनाहृता बलात्॥८॥ रामस्य
तु पितुर्मित्रं जटायुर्नाम गृध्रराट्॥ ददर्श सीतां वैदेहीं ह्रियमाणां विहायसा॥९॥ रावणं विरथं कृत्वा
स्थापयित्वा च मैथिलीं॥ परिश्रांतश्च वृद्धश्च रावणेन हतो रणे॥१०॥ एवं गृध्रो हतस्तेन रावणेन ब
लीयसा॥ संस्कृतश्चापि रामेण जगाम गतिमुत्तमां॥११॥ ततो मम पितृव्येण सुग्रीवेण महात्मना
चकार राघवः सख्यं सोवधीत्पितरं मम॥१२॥ मम पित्रा निरुद्धो हि सुग्रीवः सचिवैः सह॥ निहत्य
वालिनं रामस्ततस्तमभिषेचयेत्॥१३॥

णामिति शेषः॥ स्थापयित्वा भूमाविति शेषः॥१०॥११॥१२

स्वपितृवधे कारणमाह मम इति निरुद्धो निरुद्धराज्यः॥१३॥ ॥

अदीर्घदर्शिनं भाव्यनर्थविचारासमर्थं रावणमंतिके दूरे वा तिष्ठंतं यदि जानासि तदा नः शंस ॥१०॥११॥ रामस्य स
हाय्यं रामकार्यं भवतां मां सुग्रीवादीनां कं सहायत्वमित्यर्थः ॥१२॥ वारुणान्लोकान् जलप्रधानान्लोकान् त्रैविक्र

अदीर्घदर्शनं तं वै रावणं राक्षसाधमं ॥ अंतिके यदि वा दूरे यदि जानासि शंस नः ॥१०॥ ततोऽब्रवीन्म
हातेजा भ्राता ज्येष्ठो जटायुषः ॥ आत्मानुरूपं वचनं वानरान्संप्रहर्षयन् ॥११॥ निर्दग्धपक्षो गृध्रोऽहं गत
वीर्यः प्लवंगमाः ॥ वाङ्मात्रेणापि रामस्य करिष्ये साह्यमुत्तमं ॥१२॥ जानामि वारुणान् लोकान्विष्णो
स्त्रैविक्रमानपि ॥ देवासुरविमर्दांश्च ह्यमृतस्य विमंथनं ॥१३॥ रामस्य यदिदं कार्यं कर्तव्यं प्रथ
मं मया ॥ जरया च हृतं तेजः प्राणाश्च शिथिला मम ॥१४॥ तरुणी रूपसंपन्ना सर्वाभरणभूषिता ॥ ह्रि
यमाणा मया दृष्टा रावणेन दुरात्मना ॥१५॥ क्रोशंती राम रामेति लक्ष्मणेति च भामिनी ॥ भूषणान्य
पविध्यंती गात्राणि च विधुन्वती ॥१६॥ सूर्यप्रभेव शैलाग्रे तस्याः कौशेयमुत्तमं ॥ असिते राक्षसे भा
ति यथा विद्युद्दिवांबरे ॥१७॥ तां तु सीतामहं मन्ये रामस्य परिकीर्तनात् ॥ श्रूयतां मे कथयतो निलयं
तस्य रक्षसः ॥१८॥

मान् त्रिविक्रमावतारे आक्रांतान्भूरादिलोकान् देवासुरविमर्दान्तद्युद्धानि
दिग्भ्रार्थे अमृतस्य मंथनं च अनेन ब्रह्माहरादीनामारभ्य एतत्क्षणपर्यंतसर्ववृत्तांतज्ञत्वं स्वस्य निवे
दितं ॥१३॥ रामस्येदं कार्यं प्रथममवश्यं मया कर्तव्यं परंतु जरादिमत्वादशक्यमिति भावः ॥१४॥१५॥१६॥ राम॰
१७ तां तु रावणाद्ध्रियमाणत्वेन दृष्टां सीतात्वेन ज्ञाने हेतुः रामस्य परिकीर्तनं ॥१८॥ ॥ १४८

अद्यशक्तिर्नास्तीत्यनेनपूर्वंमहतीशक्तिरासीदितिसूचितंतदेवाह पुरेति पुरापूर्वंच वृत्रवधेवृत्तेसतिसजटायुरहं
चजयैषिणौवृत्रवधेनेंद्रस्यातिप्रवृत्तत्वंनिर्णीय जयैषिणौभूत्वाप्रथममाकाशमार्गेणस्वर्गंगतौ ततोगरु
डवत्भृशंजवेनतंविजित्यआवृत्यप्रत्यावृत्यादित्यंपदंप्राप्यउपयातौस्वः अथतमुपयातयोरावयोर्मध्येजटायुः
सवितरिमध्यंप्राप्तेऽवसीदतिस्मेतिकतकः॥अन्येतुजयैषिणौपरस्परंयेयेनोत्पत्यादित्यःप्रथमंप्राप्यतेस

पुरावृत्रवधेवृत्तेसचाहंचजयैषिणौ॥आदित्यमुपयातौस्वोज्वलंतंरश्मिमालिनं॥४॥आवृत्याका
शमार्गेजवेनस्वर्गतौभृशं॥मध्यंप्राप्तेतुसूर्येतुजटायुरवसीदति॥५॥तमहंभ्रातरंदृष्ट्वासूर्य
रश्मिभिरर्दितं॥पक्षाभ्यांछादयामासस्नेहात्परमविह्वलं॥६॥निर्दग्धपक्षःपतितोविंध्येहंवान
रर्षभाः॥अहमस्मिन्वसन्भ्रातुःप्रवृत्तिंनोपलक्षये॥७॥जटायुषस्त्वेवमुक्तोभ्रात्रासंपातिनातदा
युवराजोमहाप्राज्ञःप्रत्युवाचांगदस्तदा॥८॥जटायुषोयदिभ्राताश्रुतंतेगदितंमया॥आख्याहि
यदिजानासिनिलयंतस्यरक्षसः॥९॥

आवयोःप्रबलइतिप्रतिज्ञापूर्वमितिशेषइत्याहुःतेषामावृत्येति
पदस्यंइमसंगस्यचासंगतिः॥४॥५॥छादयामास अपरोक्षेपिलिट् तमआर्षः॥६॥निर्दग्धपक्षःसूर्यकिरणैरिति
शेषःभ्रातुर्जटायुषःप्रवृत्तिमित्यन्वयः॥७॥जटायुषोभ्रातेत्यन्वयः॥८॥यदिजटायुषोरामभक्तस्यभ्रातायदिच
मत्कथितरामवृत्तांतरूपंवस्तुत्वयाश्रुतंयदिचतस्यरक्षसोनिलयंजानासितर्ह्याख्याहीतिप्रार्थनेलोट्॥९॥

बलवीर्यैत्यादिहंसविशेषणं ॥२६॥ वैनतेयात्त्विनतापुत्रादरुणात् ॥ तस्माज्जातोहमरुणात्संपातिस्तममा
ग्रजइतिआरण्येजटायुवाक्यात् एवंदिव्यज्ञानेनयुष्मद्वृत्तज्ञानं ॥२७॥ युष्मत्सहायकरणांचवैरमुद्धा
स्वप्रयोजनमपीत्याह येनरावणेनपरदारहरणरूपंगर्हितंकर्मकृतंतस्यपिशिताशिनः भ्रातृकृतं
वैरमुद्दिश्यप्रतिकार्यंत्वमेकृतंभवेत् युष्मत्प्रवर्त्तनेनेतिशेषः ॥२५॥ ननुकथंलंकास्थासीतेति

श्येनाश्चतुर्थंगच्छंतिगृध्रागच्छंतिपंचमं ॥ बलवीर्योपपन्नानांरूपयौवनशालिनां ॥२६॥ षष्टस्तु
पंथाहंसानांवैनतेयगतिःपरा ॥ वैनतेयाच्चनोजन्मसर्वेषांवानरर्षभाः ॥२७॥ गर्हितंतुकृतं
कर्मयेनस्मपिशिताशिनः ॥ प्रतिकार्यंचमेतस्यवैरंभ्रातृकृतंभवेत् ॥२८॥ इहस्थोहंप्रपश्यामि
रावणंजानकींतथा ॥ अस्माकमपिसौपर्णंदिव्यंचक्षुर्बलंतथा ॥२९॥ तस्मादाहारवीर्येणनिसर्गे
णचवानराः ॥ आयोजनशतात्साग्राद्वयंपश्यामनित्यशः ॥३०॥ अस्माकंविहितावृत्तिर्निसर्गेणचदू
रतः ॥ विहितावृक्षमूलेतुवृत्तिश्चरणयोधिनां ॥३१॥

त्वयाज्ञातंतत्राह इहस्थसौपर्णंसुपर्णलिंग
कचक्षुष्मतीविद्यासिद्धिजं साचविद्यावृद्धचब्राह्मणोन्नतीयपंजिकायामुक्ता ॥२९॥ तस्मादुक्तविद्यासि
द्धेः निसर्गेणआहारवीर्येणचमांसविशेषाहारबलेनच ॥ आङभिविधौसाग्रात् किंचिदधिकात्योज
नशतात् ॥३०॥ अस्माकंतुनिसर्गेणजातिस्वाभाव्येनदूरतः दुरवर्तिदर्शनबलसंपादकेनभक्ष्यविशेषे
णवृत्तिर्विहिताधात्रेतिशेषः कुक्कुटादीनांतुस्वावासवृक्षमूलेएवनावरदूरदृष्टिमात्रसंपादिकाचवृत्तिर्विहिता ॥३१

१९ साचलंकेतः शतयोनेशतयोजनात्परतस्थितेसमुद्रस्यद्वीपेतिपत्नीतिशेषः तस्मिन्द्वीपेसालंकापुरीविश्वक
र्मणानिर्मिता॥२०॥२१॥२२॥तस्यांमैथिलीइत्यथ॥२३॥तदग्रेलंकायामित्यादिश्लोकद्वयंप्रक्षिप्तमितिकत

पुत्रोविश्रवसःसाक्षाद्भ्राता वैश्रवणस्यच॥अध्यास्तेनगरींलंकांरावणोनामराक्षसः॥१९॥इतोद्वीपे
समुद्रस्यसंपूर्णेशतयोजने॥तस्मिन्लंकापुरीरम्यानिर्मिताविश्वकर्मणा॥२०॥जांबूनदमयैर्द्वारैः
श्चित्रैःकांचनवेदिकैः॥प्रासादैर्हेमवर्णैश्चमहद्भिःसुसमाकृता॥२१॥प्राकारेणार्कवर्णेनमहताचस
मन्विता॥तस्यांवसतिवैदेहीदीनाकौशेयवासिनी॥२२॥रावणांतःपुरेरुद्धाराक्षसीभिःसुरक्षिता॥
जनकस्यात्मजाराज्ञस्तस्यांद्रक्ष्यथमैथिलीं॥२३॥लंकायामथगुप्तायांसागरेणसमंततः॥संप्राप्य
सागरस्यांतेसंपूर्णेशतयोजने॥२४॥आसाद्यदक्षिणंकूलंततोद्रक्ष्यथरावणं॥तत्रैवत्वरिताःक्षिप्रंवि
क्रमध्वंप्लवंगमाः॥ज्ञानेनखलुपश्यामिदृष्ट्वाप्रत्यागमिष्यथ॥आद्यःपंथाकुलिंगानांयेचान्येधान्य
जीविनः॥२४॥द्वितीयोबलिभोजानांयेचवृक्षफलाशनाः॥भासास्तृतीयंगच्छंतिक्रौंचाश्चकुररैःसह॥२५॥

कःदेवयोनित्वेनदिव्यज्ञानेनयूयंतांदृष्ट्वाप्रत्यागमिष्यथेत्यपिपश्यामिः अतोनिःसंशयंगच्छतेतिशेषः
अथस्वस्यदेवयोनित्वप्रदर्शनेशेषनयापतिमार्गानाह आद्यइतिःपंथाआकाशमार्गःऽअन्येधान्यजी
विनःपारावतादयः॥२४॥बलिभोजाःकाकाःवृक्षफलाशनाःशुकादयःभासाःपक्षिविशेषाः॥२५॥

प्रश्नमेवाह क्वेति·सीतां को हरति स्म ह्रियमाणा च केन दृष्टा त्वयान्येनापि वा· इताच क्व वावर्त्तते इति सर्वमाच
नाख्यातु॰ सामान्यतः श्रुत्वा प्रायोपवेशाद्दुत्थितानां विशिष्य वदत्वित्यर्थः को जानकीहर्त्ता स्वयं रामबाणानां
विक्रमं न चिंतयतीत्यन्वयः॥४॥ प्रतिसंमुक्तान् त्यक्तप्रायोपवेशान् सीताश्रुतिसमाहितान् सीताविषयव

क्व सीता केन वा दृष्टा को वा हरति मैथिलीं॥ तदाख्यातु भवान्सर्वं गतिर्भव वनौकसां॥३॥ को दाशर
थिबाणानां वज्रवेगनिपातिनां॥ स्वयं लक्ष्मणमुक्तानां न चिंतयति विक्रमं॥४॥ स हरीन्प्रतिसंमुक्ता
न्सीताश्रुतिसमाहितान्॥ पुनराश्वासयन्प्रीत इदं वचनमब्रवीत्॥५॥ श्रूयतामिह वैदेह्या
यथा मे हरणं श्रुतं॥ येन चापि ममाख्यातं यत्र चायतलोचना॥६॥ अहमस्मिन्गिरौ दुर्गे बहुयो
जनमायते॥ चिरान्निपतितो वृद्धः क्षीणप्राणपराक्रमः॥७॥ तं मामेवं गतः पुत्रः सुपार्श्वो नाम
नामतः॥ आहारेण यथाकालं बिभर्त्ति पततां वरः॥८॥ तीक्ष्णकामास्तु गंधर्वास्तीक्ष्णकोपा भुजंगमाः
मृगाणां तु भयं तीक्ष्णं ततस्तीक्ष्णक्षुधा वयं॥९॥

तां तच्छ्रवणे सावधानान् पुनराश्वासयन् अन्य
सान्निकताप्रदर्शनं भूयः स्वोक्तार्थं प्रत्याययन्॥५॥ वैदेह्या हरणं यथा मे मया श्रुतं येन च ममाख्यातं
यत्रासावायतलोचना वर्त्तत इति श्रुतं तदपीहेदानीं श्रूयतां॥६॥ तदेवाह·अहमिति· दुर्गे दुर्गमे क्षीणः प्राण
बलं पराक्रमश्च यस्य सः॥७॥८॥ तीक्ष्णकामाः स्त्रीकामा वै गंधर्वा इति श्रुतेः यथा कामादिविषये गंधर्वा
दे स्तैक्ष्ण्यं स्वभावात्तत एव स्वभावादेव वयं पतगास्तीक्ष्णक्षुधा इत्यर्थः॥९॥ ॥

150

गमिष्यथाकिष्किंधामितिशेषः॥३२॥ नेतुंनापयितुं॥३३॥३४॥३५॥ मगामानः॥इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामा-
यणतिलकेकिष्किंधाकांडे अष्टपंचाशः सर्गः॥५८॥ ततइति तेप्लवगर्षभाः अमनास्वादं गृध्रराजोक्तं

उपायो दृश्यतां कश्चिल्लंघने लवणांभसः॥ अभिगम्य तु वैदेहीं समृद्धार्था गमिष्यथ॥३२॥
समुद्रं नेतुमिच्छामि भवद्भिर्वरुणालयं॥ प्रदास्याम्युदकं भ्रातुः स्वर्गतस्य महात्मनः
॥३३॥ ततो नीत्वा तु तं देशं तीरे नदनदीपतेः॥ निर्दग्धपक्षं संपातिं वानराः सुमहौ-
जसः॥३४॥ तं पुनः प्रापयित्वा च तं देशं पतगेश्वरं॥ बभूवुर्वानरा हृष्टाः प्रवृत्ति-
मुपलभ्य ते॥३५॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे किष्किंधाकांडे ष्टपंचाशः सर्गः॥५८॥ ॥
ततस्तदमनास्वादं गृध्रराजेन भाषितं॥ निशम्य वदतो हृष्टास्ते वचः प्लवगर्षभाः॥१॥
जांबवान्वानरश्रेष्ठः सह सर्वैः प्लवंगमैः॥ भूतलात्सहसोत्थाय गृध्रराजानमब्रवी-
त्॥२॥

षितंनिशम्यहृष्टादेवतइदन्तः अनुवदंतोहृष्टाबभूवुरित्यर्थःचवदतइत्यत्रनुमभावआर्षः॥१॥ अब्रवीत् तंका-
यांसीनादर्शनंत्वदेकसाक्षिकमन्यसाक्षिकमपिवेतिदार्ढ्यायापृच्छदित्यर्थः भूतलादुत्थायप्रायोपवेशात्पत्काद्य-
र्थः॥२॥

अथसस्त्रीकस्यतस्यगमनानंतरं॰ खचरैर्भूतैः सिद्धचारणादिभिः सभाजितः पूजितोस्मि ॥१७॥ दिष्ट्याजीवसि
सीतेतिपाठः दिष्ट्यासीतात्वद्दृष्टिपथंप्राप्ताजीवतिस्म॰ त्वयातद्धननस्यैषत्कारत्वात्तावंपूजयित्वामांमहर्ष
योब्रुवन् असौत्वयादृष्टः पुरुषः सकलत्रः कथंचित् कुशलीगतोऽतोऽसंशयंतेस्वस्त्यस्त्विति कलत्रः
अन्येतुदिष्ट्याजीवसिनातेतिपाठः हेतातत्वंदिष्ट्याराक्षसं प्राप्यापिजीवसीत्यब्रुवन्॰ यतोऽसौसकलत्रो

सयानस्तेजसाव्योमसंक्षिपन्निववेगितः ॥ अथाहंखेचरैर्भूतैरभिगम्यसभाजितः ॥१७॥ दिष्ट्याजी
वसिसीतेति अब्रुवन्मांमहर्षयः ॥ कथंचित्सकलत्रोसौगतस्तेस्वस्त्यसंशयं ॥१८॥ एवमुक्तस्ततोहं
तैः सिद्धैः परमशोभनैः ॥ सचमेरावणोराजारक्षसांप्रतिवेदितः ॥१९॥ पश्यन्दाशरथेर्भार्यांरामस्यज
नकात्मजां ॥ भ्रष्टाभरणकौशेयांशोकवेगपराजितां ॥२०॥ रामलक्ष्मणयोर्नामक्रोशंतींमुक्तमूर्धजां
एषकालात्ययस्तातइतिवाक्यविदांवरः ॥२१॥ एतदर्थंसमग्रंमेसुपार्श्वःप्रत्यवेदयत् ॥ तच्छ्रुत्वापिहि
मेबुद्धिर्नासीत्काचित्पराक्रमे ॥२२॥

तोऽसंशयंत्वांसंशयमप्राप्यगतोऽतस्तेस्वस्तिजातमित्यर्थ
माहुः ॥१८॥ अथसहर्तारावणइतिसारामभार्येति चाहंप्रतिवेदितः ॥१९॥ अतोहंभ्रष्टाभरणात्वादिगुणां
रामभार्यांपश्यन्स्थितइतिशेषः तावन्मेकालात्ययः कालातिपातहेतुरितिसमग्रमेतदर्थंवाक्यवि
दांवरः सुपार्श्वोमेप्रत्यवेदयत् ॥२०॥२१॥ नच्छ्रुत्वापीति सामान्यतः पूर्वंमयादृष्टमपिपुत्राद्धर्तारावण
इतारामपत्नीतिनिश्चित्यश्रुत्वापि ॥२२॥ राम ॥

यस्मादेवमतः क्षुधार्त्तस्यातएवाहारकांक्षिणो मम आहारार्थं सूर्येऽनिः अन्हि सूर्ये सूर्योदयकाले गतो मम पुत्रः सो
यमनामिषः प्राप्त आगतः ॥१०॥ यत एवमतः स मम प्रीतिवर्धनः मयाहारसंरोधात्पीडितो दुर्वचनेन खेदं प्रापितः
सन्मामनुमान्य तमापयित्वा यथातत्त्वमिदं वक्ष्यमाणं वचनमब्रवीत् ॥११॥ सुसमाश्रितः स्थितः ॥१२॥ पंथानं सं

सकदाचित्क्षुधार्त्तस्य ममाहाराभिकांक्षिणः ॥ गतः सूर्येऽह्नि प्राप्तो मम पुत्रोऽत्यनामिषः ॥१०॥ स मया
हारसंरोधात्पीडितः प्रीतिवर्धनः ॥ अनुमान्य यथातत्त्वमिदं वचनमब्रवीत् ॥११॥ अहं तात यथाका
लमामिषार्थी खमाप्लुतः ॥ महेन्द्रस्य गिरेर्द्वारमावृत्य सुसमाश्रितः ॥१२॥ तत्र सत्वसहस्राणां साग
रांतरचारिणां ॥ पंथानमेकोऽध्यवसं सन्निरोद्धुमवाङ्मुखः ॥१३॥ तत्र कश्चिन्मया दृष्टः सूर्योदयस
मप्रभां स्त्रियमादाय गच्छन्वै भिन्नांजनचयोपमः ॥१४॥ सोऽहमभ्यवहारार्थं तौ दृष्ट्वा कृतनिश्चयः
तेन साम्ना विनीतेन पंथानमनुयाचितः ॥१५॥ न हि सामोपपन्नानां प्रहर्त्ता विद्यते भुवि । नीचेष्वपि ज
नः कश्चित्किमंग वत मद्विधः ॥१६॥

न्निरोद्धुमवसमित्यन्वयः ॥१३॥ सूर्योदयसमप्रभां उदयकालिक
सूर्यसमप्रभां ॥१४॥ नौ स्त्रीपुरुषौ कृतनिश्चयः इमावेव हत्वा पितुरभ्यवहारार्थं नेष्यामीति कृतनिश्चयइ
त्यर्थः ततस्तेन विनीतेन सता साम्नैव पंथानमभियाचितोऽस्मि अनएवासौ त्यक्त इति शेषः ॥१५॥ तत्र हेतुर्न
हि सामेति ॥१६॥

नतद्गति॥१॥जनितप्रत्ययः। एषं त्वन्वेषकाः इति निशाकरमुनुक्तरीत्या रामदूतागमनदर्शनान्निशाकरोक्तपक्षप्ररोहादिदर्शनाच्च निशाकरवचसि विश्वस्तः हर्षात् प्रवृत्तात् जनितहर्षात् आत्मानमुपासीनं अंगदं प्रति पुनरब्रवीत् तथ्यं मैथिलीं जानामीति मद्वाक्यं सत्यं यथा भवति तथा निपतितं तथा संकीर्त्तयिष्यामि ३ सूर्यरश्मि

152

ततः कृतोदकं स्नातं तं गृध्रं हरियूथपाः॥ उपविष्टा गिरौ रम्ये परिवार्य समंततः॥१॥ तमंगदमुपासीनं तैः सर्वैर्हरिभिर्वृतं॥ जनितप्रत्ययो हर्षात्संपातिः पुनरब्रवीत्॥२॥ कृत्वा निःशब्दमेकाग्राः शृण्वंतु हरयो मम॥ तथ्यं संकीर्त्तयिष्यामि यथा जानामि मैथिलीं॥३॥ अस्य विंध्यस्य शिखरे पतितोस्मि पुरानघ॥ सूर्यतापपरीतांगो निर्दग्धः सूर्यरश्मिभिः॥४॥ लब्धसंज्ञस्तु षड्रात्राद्विवशो विह्वलन्निव॥ वीक्षमाणो दिशः सर्वा नाभिजानामि किंचन॥५॥ ततस्तु सागरान् शैलान्नदीः सर्वाः सरांसि च॥ वनानि च प्रदेशांश्च निरीक्ष्य मतिरागता॥६॥ हृष्टपक्षिगणाकीर्णः कंदरोदरकूटवान्॥ दक्षिणस्योदधेस्तीरे विंध्योयमिति निश्चितः॥७॥ आसीच्चात्राश्रमं पुण्यं सुरैरपि सुपूजितं॥ ऋषिर्निशाकरो नाम यस्मिन्नुग्रतपा भवत्॥८॥ अष्टौ वर्षसहस्राणि तेनास्मिन् गिरौ॥ वसतो मम धर्मज्ञे स्वर्गं ते तु निशाकरे॥९॥

भिर्निर्दग्धोऽत एव विवशः षड्रात्रात्परं लब्धसंज्ञः विह्वलन्निव परमार्त्त एव सन्॥४॥५॥६॥ कंदराण्युदरे यस्य स चासौ कूटवान् शृंगवानित्यर्थः॥७॥ यस्मिन्नाश्रमे उग्रतपा अभवदिति संधिरार्षः॥८॥ निशाकरे ऋषौ स्वर्गं ते न विनात्र गिरौ वसितो मम अष्टौ वर्षसहस्राणि गतानीति शेषः॥९॥ श्री

वाग्बुद्धिभ्यां साध्यो यो गुणः उपकारस्तत्राऽस्तन्मात्रवर्त्तनशीलेन ॥२३॥ पौरुषाश्रयं पराक्रमप्रतिष्ठाश्रुतं किं चैष उपका
रो न केवलं भवत्प्रयोजनाय वा पि तु स्वप्रयोजनफलो पीत्याह॥ वाङ्मतिभ्यामिति दाशरथेः कार्यमुद्दिश्य भवतः स
र्वेषां वाङ्मतिभ्यां यत्प्रियं करिष्यामि तन्ममैव कार्यं अत्र संशयो न ॥२४॥ तत्तस्मात् मया भवतां कार्यसिद्धे

अपत्तो हि कथं पक्षी कर्म किंचित्समारभेत् ॥ यत्तु रावणं भवाः कर्त्तुं वाग्बुद्धिगुणवर्त्तिना ॥२३॥ अयं तां
तत्र वक्ष्यामि भवतां पौरुषाश्रयं ॥ वाङ्मतिभ्यां हि सर्वेषां करिष्यामि प्रियं हि वः ॥२४॥ यद्धि दाश
रथेः कार्यं मम तन्नात्र संशयः ॥ तद्भवन्तो मतिश्रेष्ठा बलवन्तो मनस्विनः ॥२५॥ प्रहिताः कपिराजेन
देवैरपि दुरासदाः ॥ रामलक्ष्मणबाणाश्च विहिताः कंकपत्रिणः ॥२६॥ त्रयाणामपि लोकानां पर्याप्ता
स्त्राणनिग्रहे ॥ कामं खलु दशग्रीवस्तेजोबलसमन्वितः ॥२७॥ भवतां तु समर्थानां न किंचिदपि
दुष्करं ॥२७॥ तदलं कालसंगेन क्रियतां बुद्धिनिश्चयः ॥ न हि कर्मसु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥२८॥
इत्यार्षे श्रीरा॰ कि॰ एकोनषष्टितमः सर्गः ॥५९॥

रसंशयं दृष्टत्वात्भवन्तो वश्यं कार्यं यतन्तामिति शेषः ॥२५॥
विहिताः विधात्रेति शेषः ॥२६॥ त्राणनिग्रहे त्राणे निग्रहे च पर्याप्ताः समाहारद्वंद्वः यद्यपि दशग्रीवो लोकत्र
य्याप्तबलस्तथापि भवतां रामलक्ष्मणसहायत्वेनैव समार्यानां सुकर एवेति भावः ॥२७॥ कालसंगः कालविलं
बः सज्जन्ते अलसा भवन्ति ॥२८॥ हरमानः ॥ इति श्रीकिष्किंधाकांडे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥५९॥

अथप्रत्यभिज्ञाम्लानमभिज्ञामाह गृध्राविति॥१९॥ अविनीतोज्ञातःगृहीतामगृहीतां॥२०॥ किंकीदृशं-व्याधिसमुत्थानमितिषष्ठीतत्पुरुषः अयंदंडःव्रणाकरःप्रहारःकेनधृतःकेनकृतः॥२१॥पुरमानः॥इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेकिष्किंधाकांडेषष्टितमःसर्गः॥६०॥ कृतकरीत्याए

गृध्रौद्वावस्यपूर्वौमेमातरिश्वसमौजवे॥गृध्राणांचैवराजानौभ्रातरौकामरूपिणौ॥१९॥
ज्येष्ठोऽवितस्त्वंसंपातेजटायुरनुजस्तव॥मानुषंरूपमास्थायगृह्णीतांचरणौमम॥२०॥
किंतेव्याधिसमुत्थानंपक्षयोःपतनंकथं॥दंडोवायंधृतःकेनसर्वमाख्याहिपृच्छतः॥२१॥इ
त्यार्षेश्रीरामायणेकिष्किंधाकांडेषष्टितमःसर्गः॥६०॥ ततस्तद्दारुणंकर्मदुष्करंसहसा
कृतं॥आचचक्षेमुनेःसर्वंसूर्यानुगमनंतथा॥१॥भगवन्व्रणयुक्तत्वाल्लज्जयाचाकुलें
द्रियः॥परिश्रांतोनशक्नोमिवचनंपरिभाषितुं॥२॥ श्री ॥

कपष्टिः॥तद्दारुणंकर्मइंद्रेणयुद्धरूपं अन्येनदुष्करंसहसादर्पात्कृतं प्रथममाचचक्षेतथा तदनंतरंकृतंसूर्यानुगमनंसर्वं प्रकृतविंध्यपतनप्रयोजनत्वेनाचचक्षे॥१॥तदेवाह भगवन्निति व्रणयुक्तत्वात्इंद्रयुद्धेवज्रप्रहारव्रणयुक्तत्वात्परिश्रांतस्तथापक्षनाशफलकानुचितकर्मकर णजलज्जयाआकुलितेंद्रियश्चाहंप्रतिभाषितुंसम्यगुत्तरंदातुंनशक्नोमितथापिकथंचिद्ब्रवीमीतिशेषः ॥२॥

अथतत्स्थितिकालिकींतद्दर्शनप्रवृत्तिमाह-अवतीर्येति-नीत्वाण्दर्भोतीत्वाग्रादर्भायस्यां॥१०॥तमृषिंद्रष्टुकामोस्मि
द्रष्टुकामोऽभवन्नित्यर्थः अतएवदुःखेननतदभ्याशमभ्यागतः ननुतदृषौसंबंधित्वयाकथंज्ञातमतआह-जटायु

अवतीर्यचविंध्याग्रात्क्रच्छ्रेणविषमाच्छनैः॥तीर्णाग्रदर्भांवसुमतींदुःखेनपुनरागतः॥१०॥तमृषिंद्रष्टु
कामोस्मिदुःखेनाभ्यागतोभृशं॥जटायुषामयाचैवबहुशोधिगतोद्विजः॥११॥तस्याश्रमपदाभ्याशे
ववुर्वाताःसुगंधिनः॥वृक्षोनापुष्पितःकश्चिदफलोनात्रदृश्यते॥१२॥उपेत्यचाश्रमंपुण्यंवृक्षमूल
मुपाश्रितः॥द्रष्टुकामःप्रतीक्षेचभगवंतंनिशाकरं॥१३॥अथपश्यामिदूरस्थमृषिंज्वलित
तेजसं॥कृताभिषेकंदुर्द्धर्षमुपावृत्तमुदङ्मुखं॥१४॥तमृक्षाःसृमराव्याघ्राःसिंहानानासरी
सृपाः॥परिवार्योपगच्छंतिदातारंप्राणिनोयथा॥१५॥ततःप्राप्तमृषिंज्ञात्वातानिसत्वानिवैययुः
प्रविष्टेराजनियथासर्वंसामात्यकंबलं॥१६॥ऋषिस्तुदृष्ट्वामांतुष्टःप्रविश्यआश्रमंपुनःमु
हूर्त्तमात्रान्निर्गम्यततःकार्यमपृच्छत॥१७॥सौम्यवैकल्यतांदृष्ट्वारोम्णांतेनावगम्यते॥अग्नि
दग्धाविमौपक्षौप्राणाश्चापिशरीरके॥१८॥

षेति-अधिगतप्राप्तःसेवितइत्यर्थः॥११॥१२॥१३॥उद
ङ्मुखमुपावृत्तंसमुद्रेस्नात्वोदङ्मुखतयाप्रत्यावृत्तं॥१४॥तस्यस्वसेवायोग्यत्वप्रदर्शनायतिर्यग्यो
निसेव्यत्वंतयोमहिमजंदर्शयति-तमृक्षाइति॥१५॥प्राप्तंआश्रममागते॥१६॥१७॥तेरोम्णांवैकल्यंदृष्ट्वा
नावगम्यतेनप्रभिज्ञायतेभवानित्यर्थः वैकल्यमेवाह-अग्निदग्धौ-ताविति-प्राणाश्चशरीरके-अल्पेशरीरेप्रा

तदा सवितृरश्मिदग्धपक्षो मोहादिङ्मोहः ततो मोहादनन्तरं दारुणा मूर्छा सेंद्रियमन उपप्लवो मूर्छा मोहमूर्छा
वप्रकाशयति न चेति युगान्तेनियतो नियतदाहेपि लोकः आवाभ्यां तत्काले ग्निनादग्धोदह्नतइवदग्धो भवत् ११
मनश्चमेभयोप्पधिकं संभ्रमयं दर्शनाश्रयं चक्षुः प्राप्य तेन महद्दृत्नं सौरतेजसा प्रतिहतदर्शनशक्ति
कमभवत् अस्मिन्सूर्ये पुनश्चक्षुषी मनश्च संधाय ॥१२॥ कथं सूर्योदग्धइत्यत्र तत्प्रकारमाह तुल्यइति

तीव्रः स्वेदश्च खेदश्च भयं चासीत्तदावयोः ॥ समाविशत मोहश्च ततो मूर्छा च दारुणा ॥१०॥ न च
दिक्ज्ञायते याम्या न चाग्नेयी न वारुणी ॥ युगान्ते नियतो लोके हतो दग्ध इवाग्निना ॥११॥ मनश्च मे
हतं भूयः चक्षुः प्राप्य तु संश्रयं ॥ यत्नेन महता त्वस्मिन्मनः संधाय चक्षुषी ॥१२॥ यत्नेन महता भू
यो भास्करः प्रतिलोकितः ॥ तुल्यः पृथ्वीप्रमाणेन भास्करः प्रतिभाति नौ ॥१३॥ जटायुर्मामनापृच्छ्य
निपपात महीं ततः ॥ तं दृष्ट्वा तूर्णमाकाशादात्मानं मुक्तवानहं ॥१४॥ पक्षाभ्यां च मया गुप्तो ज
टायुर्न प्रदह्यत ॥ प्रमादात्तत्र निर्दग्धः पतन्वायुपथादहं ॥१५॥

पृथ्यत्र जं कद्वीपा वद्धिन्नावोक्षा ॥१३

ततः सूर्यदर्शनानन्तरं अनापृच्छ्य मोहवशादिति शेषः तं दृष्ट्वेति मोहात्पतन्तं जटायुं दृष्ट्वा आकाशा
दात्मानं मुक्तवानिति सूर्यसमीपवर्त्याकाशप्रदेशादात्मानं स्वशरीरं जटायुरक्षणार्थं मुक्तवान् पक्षौ
विस्तार्य पतितवानित्यर्थः ॥१४॥ प्रमादात् जटायुपरित्राणविषयचित्ताभिषंगात् तत्र तस्मिन्काले
निर्दग्धः निर्दग्धपक्षः ॥ अथ वायुपथात्पतन्नहं ॥१५॥ ॥ राम ॥

संघर्षात् पतनविषयस्पर्धातः ॥ गर्वमोहितौ इंद्रजयगर्वमोहितौ पणं बध्वा प्रतिज्ञां कृत्वा प्रतिज्ञामेवाह र
विरिति रविर्यावदस्तं महागिरिं यायात्ततः प्रागावाभ्यां रविरनुपातव्योनु प्राप्तव्य इति प्रतिज्ञा ॥ ४ ॥ युग

अहं चैव जटायुश्च संघर्षाद्गर्वमोहितौ ॥ आकाशं पतितौ दूराज्जिज्ञासंतौ पराक्रमं ॥ ३ ॥
कैलासशिखरे बध्वा मुनीनामग्रतः पणं ॥ रविः स्यादनुयातव्यो यावदस्तं महागिरिं ॥ ४ ॥
अप्यावां युगपत्प्राप्तावपश्याव महीतले ॥ रथचक्रप्रमाणानि नगराणि पृथक्पृथक् ॥ ५ ॥
क्वचिद्वादित्रघोषश्च क्वचिद्भूषणनिःस्वनः ॥ गायंतीः स्माङ्गना बह्वीः पश्यावो रक्त
वाससः ॥ ६ ॥ तूर्णमुत्पत्य चाकाशमादित्यपदमास्थितौ ॥ आवामालोकयावस्तद्वनं शा
ड्वलसंवृतं ॥ ७ ॥ उपलैरिव संछन्ना दृश्यते भूः शिलोच्चयैः ॥ आपगाभिश्च संवीता सू
त्रैरिव वसुंधरा ॥ ८ ॥ हिमवांश्चैव विंध्यश्च मेरुश्च सुमहागिरिः ॥ भूतले संप्रकाशंते नागा
इव जलाशये ॥ ९ ॥

पत्प्राप्तावाकाशमितिशेषः अपश्याव दृष्टवंतौ ॥ ५ ॥ क्वचिदूर्ध्वदिक्प्रदेशविशेषे ॥ ६ ॥ आकाशं आ
काशपथादर्वाक्तनं भवर्त्तिवनं शाड्वलसंस्थितं शाड्वलानां बालतृणवद्देशानामिव संस्थानं यस्य त
त् ॥ ७ ॥ उपलैः सूक्ष्मपाषाणैः ॥ ८ ॥ नागाः गजाः ॥ ९ ॥

रा·मा·कि· परमान्नं पायसं ज्ञात्वा निराहारतामिति शेषः वासवः दास्यति स्वपुरुषद्वारेति शेषः ॥८॥ इंद्रात् इंद्रपुरुषात् नतु
१५५ रावणपुरुषादिति विज्ञाय अभूतलस्पर्शित्वादिरूपैर्देवचिन्हैः ॥ राम आगत्य एनं हत्वा त्वां नयिष्यतीति संवत्स
रतृप्तिकरमिदमन्नं भुक्त्वा देवकार्यसिद्धये मनुष्यभावं धृतवत्याः प्राणाधारत्वाद्देवैरपि मनुष्यभावे आहा
रं विना जीवितुं न शक्यत इत्यादिवचनैश्च निश्चित्येत्यर्थः निर्वपिष्यति दास्यति ननु त्रेतायामस्थिप्राणा वासस्ये
त्वा जीवितुं शक्यत एवेति चेन्न तथा सत्यपि तद्दीनतायां देहवैरूप्ये रावणस्यानुरागभंगेन तत्पुणन्नयेत

155 परमान्नं च वैदेह्या ज्ञात्वा दास्यति वासवः ॥ यदन्नममृतप्रख्यं सुराणामपि दुर्ल्लभं ॥८॥ तद
न्नं मैथिली प्राप्य विज्ञायेंद्रादिदं त्विति ॥ अग्रमुद्धृत्य रामाय भूतले निर्वपिष्यति ॥९॥ यदि जी
वति मे भर्त्ता लक्ष्मणो वापि देवरः ॥ देवत्वं गच्छतोर्वापि मयोरन्नमिदं त्विति ॥१०॥

स्य वधो न स्यादिति रूपलावण्याद्याहानाय तद्दानेनादोषात् रावणस्य तु तथैव रूपादिदर्शनेन म
दत्ताहाराग्रहणेपि वन्यफलादीन्याहारं करोतीति बुध्या तस्यां नामनुषत्वनिश्चयः एतेनाहारं वि
नापि पूर्वरूपादिसत्वज्ञानेन तस्य तस्या अमनुषत्वबुद्धौ तत्संबंधाज्ञामे पितत्वबुद्धौ रामतो राव
णवधो न स्यादित्यपास्तं ॥९॥ दानमंत्र यदीति यदि जीवति तदा प्युपतिष्ठतु कालांतरे देवत्वं गच्छतो राम॰
: प्राप्नुवतोरपि उपतिष्ठत्विति शेषः ॥१०॥ १५५

आशंके अनुमितवान् नतु प्रत्यक्षतोदृष्टवानित्यर्थः ॥१६॥ सर्वथामर्तुमेवेच्छन् शिखरात्पतिष्ये इत्यादेर्तिशेषः ॥१७॥
साकमानः कनकरीत्यादि षष्टितमः ॥ इति श्रीरामाभिरामे आरा॰ रा॰ ति॰ कि॰ एकषष्टितमः सर्गः ॥६१॥ ए

आशंकेनंनिपतितंजनस्थानेजटायुषं ॥ अहंतुपतितोविंध्येदग्धपक्षोजडीकृतः ॥१६॥ राज्याद्भ्रष्टे
नोभ्रात्राचपक्षाभ्यांविक्रमेणच ॥ सर्वथामर्तुमेवेच्छन्पतिष्येशिखराद्गिरेः ॥१७॥ इत्यार्षेश्रीरा
मायणेकि॰ एकषष्टितमःसर्गः ॥६१॥ एवमुक्त्वामुनिश्रेष्ठंमरुदंभृशदुःखितः ॥ अथध्यात्वामुहु
र्तंचभगवानिदमब्रवीत् ॥१॥ पक्षौचतेप्रपक्षौचपुनरन्यौभविष्यतः ॥ चक्षुषीचैवप्राणाश्चविक्र
मश्चबलंचते ॥२॥ पुराणेसुमहत्कार्यंभविष्यंहिमयाश्रुतं ॥ दृष्टंमेतपसाचैवश्रुत्वाचविदितंमम
॥३॥ राजादशरथोनामकश्चिदिक्ष्वाकुवर्द्धनः ॥ तस्यपुत्रोमहातेजारामोनामभविष्यति ॥४॥ अरण्यंचसह
भ्रात्रालक्ष्मणेनगमिष्यति ॥ तस्मिन्नर्थेनियुक्तःसन्पित्रासत्यपराक्रमः ॥५॥ नैर्ऋतोरावणोनामत
स्यभार्यांहरिष्यति ॥ राक्षसेंद्रोजनस्थानेअवध्यःसुरदानवैः ॥६॥ साचकामैःप्रलोभ्यंतीभक्ष्यैर्भो
ज्यैश्चमैथिली ॥ नभोक्ष्यतिमहाभागादुःखमग्नायशस्विनी ॥७॥

वमिति ॥१॥ पक्षप्रपक्षौ स्वल्पपक्ष
महापक्षौ प्राणाः पुष्कलाणाः चक्षुषी उद्भूतशक्तिके पुराणेनारदादिभिः सूच्यमाने भविष्यरामचरितरू
पे पुराणेश्रुत्वाविदितं तपसादृष्टंच ॥३॥ किंतत्तत्राह राजेत्यादि ॥४॥ तस्मिन्नर्थे अरण्यगमनरूपे ॥५॥

॥७॥ रामाभिरामी॰ टी॰ प॰ ॥३॥

एतैरिति·मांप्रशस्य·भाविदेवकार्यसाधकत्वेनस्तुत्वा· अभ्यनुज्ञाप्यआमंत्र्य॥१॥पर्वतकंदरादहंशनैःशनैःविस
र्पित्वानिःसृत्यविंध्यंविंध्यशिखरं॥२॥एतस्यकालस्य·मुनिसंवादानंतरकालस्य·साग्रंवर्षशतंगतं·शतशब्दोनं
तवाची·तेनकिंचिदधिकाष्टवर्षसहस्राणीत्यर्थः प्राकृतथैवतेनोक्तेः॥३॥वितर्कैर्विचारैः संतापःपश्चादिह

एतैरन्यैश्चबहुभिर्वाक्यैर्वाक्यविशारदः॥मांप्रशस्याभ्यनुज्ञाप्यप्रविष्टः सस्वमालयं॥१॥कंदरा
त्तुविसर्पित्वापर्वतस्यशनैःशनैः॥अहंविंध्यंसमारुह्यभवतःप्रतिपालये॥२॥अद्यत्वेतस्यकाल
स्यवर्षंसाग्रशतंगतं॥देशकालप्रतीक्षोस्मिहृदिकृत्वामुनेर्वचः॥३॥महाप्रस्थानमासाद्यस्वर्गते
तुनिशाकरे॥मांनिर्दहतिसंतापोवितर्कैर्बहुभिर्वृतं॥४॥उदितांमरणेबुद्धिंमुनिवाक्यैर्निवर्तये॥बु
द्धिर्यामेतेनदत्ताप्राणानांरक्षणेमम॥५॥सामेपनयतेदुःखंदीप्तेवाग्निशिखातमः॥बुध्यताचम
यावीर्यंरावणस्यदुरात्मनः॥६॥पुत्रःसंतर्जितोवाग्भिर्नत्रातामैथिलीकथं॥तस्याविलपितंश्रु।
त्वातौचसीताविवोजितौ॥७॥

नजीवनजः॥४॥निवर्तयेस्मेतिशेषः ममप्राणानांरक्षणेतेनयामेबु
द्धिर्दत्तेत्यन्वयः रावणस्यवीर्यंबुध्यताः मत्पुत्रवीर्यादल्पमितिजानता॥५॥६॥कथंनत्रातेतिसंतर्जि
तःननुसीतेत्यज्ञानादरक्षणमतआह·तस्याइति· हाराम हा लक्ष्मणेत्येवमात्मकंतस्याविलपितंश्रुत्वा
तौरामलक्ष्मणौसीताविनाकृतौइतिसिद्धानंवचःश्रुत्वाऽनयाविनाकृतौरामलक्ष्मणावितिसुज्ञानंएषा
रामपत्नीतिचसुज्ञानमितिभावः॥७॥

तत्रालं कार्यं गंतुं · एष्यंति आगमिष्यंति इहेति शेषः ॥११॥ न गंतव्यं · इमं देशं विहायेति शेषः ॥१२॥ उत्सहेयं · यदि त्वया
देवकार्यायेह न स्थातव्यं स्यात् इति शेषः एतच्चेदि चापल्यादुक्तं तत्क्षमस्वेतोन्यत्र त्वयेति भावः ॥१३॥ लोकाना
मेवेत्येव न अपितु तयोर्नृपपुत्रयोः तत्कार्यं दुतानां सीतान्वेषणरूपं त्वयापि कार्यं तथापि कर्तुमर्हत्येवापि
देवांशत्वेन त्वद्धितमपि तदिति भावः तत्कार्यस्य लोकसंबंधित्वं दर्शयति · ब्राह्मणानामिति · तत्कार्यमि

॥ एष्यंति प्रेषितास्तत्र रामदूताः प्लवंगमाः ॥ आख्येया राममहिषी त्वया तेभ्यो विहंगम ॥११॥ सार्वं यावन्न
गंतव्यमीदृशः क्व गमिष्यसि ॥ देशकालौ प्रतीक्षस्व पक्षौ त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥१२॥ उत्सहेयमहं कर्तुमद्यैव
त्वां सपक्षकं ॥ इहस्थस्त्वं हि लोकानां हितं कार्यं करिष्यसि ॥१३॥ त्वयापि खलु तत्कार्यं तयोश्च नृप
पुत्रयोः ॥ ब्राह्मणानां गुरूणां च मुनीनां वासवस्य च ॥१४॥ इच्छाम्यहमपि द्रष्टुं भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥
नेच्छे चिरं धारयितुं प्राणांस्त्यक्ष्ये कलेवरं ॥ महर्षिस्त्वब्रवीदेवं दृष्टतत्त्वार्थदर्शनः ॥१५॥ इत्यार्षे श्रीरा०
कि० द्विषष्टितमः सर्गः ॥६२॥ कतकरीत्या त्रिषष्टिः सर्गः ॥

तिशेषः ॥१४॥ इच्छाम्यहमिति · दृष्टतत्त्वार्थ
दर्शनः दृष्टं सिद्धं तत्त्वार्थदर्शनं यस्य सः महर्षिरेवं भाव्यर्थमब्रवीत् अतो हेतोरहमपि भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ
द्रष्टुमिच्छामि · यदि महर्षिरेवं मां प्रति नावदिष्यत् तदा प्राणान् चिरं धारयितुं नेच्छे नेच्छं अपितु कलेवरं त्यक्ष्ये इ
त्येवेच्छमित्यर्थ इति कतकः अन्ये तु निशाकरवाक्यमेवेदं अहं पदार्थोपि स एवेत्याहुः ॥१५॥ याममानः ॥ इ
तिश्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रा० कि० द्विषष्टितमः सर्गः ॥६२॥ ॥

रामा·कि· आख्याताः आख्यातसीतावृत्तांताः संगता मिलिताः ॥१॥ रावणाद्भयं रावणनाशं रावणागृहं चोद्दिश्योक्तवचनं श्रु
१५७ त्वा ॥२॥ तं देशं सागरतीरस्थरूपं देशमभिगम्य यत्रेत्यादिः यत्र महतो लोकस्य सचंद्रार्कग्रहस्य कृत्स्नप्रतिबिंब
स्थितं तं समुद्रं ददृशुः प्रतिबिंबमवस्थितमिति प्राचीनपाठः प्रतिबिंबमिवास्थितमित्याधुनिकपाठोनयुक्तः

157

आख्याता गृध्रराजेन समुत्प्लुत्य प्लवंगमाः ॥ संगताः प्रीतिसंयुक्ता विनेदुः सिंहविक्रमाः ॥१॥ संपातेर्वच
नं श्रुत्वा हरयो रावणाद्भयं ॥ हृष्टाः सागरमाजग्मुः सीतादर्शनकांक्षिणः ॥२॥ अभिगम्य तु तं देशं ददृशु
र्भीमविक्रमाः ॥ कृत्स्नं लोकस्य महतः प्रतिबिंबमवस्थितं ॥३॥ दक्षिणस्य समुद्रस्य समासाद्योत्तरां दि
शं ॥ सन्निवेशं ततश्चक्रुर्हरिवीरा महाबलाः ॥४॥ प्रसुप्तमिव चान्यत्र क्रीडंतमिव चान्यतः ॥ क्वचित्प
र्वतमात्रैश्च जलराशिभिरावृतं ॥५॥ संकुलं दानवेंद्रैश्च पातालतलवासिभिः ॥ रोमहर्षकरं दृष्ट्वा विषे
दुः कपिकुंजराः ॥६॥ आकाशमिव दुष्पारं सागरं प्रेक्ष्य वानराः ॥ विषेदुः सहिताः सर्वे कथं कार्यमिति ब्रु
वन् ॥७॥ विषण्णां वाहिनीं दृष्ट्वा सागरस्य निरीक्षणात् ॥ आश्वासयामास हरीन् भयार्त्तान्हरिस
त्तमः ॥८॥ न विषादे मनः कार्यं विषादो दोषवत्तरः ॥ विषादो हंति पुरुषं बालं क्रुद्ध इवोरगः ॥९॥ श्री

कृत्स्नलोकप्रतिबिंबभावात्प्रसिद्धेः ॥३॥ तस्य च दक्षिणसमुद्रस्योत्तरां दिशमाश्रित्य सन्निवेशं अवस्थिति राम॰
स्थलं चक्रुः ॥४॥ प्रसुप्तमिव चान्यत्र निस्तरंगप्रदेशो अन्यतः अन्यत्र पर्वतमात्रैः तत्सदृशैर्जलराशि १५७
भिरूर्मिभिः ॥५॥६॥ ब्रुवन् अब्रुवन् ॥७॥ हरिसत्तमः अंगदः ॥८॥ विषादो दोषवत्तर इत्यस्य विवरणं विषादो हंतीत्यादि ॥९॥

तस्माद्दशरथस्नेहादवश्यकर्त्तव्यं प्रियं मे पुत्रेणानोत्पादितं ॥८॥ अरुणाख्यदेः अरुणावर्णपत्रैः ॥९॥१०॥११॥१२॥ सिद्धि
प्रत्ययः कार्यसिद्धिविश्वासः ॥१३॥ गतिं जिज्ञासुः उत्थितपक्षैः प्राग्वत्खगतिं विज्ञातुमिच्छुः विक्रम्यसाध्येभ्युद

न मे दशरथस्नेहात्पुत्रेणोत्पादितं प्रियं ॥ तस्यैवं ब्रुवाणस्य संहतैर्वानरैः सह ॥८॥ उत्पेततुस्तदा
पक्षौ समक्षं वनचारिणां ॥ स दृष्ट्वा स्वां तनुं पक्षैरुद्गतैररुणच्छदैः ॥९॥ प्रहर्षमतुलं लेभे वानरांश्चे
दमब्रवीत् ॥ निशाकरस्य राजर्षेः प्रसादादमितौजसः ॥१०॥ आदित्यरश्मिनिर्दग्धौ पक्षौ पुनरुप
स्थितौ ॥ यौवने वर्त्तमानस्य ममासीद्यः पराक्रमः ॥११॥ तमेवाद्यावगच्छामि बलं पौरुषमेव च ॥
सर्वथा क्रियतां यत्नः सीतामधिगमिष्यथ ॥१२॥ पक्षलाभो ममायं वः सिद्धिप्रत्ययकारकः ॥ इत्यु
क्त्वा तान्हरीन्सर्वान्संपातिः पतगोत्तमः ॥१३॥ उत्पपात गिरेः शृंगाज्जिज्ञासुः खगमो गतिं ॥ तस्य तद्व
चनं श्रुत्वा प्रीतिसंहृष्टमानसाः ॥१४॥ बभूवुर्हरिशार्दूला विक्रमाभ्युदयोन्मुखाः ॥१४॥ अथ पव
नसमानविक्रमाः प्लवगवराः प्रतिलब्धपौरुषाः ॥ अभिजिदभिमुखां दिशं ययुर्जनकसुताप
रिमार्गणोन्मुखाः ॥१५॥ इत्यार्षे श्रीरा० कि० त्रिषष्टितमः सर्गः ॥

येसीनाधिगमरूपे उन्मुखाः ॥१४॥ प्रतिल
ब्धं प्राप्तं पौरुषं पौरुषप्रवृत्तिकालो यैस्ते अभिजिदभिमुखां अभिजिन्नक्षत्रसन्मुखं दिशं दक्षिणां यद्वा अभि
जिन्वाकुल्लकान्तकर्मणि क्विप् अभिजेतव्यो रावणः संमुखो यस्यां तां दिशं ॥१५॥ इति श्री किष्किंधाकांडे त्रिषष्टि
तमः सर्गः ॥६३॥ मायमानः ॥ कतकरीत्या चतुःषष्टिः ॥ श्री

रामा० कि०
१५८

व्यपदेशाकुलेविगतोऽपदेशकलंकोयस्मात्तादृशेकूलेपूजिताः राज्ञामहाबलत्वेनसत्कृताः २१ संगःप्रति

पुनरेवांगदःप्राहतान्हरीन्हरिसत्तमः सर्वेबलवतांश्रेष्ठाभवंतोदृढविक्रमाः व्यपदेशकुलेजा
ताः पूजिताश्चाप्यभीताशः २१ नहिवोगगनेसंगः कदाचित्कस्यचिद्भवेत् ब्रुवध्वंयस्ययाश
क्तिःप्लवनेप्लवगर्षभाः २२ इत्यार्षेश्रीरामायणेकि० चतुःषष्टितमःसर्गः ६४ अथांगदवचः
श्रुत्वातेसर्वेवानरर्षभाः स्वंस्वंगतौसमुत्साहमूचुस्तत्रयथाक्रमं १ गजोगवाक्षोगवयः
शरभोगंधमादनः मैंदश्चद्विविदश्चैवअंगदोजांबवांस्तथा २ आबभाषेगजस्तत्रप्लवे
यंदशयोजनं गवाक्षोयोजनान्याहगमिष्यामीतिविंशतिं ३ शरभोवानरस्तत्रवानरांस्ता
नुवाचह त्रिंशतंतुगमिष्यामियोजनानांप्लवंगमाः ४ ऋषभोवानरस्तत्रवानरांस्तानुवाच
ह चत्वारिंशद्गमिष्यामियोजनानांनसंशयः ५ वानरांस्तुमहातेजाअब्रवीद्गंधमादनः यो
जनानांगमिष्यामिपंचाशत्तुनसंशयः ६ मैंदस्तुवानरस्तत्रवानरांस्तानुवाचह योजनानां
परंषष्टिमहंप्लवितुमुत्सहे ७ ततस्तत्रमहातेजाद्विविदःप्रत्यभाषत गमिष्यामिनसंदेहः
सप्ततिंयोजनान्यहं ८

वंधः ब्रुवध्वं ब्रूध्वं २२ स्वरमानः इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायण
तिलकेकिष्किंधाकांडेचतुःषष्टितमःसर्गः ६४ कनकस्तुपंचषष्टिः सर्गः अथेति १ २ ३ त्रिंशदित्य

प्रसत्वविषादेप्रवर्त्तते· तेजसाहीनस्यविशादवशादितिभावः॥१०॥११॥१२॥१३॥अनुमान्य· अभिपूज्य॥१४॥सत्यसंधं·

योविषादंप्रसहतेविक्रमेसमुपस्थिते॥तेजसातस्यहीनस्यपुरुषार्थोनसिध्यति॥१०॥तस्यांरात्र्यांव्यती
तायामंगदोवानरैः सह॥हरिवृद्धैःसमागम्यपुनर्मंत्रममंत्रयत्॥११॥सावानराणांध्वजिनीपरिवा
र्यांगदंबभौ॥वासवंपरिवार्येवमरुतांवाहिनीस्थिता॥१२॥कोन्यस्तांवानरींसेनांशक्तःस्तंभयितुं
भवेत्॥अन्यत्रवालितनयादन्यत्रचहनूमतः॥१३॥ततस्तान्हरिवृद्धांश्चतच्चसैन्यमरिंदमः॥
अनुमान्यांगदःश्रीमान्वाक्यमर्थवदब्रवीत्॥१४॥कइदानींमहातेजालंघयिष्यतिसागरं॥कःक
रिष्यतिसुग्रीवंसत्यसंधमरिंदमं॥१५॥कोवीरोयोजनशतंलंघयेत्प्लवंगमः॥इमांश्चयूथपा
न्सर्वान्मोचयेत्कोमहाभयात्॥१६॥कस्यप्रसादाद्दारांश्चपुत्रांश्चैवगृहाणिच॥इतोनिवृत्ताःपश्ये
मसिद्धार्थाःसुखिनोवयं॥१७॥कस्यप्रसादाद्रामंचलक्ष्मणंचमहाबलं॥अभिगच्छेमसंहृष्टाः
सुग्रीवंचवनौकसं॥१८॥यदिकश्चित्समर्थोवःसागरप्लवनेहरिः॥सददात्विहनःशीघ्रंपुण्यामभयदक्षिणां॥१९॥अंगदस्यवचःश्रुत्वानकश्चित्किंचिदब्रवीत्॥स्तिमितेवाभवत्सर्वासातत्रहरि
वाहिनी॥२०॥

सत्यासंधासीनाप्रत्यर्पणप्रतिज्ञायस्यतादृशं॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥ राम

काममिति त्रिशतसहस्रमपि योजनानां गंतुं त्वं कामं समर्थस्तथापि स्वामिन स्तवाऽयं विधिः स्तवनं न युक्तमित्युच्य
ते स्माभिरिति शेषः इममेवार्थं प्रपंचयति योजनानामिति त्रिशतसहस्रमिति शेषः गंतुं प्रतिनिवर्त्तितुं च शक्त इत्य
र्थः ॥ २१ प्रेषयिता स्वामी न प्रेष्यः प्रेष्यो रिति शेषः ॥ २२ भवान्कलत्रं कलत्रवद्दृढं स्वीयस्वबुध्या यावत्स्वप्राण

कामं शतसहस्रं वा न त्वेष विधिरुच्यते ॥ योजनानां भवान्शक्तो गंतुं प्रतिनिवर्त्तितुं ॥ २१ नहि प्रे
षयिता तात स्वामी प्रेष्यः कथंचन ॥ भवतायं जनः सर्वः प्रेष्यः प्लवगसत्तम ॥ २२ भवान्क
लत्रमस्माकं स्वामिभावे व्यवस्थितः ॥ स्वामी कलत्रं सैन्यस्य गतिरेषा परंतप ॥ २३ ॥ अपि चैतस्य
कार्यस्य भवान्मूलमरिंदम ॥ यस्मात्कलत्रवत्तात प्रतिपाल्यः सदा भवान् ॥ २४ मूलमर्थस्य सं
रक्ष्यमेष कार्यविदां नयः ॥ मूले हि सति सिध्यंति गुणाः सर्वे फलोदयाः ॥ २५ तद्भवानस्य कार्यस्य
साधनं सत्यविक्रमः ॥ बुद्धिविक्रमसंपन्नो हेतुरत्र परंतप ॥ २६ ॥

वत्परिपाल्य इत्यर्थः स्वामिभा
वे स्वामित्वे एतेन लोके कलत्रस्य भर्त्तोः संसारव्यवहारविषये आज्ञाप्यस्तत्प्रभुत्वं च कलत्रस्येति द
र्शितं तस्मात्स्वामि सैन्यस्य कलत्रवत्परिपाल्यः स्वामिना च कलत्रेण भर्त्रेव सैन्यमाज्ञाप्यं एषा गतिः
लोकस्येति शेषः ॥ २३ तदेवस्पष्टमाह तस्मात्कलत्रवदिति ॥ २४ नयो निश्चयः गुणाः गुणाभूताः अप्रधा
नभूता इति यावत् तादृशाः फलोदयाः फलोत्पत्तयः सिध्यंति ॥ २५ साधनपदस्यैव व्याख्या हेतुरिति ॥ २६

पराक्रमेगमने।९।वृद्धतमस्तेषामितिनिर्धारणेषष्ठी॥१०॥स्म स्म सांप्रतं॥११॥एवंगतेकृतप्राप्नोयदर्थंकृतनिश्चयौ।

सुषेणस्तुमहातेजाः सत्ववान्कपिसत्तमः॥अशीतिंप्रतिजानेहं योजनानांपराक्रमे॥९॥तेषांकथय
तांतत्रसर्वांस्ताननुमान्य च॥ततोवृद्धतमस्तेषां जांबवान्प्रत्यभाषत॥१०॥पूर्वमस्माकमप्यासी
त्कश्चिद्गतिपराक्रमः॥तेवयंवयसःपारमनुप्राप्ताःस्मसांप्रतं॥११॥किंतुनैवंगतेशक्यमिदं
कार्यमुपेक्षितुं॥यदर्थंकपिराजश्चरामश्चकृतनिश्चयौ॥१२॥सांप्रतंकालमस्माकंयागतिस्तां
निबोधत॥नवतिंयोजनानांतुगमिष्यामिनसंशयः॥१३॥तांश्चसर्वान्हरिश्रेष्ठान् जांबवानिद
मब्रवीत्॥नखल्वेतावदेवासीद्गमनेमेपराक्रमः॥१४॥मयावैरोचनेयज्ञेप्रभविष्णुःसनातनः॥
प्रदक्षिणीकृतःपूर्वंक्रममाणःत्रिविक्रमः॥१५॥सइदानीमहंवृद्धःप्लवनेमंदविक्रमः॥यौवनेच
तदासीन्मेबलमप्रतिमंपरं॥१६॥संप्रत्येतावदेवाद्यशक्यंमेगमनेस्वतः॥नैतावताचसंसिद्धिःका
र्यस्यास्यभविष्यति॥१७॥अथोत्तरमुदारार्थमब्रवीदंगदस्तदा॥अनुमान्यतदाप्राज्ञो जांबवंतंमहा
कपिं॥१८॥अहमेतद्गमिष्यामियोजनानांशतंमहत्॥निवर्त्तनेतुमेशक्तिःस्यान्नवेतिननिश्चितं॥१९॥त
मुवाचहरिश्रेष्ठंजांबवान्वाक्यकोविदः॥ज्ञायतेगमनेशक्तिस्तवहर्यृक्षसत्तम॥२०॥ राम

अस्मत्प्रतिच्छिन्नयेनद्विषयेकृतनिश्चयौ। सांप्रतंकालं। संप्रतिकाले॥१३॥१४॥१५॥१६॥एतावता प्लवनेन॥१७॥१८॥१९

कार्यस्यनपरिहास्यतेशेषेषष्ठी अनुष्ठानमितिशेषोवाएषःएषोहमित्यर्थःएनंतं ३४ एकांतमाश्रित्येतिपृथग्द
ह्निः कश्चिदितिशेषः ३५ मंडमानः ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेकिष्किंधाकांडेपं
चषष्ठितमःसर्गः ६५ कनकस्तकषट्षष्ठिः अनेकेति १ एवमब्रवीदित्येवंशब्दार्थोवीरवानरेति-वा

तस्यतेवीरकार्यस्यनकिंचित्परिहास्यते एषसंचोदयाम्येनंयःकार्यंसाधयिष्यति ३४ ततःप्रती
तंप्लवतांवरिष्ठमेकांतमाश्रित्यसुखोपविष्टं संचोदयामासहरिप्रवीरोहरिप्रवीरंहनुमंतमे
व ३५ इत्यार्षेश्रीरामायणेकिष्किंधाकांडेपंचषष्ठितमःसर्गः ६५ अनेकशतसाहस्त्रीं
विषण्णांहरिवाहिनीं जांबवान्समुदीक्ष्यैवंहनूमंतमथाब्रवीत् १ वीरवानरलोकस्यसर्वशास्त्र
विदांवर तूष्णीमेकांतमाश्रित्यहनूमन्किंनजल्पसि २ हनूमन्हरिराजस्यसुग्रीवस्यसः
मोह्यसि रामलक्ष्मणयोश्चापितेजसाचबलेनच ३ अरिष्टनेमिनःपुत्रोवैनतेयोमहाबलः
गरुत्मानिवविख्यातउत्तमःसर्वपक्षिणां ४

नरलोकस्यवीरेत्यन्वयः निर्धारणेषष्ठीयद्वाहेवी
रःवानरलोकस्यकृत्यमुद्दिश्यकिंनजल्पसीत्यन्वयः २ बलेनचसमइत्यनुकर्षः ३ अरिष्ट
नेमिनःकाश्यपस्यनांतत्वमार्षंसर्वपक्षिणामुत्तमोगरुत्मानिवभवान्सर्वोत्तमोविख्यातइत्यन्वयः ४

160

गुरुर्युवराजत्वात् ॥ २७ ॥ २८ ॥ यद्यहं न गमिष्यामि अन्यश्च न गमिष्यति तदा पुनर्मरणमेव न्याय्यमिति भावः २९
तस्य धीमतो हरिपतेः संदेशमकृत्वा प्राणानां परिरक्षणं न पश्यामि । तत्रापि लंकायामपि गत्वा आगमन-
शक्त्यभावात्तं न पश्यामीत्यन्वयः ॥ ३० ॥ सुग्रीवः प्रसादे त्यर्थे कोपे चेश्वरः निग्रहानुग्रहाधिकृत इति भावः

गुरुश्च गुरुपुत्रश्च त्वं हि नः कपिसत्तम ॥ भवंतमाश्रित्य वयं समर्था ह्यर्थसाधने ॥ २७ ॥ उक्तवाक्यं महाप्राज्ञं जांबवंतं महाकपिः ॥ प्रत्युवाचोत्तरं वाक्यं वालिसूनुरथांगदः ॥ २८ ॥ यदि नाहं गमिष्यामि नान्यो वानरपुंगवः ॥ पुनः खल्विदमस्माभिः कार्यं प्रायोपवेशनं ॥ २९ ॥ न ह्यकृत्वा हरिपतेः संदेशं तस्य धीमतः ॥ तत्रापि गत्वा प्राणानां न पश्ये परिरक्षणं ॥ ३० ॥ स हि प्रसादे चात्यर्थं कोपे च हरिरीश्वरः ॥ अतीत्य तस्य संदेशं विनाशो गमने भवेत् ॥ ३१ ॥ तत्तथा ह्यस्य कार्यस्य न भवत्यन्यथा गतिः ॥ तद्भवानेव दृष्टार्थः संचिंतयितुमर्हसि ॥ ३२ ॥ सोंगदेन तदा वीरः प्रत्युक्तः प्लवगर्षभः ॥ जांबवानुत्तरं वाक्यं प्रोवाचेदं ततोंगदं ॥ ३३ ॥

गमने किष्किंधागमने ॥ ३१ ॥ तत्तस्मादस्य
कार्यस्य समुद्रलंघनस्य गतिः प्राप्तिरन्यथा यथा न भवति असिद्धा यथा न भवति हि निश्चयेन तथा
भवानेव तद्दिश्य संचिंतयितुमर्हतीति यतो भवान्दृष्टार्थः बुद्धिमत्वाच्चिरवृद्धत्वाच्चापरोक्षीकृ-
तसमस्तकृत्याकृत्यतत्त्वार्थ इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ॥ श्री ॥

161

रक्तादशाःप्रांततयोयस्यनत्॥१२॥सुसंहतौसुसंश्लिष्टौ·सहितौपरस्परसंसक्तौपीनौचस्तनौददर्श॥१३॥
पवनःकाममोहितआसीदितिशेषः॥१४॥मारुतस्तांपर्यषजत्·मन्मथाविष्टसर्वांगःकामाक्रांतक
त्नज्ञानकर्मेंद्रियः·अतएवतां·गतात्मानद्गर्भंप्रविश्यात्मतेजाः बभूवदेवत्वाद्धिनापियोनिसंबंधंनि

तस्यावस्त्रंविशालाक्ष्याःपीतंरक्तदशंशुभं॥स्थितायाःपर्वतस्याग्रेमारुतोपहरच्छनैः॥१२॥सदद
र्शततस्तस्यावृत्तावूरूसुसंहतौ॥स्तनौचपीनौसहितौसुजातेचारुचानने॥१३॥तांबलादायत
श्रोणींतनुमध्यांयशस्विनीं॥दृष्ट्वैवशुभसर्वांगींपवनःकाममोहितः॥१४॥सतांभुजाभ्यांदीर्घा
भ्यांपर्यष्वजतमारुतः॥मन्मथाविष्टसर्वांगोगतात्मानामनिंदितां॥१५॥सातुतत्रैवसंभ्रांतासु
वृत्तावाक्यमब्रवीत्॥एकपत्नीव्रतमिदंकोनाशयितुमिच्छति॥१६॥अंजनायावचःश्रुत्वा
मारुतः प्रत्यभाषत॥नत्वांहिंसामि सुश्रोणिमाभूत्तेमनसोभयं॥१७॥मनसास्मिगतोयत्त्वांपरि
ष्वज्ययशस्विनी॥वीर्यवान्बुद्धिसंपन्नस्तवपुत्रोभविष्यति॥१८॥

जनेजः प्रवेशनमितिबोध्यं॥१५॥ए
कःपतिर्यस्यास्तद्व्रतंतंधर्मं॥१६॥त्वांनहिंसामियोनिसंबंधेनतावकमेकपत्नीव्रतंननाशयामि·अनेन
बलात्परपुरुषेणालिंगनादावपिनपातिव्रत्यभंगःकिंतुयोनिभोगेनैवेतिसूचितं॥१७॥यत्यस्मात्
त्वांपरिष्वज्यमनसामानसभोगेनैवत्वांगतोस्मि·स्वतेजसात्वद्गर्भंप्राप्तोस्मि·तस्मादीदृशस्तेपुत्रोभविष्यति॥१८॥

महावल इत्येकत्र वलं शारीरं परत्रांतरमिति भेदः ॥५॥ भुजवीर्यवलं तवेति प्राचीनपाठे तस्य पक्षयोर्यद्बलं त
व च यद्भुजवीर्यवलं उभयं तुल्यमिति शेषः तेवि क्रमश्च तेजश्च तेन गरुत्मता नापह्रीयते न न्यूनो भवति ॥६॥
विशिष्टं आत्मानः अभिजनवलपराक्रमवैभवविशिष्टमात्मानं किं न सज्जसे समुद्रलंघनाय किं न स

वहुशो हि मया दृष्टः सागरे स महावलः ॥ भुजंगानुद्धरन्पक्षी महावाहुर्महावलः ॥५॥ पक्षयोर्य
द्बलं तस्य भुजवीर्यवलं तव ॥ विक्रमश्चापि तेजश्च न ते तेनापहीयते ॥६॥ वलं वुद्धिश्च तेजश्च स
त्त्वं च हरिपुंगव ॥ विशिष्टं सर्वभूतेषु किमात्मानं न सज्जसे ॥७॥ अप्सराप्सरसां श्रेष्ठा विख्याता
पुंजिकस्थला ॥ अंजनेति परिख्याता पत्नी केसरिणो हरेः ॥८॥ विख्याता त्रिषु लोकेषु रूपेणाप्रति
मा भुवि ॥ अभिशापादभूत्तात कपित्वे कामरूपिणी ॥९॥ दुहिता वानरेंद्रस्य कुंजरस्य महात्मनः ॥
मानुषं विग्रहं कृत्वा रूपयौवनशालिनी ॥१०॥ विचित्रमाल्याभरणा कदाचित्क्षौमधारिणी ॥
अचरत्पर्वते तस्या प्रावृडंबुदसन्निभे ॥११॥

ज्जीकरोषीत्यर्थः ॥७॥ तदेवं वोधयति - अप्सराप्सरसा
मिति - अप्सरा इत्येकवचनांतोपि संधिरार्षः प्सरा वंत आर्षः इत्यन्ये पुंजिकस्थलेति नाम्ना या विख्याता से
व केसरिणः पत्नी अंजनेति नाम्ना ख्याता ॥८॥ तस्या वानरपत्नीत्वे हेतुः अभिशापादिति - ऋषिशापाद्वान
री जन्मा कपित्वे कपिशरीरत्वेपीत्यर्थः कामरूपिणी - देवतास्वभावानुवृत्तेरिति भावः ॥९॥ कुंजरजन्मेत्य

वज्रस्यनिपातेनचाद्रिरौनिपातेनचविरुजं॰त ज्ञनितपीडाभाववंतंनेनाप्यनुत्पादितव्ययमितियावत् २८ २९॥मारुतस्यौरसइतितथादर्शितंप्राक्॥३०॥कपिराजःसुग्रीवः॥३१॥त्रिविक्रमेत्रिविक्रमावतारसमये ३२॥देवशासनात्संचिताःयाभिःसागरेप्रक्षिप्यअमृतंनिर्मथ्यंनिर्मथनेनलभ्यं॥३३॥सांप्रतंकालमितिस

वज्रस्यचनिपातेनविरुजंत्वांसमीक्ष्यच॥सहस्रनेत्रःप्रीतात्माददौतेवरमुत्तमं॥२८॥स्वच्छंद तश्चमरणंतवस्यादितिवैप्रभो॥सत्वंकेसरिणःपुत्रःक्षेत्रजोभीमविक्रमः॥२९॥मारुतस्यौरसः पुत्रस्तेजसाचापितत्समः॥त्वंहिवायुसुतोवत्सप्लवनेचापितत्समः॥३०॥वयमद्यगतप्राणाभ वानस्मासुसांप्रतं॥दाक्ष्यविक्रमसंपन्नःकपिराजइवापरः॥३१॥त्रिविक्रमेमयातातसशैलव नकानना॥त्रिःसप्तकृत्वःपृथिवीपरिक्रांताप्रदक्षिणं॥३२॥तदाचौषधयोस्माभिःसंचितादे वशासनात्॥निर्मथ्यममृतंयाभिस्तदानीनोमहद्बलं॥३३॥सइदानीमहंवृद्धःपरिहीनप राक्रमः॥सांप्रतंकालमस्माकंभवान्सर्वगुणान्वितः॥३४॥तद्विजृंभस्वविक्रांतःप्लवतामुत्त मोत्यसि॥त्वद्वीर्यंद्रष्टुकामाहिसर्वावानरवाहिनी॥३५॥उत्तिष्ठहरिशार्दूललंघयस्वमहार्ण वं॥पराहिसर्वभूतानांहनुमन्यागतिस्तव॥३६॥

प्रथमार्थेद्वितीया॰अस्माकमितिनिर्द्धारणेषष्ठी

अस्मिन्कालेऽस्माकंमध्येभवानेवसर्वगुणान्वितइत्यर्थः॥३४॥तद्विजृंभस्वनिःसीमनिजबलविजृंभ णंकुरु॥३५॥उत्तिष्ठलंघयस्वेत्यत्रहेतुःपराहीतिहेहनुमन्परःश्रेष्ठतरायातवगतिर्लीकाद्वीपगम

मयामारुतेन ॥१९॥ ततस्त्वया मनसा महादेवन तेजः संक्रमकथनात् गुहायां तत्पर्वत गुहायां तदानीमेवेति भावः
२० ॥ फलमिति जिघत्सुरुत्पत्य उत्प्लुत्य दिवमभ्युत्पतः उत्पत्याभ्युत्थितो दिवमिति पाठांतरे उत्प्लुत्य दिवमभ्युत्थि
त इति योजना उदयकालिकभास्करस्याम्रफलवद्रक्तवर्णत्वात्फलबुद्धिविषयत्वं यथा जातमात्राः जा

महासत्त्वो महातेजा महाबलपराक्रमः ॥ लंघने प्लवने चैव भविष्यति मयासमः ॥१९॥ एवमुक्तात्ततस्त्व
या जननीते महाकपे ॥ गुहायां त्वां महाबाहो प्रजज्ञे प्लवगर्षभ ॥२०॥ अभ्युत्थितं ततः सूर्यं बा
लो दृष्ट्वा महावने ॥ फलं चेति जिघत्सुस्त्वं उत्पत्याभ्युत्पतो दिवं ॥२१॥ शतानि त्रीणि गत्वाथ योज
नानां महाकपे ॥ तेजसा तस्य निर्धूतो न विषादं गतस्ततः ॥२२॥ त्वामप्युपगतं तूर्णं मंतरिक्षं महा
कपे ॥ क्षिप्तमिंद्रेणा ते वज्रं कोपाविष्टेन तेजसा ॥२३॥ तदा शैलाग्रशिखरे वामो हनुरभज्यत्व ततो
भिनामधेयं ते हनुमानिति कीर्तितं ॥२४॥ ततस्त्वां निहतं दृष्ट्वा वायुर्गंधवहः स्वयं ॥ त्रैलोक्यं भृशसं
क्रुद्धो न ववौ वै प्रभंजनः ॥२५॥ संभ्रांताश्च सुराः सर्वे त्रैलोक्ये क्षुभिते सति ॥ प्रसादयंति संक्रुद्धं मा
रुतं भुवनेश्वराः ॥२६॥ प्रसादिते च पवने ब्रह्मा तुभ्यं वरं ददौ ॥ अशस्त्रवध्यतां तात समरे सत्यविक्रम
॥२७॥

दि बालानां प्राचीनवासनया स्तनपानादौ प्रवृत्तिस्तथैवास्य जातमात्रस्य बालानरोचितफलदान प्रवृत्तिरिति
बोध्यं ॥२१॥ तस्य रवेस्तेजसा निर्धूतः क्षिप्तोपि न तः वायुबलत्वात् न विषादं गतः ॥२२॥ तूर्णं शीघ्रमंतरिक्ष
मुपगतं प्राप्तं त्वां दृष्ट्वा इंद्रेणा तेन वशरीरे वज्रं क्षिप्तं ॥२३॥ तदा तस्मिन्काले ॥२४॥ त्रैलोक्यं न ववौ न ग

कौशिका ॥२५॥२६॥२७॥

२ कृतोत्साहं त्रिलोकीविक्रमणे इतिशेषः॥३॥समाविध्यास्फाल्य॥४॥५॥६॥अंबरीषं भ्राष्ट्रं तदुपमं अ
तएवदीप्तं प्रज्वलत् अंगारवर्णं पतत्प्रभ्राष्ट्रोपममितियावत्‑स्वयंचविधूमः पावकइवाशोभत‑अं

सहसाशोकमुत्सृज्यप्रहर्षेणसमन्विताः॥विनेदुस्तस्तुवुश्चापिहनूमंतंमहाबलं॥२॥प्रहृष्टा
विस्मिताश्चापिनेवीक्षंतेसमंततः॥त्रिविक्रमंकृतोत्साहंनारायणमिवप्रजाः॥३॥संस्तूयमानोह
नूमान्व्यवर्द्धतमहाबलः॥समाविध्यचलांगूलंहर्षाद्बलमुपेयिवान्॥४॥तस्यसंस्तूयमानस्य
वृद्धैर्वानरपुंगवैः॥तेजसापूर्यमाणस्यरूपमासीदनुत्तमं॥५॥यथाविजृंभतेसिंहोविवृत्ते
गिरिगह्वरे॥मारुतस्यौरसः पुत्रस्तथासंप्रतिजृंभते॥६॥अशोभतमुखंतस्यजृंभमाणस्यधी
मतः॥अंबरीषोपमंदीप्तंविधूमइवपावकः॥७॥हरीणामुत्थितोमध्यात्संप्रहृष्टतनूरुहः॥
अभिवाद्यहरीन्वृद्धान्हनूमानिदमब्रवीत्॥८॥अरुजन्पर्वताग्राणिहुताशनसखोनिलः
बलवानप्रमेयश्चवायुराकाशगोचरः॥९॥तस्याहंशीघ्रवेगस्यशीघ्रगस्यमहात्मनः॥मारुत
स्यौरसः पुत्रः प्लवनेनास्मितत्समः॥१०॥ राम ॥ ॥

वरीषोपमंदीप्तंविधूमइवपावकइति‑प्राचीनः पाठः॥७॥८॥अरुजन् अत्यंतभिंदमानः हुताशन
स्यसखाउच्यमानगुणोयोवायुर्गमनशीलोऽनिलोस्ति॥९॥तस्यमारुतस्याहमौरसः पुत्रः प्लवनेनगुणे
नतत्समोस्मि॥१०॥

विषण्णा अर्थस्यास्याः साध्यत्वाद्दीनाः किमुपेक्षध्वे इति शेषः ॥३७॥ कपीनामृषभेण कपिशब्दोऽत्र छत्रिन्यायेन
अछत्रसाधारणः रूपं समुद्रतरणोचितम् । विग्रहं प्रकृतेर्ल्लघुरूपत्वादुपसंहृत्य स्वल्पत्वकरणं नानुपपन्नं
एवं जाम्बवता हनूमदभिजनपराक्रमादिज्ञापनं तस्य महाबलादिविर्भावाय । तथा ज्ञापनं हि तस्य तदाविर्भा
वकारणमिति दैवकृतः समयः यद्यपि उत्तरदिक्प्रेषितवानराणामपि सप्तसमुद्रपरवर्त्तिदया
त्ताचलादिपर्यन्तगमनमुपदिष्टं तथापि तन्मार्गे समुद्रमध्ये विंशतित्रिंशतादादियोजनेषु पर्वतानां सत्त्वा

॥ ॥

विषण्णा हरयः सर्वे हनूमन्किमुपेक्षसे ॥ विक्रमस्व महावेग विष्णुस्त्रीन्विक्रमानिव ॥३७॥ ततः कपी
नामृषभेण चोदितः प्रतीतवेगः पवनात्मजः कपिः ॥ प्रहर्षयंस्तां हरिवीरवाहिनीं चकार रूपं पव
नात्मजस्तदा ॥३८॥ इत्यार्षे श्रीरा० कि० षट्षष्टितमः सर्गः ॥६६॥ तं दृष्ट्वा जृम्भमाणं ते क्रमितुं श
तयोजनं ॥ वेगेनापूर्यमाणं च सहसा वानरोत्तमं ॥१॥

तदचलं चेन प्लवनेन तथा कथं इह तु निरवलं
बं शतयोजनप्लवनमन्यासाध्यमिति शेषः अतस्तन्मध्ये पर्वतास्तारा दासैर्मैनाकामजितादुर्गासिद्धये प्लवाश्च म
ज्जिताः अत एवात्र सुग्रीवेणानेनोक्ताः अत एव चत्वारिंशे सर्गे पूर्वदिक्प्रेषितवानरान्प्रति समुद्रान्तर्गतदे
शमुपक्रम्य गिरिभिर्ये च गम्यन्ते प्लवनेन चेत्युक्तं ॥३८॥ जृम्भमाणः क्रान्तकरीत्या सप्तषष्टिः ॥ इति श्रीकि
ष्किंधाकांडे षट्षष्टितमः सर्गः ॥६६॥ अथ गृहीतमहाविग्रहस्य हनूमतो वानरबलाश्वासनाय निज
बलप्रख्यापनपूर्वं समुद्रलंघनाय महेन्द्रपर्वतारोहणं महान्तमिति जृम्भमाणं वर्द्धमानं तेन वानराः ॥१॥

लतानां विविधं पुष्पं पादपानां च पुष्पं हरिष्यामीत्यन्वयः ॥ १८ ॥ तच्च पुष्पं वायुवेगेनेव मम वेगेनात्हृतं मामनुयास्यति ॥ १९ ॥ स्वातेः पंथा इति स्वातिपथः छायापथ इत्युच्यते- सत्तुप्रकीर्णो न कुनत्तत्रः मम पंथा अपिप्र

पर्वतांश्चूर्णयिष्यामि प्लवमानः प्लवंगमाः ॥ हरिष्याम्यूरुवेगेन प्लवमानो महार्णवं ॥ १८ ॥
लतानां विविधं पुष्पं पादपानां च सर्वशः ॥ अनुयास्यति मामद्य प्लवमानं विहायसा ॥ १९ ॥ भ
विष्यति हि मे पंथाः स्वातेः पंथा इवांबरे ॥ चरंतं घोरमाकाशमुत्पतिष्यंतमेव च ॥ २० ॥ द्रक्ष्यं
ति निपतंतं च सर्वभूतानि वानराः ॥ महामेरुप्रतीकाशं मां द्रक्ष्यध्वं प्लवंगमाः ॥ २१ ॥ दिवमा
वृत्य गच्छंतं ग्रसमानमिवांबरं ॥ विधमिष्यामि जीमूतान्कंपयिष्यामि पर्वतान् ॥
सागरं शोषयिष्यामि प्लवमानः समाहितः ॥ २२ ॥

कीर्णो बहुपुष्पकः च रंतं मार्गमध्ये इति आकाशं प्रति उत्पतिष्यंतमेव ॥ २० ॥ निपतंतं परे पारे इति शेषः ॥ द्रक्ष्यं
ति अनेनोत्पतनयोरेककालत्वोक्त्या ऽतिवेगः सूचितः अंबरं ग्रसमानमिव मां द्रक्ष्यध्वमित्यन्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥

मेरुं गिरिमसंगेन मध्ये विश्राममायकश्चित्क्षणमपि स्थितिराहित्येनैव सहस्रशः परिगंतुमुत्सहे एकेनैव वेगेन सहस्र
वारं प्रदक्षिणं कर्तुं शक्तोमीत्याशयः ॥११॥१२॥ समुत्थितः अतिक्रांतवेलः ॥१३॥ पक्षिसेवितं पक्षिराजं वैनतेय
माकाशे पतंतमहमपि सहस्रशः परिगंतुं शक्तः तस्यैकपातं यावदहं सहस्रवारं पतितुं शक्त इति यावत्

उत्सहेयं दिवि विस्तीर्णमालिखंतमिवांबरं ॥ मेरुं गिरिमसंगेन परिगंतुं सहस्रशः ॥११॥ बाहुवेगप्र
णुन्नेन सागरेणाहमुत्सहे ॥ समाप्लावयितुं लोकं सपर्वतनदीह्रदं ॥१२॥ ममोरुजंघवेगेन भवि
ष्यति समुत्थितः ॥ समुत्थितमहाग्राहः समुद्रो वरुणालयः ॥१३॥ पन्नगाशनमाकाशे पतंतं ।
पक्षिसेवितं ॥ वैनतेयमहं शक्तः परिगंतुं सहस्रशः ॥१४॥ उदयात्प्रस्थितं वापि ज्वलंतं रश्मिमा
लिनं ॥ अनस्तमितमादित्यमहं गंतुं समुत्सहे ॥१५॥ ततो भूमिमसंस्पृश्य पुनरागंतुमुत्सहे ॥ प्र
वेगेनैव महता भीमेन प्लवगर्षभाः ॥१६॥ उत्सहेयमतिक्रांतुं सर्वानाकाशगोचरान् ॥ सागरान् ।
शोषयिष्यामि दारयिष्यामि मेदिनीं ॥१७॥

१४॥ उदयगिरेः प्रस्थितं अनस्तमितमेव गंतुं गत्वा स्पृष्टुमुत्सहे ततः तं स्पृष्ट्वा पुनः प्रत्यावृत्य भूपर्यंतमा
गत्य भुवमस्पृष्ट्वैव पुनस्तदभिमुखं गंतुमुत्सहे प्रवेगेन प्रक्रष्टैकयत्नेन एवं च शतयोजनगम
नागमनयोर्न कश्चित्प्रयास इति ध्वनितं ॥१५॥१६॥ आकाशगोचरान् ग्रहतारादयः ॥१७॥

वासवस्येति· वासवहस्तेस्वर्गिभोग्यममृतं· ब्रह्मणो हस्तेच योगिभोग्यममृतं· तदानयनवचोऽत्युक्तत्वंकारण
रं॥२८॥समुत्क्षिप्य· स्वस्थानादुत्पाटनपूर्वकं गृहीत्वा· यद्वानतः परतोपि भगच्छेयमित्यर्थः॥२९॥३०॥वेगवनि

वासवस्यसवज्रस्यब्रह्मणोवास्वयंभुवः॥ विक्रम्यसहसाहस्तादमृतंतदिहानये॥२८॥ लंकां
वापिसमुत्क्षिप्यगच्छेयमितिमेमतिः॥तमेवंवानरश्रेष्ठंगर्जंतममितप्रभं॥२९॥प्रहृष्टाह
रयस्तत्रसमुदैक्षंतविस्मिताः॥तच्चास्यवचनंश्रुत्वा ज्ञातीनांशोकनाशनं॥३०॥उवाच
परिसंहृष्टोजांबवान्प्लवगेश्वरः॥वीरकेसरिणः पुत्रवेगवन्मारुतात्मज॥३१॥ज्ञातीनां
विपुलःशोकस्त्वयाताप्रणाशितः॥तवकल्याणरुचयःकपिमुख्याःसमागताः॥३२॥मंग
लान्यर्थसिद्ध्यर्थंकरिष्यंतिसमाहिताः॥ऋषीणांचप्रसादेनकपिवृद्धमतेनच॥३३॥

तिसंबुद्धिः॥३१॥त्वत्संबंधिन्यांकल्याणरुचिरभिलाषोयेषांते· यद्वानवकल्याणांवांछितारः॥३२॥वृद्धम
तंआशीर्वादः॥३३॥

वैनतेयस्यवेतित्रयाणामेवैषासर्वभूतातिशायिनीशक्तिर्नान्यस्येतिभावः प्लुतंमांतौऋतेयदनुव्रजेत्त
द्भूतंनपश्यामि॥२३॥विद्युदुपमयाशैघ्र्यंबहुदेशव्याप्तिर्ध्वन्यते॥२४॥तदात्रिविक्रमावतारकाले॥२५
सत्तांहिसंदेहपदेषुवस्तुषुप्रमाणमंतःकरणप्रवृत्तयइतिन्यायेनाह बुध्येतिनिश्चयात्मकांतःक

वैनतेयस्यवाशक्तिर्ममवामारुतस्यवा॥ ऋतेसुपर्णराजानंमारुतंवामहाबलं॥ नत
द्भूतंप्रपश्यामियन्मांप्लुतमनुव्रजेत्॥२३॥ निमेषांतरमात्रेणनिरालंबनमंबरं॥सह
सानिपतिष्यामिघनाद्विद्युदिवोत्थिता॥ २४॥भविष्यतिहिमेरूपंप्लवमानस्यसागरे
विष्णोःप्रक्रममाणस्यतदात्रीन्विक्रमानिव॥२५॥बुध्याचाहंप्रपश्यामिमनश्चेष्टाच
मेतथा॥अहंद्रक्ष्यामिवैदेहींप्रमोदध्वंप्लवंगमाः॥२६॥मारुतस्यसमोवेगेगरुडस्य
समोजवे॥अयुतंयोजनानांतुगमिष्यामीतिमेमतिः॥२७॥ श्री ॥

रणेनेत्यर्थः॥तथामेमनश्चेष्टामनोव्यापारोऽनुमानरूपः किंपश्यसिकिंविषयाचतेमनश्चेष्टेत्यत्राह
द्रक्ष्यामीति॥२६॥वेगजवौपर्यायौ॥अयुतान्मित्यनेनाप्रमेयबलत्वंप्रकाश्यतेनतुपरिच्छेदःवस्तुतः
स्तदभावात्॥रावणोपिबध्नातिनमारुतेरस्तिगतिप्रमाणमिति॥२७॥ श्री

मृगैः सेवितं शाड्वलं तृणं च देशो यस्य ॥४०॥ सलिलोत्पीडो निर्झरः ॥४१॥ उच्छ्रितो महाबलो हनुमान्महेंद्रस्य महद्

वृतं नानाविधैः पुष्पैः मृगसेवितशाड्वलं ॥ लताकुसुमसंबाधं नित्यपुष्पफलद्रुमं ॥४०॥
सिंहशार्दूलसहितं मत्तमातंगसेवितं ॥ मत्तद्विजगणोद्घुष्टं सलिलोत्पीडसंकुलं ॥४१॥ म
हद्भिरुच्छ्रितः शृंगैर्महेंद्रस्य महाबलः ॥ विचचार हरिश्रेष्ठो महेंद्रसमविक्रमः ॥४२॥ बा
हुभ्यां पीडितस्तेन महाशैलो महात्मना ॥ ररास सिंहाभिहतो महान्मत्त इव द्विपः ॥४३॥ मुमो
च सलिलोत्पीडान्विप्रकीर्णशिलोच्चयः ॥ वित्रस्तमृगमातंगः प्रकंपितमहाद्रुमः ॥४४॥
नागगंधर्वमिथुनैः पानसंसर्गकर्कशैः ॥ उत्पतद्भिर्विहंगैश्च विद्याधरगणैरपि ॥४५॥

द्भिः शृंगैर्विचचार शृंगाच्छृंगांतरं जगाम ॥४२॥ ररास स्ववर्त्तिप्राणिशब्देनेति शेषः ॥४३॥ ४४॥ पानेसंस
र्गे च कर्कशैः रतासक्तैः गंधर्वाणां न ध्यात्वं च स्वभावः ॥४५॥

166

तवयावदागमनं एकपादेनस्थास्यामः [illegible]मिथंमोनुं एकपादेनस्थित्वातपश्चरिष्यामइत्यर्थः ॥३४॥३५॥

गुरूणां चप्रसादेनसंप्लवत्वंमहार्णवं ॥ स्थास्यामश्चैकपादेनयावदागमनंतव ॥३४॥ त्वद्गता
नि चसर्वेषांजीवनानिवनौकसां ॥ ततस्तुहरिशार्दूलस्तानुवाचवनौकसः ॥३५॥ कोपिलो
के नमेवेगंप्लवनेधारयिष्यति ॥ एतानीहनगस्यास्यशिलासंकटशालिनः ॥३६॥ शिखरा
णि महेंद्रस्यस्थिराणिचमहांतिच ॥ येषुवेगंगमिष्यामिमहेंद्रशिखरेष्वहं ॥३७॥ नानाद्रु
मविकीर्णेषुधातुनिष्पंदशोभिषु ॥ एतानिममवेगंहिशिखराणिमहांतिच ॥३८॥ प्लवतो
धारयिष्यंतियोजनानामितःशतं ॥३८॥ ततस्तुमारुतप्रख्यःसहरिर्मारुतात्मजः ॥ आरु
रोहनगश्रेष्ठंमहेंद्रमरिमर्दनः ॥३९॥

प्लवनेसतिममवेगंनकोपिधारयिष्यति। शिलासंकटंशिलासमूहः अतएवएतानिस्थिराणिशिखरा
णीत्यन्वयः ॥३६॥३७॥ धातुनिष्पंदःधातुसमूहः ॥३८॥ मारुतप्रख्यःतत्सदृशः ॥३९॥ ॥

रामा·कि·
१६७

शैलशृंगस्यशिलानासमुत्पातःपतनंयस्मिन्सः॥४६॥४७॥४८॥मनसाजगामसस्मारेत्यर्थः॥४९॥धद्यमानः

इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलके किष्किंधाकांडेसप्तषष्टितमः सर्गः॥६७॥

॥

त्यज्यमानमहासानुःसंनिलीनमहोरगः॥शैलशृंगशिलोत्पातस्तदाभूत्समहागिरिः॥४६॥
निःश्वसद्भिःस्तदातैस्तुभुजगैरर्धनिःसृतैः॥सपताकइवाभातिसतदाधरणीधरः॥४७॥ऋ
षिभिस्त्राससंभ्रांतैस्त्यज्यमानःशिलोच्चयः॥सीदन्महतिकांतारेसार्थहीनइवाध्वगः॥४८॥
सवेगवान्वेगसमाहितात्माहरिप्रवीरःपरवीरहंता मनःसमाधायमहानुभावोजगाम
लंकांमनसामनस्वी॥४९॥इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयेकिष्किंधाकांडेसप्तषष्टितमः
सर्गः॥६७॥ किष्किंधाकांडसंपूर्णम्॥

167

कनकरीत्याऽष्टषष्टितमःसर्गः॥सरामःप्रियतांमत्यमंतर्यामीकुजाधवः शवरीस्वपदंनीतायेनपंपाव
लोकिता॥१॥ग्रंथसंख्याम्मूल॥३३५०॥व्याख्या॥३०००॥

रामा०
१६७

वाल्मीकरामायणकिष्किंधाकांडसमाप्तम्